

АБДУМАЖИД МАДРАИМОВ
ГАВҲАР ФУЗАИЛОВА

МАНБАШУНОСЛИК

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2007

Ушбу дарслик Ўзбекистоннинг қадимги, ўрта аср ва янги тарихини ўрганишга мўлжалланган бўлиб, унда юнон, лотин, хитой, араб, форс ва ўзбек тилларида ёзилган ва бизгача етиб келган қўлёзма манбалар, манбашунослик фанининг энг муҳим масалалари ва долзарб муаммолари тўғрисида маълумотлар келтирилган. Китобда мутахассисларнинг манбалардан фойдаланиши, уларни ўқитиш методикаси ҳам имкон даражасида ёритилди.

Дарслик мавжуд қўлланмалардан ўқув жараёни хусусиятларини ҳисобга олинганлиги, аввалгиларига нисбатан мукамаллиги, фактик материалларга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. У манбашунослик фанидан олий ўқув юртлари учун қабул қилинган Давлат Стандартлари ва намунавий дастурига мувофиқ яратилди.

Китоб академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг юқори синф ўқувчилари, олий ўқув юрти бакалаврият талабалари, магистрлари, тарих фани муаллимлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби
Асомиддин Ўринбоев

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори Маҳмуд Ҳасанов,
тарих фанлари доктори Муҳаммаджон Абдураҳмонов,
филология фанлари доктори, профессор Иброҳим Йўлдошев

КИРИШ

Ўзбекистон истиқлоли (1991) юртимизда ижтимоий фикр эркинлиги учун кенг имкониятлар яратди. Биз бой ва қадимий тарихимизни қайтадан кашф этиш имконига эга бўлдик. Республикамиз Президенти И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек, - “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Исботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсати даражасига кўтарилиши зарур”¹.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган манбалар ўн бир жилдик машҳур фиҳрист («Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР», тт. I-II, 1952-1987, А.А.Семёнов, Д.Г.Вороновский, А.Ў.Ўринбоев, Л.М.Епифанова, Р.П.Жалилова таҳрири остида)да тавсифга олинган эди. Сўнгги йилларда манбашунослик фанидан бир неча дарслик ва қўлланмалар яратилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари” (1991), Т.С.Саидкуловнинг “Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар”(1993, ўзбек ва рус тилларида), А. Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” (2000), Б. А. Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” (2001), “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси” (2001, тузувчи А. А. Мадраимов), М.Ҳасаний «Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фиҳристлар»(2004), «Тарихий манбашунослик» (2006, тузувчилар А.А.Мадраимов, Г.С.Фузайлова). Буларда манбашунослик фани масалалари умумий тарзда ёритилган бўлиб, уларни мукамал дарслик ва ўқув қўлланмасини яратиш йўлидаги биринчи қадамлардир дейиш мумкин.

Муаллифлар тузган ўқув қўлланма илмий жамоатчилик томонидан яхши қабул қабул қилинди, матбуотда «Халқ сўзи», «XXI аср», «Маърифат», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталари саҳифаларида, бевосита мулоқотларда С.Абдуллаев, С.Жалилов, О.Эгамов, А.Мелибоев, Ш.Зиёдов, З.Раҳмонкулова, У.Хўжаева ва бошқалар ўзларининг ижобий фикр-мулоҳазаларини, айрим маслаҳатларини билдирдилар. Биз уларнинг маслаҳатларидан имкон даражасида фойдаландик.

Сўнгги йиллари «Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари» (2001, 2005, тузувчилар А.А.Мадраимов, Г.С.Фузайлова) ва «Тарихий манбашунослик муаммолари»(2003) номли тўпламлар чоп этилган. Манбашуносликка оид бажарилган тадқиқот, ёзма манбалар, таржималарнинг чоп этилиши, тарих фанини ўқитиш бобидаги методик тажрибаларни

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Мулоқот. 1998. 2-сон. 2-3-бетлар.

умумлаштирилган қўлланмалар бизнинг ушбу “Манбашунослик” номли дарсликни яратишимизга асос бўлиб хизмат қилди. Унга мазкур фанни ўқитиш соҳасидаги муаллифларнинг амалий тажрибаси асос қилиб олинди.

Ҳар бир маъруза бошида мавзу номи, дарснинг мазмуни, унинг режаси, асосий тушунчалар берилади. Асосий матнда маъруза мавзун режага мувофиқ атрофлича ёритилиб, унинг сўнгида мавзуга оид асосий адабиётлар рўйхати, маъруза материаллини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар илова этилди.

Биз яратган ушбу дарслик илк тажриба бўлгани сабабли унда турли баҳс, мунозара ва фикрларни пайдо қиладиган ўринлар мавжуд. Шунинг учун унинг юзасидан билдириладиган фикр ва мулоҳазалар учун муаллифлар олдиндан ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

Муаллифлар ушбу дарслик қўлёзмаси билан танишиб фойдали маслаҳатларни бергани учун тарих фанлари докторлари А. Ўринбоев, М. Ҳасанов, М. Абдурахмонов, филология фанлари доктори, профессор И. Йўлдошев ва бошқаларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

1-мавзу. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Дарснинг мазмуни: Тарих илмида манбашунослик фанининг тутган ўрни, унинг асосий хусусиятлари, предмети, мақсад ва вазифалари ҳақида маълумот, мавжуд илмий адабиётлар қисқача таҳлили берилади.

Режа:

- 1.1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад.
- 1.2. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.
- 1.3. Манбалар турлари.
- 1.4. Манбашунослик ва ёрдамчи соҳалар.
- 1.5. Манбашуносликка оид адабиётларнинг таҳлили.

Асосий тушунчалар: манба, тарихий манба, бирламчи манба, асл нусха, автограф, битик, битма, ёзма ёдгорлик, қўлёзма, қўлёзма китоб, тошбосма, литографик китоб, нашр, оммавий нашр, илмий академик нашр, факсимиле, археография, асосий араб ёзувлари, рўйхатга олиш, тавсифга олиш, таснифлаш –каталоглаштириш, фихрист – каталог, карточка, аннотация, монографик тавсиф.

1.1. Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад

Манбашунослик фанини ўрганишдан мақсад талабаларда ушбу фан соҳаси тўғрисида умумий тушунча ҳосил қилиш ва уларда Ўзбекистон тарихини манбалар асосида мустақил ўрганиш малакасини ҳосил қилишдан иборат.

Тарихий далил ва воқеалар баёни инсон характери, маълумот берувчи шахс, гуруҳ, фирқа, сулола, мазҳаб ва мамлакатлар манфаати йўлида турлича талқин қилиниши мумкин.

Масалан, Ўзбекистон яқин тарихи мамлакатимизнинг XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги сиёсий воқеалар турли даврларда, манбаларда ва турли муаллифлар томонидан турлича талқин қилинмоқда. Булар ўз даврида яратилган ёзма ёдгорлик, тарихий ҳужжат ва солномаларда қандай баён қилинган? Шўро даврида қандай тушунтирилди?

Ва ниҳоят мустақиллик шароитида тарихий адолатни тиклаш, манбалар асосида ҳолис ва объектив бўлиб ўтган воқеаларни билишимиз мумкин ва керак. Бу эса манбашунослик фанисиз, манбаларга илмий ёндошувсиз мумкин эмас. Чунки, ўша даврдаги ёзма ёдгорликлар аксарияти араб алифбоси асосидаги ёзувимизда, бир қисми рус тилида ҳам битилган ва ўша даврга хос тарихий хусусиятларга эга.

Хулоса, манбашунослик фани юртимиз тарихи тўғрисида ҳолис ва объектив билим олишга, ўзлгимизни англашга, бой ва қадимий маданиятимизни билишга хизмат қилувчи тарих фанининг муҳим соҳаларидан биридир.

1.2. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани тарих илмининг асосий ва муҳим соҳаларидан бири бўлиб, турли (моддий, этнографик, ёзма ва бошқа) манбаларни ўрганиш ҳамда улардан илмий фойдаланишнинг назарий ва амалий жиҳатларини ўрганади.

Тарихий манба деганда нимани тушунаимиз?

Тарихий манба деганда узоқ ўтмишдан қолган, табиат ва жамиятнинг маълум босқичдаги кечмишини ўзида акс эттирган моддий ва маънавий ёдгорликларни тушунаимиз.

Моддий ёдгорликларга - қадимий обида, манзилгоҳ ва мазор, шаҳар, қаср ва қалъалар харобалари, уй-рўзгор буюмлари ва бошқалар киради.

Маънавий ёдгорликлар деганда қадимги ёзув, халқ оғзаки ижоди намуналари, афсона, ёзма ёдгорликлар – битик, кўлёзма китоб, ҳужжатлар ва архив материаллари тушунилади.

Умуман, тарихий манба инсон ижтимоий фаолияти натижасида пайдо бўлган ва унинг хусусиятларини ўзида акс эттирган моддий ва маънавий

ёдгорликлардан иборатдир. Уларни ўрганадиган фанни биз манбашунослик деймиз.

Манбашунослик фани ижтимоий фан соҳасида, асосан икки хил бўлиши мумкин – тарихий манбашунослик ва адабий манбашунослик. Бизнинг мақсадимиз тарихий манбашуносликни ўрганишдир.

Манбашунослик фанининг вазифалари тарихий манбаларни қидириб топиш, уларни рўйхатга олиш, туркумлаш, чуқур ва атрофлича тадқиқ этиш, манбада ўз аксини топган ёки баён этилган воқеалар, келтирилган далилларни тўғрилигини аниқлаш, манбанинг тарих фани тараққиётини ўрганишдаги аҳамиятига баҳо беришдан иборатдир.

1.3. Манбалар турлари

Тарихий манбаларни, уларнинг умумий характери, ўтмишни ўзида акс эттиришга қараб қуйидаги олти асосий гуруҳга бўлиш мумкин.

1.3.1. Моддий (ашёвий) манбалар

Кишилик жамияти тарихи қарийб 40 минг йиллик даврни ўз ичига олади, лекин ёзув пайдо бўлганига эса нисбатан кўп вақт ўтганича йўқ. Цивилизациянинг илк ўчоқларидан бири бўлмиш Марказий Осиёда дастлабки ёзув арамейча хат негизда тахминан эрамиздан аввалги 15 минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Э. Охунжоновнинг маълумотига кўра, юртимизда араб истилосига қадар ўн саккиз ёзув тури мавжуд бўлган. Лекин, афсуски, кўҳна тарихимизни ўзида акс эттирган ёзма ёдгорликларнинг катта қисми бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Уларнинг кўпчилиги босқинчилик урушлари вақтида, қолаверса табиий офатлар оқибатида йўқ бўлиб кетган.

Илк тарихнинг айрим лавҳалари ўтмишдан қолган ва инсоннинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган моддий ёдгорликларда, аниқроғи уларнинг бизгача сақланган қолдиқлари етиб келган.

Хуллас, моддий (ашёвий) манба деганда ибтидоий одамлар истиқомат қилган ва дафн этилган жойлар, уларнинг меҳнат ва уруш қуролилари, бино ва турли иншоотлар (қалъа ва қаср, ҳаммом ва қарвонсарой, ҳунармандчилик устахоналари ҳамда сув иншоотлари ва бошқалар)нинг қолдиқлари, уй-рўзгор буюм ва зеб-зийнат тақинчоқлари тушунилади. Моддий ёдгорликларни қидириб топиш ва ўрганиш ишлари билан археология илми (юнон. архео – қадимий, логос – илм; ўтмиш ҳақидаги илм; кишилик жамиятининг узоқ ўтмишни ўрганувчи илм, қадимшунослик) шуғулланади.

1.3.2. Этнографик манбалар

Халқларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ бўлган материал ва маълумотлар этнографик манба ҳисобланади. Масалан, халқ, қабила ва уруф

номлари, инсон қўли ва ақл-заковати билан яратилган қурол ва буюмларнинг нақш ва безаклари, кишилар онгида, шунингдек, оғзаки ва ёзма адабиётда сақланиб қолган ўтмиш урф-одат ва анъаналари, кишиларнинг турмуш тарзи этнографик манба ҳисобланади. Буларнинг барчасини этнография (юнон. этнос – халқ, грапто – ёзма, халқ ҳақида маълумотлар; халқшунослик) илми текширади ва ўрганadi.

1.3.3. Лингвистик манбалар

Лингвистик манбалар деб тилимиздаги, аниқроғи унинг лексик – сўз бойлиги таркибидаги узоқ ўтмишдан қолган, ижтимоий - иқтисодий, маъмурий ва юридик атамалар, масалан, *хирож* - ўрта асрларда аҳолидан, асосан деҳқонлардан олинадиган асосий солиқ; даромад солиғи; *ушр* – даромаднинг ўндан бир қисмини ташкил этган солиқ; *закот* – чорва ва мулкдан камбағаллар учун йилига бир марта олинадиган солиқ; *суюрғол* – шаҳзодалар ва амирларга тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари учун бериладиган ер-сув; *тансуқот* – камёб, эътиборга молик буюм, мато; подшоҳ, хон ва нуфузли кишиларга қилинадиган тортиқ; *черик* - қўшин; *қоровул* - қўшиннинг олди ва ён томонларида борадиган махсус ҳарбий бўлинма; *халифа* – Муҳаммад пайғамбарнинг ўринбосари, ўрта асрларда араб мусулмон феодал давлатининг бошлиғи; *миришкор* – тўғриси – миришкор, подшоҳ ва хонларнинг ов қушлари ва ов ҳайвонларини тасарруф этувчи мансабдор; *мироб* – сув тақсимооти билан шуғулланувчи мансабдор; *қози* – шариат асосида иш юритувчи судья; *ёрлиғ* - ўрта асрларда ҳукмдор тарафидан бериладиган расмий ҳужжат; *вақфнома* – масжид, мадраса, хонақоҳ ва мазорларга инъом этилган ер - сув ҳақидаги тузилган махсус ҳужжат ва бошқа атамалар жуда кўп учрайди. Бу ва шунга ўхшаш атамалар, шубҳасиз қимматли тарихий материал бўлиб, аждодларимизнинг ижтимоий - сиёсий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради. Уларнинг келиб чиқиши ва этимологиясини лингвистика (лотин. Лингуа – тил) фани ўрганadi.

1.3.4. Халқ оғзаки адабиёти

Оғзаки адабиёт маданиятнинг энг қадимги қисми бўлиб, унинг илдизи ибтидоий жамоа ва илк феодализм тузумига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари, шунингдек, Табарий, Масъудий, Беруний, Фирдавсий, Ибн ал-Асир каби Шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб келган. Каюмарс, Жамшид ва Сиёвуш ҳақидаги афсоналар, Аморт ва Спаретра, Тўмарис ва Широқ ҳақидаги қиссалар шулар жумласидандир.

Уруғчилик даври тарихини, айниқса, патриархал муносабатларини ўрганишда “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби дostonлар, шунингдек, халқ эр-

таклари, маросим қўшиқлари, матал ва топишмоқларнинг роли ҳам бениҳоят каттадир. Бу халқ дурдоналари турли ижтимоий табақага мансуб кишиларнинг туриш - турмуши, маънавий қиёфаси, урф-одати, айниқса, узоқ ўтмишда ҳукм сурган ижтимоий муносабатлар ҳақида қимматли маълумот беради. Тарихий манбаларнинг бу тури билан фольклор (нем. Фольк – халқ, лоре – билим; донишмандлик, халқ донолиги) фаяи шуғулланади.

1.3.5. Ёзма манбалар

Ёзма манбалар тарихий манбаларнинг муҳим ва асосий туридир. Инсоннинг ижтимоий фаолияти, аниқроғи кишиларнинг ўзаро ҳамкорлигининг натижаси ўлароқ яратилган ва ўша замонларда содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни ўзида акс эттирган манба сифатида ўрта аср (VI-XIX асрлар) тарихини ўрганишда муҳим ўрин тутади. Ёзма манбалар ўз навбатида икки турга бўлинади:

1. Олий ва маҳаллий ҳукмдорлар маҳкамасидан чиққан расмий ҳужжатлар (ёрлиқ, фармон, иноятнома, молиявий-ҳисобот дафтари, расмий ёзишмалар).

Ижтимоий-сиёсий, айниқса, иқтисодий муносабатларга оид масалаларни ўрганишда расмий ҳужжат, молиявий - ҳисобот дафтар ва ёзишмаларнинг аҳамияти бениҳоят каттадир. Расмий ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни маълум юридик шаклда бевосита ва кўп ҳолларда айнан қайд этиши билан қимматлидир. Лекин уларнинг орасида, айниқса, расмий ёзишмаларда сохталари ҳам учраб туради. Шунинг учун ҳам улардан фойдаланилганда диққат-эътибор ва зўр эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ҳужжатлар устида иш олиб борганда, ундан бирон ижтимоий-сиёсий воқеа ёки далилни талқин этиш учун фойдаланиш жараёнида, биттаси билан кифояланмасдан, ўхшаш бир неча ҳужжат, манбаларни қўшиб ўрганмоқ зарур. Чунки, битта ҳужжатда фақат бир келишув ёки далил устида гап боради. Шунинг учун фақат бир ҳужжат билан маълум ижтимоий-сиёсий масала устида қатъий фикр юритиб, умумлаштириб қатъий хулосага келиб бўлмайди.

2. Тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар.

Тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар тўғрисида шунги айтиш керакки, улар ҳукмрон синфнинг топишириғи билан ёзилган ва шу туфайли уларнинг саҳифаларида кўпроқ подшоҳ ва хон, амир ва йирик руҳонийларнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилган, моддий бойлик яратувчи меҳнаткаш халқнинг тарихи эса кўп ҳолларда четлаб ўтилган, ёки камроқ ёритилган.

Хуллас, ёзма манбаларда ҳукмрон феодал синфнинг дунёқараши ўз ифодасини топган, ўша синфнинг мақсад ва манфаатлари ифода этилганлиги билан ажралиб туради.

1.3.6. Мўъжаз расм-миниатюралар

X-XIX асрлар давомида қўлёзма китобларни зийнатлаш учун яратилган нафис мўъжаз расмлар ҳам тарихий манба бўлиб хизмат қилади. Юртимиз тарихи ва моддий ашёлар, ҳунармандчилик, кийим-кечак, меъморлик обидалари ва умуман моддий маданиятимиз хусусиятларини ўрганмоқчи бўлсак, нафис мўъжаз тасвирий санъат намуналари – миниатюра расмлар қимматли манба ролини ўтайди. Чунки, уларда тарихий ашёлар тасвири айнан, баъзан бадий ижод хусусиятларига мослаштирилган ҳолда акс эттирилади.

Масалан, буюк мусаввир устод Камолиддин Беҳзоднинг “Самарқанддаги Бибиҳоним масжидининг қурилиши” номли машҳур расмини эслатиш kifоя. Бу расмда XV асрдаги меҳнат қуроллари, қурилиш жараёни, унда иштирок этаётган усталар тўғрисида мукамал тасаввур берилди. Бундай расмлардан тарихни ўрганишда тасвирий восита сифатида увумли фойдаланиш мумкин. Биз сўнгги йилларда чоп этилган манбаларда улардан шунчаки бефарқ фойдаланишларини кўришимиз мумкин.

Умуман, бизгача етиб келган қадимги деворий расмлар ва қўлёзма китобларга ишланган ҳамда алоҳида мураққаълардаги расмларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамияти жуда катта.

Кўриб чиққанимиздек, манбашунослик фани тадқиқот манбалари жуда кўп ва хилма-хил бўлиб, биз энг асосийлари тўғрисида маълумот бердик. Шу кунларда техника тараққиёти муносабати билан яна товушли манба, фото манба, кино-телевидение манбалари ва интернет материаллари ҳам пайдо бўлиб, улар анъанавий манбаларни инкор этмайди, балки қўшимча восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Айниқса компакт дискларни яратилиши турли янги педагогик воситаларни қўллаш имконини яратади.

Манбашунослик фани тарих илмининг фундаментал йўналиши бўлиб, бу соҳада фаолият олиб бориш учун бир неча тил ва ёзма манбалар тўғрисида катта билим ва тажрибага эга бўлиш талаб қилинади.

1.4. Манбашунослик ва тарих фанининг ёрдамчи соҳалари

Манбашунослик тарих фанининг бир қатор ёрдамчи соҳалари – палеография, дипломатика, геральдика, сфрагистика, эпиграфика, нумизматика, метрология ва хронология қўлга киритган ютуқларига таянади.

Палеография (юнон. *Палео* - қадимий, *γραφο* – ёзма; қадимий ёзув) қадимий қўлёзма асарларнинг қоғози, муқоваси, сиёҳи, ёзуви ва ёзиш усулларини текширади.

Дипломатика (юнон. *Диплома* – икки букланган қоғоз; ҳужжат) расмий ҳужжатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш билан шуғулланади.

Геральдика (юнон. *Геральд* – герб, белги, нишон) қадимий герблар, турли-туман нишон ва белгиларни (масалан, қадимги ўзбекқабилаларнинг тамгалари) ўрганеди.

Сфрагистика (юнон. *Сфрагис* – муҳр) қадимий муҳрлар (подшоҳлар, хонлар, амирлар ва қозилар муҳрлари) ва уларнинг ёзувларини текширади.

Эпиграфика – (юнон. *Эпи* – устида, тепасида, графхо – ёзув; бирон нарса; буюм устидаги ёзув) тош, металл буюмлар, ёғоч ва бошқа қаттиқ буюмлар устига ўйиб ёзилган қадимги битикларни ўрганеди.

Нумизматика (логин. *Нумис* – пул) қадимий пулларни, ашёси, шакли, вази, ёзувлари, зарб этилган жойи ва вақтини текширади.

Метрология (юнон. *Метрон* – ўлчов, логос – тушунча – билим; ўлчовлар ҳақида тушунча) ўтмишда турли мамлакат ва халқлар орасида амалда бўлган оғирлик, масофа ва сатҳ ўлчовларини ўрганеди.

Хронология (юнон. *Хронос* – вақт, логос – тушунча, билим; вақт ҳақида тушунча) қадимги халқлар орасида ва мамлакатларда амалда бўлган йил ҳисоби ва тақвимни ўрганувчи соҳа. Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) номли асари турли тақвимларни ўрганишга бағишлангани учун Европада “Хронология” номи билан машҳур.

1.5 Манбашуносликка оид адабиётларнинг таҳлили

Бизнинг тарихимиз жуда бой, ёзма ёдгорликларимиз кўп бўлишига қарамай, ўз маданий меросимизни бутун бойлигини намойиш этадиган, унинг ўзига хос хусусиятлари ва жаҳон маданияти казинасига ҳисса бўлиб қўшилганларини алоҳида кўрсатадиган манбашунослик фани соҳасида яратилган мукамал дарслик ва қўлланмага эга эмасмиз. Лекин юртимизда тарих фани соҳасида олиб борилган деярли уч минг йилдан узоқроқ давр давомида тўпланган тажриба умумлаштирилгани йўқ.

Ҳозирча мавжуд қўлланмалар ичида академик Б.Аҳмедовнинг “Ўзбекистон тарихи манбалари” қўлланмасининг иккинчи нашрини энг мукамал деб тан олишимиз мумкин. Қимматли маълумотлар жамлангани билан ажралиб турган бу асар ушбу дарслик учун асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилди.

А.Ҳабибуллаевнинг “Адабий манбашунослик ва матншунослик” қўлланмасида ҳам қатор ижобий хусусиятлар мавжуд бўлиб, улардан манбашунослик бўйича дарслик тузишда фойдаланиш мумкин.

А.А.Мадраимов томонидан тузилган “Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси” да илк бор араб, форс ва турк тилидаги тарихий манбалар хусусиятларини характерлашга ҳаракат қилинган ва манбалар тўғрисидаги маълумотлар манба номи остида берилиши билан ажралиб туради.

М.Ҳасанийнинг «Шарқ қўлэмаларини тавсифлаш ва фикристлаш» номи рисоласида (2004) магистрантларни ушбу жараён билан таништиради.

А. Мадраимов ва Г. Фузаилова тузган “Тарихий манбашунослик (2006)” ўқув қўлланмаси бакалавриат талабалари учун мўлжалланган.

Манбашунослик фани кўп асрлик анъанага эга бўлса-да, юртимиз манбашунослиги юқорида зикр этилган асарларда умумлаштиришга ҳаракат қилинди. Манбашуносликни ўрганиш учун биринчи галда тарихга оид илмий тадқиқотлар, ёзма ёдгорликлар нашрлари ва бирламчи ёзма манбалар билан бевосита ишлашга тўғри келади. Бу соҳада Я.Фуломов, Б.А.Аҳмедов, А.Ў. Ўринбоев каби йирик олимлар асарлари, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлэмалар тавсифини ўз ичига олган 11 жилдлик монографик каталог ҳамда махсус каталог – фикристлар, тадқиқотлар бўлғуси манбашунослар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Талабалар ёрдамчи манба сифатида энциклопедик қомуслардан фойдаланиши мумкин.

Манбашуносликни яхши эгаллаш учун талаба бир неча тил, айниқса араб ёзувидаги ўзбек тили ва ғарб тилларидан инглиз, немис ва француз тилларидан бирини яхши билиши керак. Бу соҳада рус тили ҳам маълум мавқега эга.

1.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001. 7-14-бетлар.
2. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 3-9-бетлар.
3. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.- М.: Наука, 1987. - С.5-17.
4. Ҳасаний М. Шарқ қўлэмаларини тавсифлаш ва фикристлаш. –Тошкент, 2004.
5. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 5-12 бетлар.

1.7. Мавзун мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Манбашуносликнинг мақсади нимадан иборат?
2. Манбашуносликнинг вазифалари нимадан иборат?
3. Қандай манба турларини биласиз?
4. Манбашунослик қандай ёрдамчи тарих фанлари билан ҳамкорлик қилади?
5. Манбашуносликка оид қайси дарслик ва адабиётларни биласиз?

2-мавзу. Манбашуносликнинг асосий йўналишлари. Назарий ва амалий манбашунослик

Дарснинг мазмуни: Ушбу дарсда талабаларга амалий ва назарий манбашунослик, ёзма манбаларни қидириб топиш, тавсифга олиш ва тадқиқ қилиш тушунтирилади.

Режа:

- 2.1. Манбашунослик йўналишларининг асосий мақсад ва вазифалари.
- 2.2. Назарий манбашунослик (йўналиши).
- 2.3. Манбаларни туркумлаш.
- 2.4. Археография.Тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва таҳлил этиш.
- 2.5. Амалий манбашунослик (йўналиши).
- 2.6. Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш.

Асосий тушунчалар: қоғоз, қоғозрез, оҳорлаш, муҳрлаш, мистар, мистар боғлаш, ўлчам, варақлар сони, жилд, муқова, саҳҳоф, мужаллид, жадвал, жадвалкаш, вассол, жузв, пайгир, наққош, музаҳҳиб, шамс нақши, сарлавҳа, лавҳа, зарварақ, унвон, лола нақши, турунж нақши, лачак, гириҳ, ислимий нақш, абри баҳор, рассом, мусаввир.

2.1. Манбашуносликнинг йўналишларининг асосий мақсад ва вазифалари

Манбашунослик фани асосан икки йўналишга эга бўлиб, у назарий манбашунослик ва амалий манбашуносликдан иборатдир. Биз куйида назарий манбашунослик хусусиятларини баён этамиз.

2.2. Назарий манбашунослик (йўналиши)

Назарий манбашунослик йўналиши амалий манбашунослик тажрибасини умумлаштиради, ёзма манбаларни вужудга келиши ва уларнинг реал тарихий шароитни ўзида акс эттириш қонуниятлари, манбаларни излаб топиш, туркумлаш, тавсифга олиш, тартибга солиш асосларини ишлаб чиқади ва уларни илмий муомалага киритишнинг, амалий ўрганишнинг энг мақсадга мувофиқ асосий усул ва йўлларини аниқлайди ва амалиётга тавсия этади. Улар куйидагилардир.

2.3. Манбаларни туркумлаш

Шарқ ёзма манбаларни туркумлашнинг ягона аниқ бир қондаси ҳозиргача ишлаб чиқилмаган. Мавжуд қўлёзма манбалар фикристи бир қисми асарлар тили нуқтаи назаридан келиб чиқиб, тузилган. Масалан, Англиянинг Британия музейида сақланаётган шарқ қўлёзмалари йирик шарқшунос Чарлз Ръё

томонидан, уларнинг қайси тилда ёзилганига қараб, араб, форс ва ўзбек тилдаги қўлёзмаларни алоҳида, алоҳида тавсифга олиб фихрият тузган. Франция пойтахти Париждаги Миллий кутубхонадаги сақланаётган шарқ қўлёзмалари ҳақида Эдгар Блоше ҳам шу тартибда каталог тузган.

Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидаги қўлёзмалар биринчи бор сақланаётган ташкилот “Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари мажмуаси” номи остида турли тилдаги ва турли мавзудаги асарлар тавсифга олиниб, уларнинг ўн бир жилди нашр этилган. Ҳозир қўлёзмаларни қайси фан соҳасига оидлигига қараб тавсифга олиш бошлаб юборилган бўлиб, мана шундай каталоглар чоп этилмоқда.

Баъзи манбашунослар қўлёзмаларни мазмунига қараб, асарда қайси масала баён этилганига қараб туркумлашни лозим топсалар, уларнинг бошқа бир гуруҳи асарнинг келиб чиқишига, яъни қаерда ва қачон ёзилганлигига қараб туркумлашни маъқул кўрадилар. Яна бир гуруҳ олимлар эса уларни расмий ҳужжатлар, тарихий, гео-космографик ва биографик асарлар каби турларга бўлиб ўрганишни тавсия қиладилар. Манбаларни автограф, яъни муаллифнинг ўз қўли билан ёзилганлигига ёки кўчирилган нусха эканлигига қараб туркумлаш ҳоллари ҳам учрайди.

Ҳозирги пайтда тарихчи манбашунослар манбалар устида ишлашнинг фақат биттасига, яъни уларнинг турларига қараб тадқиқ этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдилар. Чунки бошқа тадқиқот йўллари ёзма манбани чуқур ва атрофлича ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш вазибаларига тўла жавоб бера олмайди.

Биринчидан, тарихий манбалар ичида фақат бир – ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий масала бутунлай бағишланган асар деярли йўқ ёки жуда кам.

Тил бўйича манбаларни ўрганиш ёмон эмас, лекин бирор мавзуга оид манбаларни ўрганганда, фақат бир ёки икки тилда яратилган асарлар билан чегараланиш тадқиқот илмий қийматини пасайтиради.

Мана шуларни инобатга олганда, тарихий манбаларни турларига ва қайси давр воқеаларини акс эттирилганлигига қараб туркумлаш мақсадга мувофиқдир.

Б. А. Аҳмедов Ўзбекистон тарихи (ўрта асрлар) манбаларини (ёзма манбаларни) куйидаги уч турга бўлиб ўрганишни тавсия қилган: 1) Ашъвий манбалар, яъни археологик қазилар натижасида топилган ашълар; 2) расмий ҳужжатлар; 3) тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар. Ушбу туркумда қайд этилган археологик ёки ашъвий манбалар, яъни қадимда ажодларимиз турмуш тарзи ва ижтимоий фаолиятини ўрганиш учун асосий манба бўлиб хизмат қилувчи манбалар, асосан археология фани томонидан ўрганилади ва биз учун қўшимча ёки ёрдамчи далил сифатида тадқиқотларга жалб этилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон тарихи ёзма манбаларини, асосан икки турга бўлиб ўрганиш маъқул кўринади.

1) расмий ҳужжатлар – ёрлиқ, фармон, иноятнома, вақфнома, ҳисобкитоб дафтари, раҳнома, расмий ёзишма, мактублар ва бошқалар. Умуман, тарихий ҳужжатларнинг ўттиз тўрт тури мавжуд. Ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни бевосита қайд этишлари, яъни феодал ер эгаллиги, ижтимоий муносабатлар, давлат тузилиши ва шунга ўхшаш масалалар бўйича далилий маълумотга бойлиги билан тарихий манбаларнинг бошқа турларидан ажралиб туради. Улар, асосан ҳужжатшунослар томонидан махсус ўрганилса-да, тарихий манба сифатида манбашуносликда илмий қиймати жуда катта.

2) тарихий, гео-космографик, агиографик ҳамда биографик асарлар.

Тарихий, гео-космографик, агиографик ҳамда биографик асарларда расмий ҳужжатларга нисбатан тарихий воқеа ва ҳодисалар кенг ва тўла ёритилади. Шунинг билан бир қаторда уларда фактик материалнинг бойлиги кўзга ташланади.

Ёзма манбалар турларини фақат зикр этилганлари билан чеклаб бўлмайди. Хусусан, бадий адабиётларда ҳам тарихий воқеалар, шахслар тўғрисидаги маълумотлар баёни мавжуд бўлиб, фақат уларнинг ўзига хос баён услуби, бадиятини назардан қочирмаслик керак. Чунки тарихчи бор ҳақиқатни ёзиши керак бўлса, шоир ёки ижодкор бадий тўқима, бўрттириш, муболагага йўл қўйиши, яъни ўз истагига мувофиқ тасвирлаш имконига эга. Масалан, Алишер Навоий бадий асарларида шоир даврига ва замондошларига оид қимматли фикр, мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, унинг асарларидаги шоир биографиясига оид маълумотлар асосида Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” номли китоб ёзиб, унда Алишер Навоий биографиясини тиклашга ҳаракат қилган.

Алишер Навоийнинг “Хамса” асари таркибидаги дostonларида ҳам тарихий маълумотлар, хусусан Мирзо Улуғбек шахси ва унинг илмий мероси тўғрисида жуда қимматли фикрлар мавжуд.

Ёзма манбалардаги ўзига хосликнинг бири шуки, уларда баён этилган воқеа, ҳодисаларга субъектив ёндошув, айримларини хаспўшлаш ёки бузиб талқин этиш ҳоллари учраб туради. Бундай асарлар устида талқиқот олиб борилганда, уларга танқидий ёндошиш талаб этилади. Бу эса манбашуносликнинг асосий илмий талаб ва тамойилларидан биридир.

2.4. Археография

Археография - ёзма манбаларни илк тавсифга олиш ёки уларни қидириб топиб, биринчи марта тавсифлаш, илмий муомалага олиб киришни назарда тутати. Бу илмий йўналиш Республикамиз Фанлар академияси-

нинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва собиқ Қўлёмалар институтида бошланган бўлиб, маълум давргача Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятларига қатор археографик экспедициялар уюштирилган. Уларда А. Муродов, А.Ирисов, И.Абдуллаев, А.Аҳмедов, Б.Ҳасанов, О.Жалилов, М.Ҳақимов, Ю. Турсунов ва бошқалар иштирок этганлар. Булар натижасида бир қанча нодир қўлёзма ва ҳужжатлар аниқланиб, давлат хазиналарига олиб келинган.

Ҳамид Сулаймон (ваф.1979) Англия, Франция (1968) ва Ҳиндистон кутубхоналарига (1976-1977) археографик экспедициялар уюштирган эди, ва бунинг натижасида қатор ёзма манбалар тўғрисида маълумотлар, айримларининг микрофильм ва фотокопиялари юртимизга келтирилган.

Ҳозирги пайтда Шарқшунослик институти ва Ислон университети қошида шарқ қўлёзмаларини қабул қилиш археографик комиссиялари мавжуд бўлиб, уларда аҳоли ўртасида мавжуд ёзма манбаларни қийматини аниқлашга қодир мутахассислар бор.

2.4.1. Тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва таҳлил этиш

Назарий манбашуносликда энг зарур тарихий манбаларни аниқлаш, танлаш ва ниҳоят уни илмий таҳлил қилиш ҳар қандай катта кичик тадқиқотнинг дастлабки босқичи ҳисобланади.

Танланган мавзунинг илмий ҳамда назарий жиҳатдан тўғри ҳал этилиши кўп жиҳатдан ҳар қандай тадқиқотнинг асосини ташкил этадиган манбанинг сифат ва салмоғига, яъни мукамаллигига ва далилий материалга бойлигига боғлиқдир.

Манбашунослик талабларидан бири шуки, бирор мавзунинг тадқиқ этишида бир эмас, балки бир неча манбалар турига – расмий ҳужжат, солнома, гео-космографик, агиографик ва биографик асарларга асосланиб, улардаги маълумотлар қиёсий солиштирилиб таҳлил этилса, илмий тадқиқот савияси ошиб, хулоса ва умумлашмалар ишонарли ва асосли бўлиб, унинг илмий аҳамияти ҳам катта бўлиши шубҳасиздир.

Тадқиқот учун ёзма манбаларнинг қайси бири асосий ва қайсилари ёрдамчи роль ўйнаши танланган мавзунинг характерида боғлиқдир. Масалан, иқтисодий-ижтимоий масалаларни ўрганишда расмий ҳужжатлар асосий бирламчи манба фазифасини ўтайдиган бўлса, сиёсий ҳамда маданий ҳаётни ёритиб беришда солнома – тарихий асар ва биографик тазкиралар ҳамда адабий-бадний асарлар етакчи ўринда турадилар. Лекин шунга қарамай, илмий тадқиқот олиб боришда фақат асосий ҳисобланган биргина бирламчи манба билан кифояланиб қолмай, имкон қадар бошқа идаражали манбаларга мурожаат этиш, уларни ҳам тадқиқотга жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Манбашунос олимларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, аксарият тарихий асарлар ижтимоий-иқтисодий масалалар ҳамда маданий ҳаётга оид қимматли маълумотларга бой бўлади. Расмий ҳужжат ва биографик асарларда эса сиёсий тарихга оид қимматли фактларни, тарихий асарда йўқ маълумотларни учратиш мумкин.

Манбашуносликдаги илмий ишда кўп ва турли турдаги манбаларга асосланиб, тадқиқ этилмиш мавзуга оид барча манбаларни ишга жалб этиш бўлажак илмий асарнинг қийматини ва аҳамиятини белгиловчи асосий ва ҳал қилувчи омиллардан биридир.

2.5. Амалий манбашунослик (йўналиши)

Амалий манбашунослик йўналиши бевосита ёзма манбаларни назарий манбашунослик тавсиясига биноан излаб топиш, ўрганиш, тавсиф этиш ва ўзи топган, мавзу учун янги ва керакли маълумотларни илмий муомалага олиб киришни, манбанинг тарих фани учун илмий аҳамиятига баҳо беришни назарда тутати.

Амалий манбашуносликда тадқиқотчи ўзи учун танлаб олган бирор мавзуга оид манбаларни танлаб олгандан кейин уларнинг ҳар бирини ташқи ёки моддий-техник белгилари ва ички мазмунига кўра гуруҳларга ажратиб илмий таҳлил этиши лозим.

2.5.1. Манбаларни ташқи белгилари, моддий-техник маълумотларига қараб таҳлил этиш

Манбаларни ташқи белгилари ёки моддий-техник маълумотлари дегадда қўлёзма китоб ёхуд ҳужжат битилган қоғознинг ўлчами, қоғози, варақлар сони, муқоваси, матн ўлчами, хати, сиёҳи, хаттоти, асар номи, муаллифи, китобат тарихи, жойи каби маълумотлар назарда тутилади. Бу маълумотлар асар ёзилиш сабаблари, унинг ёзилган жойи ва ўша вақтдаги тараққиёт ва ижтимоий-сиёсий муҳитни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу маълумотларни аниқламай туриб, асарда баён этилган воқеалар ҳақида, умуман қўлёзма асар ҳақида тўғри ва тўла тасаввурга эга бўлиш, унинг хусусида фикр билдириш мумкин эмас.

Қўлёзма китобларнинг муаллифи, асар номи, ёзилган вақти ва жойини аниқлаш қийин. Чунки қадимги қўлёзмаларда бугунги кундаги китоблардаги каби муқованинг ўзидаёқ асар номи, муаллиф номи, китоб бошланиши ва охиридаги каби зарурий маълумотлар келтирилмаган. Баъзи ҳолларда асар охири–хотимада унинг кўчирилган вақти ва жойи ҳамда китобнинг номи қайд этилади, холос.

Маълумотлар келтирилмаган тақдирда, асарнинг матни, ёзилиш ва китобати тарихи, қоғози, хати ҳамда тили ва тил услубига қараб тахминан аниқла-

нади. Бундай маълумотларни аниқлаш тадқиқотчидан катта ҳаётий тажриба ва юксак малакани талаб қилади. Бу анча қийин ва масъулиятли ишдир. Бундай масалаларни машҳур китоб билимдони Ибодулло Одилов, Абдуқодир Муродов, Абдулла Носиров каби юксак малакали мутахассисларгина бир неча ёзма манбаларни солиштириш, қислаш асосида ҳал қилган.

Асар муаллифи ва унинг шахсини аниқлаш қўлёзма китобни илмий таҳлил этишда катта аҳамиятга эга. Бу асарнинг яратилиш тарихи ва унинг ёзилишига сабаб бўлган ижтимоий-сиёсий муҳитни аниқлаб олиш учун ҳам зарурдир.

Одатда, қадимги қўлёзма асарларда кўп ҳолларда муаллифнинг исми маълум ва кўзга ташланадиган жойда, масалан, асарнинг боши ёки охирида қайд этилмайди. Баъзан, у муқаддима қисмида ёки асар ўртасида, воқеалар баён орасида бирон масала юзасидан тилга олинади. Кўп ҳолларда эса муаллиф ўзининг ҳақиқий исмини айтмай, “фақир ҳақир”, “ожиз ва хоксор”, “бу ғариб банда” деб аташ билангина кифояланади. Бундай ҳолларда асар варақма-варақ, сатрма-сатр, алоҳида эътибор ва синчковлик билан ўрганилиши лозим. Шундай ҳам бўладики, асарнинг бирон ерида муаллиф ўзи, отаси ёки яқинлари ҳақида бир-икки калима айтиб ўтади. Ёки баён этилаётган воқеага ўзининг муносабатини (масалан, “Абдулла-хон тахтга ўтирган вақтда камина Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад 33 ёшда эдим”) билдиради.

Асар муаллифининг шахси, яъни унинг қайси ижтимоий гуруҳга мансублиги, унинг дунёқарашини аниқлаш учун асарнинг умумий ғоявий йўналишини тўғри белгилаб олиш учун муҳим аҳамият касб этади.

2.6. Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш

Манбаларни ички белгиларига қараб таҳлил этиш деганда қўлёзма асарнинг таркиби ва мазмунини таҳлил қилиш, тушунтириш, ғоявий-сиёсий савияси ва илмий қийматини аниқлаш масалалари англашилади.

Қўлёзма асарнинг илмий қиймагини унда нималар баён этилганлиги, воқеа-ҳодисаларга муаллифнинг ҳолис муносабати, келтирилган далил ва маълумотларнинг тўғрилиги ва олдинга сурилган фикр ва ғоялар билан белгиланади.

Тарихий асарнинг асл нусха, оригинал бўлиши ёки компилятив, яъни бошқалар маълумотларни териб ёки айнан келтириши, тўла ва ноқислиги, қисқалиги, воқеаларнинг қай тарзда баён этилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Илмий тадқиқотларда оригинал ва мўтабар қўлёзмаларга таяниб иш олиб бориш ҳар бир далил ва маълумот, рақамлар энг ишончли, нодир, бирламчи манбалардан олинлиши керак. Бошқалар китобида келтирилган маълумотлар

920952

дан сақланиш, ёки уларга танқидий муносабатда бўлиш лозим.

Ўтмиш жамият шароитида ёзилган асарларнинг муаллифлари кўпинча ўзлари келтираётган далиллардан тўғри хулоса чиқармайдилар, уларнинг фикрларида ноаниқлик, чалкашлик ва қарама-қаршилиқ ҳам учрайди. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки, улар яшаб ижод этган муҳитнинг ўзи зиддиятлар билан ажралиб турар эди.

Ёзма манбаларда қарама-қарши фикрлар билан бир қаторда ҳолисона мулоҳазалар ҳам учрайди. Бундай пайтларда муаллиф кўпинча ўз фикр ва мулоҳазаларини пардозли иборалар ва истиорали сўзлар орасига яширади. Гороскоп – одам туғилганда унинг тақдирини ёки бирон улуг шахс ишгирокида содир бўлиши мумкин бўлган муҳим воқеанинг натижасини сайёраларнинг ўша пайтдаги ҳолати ва ўрнига қараб махсус жадваллар воситасида олдиндан белгилаш, шунингдек, кўп аср аввал бўлиб ўтган ва айнан муаллиф баён қилмоқчи бўлган воқеага ўхшаш фактларни мисол тариқасида келтириш йўли билан баён этганлар.

“Абдуллонома” асарининг муаллифи Ҳофиз Таниш Бухорий (XVI аср) машҳур Жуйборий хожалардан бири хожа Муҳаммад Ислоҳ (тахм. 1493-1563) ва унинг “Етти иқлимнинг чаққон ҳисобчилари” бир бўлганда ҳам юздан бирини ҳам ҳисоблай ола олмайдиган беҳисоб бойликларига бўлган ўзининг салбий муносабатини тафсир ва ҳадис китобларига таяниб, мана шундай сўзлар билан ифодалаган: “Тафсирият ул-мубтадин”² нинг учинчи мисбоҳида (бобида) айтилганки, жаҳон аёнлари бўлганликлари учунгина эмас, (балки) унга тегишли бўлишлари ва мол-дунёга ҳирс қўйишдан ўзини тиймаганликлари учун ёмондир. Шу боис ҳазрат рисолат паноҳ (Муҳаммад пайғамбар)... бу маънидан хабар берди (ва дедики) “Мол-дунёни дўст тутиш ҳар қандай гуноҳнинг бошидир.”³

Аштархонийлардан⁴ Убайдуллахоннинг (1702-1711) котиби муаррих Мир Муҳаммад Амини Бухорий мазкур хоннинг ўлдирилиши сабабларини унинг фаолиятидаги нуқсонлардан, аниқроғи атрофига тубан ва сотқин кишиларни тўплаб олиб, салтанат ва халқ аҳволидан бепарво бўлганлигида кўради. У ёзади: “Равзат ус-сафо”да⁵ айтилганки, (жаҳон устидан ҳукм юргизишнинг) биринчи шарти (шулки) ҳукмдор сир сақлай оладиган, муҳим давлат ишларида мустақил фикрга эга бўлган маслаҳатчиларни тарбиялаб етказмоғи зарур. Жаҳон устидан ҳукм юргизишнинг иккинчи шарти шулки, (ҳукмдор) ўзига етук, оқил, виждонли, камтарин ва ис-

² “Тафсирият ул-мубтадин” – “Қуръон” шарҳларидан бирининг номи.

³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1 жилд.-Тошкент:1966. 148-бет.

⁴ 1601-1757 йиллари Бухоро хонлиги тспасида турган сулола.

⁵ “Равзат ус-сафо” (“Жаннат боғи”) саккиз жилдли умумий тарихга оид Муҳаммад Мирхонд асари (XV аср).

теъдодли кишиларни яқинлаштирмоғи лозим... Шунга ўхшаш, “Сирож ул-мулк” китобида⁶ ҳикоя қилинганки, Нуширвон⁷ кунлардан бир куни бош қоҳиндан сўради: “Давлатнинг инқирозига сабаб нима?” Бош қоҳин жавоб қилди: “Бунинг сабаби учта. Биринчиси, давлатнинг умумий аҳволи олий ҳукмдордан яширин тугилса; иккинчиси, халқ подшоҳга нафрат руҳида тарбияланса; учинчиси, солиқ тўпловчиларнинг жабр-зулми ошиб кетса.”⁸

Мир Муҳаммад Амин Бухорий зикр этилган лавҳадан хулоса чиқариб бундай дейди: “Афсуски, ҳар уччала зарур шарт Саййид Убайдуллахон ҳукмронлигига тааллуққидир... Подшоҳ ҳукмронлигининг иккинчи ярмида илгари ўтган подшоҳлар тариқидан, ота-боболарнинг тутимидан четга чиқди. Тамом куч-қувватини тубан ва заиф, сушт ва манфур кишиларни тарбиялашга сарфлади, уларни ўзига яқинлаштирди, муттаҳамлар, ҳарам ходимлари ва хотинлар билан яқин муносабатда бўлди. Мана шуларнинг ҳаммаси унинг давлатини инқирозга учратди.”⁹

Манбанинг таркиби ва мазмунини илмий таҳлил қилишдан кузатилган мақсад, унинг муҳим ва қимматли томонларини аниқлаш, унда келтирилган далилларнинг ишончлилиги ва тўғрисини бошқаларидан ажрата олиш ҳамда энг муҳими асарда баён этилган воқеани ҳолис тарихчи нуқта-назаридан туриб баҳолай олишдан иборатдир.

Манбашунослик талабларидан бири шуки, ёзма манбани фақат унинг бир ўзида келтирилган далил ва маълумотларга қараб баҳолаб бўлмайди. Баъзи ҳолларда келтирилган далил сохта, баён этилган воқеа эса сохта-лаштирилган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам бирон асар ҳақида қатъий бир фикр айтишдан аввал уни ўзига ўхшаш бошқалари билан солиштириб кўриш, келтирилган далилларни бир-бири билан қиёслаш ва текшириш зарур.

Амалий манбашунослик қадимги даврлардан бошлаб то шу кунгача маълум даражада тажриба тўплади. Кўплаб ёзма ёдгорликларнинг энг асосийлари асл нусхада-факсимилеси, танқидий матни, таржима ва изоҳли таржимаси амалга оширилиб, чоп этишга эришилди. Турли қўлёзма фондлари, кутубхона ва музей, шахсий мажмуалардаги ёзма ёдгорликлар тавсифи фикрист-каталогларда эълон қилиниб, уларда амалга оширилган манбашунослик соҳасидаги тадқиқотлар натижалари умумлаштирилди.

---

⁶ “Сирож ул-мулк” (“Подшоҳлар чироғи”) Абу Абдулла Муҳаммад ат-Тартусий (1126 ёки 1131 йили вафот этган) асари. Подшоҳлар ва олий табақадаги мансабдорларнинг ҳулқ-атвори кодекси.

⁷ Сосонийлардан Хусрав Ануширвон (531-579).

⁸ Убайдуллонома. Тошкент: 1957. 220-бет.

⁹ Ўша асар. 221-бет.

Хуллас, манбаларни ўрганиш бўйича амалга оширилган ишлар, тажрибалар умумлаштирилиб, келгусида амалга ошириладиган тадқиқотлар учун энг қулай ва истиқболли тадқиқ метод ва усулларини аниқлаб, белгилаб ва ишлаб чиқиб, уларнинг энг замонавийлари ва самарадорларини амалиётга қўллашни тавсия этиш зарур.

Сўнгги пайтда замонавий компьютерларнинг ёзма манбаларни тадқиқ этиш имкониятидан фойдаланиш вақти келди. Бу ўринда замонавий талаба ва педагог интернет хизматидан бемалол фойдалана олиши талаб этилади.

Умуман, назарий ва амалий манбашунослик бири-бирини тўлдиради, бири иккинчиси учун асосий тадқиқот йўналиши ва услубларини белгиласа, иккинчиси биринчиси учун фактик материал жамлаб, асос бўлиб хизмат қилувчи далилларни йиғирилади.

Амалий манбашунослик назарий билим ва тажриба асосида манбашуносликнинг конкрет, муайян соҳаси, бўлими, даври масаласи ёки бирор манба юзасидан амалий, практик тадқиқот олиб боради, архив, музей, кутубхона ва шахсий мажмуаларда мавжуд ёзма манбаларни ўрганиб, энг қимматлиларини илмий муомалага олиб кириб, кенг жамоатчиликнинг маънавий мулкига айлантиради.

2.7. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 13-20-бетлар.
2. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 3-9-бетлар.
3. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-М.: Наука. 1987. – С. 5-17.
4. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси / Тузувчи А. А. Мадраимов. - Тошкент: ТДПУ, 2001. – 10-18-бетлар.
5. Ҳасаний М. Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фикриш. -Тошкент, 2004.
6. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. Тошкент: Фан, 2006, 12-22 бетлар.

2.8. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Манбашуносликнинг қайси йўналишини биласиз?
2. Назарий манбашуносликнинг мақсади ва вазифаси нимадан иборат?
3. Амалий манбашунослик деганда нимани тушунасиз?
4. Манбанинг ташқи моддий белгилари деганда нимани тушунасиз?
5. Манбанинг ички белгилари – таркиби ва мазмуни нимадан иборат?

3-мавзу. Манбаларни ўрганиш ва ўргатиш усуллари

Дарсинг мазмуни: Мавжуд манбашуносликка оид адабиётлар асосида ёзма манбаларни ўрганиш ва талабаларга ўргатиш усуллари ўзига хос хусусиятлари таҳлили берилади.

Режа:

3.1. Ёзма манбаларни тавсиф усули ва уларни талабаларга тушунтириш.

3.2. Кодикологик маълумотлар.

3.3. Асар муаллифи ва унинг даври.

3.4. Асарнинг таркиби ва мазмуни таҳлили

3.5. Манбанинг ўрганилиши ёки тарихшунослиги.

Асосий тушунчалар: қўлёзма техник (моддий асоси) хусусиятлари, олдоби тасниф, рақамлаш. варақлар сонини ёзиб қўйиш–пагинация, матн ўлчами, саҳифада сатрлар сони, дебоча, муқаддима, боб, фасл, қисм, дафтар, хотима-колофон, китобат тарихи, асар номи, унинг мукамаллиги, муаллиф номи, тарих, хат, хаттот, хат тури ва услублари, муҳрлар, ҳошиядаги изоҳлар, турли ёзув ва қайдлар, асарнинг бошланиши ва охиридаги жумла.

3.1. Ёзма манбаларнинг тавсиф усули ва уларни талабаларга тушунтириш

Бой тарихни ўрганиш ва ўргатиш деганда, фақат ёзма манбаларда мавжуд маълумотлар тўғрисидаги билим ва тушунчаларни шунчаки механик тарзда талаба ва бакалаврларга етказиш эмас, балки анъанавий ва замонавий педагогик усулларнинг энг қулай ва самарали воситаларидан фойдаланган ҳолда, уларда манбалар тўғрисида тушунча, билим ва улардан фойдаланиш малакасини ҳосил қилиш билан бирга, тарихимиз тўғрисида мустақил фикр юритишга ўргатишни ҳам тушунамир.

Бунинг учун эса, юртимиз тарихини ўрганишда ёзма манбалардан фойдаланишнинг илмий ва методик асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тавсия этиш тарих ва педагогика фанларининг энг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир. Бу масала жуда кенг қамровли бўлиб, ёзма манбаларни тадқиқ этишнинг илмий методик асосларини чуқур ўрганиб чиқиш ни тақозо этади.

Ёзма манбаларни талабаларга тушунтиришнинг бир неча тамойили мавжуд. Биринчиси махсус каталоглардаги манбанинг тавсиф тамойилидир.

XIX аср охирида пайдо бўлган Европа мамлакатларидаги каталоглар ичида инглиз олими Ч.Ръёнинг кўп томлик араб, форс ва ўзбек тилларидаги шарқ қўлёзмалари каталогларидаги ёзма манбани тавсифлаш тамойили ўзининг мукамаллиги ва пухта ўйланганлиги билан алоҳида ажралиб ту-

ради. Қуйида тил тамойили асосидаги Ч.Ръёнинг «Британия музейидаги ўзбек қўлёзмалар каталоги» (Лондон, 1888, инглиз тилида) (Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum by Rieu Charles.-London: 1888. 432 p.) каталогидаги манба тавсифи тамойилини келтирамиз. Унда ёзма манбанинг музейидаги тартиб рақами бўлиб сарлавҳа ўрнида берилиб, сўнгра қўлёзманинг кодикологик хусусиятлари, варақлар сони, ўлчам, саҳифадаги сатрлар сони, сатр узунлиги, хати, зийнатлари алоҳида, ихчам тарзда берилган. Сўнгра асар номи асл нусхада, яъни араб алифбосида ва унинг таржимаси ажратилиб берилган. Сўнгра муаллиф номи ва асарнинг бошланиши ва охиридаги жумлалар аслида, араб алифбосида келтирилган. Ана ундан кейин муаллиф тўғрисидаги ва асар таркиби, мазмуни баён этилиб, тавсиф охирида асар тарихнавислиги, яъни ўрганилиши тўғрисидаги маълумотлар берилган.

Қатор мавжуд каталоглар асосида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти олимлари ҳам ўзларича қўлёзма манбаларни илмий тавсифга олиш усулини ишлаб чиққанлар. Унда манбанинг қуйидагича тавсифи берилган: Сарлавҳа сифатида асар номи асл нусхада ва унинг таржимаси, қўлёзманинг хазинадаги тартиб рақами ва ушбу каталогдаги рақами келтирилган. Сўнгра асар муаллифи номи билан асосий тавсиф бошланади. Ундан кейин муаллиф тўғрисида (имкон даражасида тўлиқ), асар мазмунининг таркиби ва қисқача баёни (аннотацияси) келтирилади. Тавсиф ихчам кодикологик маълумотлар – хати, қоғози, зийнати, хаттот номи, қўлёзманинг китобат тарихи, нуқсони, варақлар сони, ўлчами ва адабиётлар (библиография) номларини келтириш билан тугалланади.

М. Ҳасаний «Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фикҳристлаш» номи рисоласида ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма фонди тажрибасини умумлаштириб, магистрантларга тушунтиришга ҳаракат қилган.

Булардан ташқари ёзма манбаларни тавсифлашнинг қомусий ёки энциклопедик тамойили ҳам мавжуд. Биз унинг намунасини «Ўзбекистон энциклопедияси» ва «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» саҳифаларида кўришимиз мумкин. Ҳ.Н.Бобобеков ўз маърузаларида қомус тамойилидан ва қомуслардаги ёзма манбалар тўғрисидаги маълумотлардан фойдаланган.

Мустақиллик даврида манбашуносликка оид Б.А.Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» ва «Ўзбекистон тарихи манбалари» асарлари чоп этилган. Олим манбаларнинг ёзилган тилларига қараб ва яна ҳуқуқий ҳужжатлар, ёзишмалар, география ва космографияга оид асарлар, биографик, мемуар асарлар, сайёҳлар, элчиларнинг эсдаликлари мавжудлигини қайд этади.

Б.А.Аҳмедов асарларида ёзма манбалар алоҳида эмас, балки муаллиф номи остида келтирилган. Бундан ташқари тарихчи ҳар бир тарихий даврга қисқа таъриф берган. Мазкур қўлланмаларнинг ижобий хусусияти сифатида уларда далилий маълумотларни кўплиги, илмийлигини қайд этиш мумкин. Фақат уларда материаллар академик нашрлар каби жойлаштирилган ва дарс ўтиш хусусиятлари инобатга олинмаган.

А.Ҳабибуллаевнинг «Адабий манбашунослик ва матншунослик» қўлланмаси ва А.А.Мадраимов тузган «Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси» да ёзма манбалар тўғрисида талабаларга маълумотлар бериш дарс жараёни хусусиятларини эътиборга олишга ҳаракат қилинган. Фақат А.Ҳабибуллаев қўлланмасида адабий манбашуносликка қатта эътибор берилган. Унда дарс куйидаги тартибда тузилган: 1. Мавзу номи. 2. Адабиётлар. 3. Дарс мазмунининг қисқа изоҳи. Сўнгра дарс мазмуни баёни, алоҳида атамалар ва охирида саволлар берилган.

А.А.Мадраимов тузган маърузалар матнида дарс жараёнининг тартиби куйидагичадир: 1. Мавзу номи. 2. Дарс режаси. 3. Асосий тушунчалар. 4. Дарснинг муфассал мазмуни. 5. Материални мустаҳкамлаш учун саволлар ва охирида адабиётлар рўйхати келтирилган.

А.А.Мадраимов ва Г.С.Фузаилова тузган «Тарихий манбашунослик» ўқув қўлланмасида ҳар бир маъруза бошида мавзу номи, дарснинг мазмуни, режаси, асосий тушунчалар берилади. Асосий матнда маъруза мавзуи режага мувофиқ атрофлича ёритилиб, унинг сўнгида мавзуга оид асосий адабиётлар рўйхати, маъруза материални мустаҳкамлаш учун берилган саволлар илова этилган.

Ушбу махсус каталоглар ва қўлланмалардан ташқари қўлёзма китоб тўғрисида ва шарқ манбашунослигига оид тўплам ва китоблар ҳам мавжуд бўлиб, улардаги муҳим ёзма манбаларнинг ҳар бирига алоҳида эътибор берилмаган. Лекин, уларда энг муҳимлари тўғрисида матн орасида маълумотлар келтирилади ҳамда манбаларнинг умумий хусусиятлари тадқиқ этилган. Зикр этилган қўлланма, махсус адабиётларнинг барчасида ўзига хос фойдали маълумотлар мавжудлигини тан оламиз. Лекин, уларнинг биронтасини илмий-методик жиҳатдан талабаларга манбалар тўғрисида дарс бериш учун мукамал намуна деб олиш мумкин эмас.

Мавжуд илмий адабиётларнинг таҳлили ва шахсий тажрибаларимиз асосида ёзма манбалар тўғрисидаги техник маълумотлар ва асар мазмуни талабаларга комплекс тарзда тушунтиришнинг энг самарали ва илмий-методик асосларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилинди.

Талабаларга манба тўғрисида комплекс тарзда маълумот бериш керак. Бу эса ёзма манбанинг кодикологик маълумотлар, муаллиф ва унинг яшаган даври, асар таркиби ва мазмуни таҳлили, унинг тарихнавислигини тушунтиришдан иборатдир. Дарснинг ўзига хос хусусиятлари сифатида унинг режаси, мавзуга оид асосий тушунчаларни изоҳлаш ва қўшимча кўргазмани қуроллардан фойдаланишни қайд этиш мумкин.

Ёзма манбалар тўғрисидаги маълумотларни қуйидаги тартибда тушунтиришни энг маъқул ва самарали илмий методологик услуб деб ҳисоблаймиз.

3.2. Кодикологик маълумот

Кодикологик маълумот ёки таҳлил деганда ёзма манба, унинг муаллифининг номлари ва ноёб қўлёзмалари тўғрисидаги маълумотларни баён этиш тушунилади. Бундай маълумотлар 5 дан 9 гача бўлиши мумкин. (Бундан ортиқча маълумот талабани эътиборини сусайтириши мумкин). Булар кодикологик ёки қўлёзма тўғрисидаги маълумотлар ҳисобланади. Кодикология сўзи лотинча *codex*-кодекسدан олинган бўлиб, қўлёзма китобнинг ўзига хос хусусиятларини англатади.

Кодикологик маълумотлар асар номи ва тартиб рақамидан ташқари яна қуйидагилардан иборатдир:

1. Муаллифнинг номи (ҳаёт йиллари);
2. Асарнинг яратилган вақти;
3. Энг қадимги қўлёзманинг яратилган вақти ва жойи;
4. Қўлёзманинг варақлар сони ва ўлчами;
5. Хати ва хаттоти.

Уларнинг айримларини Б.А.Аҳмедов манбанинг ташқи белгилари-қўлёзма муқоваси, қоғози ва хатидан ташқари асарнинг ёзилган вақти, жойи, муаллифи, ёзилиш сабаблари, асар ёзилган вақтдаги ижтимоий-сиёсий муҳит, деб тушунтиради¹⁰.

Булар қўлёзма асар тўғрисидаги энг ихчам кодикологик маълумот ҳисобланади.

Педагог ўрганилаётган манбанинг илмий аҳамиятидан келиб чиқиб, яна қуйидаги қўшимча маълумотлар билан тўлдириш мумкин ва уларни қўлёзма асар тўғрисидаги батафсил маълумотлар деб аташимиз мумкин. Улар қуйидагилардир:

1. Асарнинг бошланиши ва охиридаги жумла аслиятда;
2. Қўлёзманинг кўчирилган жойи;
3. Палеографик хусусиятлари (сиёҳи, қоғози ва қўлёзманинг ўзига хос хусусиятлари);
4. Қўлёзма хотимаси-колофон.

¹⁰ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Тошкент: Ўқитувчи, 2001. 17-бет.

Педагог-мутахасис ўз билим савиясига кўра ва ихтиёри билан бу маълумотларнинг барчасини ёки улардан айримларини танлаб талабаларга тушунтириши мумкин. Сўнги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бир манба, қўлёзма китоб, битик тўғрисида 60 дан зиёд техник, кодикологик маълумот мавжуд. Албатта, буларнинг аксарияти фақат соф илмий академик тадқиқотларда истифода этилади.

Олий таълим тизимининг биринчи босқичи учун асар тўғрисидаги 9 та эслатилган кодикологик маълумотларни кифоя деб ўйлаймиз.

3.3. Асар муаллифи ва унинг яшаган даври

Қўлёзмадаги асар муаллифи ва унинг яшаган даври тўғрисида ихчам маълумот келтирилиши зарур. Одатда, шарҳ тарихчилари номлари ихчам тарзда ва тўла келтирилиши, имкон даражасида номлар аслиятда, яъни араб алифбосида берилиши керак. Муаллифнинг туғилган йили ва вафоти, яратган асосий асарлари, уларнинг қисқача мазмуни келтирилиши мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, муаллиф яшаган давр, жамият тўғрисида ҳам талабаларга тушунча бериш зарур.

3.4. Асарнинг таркиби ва мазмуни таҳлили

Талабаларга манбанинг кодикологик хусусиятларидан ташқари ёзма манбалардаги асарнинг таркиби ва умумий мазмунини ҳам тушунтириш лозим. Буларни Б.А.Аҳмедов манбанинг ички белгилари деб атаган¹¹. Асар мазмуни ва унинг таркибини тушунтиришда педагоглар талабаларга қуйидаги илмий маълумотларни бериши зарур деб ҳисоблаймиз.

1. Асарнинг умумий характери;
2. Асарнинг таркибини таҳлили;
3. Асарнинг мазмунини таҳлил қилиш, ғоявий-сиёсий савияси ва илмий қийматини аниқлаш масалалари назарда тутати;
4. Асарнинг ўзига хос хусусиятлари;
5. Асарнинг ўз соҳасига қўшган янгилиги ва унинг илмий аҳамиятини аниқлаш.

3.5. Асарнинг умумий характери

Манбадаги асарнинг умумий характери деганда, асар мазмунининг умумий тарихга, масалан, «Тарихи Табарий», «Жоме ут-таворих», «Равзат ус-сафо» каби асарларга хос хусусиятларини аниқлаш назарда тутилади. Ёки сулолалар тарихи – «Тарихи Байҳақий», «Тарихи салотини манития» каби асарларга хос хусусиятларини аниқлаш тушунилади.

Булардан ташқари яна хотира характердаги манбалар-«Темур тузук-

---

¹¹ Юқоридаги асар. 17-бет.

лари», Бобурнинг «Вақойиъ», «Тарихи Рашидий» каби асарлар хусусиятлари ҳам мавжуд.

Соф тарихий асарлардан ташқари манба сифатида яна тазкираларшоир, адиб ва тасавуф намоёндалари тўғрисидаги мажмуалар ҳам катта илмий-тарихий аҳамиятга эга.

Дин намояндалари тўғрисида агиографик характердаги асарлар ҳам муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Булардан ташқари ёзма ёдгорликлардан, айниқса, мактуб ва ҳужжатлар намуналаридан манбашунослик дарсларида ва шу соҳага оид махсус тадқиқотларда фойдаланиш мумкин¹².

Бу ерда келтирилган асар характери тўғрисидаги маълумотлар бакалаврлар учун кифоя деб ҳисоблаймиз. Ёзма манба ва ундаги асар тўғрисидаги бошқа тафсилотлар махсус илмий тадқиқотларда истифода этилади.

3.6. Асар таркибининг таҳлили

«Одоби тасниф»га кўра, тарихий асарлар «Бисмиллоҳи Раҳмонун Раҳим» сўзидан кейин ҳамд, таҳмид – Аллоҳга ҳамду сано билан бошланади. Сўнгра, наът - Муҳаммад Пайғамбарнинг таърифи, мақтови битилади. Яна тўрт саҳобалар – халифани рошидия, яъни тўғри йўлдан юрган халифалар - Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон ва Алиларнинг мадҳи ўрин олади. Шундан кейин тарихчи ўз асарига ҳомийлик қилган шахсни улуғлайди. Алоҳида ибора «Аммо баъд» сўзидан сўнг муаллиф ўзи ва ёзмоқчи бўлган асари тўғрисида ихчам маълумот ёки шу хусусида айрим тафсилотларни зикр этади. Бунини муаллифлар муқаддима ёки дебоча деб атайдилар. Мана шундан сўнг асарнинг асосий мазмуни баён этилади. Тарихий асарларда, асосан икки услубда воқеалар баён этилади.

а) Хронологик тартибда, яъни йилма-йил. Бу тартибда «Тарихи Табарий», «Мужмали Фасихий», «Матлаъ ас-саъдайн» ва Бобурнинг «Вақойиъ» каби асарлар яратилган.

б) Тарихий асарларда энг муҳим воқеалар алоҳида сарлавҳа остида баён этилади.

Бундан ташқари турли ҳудудларда юз берган воқеалар алоҳида баён этилиши мумкин. Яна айрим тарихий асарларда юқоридаги усуллар аралаш ҳолида ҳам келиши мумкин.

3.7. Манбанинг мазмунига қараб таҳлил этиш

Ҳар бир асарнинг мазмуни муаллифнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб ёритилган бўлади. Манбадаги асарнинг мазмунини ёритиш жуда муҳим ва масъулиятли иш бўлиб, китоб билан тўла

¹² Ўша асар. 68, 263 ва бошқа бетлар.

танишиб чиқишни тақозо этади. Педагог-мутахасис ёзма манбалардаги асарнинг бой мазмунини талабаларга ихчам ва лўнда тарзда баён этиши зарур. Бунда ёзма манбалар тўғрисидаги мавжуд тавсиф-каталоглар ҳамда энциклопедик маълумотлардан фойдаланиши мумкин. Умумий тарихга оид асарларнинг аксариятида воқеалар баёни ўз хусусиятига кўра икки хил бўлиши мумкин:

а) Бошқа тарихчилар томонидан баён этилган воқеалар зикрини муаллиф ихчам ҳолда ёки айнан келтирилади. Асарнинг бу қисмини компиляция, яъни ўзлаштирма деб аталади. Компиляция сўзи инглизча *compile*-тузмоқ маъносини англатади.

б) Муаллифнинг шахсан ўзи маълумот йиғиб воқеаларни баён этган қисми оригинал, янги қисми деб аталади.

3.8. Манбанинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиш

Ёзма манбалар тўғрисида талабаларга маълумот беришда уларнинг ҳар бирининг ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиш жуда муҳимдир. Чунки ҳар бир манба, асар албатта бошқалардан қатор хусусиятлари, қайси воқеаларни баёни мавжудлиги, қай тарзда баён этилиши, қандай манфаатларни ифода этгани билан ўзаро фарқланиб туради. Асарнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда унинг қандай тарихий асарларга ўхшашлиги, улардан фарқи ҳамда қандай манбалардан фойдаланиб яратилганлигига алоҳида эътибор бериш зарур.

3.9. Асарнинг илмий аҳамиятини аниқлаш

Ёзма манбадаги асар мазмунининг таҳлили, унинг тарих фани тараққиётига қўшган янгилиги, ҳиссасини белгилаш билан яқунланади. Яъни, қайси воқеалар биринчи бор ёритилган. Аввалги ёритилган воқеалар баёни қай тарзда талқин этилган. Асарда баён этилган воқеалар юртимиз тараққиётига қай тарзда таъсир этган. Айнан шу масалалар асарнинг юртимиз тарихини ўрганишдаги илмий аҳамиятини очиб беришга хизмат қилади.

3.10. Манбанинг ўрганилиши, унинг тарихнавислиги

Манбанинг ўрганилиши, унинг тарихнавислиги махсус қўшимча тарихнавислик фанида қай даражада ёритилганлигини аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки, бўлғуси педагоглар ушбу манбалар устида мустақил тадқиқот олиб боришлари учун илмий асос яратилади. Манбанинг ўрганилиш тарихи махсус тарихнавислик ёрдамчи фанида тадқиқ этилса-да, манбашуносликда ҳам унинг тўғрисида ихчам маълумот бериш зарур деб ўйлаймиз.

Бунда, асосан манбанинг қўлёзмалари қай даражада ўрганилгани, асарнинг асл матни, замонавий матбаа усулида-факсимиле, литографик ва терма тарзда чоп этилганми, ношир яъни нашрга тайёрловчи номи, нашрга ёзилган сўз боши, илова қилинган изоҳ ва кўрсаткичлар мавжудлигини қайд этиш мақсадга мувофиқдир.

Манбанинг ўрганилиши, тарихнавислиги охирида асардаги маълумотлар қандай махсус тадқиқот, дарслик ва қўлланмаларда ёритилганлиги баён этилади.

Бир академик соат давомида талабаларга ёзма манбалар тўғрисидаги юқоридаги маълумотларни бериш кифоя, деб ўйлаймиз. Чунки, бу маълумотларга қўшимча тарзда дарс режаси, камида 10 та, асосий тушунчалар, энг кўпи билан 15 та атамалар, манба бўйича фойдаланилган асосий (5та) ва қўшимча (10тагача) махсус адабиётлар рўйхати талабаларга тавсия этилади. Яна дарс жараёнида кўргазмани кураб сифатида асар қўлёзмаси, нашрлари ва бошқа материаллардан, замонавий техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Дарс охирида ўтилган дарсни мустаҳкамлаш учун саволлар тавсия этилиши керак.

3.11. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Тошкент: Шарқ, 1998.
2. Саидкулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар (I қисм). -Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. -Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
4. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки / Ред. О.Ф.Акимовский и др. Книга первая. - М.: Наука, 1987; Книга вторая. - М.: 1988.
5. Тарихий манба шуносликнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий анжуман материаллари) / Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова - Тошкент: ТДПУ, 2001.
6. Ҳабибуллаев А. Адабий манба шунослик ва матн шунослик. -Тошкент: ТДШИ, 2000.
7. Манба шуносликдан маърузалар мажмуаси / Тузувчи А.А.Мадраимов -Тошкент: ТДПУ, 2001.
8. Тарихий манба шунослик муаммолари / Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2003 йил 25 апрел). -Тошкент: Университет, 2003.
9. Темурийлар даври маданият ёдгорликлари. 1-китоб. -Тошкент: 2003.
10. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик синъати тарихидан. -Тошкент: Фаъ, 1971.
11. Восточные исторические источниковедение и специальные исто-

рические дисциплины. Выпуск 1. -М.: Наука, 1989.

12. Ҳасаний М. Шарқ қўлёзмаларини тавсифлаш ва фикристлаш. -Тошкент: 2004.

13. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. Тошкент: Фаъ, 2006, 21-29 бетлар.

3.12. Мавзунини мустақкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Ёзма манбаларнинг қандай тавсиф усуллари мавжуд?
2. Кодикологик маълумотлар деганда нимани тушунасиз?
3. Ёзма манбадаги асарнинг таркиби ва мазмунини қандай таҳлил қилинади?
4. Ёзма манбалар таркиби қандай қисмлардан иборат бўлади?
5. Ёзма манбанинг илмий аҳамияти нима билан белгиланади?

4 - мавзу. Қадимги замон манбалари (Милоддан аввалги VI–милоднинг V асрлари)

Дарснинг мазмуни: Ўзбекистон қадимги тарихи археологик манбалар, Эрон, ҳинд, юнон ва Рим манбалари тўғрисида умумий тушунча берилди.

Режа:

- 4.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- 4.2. Қадимги Эрон ва ҳинд манбалари.
- 4.3. Қадимги юнон ва Рим манбалари.

Асосий тушунчалар: «Авесто», археологик манбалар, Хитой, Эрон, юнон ва Рим манбалари, катиба, тасвир, сурат, тарихий ёзувлар, рельеф.

4.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар

Ўзбекистон ҳудуди ҳам Эрон, Ҳиндистон, Месопотамия, Юнонистон, Рим, Миср ва Хитой сингари мамлакатлар каби илк маданият ўчоқларидан ҳисобланади. Лекин, унинг қадимий маданияти ҳақида маълумотлар жуда кам сақланиб қолган. Биз юртимизнинг фақат милоддан аввалги VI асрлардан кейинги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида маълум даражада ёзма маълумотларга эгамиз.

Эрон, Ҳиндистон ва айниқса, қадимги Юнонистон ва Рим манбаларида сақланган маълумотларга қараганда қадим замонларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилган сақ, массагет ва бошқа қабилалар уруфчилик тузумини бошдан кечирганлар, чорвачилик, қисман деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги VI асрда юртимиз Аҳамонийлар давлати (милоддан аввалги 550 – 330 йиллар) асоратига тушиб қолди. Ана шу даврда бу ерда истиқомат қилган халқлар ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар содир бўлди. Уруғ жамоалари орасида табақаланиш бошланди: янгидан пайдо бўлган уруғ аслзодалари серунум ерларни эгаллаб олдилар, кул меҳнати ҳамда эркин жамоа аъзолари зулм қилиш йўли билан бойиб бордилар. Шу тариқа жамиятнинг табақаланиш жараёни кучайди ва қулдорлик жамияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, милоддан аввалги VII асрда юртимиз ҳудудида, масалан Балх ва Хоразмда оташпарастлик – зардуштийлик дини пайдо бўлди ва кенг тарқалди.

Аҳамонийлар ва уларнинг маҳаллий ноиблари барибир аҳолини тўла итоатда тутиб тура олмадилар. Халқимизнинг чет эл босқинчиларига қарши кураши кучайди. Натижада милоддан аввалги VI аср ўрталарига келиб Хоразм мустақилликни қўлга киритиб олди. Сак ва массагетлар ҳам ўз озодлиги учун тинмай кураш олиб бордилар. Эрон ҳукмдорлари билан юртимиз халқлари ўртасида узлуксиз давом этган урушлар Аҳамонийлар давлатини кучсизлантирди ва Эроннинг Искандар Зулқарнайн (милоддан аввалги 336 – 323 йй.) тарафидан босиб олинишини бирмунча осонлаштирди.

Искандар Зулқарнайннинг юришлари (милоддан аввалги 334-324 йй.) юртимиз ижтимоий-сиёсий тараққиётига таъсир кўрсатди: катта ер эгалари бўлмиш маҳаллий аслзодаларнинг мавқеи янада мустаҳкамланди.

Маълумки, Искандар Зулқарнайн вафотидан (милоддан аввалги 323 йил 13 июнь) маълум вақт (тахминан 75 йил) ўтгач, унинг улкан салтанати майда-майда давлатларга бўлиниб кетди.

Милоддан аввалги тахминан 250 йили Буюк Македония салтанатининг Бақтриядаги ноиб Диодот мустақиллик эълон қилди ва Юнон-Бақтрия давлатига асос солди. Бу давлат таркибига Сирдарё билан Ҳинд дарёси юқори оқимларигача бўлган ерлар ва халқлар қарар эди.

Ҳозирги Туркменистоннинг жанубий туманлари ҳам мустақилликка эришди. Бу ерда ҳокимият тепасига нуфузли Аршакийлар уруғининг бошиқлари ўтказилди.

Милоддан аввалги 190 йили Магнесия¹³ ёнида бўлган жангларда Рим қўшинлари Буюк Антиох (милоддан аввалги 242-187 йй.) қўшинларини тор-мор келтириб, Салавкийлар ҳукмронлигига қақшатқич зарба бердилар. Бу ҳол Юнон-Бақтрия, айниқса Парфиянинг кучайишига йўл очиб берди.

¹³ Магнесия - Лидиянинг қадимий шаҳарларидан, Туркиянинг ҳозирги Манисия шаҳри ўрнида бўлган.

Милоддан аввалги II асрнинг 40-йилларида Парфия бутун Эрон ва Месопотамиянинг катта қисмини ўзига қаратиб олиб, йирик қулдор давлатга айланди. Пойтахт Эқбатана (Ҳамадон)дан Евфрат бўйларига, ҳозирги Бағдод ёнида жойлашган Ктесифонга кўчирилди.

Тахминан ўша вақтларда Юнон-Бақтрия давлати ҳам ўз чегараларини бирмунча кенгайтириб олди. Эвфидем, Деметрий ва Экрадит замонида Сўғдиёна, Бақтрия, Арахосия (ҳозирги Афғонистоннинг Ғарбий қисмини ўз ичига олган ҳудуд) ва Ария (ҳозирги Афғонистоннинг марказий қисми), бошқача сўз билан айтганда ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Эроннинг шарқий қисми ҳамда Афғонистоннинг катта қисми Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирар эди.

Лекин, Юнон-Бақтриянинг ички аҳволи у қадар мустақам эмас эди. Маҳаллий халқ билан юнон-македониялик ҳокимлар ўртасидаги зиддият тобора чуқурлашиб борди, чет эл босқинчиларига қарши қўзғолонлар кучайди. Халқ ҳаракати, айниқса, Сўғдиёнада кескин тус олди. Натижада милоддан аввалги II аср охирлари ва I аср бошларида Сўғдиёна мустақилликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Юнон-Бақтрия империясининг бошқа ўлкаларида ҳам мустақиллик учун кураш кучайди.

Қадимдан Шимолий Хитойда истиқомат қилиб келган хуннлар милоддин аввалги II аср охирларида хитойлар тазйиқи остида ғарбга қараб чекинишга мажбур бўлдилар ва Шарқий Туркистон ҳамда Еттисув воҳасида кўчиб юрган скиф (хитой манбаларида юэчжи, антик адабиётда тохарлар номи билан машхур) ва усунь қабилаларини суриб чиқардилар. Оқибатда юэчжи (тохар) ва усуньлар Сўғдиёна ва Бақтрия ҳудудига кўчиб ўтдилар ва бу ерда сак ва бошқа маҳаллий қабилалар билан қўшилиб, аввал Сўғд, милоднинг тахминан 128-йили Юнон-Бақтрия давлатига қарам бошқа ўлкаларни ҳам то Инд дарёсигача истило қилишга муваффақ бўлдилар.

Шундай қилиб, Юнон-Бақтрия давлати ўрнида юэчжилар (тохарлар) давлати ташкил топди. Бу давлат тарихда Кушонлар давлати номи билан машхурдир. Кушонлар давлатига ҳозирги Ўзбекистоннинг катта қисми, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Покистоннинг шимоли-ғарбий қисми қараган бўлиб, айниқса Канишка ва унинг тахт вориси Хувишка ҳукмронлик қилган йиллари кучайди. Лекин, милоднинг II асри ўрталарида бу давлатнинг ҳам инқирози бошланди ва I У асрга келиб майда давлатларга бўлиниб кетди.

Юртимиз ҳудудида ҳукм сурган қадимий давлатлардан яна бири — Қанғ ва Фарғона (Паркана)дир.

Қанғ давлати таркибига Бухоро, Шаҳрисабз, Каттақўрғон, Тошкент вилояти ва Хоразмнинг шимолий қисми кирган. Давлат тепасида жабғу (хитой манбаларида чаову) турган.

Милоддин аввалги II-I асрларда Фарғонада ҳам мустақил давлат бўлган. Хитой манбаларида келтирилган маълумотларга қараганда, Фарғонада ҳунармандчилик, айниқса деҳқончилик ривож топган қадимий мамлакат бўлиб, унинг 70га яқин катта-кичик шаҳарлари Куба-Қува, Гаушан-Ўзган, Эрши – Марҳамат, Гўй-Шань –Косон ва бошқалар бўлган. Маҳаллий халқ деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган, арпа, буғдой, шולי, беда, узум, анор, полиз экинлари ва бошқаларни етиштирган.

104-101 йиллар орасида Хитой қўшинлари Фарғонага икки марта бостириб кирдилар. Биринчи юриш 104 йили хитой қўшинларининг тормор келтирилиши билан тугади. Иккинчи марта 101 йили 60 000 кишилик хитой қўшини Фарғонанинг йирик шаҳарларидан Эршини (ҳозирги Андижон вилоятига қарашли Марҳамат қишлоғи ўрнида бўлган) қамал қилдилар. Лекин, шаҳарни ола олмадилар, сулҳ тузиб ва озгина ўлпон, 3000 бош от олиб қайтиб кетишга мажбур бўлдилар.

4.2. Қадимги Эрон ва ҳинд манбалари

4.2.1. Қадимги Эрон манбалари

4.2.1.1. Тош ва сополга ўйиб ёзилган катибалар (михий ёзувлар)

Бундай ёзувлар Аҳамонийларнинг қадимги пойтахти Персополь, шунингдек Суза ва Экбатана (ҳозирги Ҳамадон) шаҳарлари ва унинг атрофида топилган.

Масалан, пишиқ сопол тахтачага ўйиб ёзилган бир катибада Доро I (милоддан аввалги 522-486 йй.) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида (милоддан аввалги 494-490 йиллар орасида) Сузада бунёд этилган саройнинг қурилиш тафсилоти, аниқроқи қурилишга кетган материалларнинг қайси мамлакатдан келтирилганлиги ёзилган тахтачадаги маълумотларга кўра олтин Лидия билан Бақтриядан, қимматбаҳо тошлар, лазурит ва сердолик (қизил ва қизғиш рангли тош) Сугдиёнадан, фируза Хоразмдан олиб келинган.

Персополдан (Шерознинг шимолий тарафида, ундан тахминан 50 км масофада жойлашган 520-450 йиллар орасида қурилган шаҳардан) топилган ёзувлар ва тасвирий суратлар – рельефлар катта илмий қийматга эга. Уларнинг айрим намуналари ХУII-ХУIII асрларда (1621 й.) италиялик сайёҳ Пьедро Делла Валле ва даниялик олим К. Нибурнинг номи билан боғлиқ. 1931-1934, 1935-1939 ва ундан кейинги йиллари немис олими Э.Херцифльд, америкалик Э.Шмидт, француз А.Годар ҳамда эронлик М.Т.Мустафовий ва А.Сомий тарафидан ўтказилган археологик тадқи-

қотлар натиқасида Персополда жуда кўп ноёб ёдгорликлар очилди. Улар орасида Ападана зиналари устига ишланган тасвирий суратлар алоҳида аҳамият касб этади. Суратларда (баладлиги 3 фут – инглиз ўлчови 30, 479 сантиметрга тенг) аҳамонийларга тобе бўлган 23 сатрапликдан (қарам мамлакатдан) ўлпон олиб келган кишилар қиёфаси тасвирланган. Булар орасида бақтрияликлар турли идишлар, тери, мўйна ва туя билан, сўғдиликлар турли мато, тери ва қўйлар билан, саклар от ва чакмонлар билан, парфияликлар идишлар ва туя билан ва хоразмликлар от ва қурол-аслаҳа билан тасвирланган.

Персополдан 6 миля–қарийб 5 км масофада, унинг шимол тарафида Хусайнкуҳ қояларида аҳамонийлардан Доро I, Ксерекс I (милоддан аввалги 486-465 йй.), Артаксеркс I (милоддан аввалги 465-424 йй.) ҳамда Доро II (милоддан аввалги 424-404 йй.)ларнинг мақбаралари ҳамда уларга кираверишда ўйиб ёзилган катибалар бор. Мазкур ёдгорлик сосоний саркардалардан Рустам (636 йили араблар билан бўлган жангда ҳалок бўлган) номи билан ҳам боғлиқ ва тарихда кўпинча Нақши Рустам деб аталади

Катибаларда, айниқса Доро I сурати остига ёзилган катибада, унинг давлати кўкларга кўтариб мақталади. унинг тарафидан босиб олинган халқлар эса итоаткорликка ва ҳалол меҳнат қилишга чақирилади, бўйсунмаганлар ва шу сабабдан жазога маҳкум этилганларнинг номлари қайд этилади. Муҳими шундаки, катибада аҳамонийларга тобе бўлган 23 сатраплик ва халқларнинг тўла рўйхати ёзилган. Булар орасида парфияликлар, бақтрияликлар, сўғдиёналиклар ҳамда хоразмликлар ҳам бор.

Ёдгорлик орасида муҳимларидан яна бири машҳур Беҳистун ёзувларидир. Бу ёзувлар узунлиги 22 м, умумий баладлиги 7,8 м бўлиб, улар Шимолий Эронда, Кирмоншоҳдан 30 км масофада, дарё бўйлаб ўтган қадимги карвон йўли ёқасида, унинг чап тарафида, Загрос номи тик қояга, тахминан 105 метр баладлиқда Доро I нинг амри билан ёзилган ғалаба ёдгорлигидир. Ёзув элам, бобил ва қадимги эрон тилларида битилган ва милоддан аввалги 523-522 йиллари Аҳамонийлар салтанатини ларзага келтирган Гаумата – 522 йил 29 сентябрда ҳалок бўлган, Фрада – марғиёналик, 522 йил 10 декабрида асирга олинган, Скунха - ҳозирги Қозоғистон ва Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилган сак қабилаларининг етакчиси каби бошлиқлар раҳбарлигидаги халқ ҳаракатлари ҳақида ҳикоя қилади.

4.2.1.2. Авесто

Зороастризм – оташпарастлик (милоддин аввалги VI – милоднинг VI асри) динининг муқаддас китоби бўлиб, милоддин аввалги VI- милоднинг

VI асрларида ёзилган, Эрон ҳамда Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти, эътиқоди, тили, адабиёти ва қисман тарихини ўрганишда асосий манба ҳисобланади.

Асарнинг ёзилган жойи ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар француз Ж.Дармстетер, Озарбайжон олими И.Алиев “Авесто” Мидия - ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбий қисми ва Озарбайжонда ёзилган десалар, кўпчилик В.В.Струве, С.П.Толстов, Ф.Альтхайм ва бошқалар Амударё бўйида жойлашган вилоятларда, Балх ва Хоразм ораллигида яратилган, деб ҳисоблайдилар. Охириги фикр сўнг я вақтларда Эрон олимлари, масалан Иброҳим Пур Довуд тарафидан ҳам эътироф этилди.

“Авесто” матни тўлиқ сақланмаган. Бизгача, унинг жуда оз қисми етиб келган, холос. Маълумки, “Авесто” Каёний ҳукмдорлардан Гишгосп – Вишгосп замонида китоб ҳолига келтирилган. Ривоятларга қараганда унинг гатлар деб аталувчи асосий қисми худо–Заратуштра томонидан ёзилган ва Масъудий, Табарий ва Берунийларнинг сўзларига қараганда 12 000 ҳўкиз терисидан тайёрланган махсус пергаментга олтин ҳарфлар билан ёзилган. Ўша вақтларда унинг уч нусхаси мавжуд бўлган, лекин бир нусхаси Искандар Зулқарнайннинг фармони билан ёқиб юборилган. Иккинчи нусхаси Юнонистонга олиб кетилган, учинчи нусхаси эса оташ-парастлар динига ўта эътиқодли бўлган кишилар қўлида сақланиб қолган. Лекин бу нусха тўлиқ эмас.

Асарнинг сақланиб қолган қисмларини тўплаш ва китоб ҳолига келтириш ишлари Парфия подшоси Валгаш III (148-192) ҳамда Сосонийлар (милоднинг III асри) даврида ҳам давом эттирилди. “Авесто” сосоний Шопур II (309-379) даврида тартибга солинди, изоҳлар ва қўшимчалар (занд) билан бойитилди ва тўла китоб ҳолига келтирилиб, асосий қисмлари паҳлавий тилига таржима қилинди. Бу китоб “Занд Авесто” номи билан машҳур.

Афсуски, “Занд Авесто” ҳам бизнинг замонимизгача тўла ҳолда етиб келмаган. Унинг бир қисми Искандар Зулқарнайн юришлари вақтида, бошқа бир қисми эса араблар истилоси (674-715 йй.) вақтида йўқ қилинган. Асарнинг бизгача етиб келган қисми, профессор Е.Э.Бертельснинг маълумотига қараганда¹⁴, 83 000 сўздан иборатдир. У, асосан тўрт қисмдан – ясна, яштов, висперед, вендидаддан ташкил топган. Ясна таркибига кирган гат деб аталадиган қўшиқлар “Авесто”нинг энг кўҳна ва қимматли қисмларидир.

“Авесто”нинг қўшиқлари ва қиссалари Абулқосим Фирдавсийнинг (тахм.940-1030) “Шоҳнома” дostonига манба бўлиб хизмат қилган.

“Авесто” нисбатан яхши ўтганилган (К.Залемен, Х.Бартоломей,

¹⁴ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - М.: 1960. С. 52.

Е.Э.Бертельс, В.В.Струве ва бошқалар). У француз (Анкетель дю Перрон, Й.Дармстетер), рус (К.А.Коссович), инглиз (Л.Х.Майлс), Дания (А.Христенсен) ва форс (Иброҳим Пур Довуд) тилларига таржима қилинган. Унинг Копенгагенда (Дания) сақланаётган ягона нусхаси асосида тайёрланган фотоматни 1937-1944 йилларида олти жилд қилиб нашр этилган. Ўзбекистонда «Авесто»ни М. Исҳоқив, Ҳ. Ҳомидий, Т. Маҳмудов ва бошқалар ўрганган.

4.2.1.3. Хвадай намак

“Хвадай намак” (“Подшоҳнома”) қадимги Эроннинг 627 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётидан баҳс этувчи афсонавий тарихий асар бўлиб. паҳлавий тилида ёзилган. Сосонийлардан Яздигард III (632-651)га яқин киши томонидан 632-637 йиллар орасида ёзиб тамомланган. Асар, айниқса Аҳамонийлар, Ашканийлар ва Сосонийлар тарихи бўйича муҳим манба ҳисобланади.

“Хвадай намак”нинг ўзи ҳам, машҳур шоир, олим ва таржимон Абдуллоҳ ибн Муҳаффа (721-757 йй.) тарафидан қилинган таржима (“Сияр ал-мулук” деб аталган) ҳам бизгача етиб келмаган. Лекин, унинг айрим парчалари Яъқубий (897 ёки 905 йили вафот этган), Ибн Қутайба (828-889 йй.), Табарий, Ибн ал-Асир, шунингдек Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида сақланган.

4.2.1.4. Матакдани хазар датастан

“Матакдани хазар датастан” (“Бир минг нафар ҳуқуқий ажрим”) паҳлавий тилида ёзилган (VIII аср) бўлиб, унда Эроннинг Сосонийлар давридаги давлат тузулиши ва унинг ижтимоий ҳаёти ҳақида қимматли маълумот бор. Асарнинг фақат айрим қисмларигина сақланган. Митрополит Ишобахт қилган сурёнийча таржима (VIII аср) сақланган. Инглизча таржимаси С.Й.Булсара томонидан чоп этилган (Бомбай, 1937).

Географик асарлардан “Шаҳристонҳойи Эрон” (“Эрон шаҳарлари ҳақида рисола”) Эроннинг Сосонийлар давридаги географик ҳолати ва уларнинг бунёд этилиши ҳақида маълумот беради. “Ажойиб ас-Сакистон” (“Сакистон вилоятининг ажойиботлари”) номли асар Эроннинг кўҳна вилоятларидан Сакистон (Сеистон)га бағишланган. Бу иккала асар ҳам паҳлавий тилида, VIII асрнинг II ярмида ёзилган. “Шаҳристонҳойи Эрон”нинг матни ва қисқача инглизча таржимаси Ж.Асана ҳамда Модии томонидан 1897 ва 1899 йилларида Бомбайда чоп этилган.

Қадимги Эроннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид айрим маълумотларни “Корномаи Арташир Папакан” (“Арташир Папаканнинг ишлари ҳақида қисса”), “Маздак намак” (“Маздак ҳақида қисса”), “Аятқари зариран” (“Зарира ҳақида ривоят”), “Подшоҳ Хусрав ва унинг маҳрами” каби

тарихий қиссаларда учратамиз.

Сосонийлар давлати ички ва ташқи сиёсати асосларини ўрганишда “Андарзнома”(“Насиҳатнома”) ҳамда “Тожднома” каби этик - дидактик характердаги асарларнинг ҳам қиммати каттадир.

4.2.1.5. Шоҳнома

Абулқосим Фирдавсий қаламига мансуб “Шоҳнома” асари уч қисм ва 65 минг байтдан иборат дoston бўлиб, у 976 – 1011 йиллар орасида ёзилган.

Унинг I қисми афсонавий бўлиб, “Авесто” материалларига асосланиб ёзилган ва Эрон ҳамда Турон халқларининг диний ақидалари ва ривоятларидан баҳс юритади.

Асарнинг иккинчи ва учинчи қисмлари муҳим ҳисобланади. Иккинчи қисм қаҳрамонлик дostonи бўлиб, қадимги Эрон подшоҳлари ва улар замонида ўтган қаҳрамонлар Рустам ва Кова сиймолари талқин қилинган.

“Шоҳнома”нинг учинчи қисми тарихий дoston бўлиб, унда Эрон ва Туроннинг зардуштийликнинг пайдо бўлишидан то араблар истилосигача бўлган сиёсий ҳаёти талқин этилган.

“Шоҳнома”нинг қўлёзма нусхалари кўп мамлакатларнинг кутубхоналарида, шунингдек ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Асарнинг тўла матни Ҳиндистон (1829), Франция (1838-1878), Олмония (1877-1884), Эрон (1934-1936) ва Россияда (1960-1971) чоп этилган, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

“Шоҳнома” матнини тиклаш устида манбашунослик тадқиқот ишларини Бойсунғур Мирзо ибн Шоҳрух Ҳиротда олиб борган. Кўп тарихчилар, хусусан Муҳаммад Мирхонд ундан манба сифатида фойдаланган. Алишер Навоий бу асарда лоф кўплигини қайд этган.

4.2.1.6. Қадимги ҳинд манбалари

Сақлар, массагетлар, тоҳарлар ва қадимги Қанча халқи, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотларни ҳиндларнинг эпик дostonи “Маҳобҳарата”да ҳам учратамиз.

“Маҳобҳарата”(“Бҳарата авлодлари жангномаси”) санскрит тилида ёзилган бўлиб, 100 минг байтни ўз ичига олган 18 китобдан иборат. Афсонавий шоҳ Бҳаратанинг икки тоифа авлодлари кавравлар ва пандавларнинг ўзаро адоватлари ва урушлари баён этилади. У милoddан аввалги X-VIII асрларда яратилган.

Асарда, масалан, узоқ Ҳиндистонга, фикримизча савдо-сотик ишлари билан борган сақлар, тоҳарлар ва қанчалар ҳақида мана бу муҳим маълумот келтирилган: “Унинг (подшоҳ Юдҳиштранинг) эшиги олдида бошқа халқлар билан бирга сақлар, тоҳарлар ва қанчаликлар ҳам навбат кутиб

турардилар. Пахмоқ соқол, пешоналари шоҳлар билан безатилган, қўлла-рида турли-туман совғалар, жун, ранг, ипак ва патта (оқ қайиннинг бир тури) дарахти толасидан, шунингдек, камёб матолардан, пахтадан тўқилган газламалар, майин, нафис терилар, узун ва ўтқир қиличлар, шамширлар, темир найзалар, ҳар хил болталар, ичимликлар, хушбўй нарсалар, турли-туман қимматбаҳо тошлар”¹⁵.

4.3. Қадимги юнон ва Рим манбалари

Ўзбекистоннинг антик даврдаги тарихини ўрганишда қадимги Юнонистон ва Рим тарихчилари ҳамда географ олимларининг асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Қуйида улардан айримлари ҳақида маълумотларни келтирамиз.

4.3.1. Херадот

Херадот (милоддан аввалги 490-480 йиллар ўртаси – 425 й.) – йирик қомусий олим, тарих фанининг “ота”си, асли Кичик Осиёнинг Галикарнас шаҳридан, 455-447 йиллари Европа, Осиё ва Миср бўйлаб саёҳат қилган.

Херадот Элада ва Шарқ мамлакатлари (Ливия, Миср, Ассирия, Вавилон, Эрон ва Скифия)нинг қадим замонлардан то милоддан аввалги 479 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётидан ҳикоя қилувчи 9 китобдан иборат “Тарих” номли асари билан шуҳрат топган. Бу асар умумий тарих йўналишида ёзилган биринчи китоб ҳисобланади. Шу туфайли ҳам Херадот, Цицероннинг (милоддан аввалги 106-43 йй.) сўзлари билан айтганда, тарих фанининг “ота”си ҳисобланади.

Херадот, гарчи ўзи баён этаётган воқеалар устида чуқур мулоҳаза юритмаса ҳам, уларни тўғри баён этиши, ўзга халқлар ва мамлакатлар тарихига ҳурмат нуқтаи назаридан қараши билан баъзи тарихчилардан ажралиб туради.

Херадотнинг асарида Ўзбекистоннинг қадимий халқлари бўлмиш агриппийлар, исседонлар, массагетлар, дайлар ва саклар ҳақида, уларнинг турмуши, урф-одатлари ҳамда қўшни мамлакатлар билан алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

“Тарих”нинг Штейн тарафидан тайёрланган танқидий матни 1869-1871 йилларда чоп этилган. Асар инглиз (Роулинсон, Лондон, 1856-1860) ҳамда рус (Ф.Г. Мишченко, Москва, 1858-1860) тилларига таржима қилинган. 1982 йилда асарнинг мамлакатимиз тарихига оид қисмлари зарур изоҳлар билан А.И. Даватур, Д.П. Каллистов ҳамда И.А. Шишова томонидан янгидан нашр этилган.

¹⁵ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001. 33-34-бетлар.

4.3.2. Диодор

Диодор (милоддан аввалги 90-21-йиллар) йирик тарихчи олим, асли Сицилияга қарашли Аргирия шаҳридан. У “Тарихий кутубхона” номли 40 китобдан иборат асар ёзиб қолдирган. Умумий тарих йўналишида ёзилган бу асар, асосан Юнонистон ва Римнинг қадим замонларидан то милоднинг I аср ўрталаригача бўлган тарихини ўз ичига олади. Унда Шарқ халқлари, шунингдек, Ўзбекистоннинг қадимий халқлари скиф, сак, массагет, бақтрияликлар, юртимизнинг Эрон билан бўлган муносабатлари ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Диодорнинг мазкур асари кўп жиҳатлари билан кўчирма-компиляция ҳисобланади. Муаллиф Эфор, Полибий асарларидан кенг фойдаланган. Бундан ташқари, кўп ҳолларда баён этилаётган воқеалар узвий боғланмай қолган. Шунга қарамай, бу асар далилларга бой ва катта илмий аҳамиятга эгадир.

Диодорнинг асари тўла ҳолда бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Унинг фақат 15 китоби - қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва афсоналари ҳақида ҳикоя қилувчи 1-5- китоблари, Юнонистон ҳамда Римнинг Юнон-Эрон урушлари(милоддан аввалги 500-449)да то милоддан аввалги 301 йилгача бўлган тарихини ўз ичига олган 11-20- китобларигина сақланган, холос.

Бу асар 1774-1775 йиллари И.Алексеев томонидан олти қисмда ва 1874-1875 йиллари Ф.Г. Мишченко тарафидан икки қисм қилиб нашр этилган.

4.3.3. Помпей Трог

Помпей Трог (милодгача I-милоднинг I асрлари ўртасида яшаб ўтган) – “Филипп тарихи” асари билан машҳур бўлган Рим тарихчиси. 44 китобдан иборат бу асар афсонавий Ассуария подшоҳлари замонидан то Рим императори Август (милоддин аввалги 63 – милоднинг 14-йили) давригача дунёда бўлиб ўтган воқеаларни баён қилади, лекин асосий эътибор Юнонистоннинг македониялик Филипп II (милоддан аввалги 359-336) ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этишга қаратилган.

Мазкур асарнинг қиммати шундаки, у бирталай номаълум китобларга суяниб ёзилган, Рим, Юнонистон каби йирик давлатларнинг пайдо бўлиши ва тарихини кенг ёритиб берган. Муҳими шундаки, муаллиф бундай давлатларнинг охир-оқибатда инқирозга учрашини айтади. Помпей Трог тарихни ҳаракатга келтирувчи куч урф-одат ва тақдир деб ҳисоблаган.

“Филипп тарихи”да скифлар, Бақтрия, Искандар Зулқарнайн даврида Бақтрия ва Сурдда қурилган шаҳар ва катта иморатлар, Искандар Зулқарнайн вафотидан кейин юз берган воқеалар, парфияликларнинг ке-

либ чиқиши, уларнинг урф-одатлари, Парфия подшолигини ташкил топиши, Бақтрия, Парфия ва Мидиянинг ўзаро муносабатларига оид муҳим маълумотлар мавжуд.

Помпей Трогнинг бу асари Юстин (II-III аср) тарафидан қисқартирилиб қайта ишланган шаклда бизнинг замонамизгача етиб келган ва Рухл томонидан 1935 йили чоп қилинган. Унинг русча таржимаси А.А.Деконский ва М.М.Рижский томонидан “Вестник древней истории” журналининг 1954 йил 2-4 ва 1955 йил 1-сонларида босилган.

4.3.4. Арриан Флавий

Арриан Флавий (тахминан 95-175) – йирик юнон ёзувчиси, тарихчиси ва географ олими, асли Кичик Осиёнинг Никомадия шаҳридан. У “Искандар ҳақида”, “Парфияликлар ҳақида”, “Ҳиндистон” ва 7 жилдлик “Искандарнинг юришлари” номли китоблар муаллифидир.

Ўзбекистон ва Эроннинг қадимий тарихини ўрганишда Аррианнинг “Искандарнинг юришлари” номли асари муҳим аҳамият касб этади. Унда фотиҳнинг Ўзбекистон, Эрон ҳудудлари ва бошқа мамлакатларга истилочилик юришлари тарихи батафсил баён қилинган.

Асар панегризм–маддоҳлик руҳида ёзилган. Муаллиф Искандар Зулқарнайн ва унинг фаолиятини кўкларга кўтариб улуғлайди. У кўпгина қўлёзма манбалар ва расмий ҳужжатлар асосида ёзилган бўлиб, мавзу бўйича муҳим ва асосий манбалардан ҳисобланади.

Арриан Флавийнинг “Искандарнинг юришлари” асари немис (Мюллер, Лейпциг, 1886) ҳамда рус (Коренков, Тошкент, 1912 ва М.Е.Сергеенко, М.-Л., 1962) тилларида нашр этилган.

4.3.5. Квинт Курций Руф

Квинт Курций Руф (милоднинг I асри) – машҳур Рим тарихчиси, Искандар Зулқарнайннинг Эрон, Турон ва бошқа мамлакатларга қилган ҳарбий юришлари ҳақида 10 китобдан иборат “Буюк Искандар тарихи” номли асар ёзиб қолдирган. Муаллиф Птоломей Лаг ва Искандар Зулқарнайннинг сафдошлари Онесикрит ва Каллисфеннинг хотира ва асарларидан кенг фойдаланган.

Квинт Курций Руфнинг асарида Ўзбекистон ҳудудининг Искандар Зулқарнайн қўшинлари томонидан истило қилиниши, халқларнинг чет эл босқинчиларига қарши кураши, хусусан, Спитамен бошлиқ кўзғолон кенг ёритиб берилган.

“Буюк Искандар тарихи” 1841 йили Мютцель, 1867 йили Т.Нельдеке ва 1885 йили Фогель томонидан нашр этилган. Русча янги таржимаси В.С.Соколов таҳрири остида чоп этилган (М., 1963).

4.3.6. Гай Плиний Секунд

Гай Плиний Секунд (24-79) – римлик машхур ёзувчи, тарихшунос олим ва давлат арбоби, 79 йили машхур Везувий вулқонининг отилиб чиқиши натижасида юз берган умумхалқ жожеаси вақтида ҳалок бўлган.

Гай Плиний Секунд – сармахсул олим, 20 китобдан иборат “Германларнинг урушлари”, икки жилддан иборат “Помпоний Секунднинг ҳаёти” ва 37 китобдан иборат “Оддий тарих” номли асарлар ёзиб қолдиргани маълум.

Плинийнинг германлар тарафидан Рейн ва Дунай бўйлари мамлакатларининг босиб олиниши тарихидан баҳс юритувчи “Германларнинг урушлари” номли асари бизнинг давримизгача етиб келмаган, лекин у Корнелий Тацитнинг (тахминан 56-117) “Солномалар” император Октавиан Август вафотидан (милоднинг 14-ййли) Нероннинг ҳалок бўлишигача (милоднинг 68 йили) бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади ҳамда “Германия” (унда герман ва бошқа қабилаларнинг тарихи баён этилган) номли асарлари учун биринчи манба бўлган.

“Помпонийнинг ҳаёти”да Плиний собиқ бошлиғи Помпоний Секунднинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилади. Бу асар ҳам бизнинг замонамизгача етиб келмаган.

“Оддий тарих” Гай Плиний Секунднинг шоҳ асари ҳисобланади ва унда антик дунё тарихи, иқтисодий аҳволи ҳамда маданияти баён этилган. Унда муаллифнинг ўз манбаларига жиддий ва танқидий муносабатда бўлмаганлиги, айрим далил ва воқеаларни бузиб кўрсатилганлиги сезилиб туради. Бу китоб антик дунё тарихи бўйича кенг маълумот берувчи қомуший асар сифатида эътиборга сазовордир.

“Оддий тарих”да Ўзбекистоннинг ҳам қадимий тарихи, унда яшаган халқлар, масалан, скифлар, Окс-Амударё, Яксарт-Сирдарё ва скифча жой номлари, табиий бойликлари, Антиохия шаҳарларининг барпо этилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор.

4.3.7. Полибий

Полибий (милоддан аввалги 201-120) – йирик юнон тарихчиси, 40 китобдан иборат “Умумий тарих” асари билан машхур. У Юнонистон, Македония, Карфаген, Миср, Сурия ва Римнинг 220-146 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Умумий тарих йўналишида ёзилган бу асарнинг катта қисми сақланмаган, бизгача фақат 1-5-китобларгина етиб келган, холос.

Полибийнинг “Умумий тарихи” далилий маълумотларга бойлиги, воқеаларнинг нисбатан ҳолисона ёритилиши билан алоҳида аҳамиятга эгадир.

Унда Окс – Амударё ва Яксарт – Сирдарё ҳақида, Антиох I нинг Бақтрия

подшоҳи Эфтидемга қарши ҳарбий юриши ҳақида муҳим маълумотлар бор.

“Умумий тарих”нинг матни 1889-1905 йиллар орасида тўрт жилдада Лейпцигга чоп этилган. Унинг инглизча (В.Р.Патон, Лондон, 1922-1927; Пнашири, Лондон, 1957-1960) ва русча (Ф.Г.Мишченко, 1-3 жилдлари. М., 1890-1899) таржималари мавжуд.

Ўзбекистоннинг қадимий тарихини ўрганишда Юнонистон ва Рим тарихчиларининг асарлари бениҳоят қимматлидир.

Эфор (милоддан аввалги тахминан 405-330 йиллар), Клавдий Эллиан (тахминан милоднинг 170-235 йиллари), александриялик Климент (милоднинг II асри), Корнелий Тацит (тахминан милоднинг 56-117 йиллари), Ксенефонт (тахминан милоддан аввалги 430-355 йиллар), Плутарх (милоднинг 46-127 йиллари), Полиен (милоднинг II асри) ва бошқаларнинг асарлари ҳам ана шундай қимматга эгадир.

Географ олимлардан Страбон ва Птоломей асарлари ҳам зўр илмий қийматга эгадир.

4.3.8. Страбон

Страбон (милоддан аввалги 63 – милоднинг 23) қадимги Юнонистоннинг атоқли географ олимларидан, асли амосиялик (Понт подшоҳларининг қароргоҳларидан), нуфузли ва бадавлат оиладан чиққан, машҳур юнон файласуфи Аристотельнинг (милоддан аввалги 384-322) шогирди, қарийб 80 йил умр кўрган.

Страбонни дунёга танитган унинг 17 китобдан иборат “География” номли асаридир. Асарнинг 1-2-китоблари “Муқаддима” деб аталади ва унда география илми ва унинг ҳокимлар, саркардалар ва савдогарлар фаолиятидаги ўрни ва роли ҳақида гап боради. Эратосфен, Посейдон ва Полибийнинг Ер тузилиши ҳақидаги таълимоти танқид қилинади. Ер юзини тавсифлаш ҳақида умумий тушунча берилади.

3-10-китобларида Европа мамлакатларининг тавсифига, шундан 8-10-китоблар Эллада ва унга туташ мамлакатларга бағишланган.

Асарда Осиё мамлакатларига катта ўрин берилиб, улар тўғрисида 11-16-китобларда маълумот берилган. 17-китоб Африка мамлакатларига бағишланган.

Страбон Полибийнинг “Умумий тарих”ини давом эттириб, унга милоддан аввалги 146-31 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеаларни қўшган. Афсуски, бу муҳим асар бизнинг замонамизгача етиб келмаган, лекин унинг айрим қисмлари, хусусан Ўзбекистон тарихидан хабар берувчи айрим парчалар олимнинг “География” номли асарига кириб қолиб сақланган.

Страбоннинг “География”сида Гиркания, Парфия, Бахтрия ва Марғиёнанинг табиий ҳолати, шаҳарлари, қисман уларга бориш йўллари, Оха

(Ҳаррируд), Окс ва Яксарт дарёлари ҳақида, Ўзбекистоннинг қадимий халқлари – сак, массагет, дай, атасия, тоҳарлар ҳамда хоразмликлар ва уларнинг келиб чиқиши, бу халқларнинг турмуши, урф-одати ва эътиқоди, шунингдек Парфия ва Бақтриянинг милоддан аввалги III асрнинг I чорагидаги ички аҳволи ва ўзаро муносабатлари ҳақида муҳим ва қимматли маълумотлар мавжуд.

Страбоннинг ушбу асари 1844 ва 1848 йиллари Крамер ва Мюллер тарафидан, махсус харита ва тарҳлар билан қўшиб нашр қилинган. Унинг немисча (Гросскурд, Берлин, 1831-1834) ҳамда русча (Ф.Г.Мишченко. М., 1879; Г.А.Стратанович. М., 1964) таржималари ҳам мавжуд.

4.3.9. Птоломей Клавдий

Птоломей Клавдий (тахминан 90-160) – машҳур қомусий олим, Александрияда яшаб ижод қилган. У астрономия, геометрия, физика (оптика, механика) ҳамда географияга оид асарлар ёзиб қолдирган.

Жаҳонга машҳур “Альмагест”- “Ал-мажастий” (18 китобдан иборат, астрономия ва тригонометрия илмларини ўз ичига олади), “Оптика” (5 китобдан иборат), “Германлар ҳақида тушунча” (3 китобдан иборат) ва, ниҳоят, “География” шулар жумласидандир. Лекин, олимга шуҳрат келтирган асарлари “Алмагест” ва “География”дир.

“География”нинг (8 китобдан иборат) биринчи китоби, аниқроғи унинг 24- боби жаҳон мамлакатларини тавсифлашга бағишланган ва катта илмий қийматга эга. Шуниси муҳимки, асарда шаҳар, мамлакатлар ва уларнинг координаталари келтирилган ва унга 27та харита илова қилинган.

Птоломейнинг “География”сида Гиркания, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна ҳамда скифлар мамлакатининг географик ҳолати, Бақтрия ва Сўғдиёнанинг машҳур шаҳарлари, шунингдек ўша мамлакатлар ва улар билан туташ ўлкалар ва уларнинг аҳолиси ҳақида асл ва қимматли маълумотлар келтирилган¹⁶.

Юнон ва Рим олимларининг тарих ва географияга оид асарлари маълум даражада мусулмон, шу жумладан юртимиз олимлари Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Беруний ва бошқаларнинг ижодига асос бўлиб хизмат қилди.

4.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. -Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Ўзбекистон тарихи / Р.Х.Муртазаева таҳрири остида. -Тошкент, 2003.
3. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. -Тошкент: 1964.

¹⁶ Юқ. асар. 34-41-бетлар.

4. Беруни. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. - Тошкент: 1968.
5. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. - Ташкент: 1999.
6. Тарихий Манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 30-44 бетлар.

4.5. Мавзунини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Ўзбекистон тарихига оид қандай Эрон манбаларини биласиз?
2. «Шоҳнома» асарида Ўзбекистон тарихига оид қандай маълумотлар бор?
3. Ҳиндларнинг «Маҳобҳарат» асарида қадимги Ўзбекистон тўғрисида қандай маълумотлар бор?
4. Қайси юнон тарихчилари асарида Искандарнинг юртимизга юриши акс этган?
5. Авестода қандай тарихий маълумотлар мавжуд?

5-мавзу. VI – VIII асрлар манбалари

Дарснинг мазмуни: VI-VII асрлардаги тарихий воқеалар акс этган сўғдий, ўзбек ва Хитой манбалари тўғрисида маълумотлар келтиради.

Режа:

- 5.1. Муҳим сиёсий воқеалар.
- 5.2. Қадимги Турк манбалари.
- 5.3. Хитой манбалари.
- 5.4. Суғд тилидаги манбалар.

Асосий тушунчалар: эфталийлар, хептал, ҳайтал, ей – да, и – да, руний ёзув, суғд тили, битик.

5.1. Муҳим сиёсий воқеалар

V-VI асрларда Ўзбекистон тарихи Эфталийлар ва Эфталийлар давлати тарихи билан боғлиқдир. Тарихий манбалар, шунингдек, археологик қазилмалар берган маълумотларга қараганда Эфталийлар сақлар ва масагетларнинг авлодларидир.

Эфталийлар жуда катта ҳудудда ўз ҳукмронликларини ўрнатдилар. Уларнинг давлатига Шарқий Туркистондан Каспий бўйларигача бўлган ерлар қарар эди. Эфталийлар милоднинг 457 йилида Чағаниён, Тохаристон ва Бадахшонни бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Эрон шоҳи сосоний Пируз (459-484) Эфталийларга қарши уч бор кўшин тортти, лекин унинг барча юришлари мағлубият билан якунланди. Бунинг устига Эрон Эфталийларга ўлпон тўлаб туришга мажбур бўлди. Шундан кейин Эфталийлар Марв ва Кобулни, орадан кўп вақт ўтмай, Шарқий Туркистонни ҳам бўйсундиришга муваффақ бўлдилар.

Эфталийлар Турон, Эроннинг шарқий туманлари, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ҳамда Шарқий Туркистон устидан ҳукм юргиздилар.

563-567 йиллари турк хоқони Истеми (Дизовул) Эрон ҳукмдорлари билан иттифоқ тузиб, Эфталийлар давлатига зарба берди ва уларга қарашли ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлди. Натижада Турк хоқонлиги Амударё ва Орол денгизигача чўзилган ўлкалар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. VI асрнинг учинчи чорагида турклар Шимолий Хитойда жойлашган Чжау ва Ци давлатларини ҳам бўйсундирдилар, 576 йили Боспорни (Керчь) эгаладилар, 581 йили эса Херсонни қамал қилдилар.

VI аср ўрталарига бориб Турк хоқонлиги заминида илк катта ер эгаллиги муносабатлари шакллана бошлади. Шунинг билан бир қаторда ўзаро урушлар кучайди ва бундан Суй империяси (581-618) ҳукмдорлари усталик билан фойдаландилар. Оқибатда Турк хоқонлиги икки қисмга – Шарқий ва Ғарбий турк хоқонлигига бўлиниб кетди.

Шарқий турк хоқонлиги Марказий Осиёда хоқон Шиби даврида (609-619) Суй империяси билан кўп урушди ва ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Хоқон Хелу (620-630) даврида ҳам бу кураш давом этди. Ўша йиллари турклар Хитойга 67 марта бостириб кирдилар. Бу даврда солиқлар кўпайди, меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғирлашди. Хитой императорлари бундан усталик билан фойдаландилар ва Шарқий турк хоқонлиги устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатилшга муваффақ бўлдилар. Лекин кўп ўтмай, турклар Хитой истибдодига қарши кўзғолон кўтардилар. Бунга дастлаб Элтариш қоон (Кутлуғ қоон), кейинчалик эса унинг маслаҳатчиси Тўньюқуқ бошчилик қилдилар. Натижада 681 йили Ғарбий турклар яна мустақилликни қўлга киритдилар. Хоқон Билга вафотидан (734) кейин кучайиб кетган феодал курашлар натижасида Ғарбий турк хоқонлиги майда қисмларга бўлиниб кетди ва кейинчалик унинг ўрнига Уйғур хоқонлиги ташкил топди.

Ғарбий турк хоқонлиги ҳарбий сиёсий жиҳатдан бирмунча қудратли эди. У II асрнинг ўрталарида унга Шарқий Туркистондан то Каспий денгизигача бўлган ерлар қарарди. Унинг ижтимоий-сиёсий томондан юксалишида Марв, Чоржўй, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Испижоб каби шаҳарларнинг ўсиши ва Хитой, Эрон ҳамда Византия билан олиб борилган савдо-сотиқ ҳам сабаб бўлди. Манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Ғарбий турк хоқонлиги пойтахти Суябда ҳар йили катта ярмаркалар ташкил этилиб, унда кўпгина хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар ҳам қатнашган.

Ғарбий турк хоқонлигининг халқи хоқон Шаболо Хилиши ҳукмронлиги йиллари 10 тоифага бўлинган. Масалан, Чу дарёсининг ўнг тарафида истиқомат қилувчи халқлар Нушиби (5 тоифа), дарёнинг сўл соҳилида истиқомат қилувчилар эса Дулу (5 тоифа) деб аталган. Кўп ўтмай бу тои-

фалар ўзларининг мустақил давлатини тузиб олдидлар. Бу ўзаро феодал курашнинг кучайишига олиб келди. Хитой қўшинлари бундан фойдаланиб, 658 йили Ғарбий турк хоқонлиги ерларига бостириб кирдилар, лекин уни тамоман бўйсундира олмадилар. Хоқон Ашина Худайдао уни яна тиклашга муваффақ бўлди. Бироқ, катта ер эгалиги, ўзаро курашлар ва шимолдаги қўшни халқлар, хусусан қорлиқларнинг хуружлари натижасида хоқонлик инкирозга юз тутди. VIII асрнинг II ярмида ҳокимият тамоман қорлиқлар қўлига ўтди. Улар 766 йили Суябни босиб олдидлар ва уни ўз пойтахтларига айлантирдилар.

Ғарбий турк хоқонлиги марказлашмаган давлат бўлиб, 15га яқин мустақил ҳокимликлардан, Суғдда юэчжи халқидан чиққан жабғу, Бухорода маҳаллий бухорхудо, Фарғонада ихшидлар кабилардан ташкил топган эди.

Хоқонлик таркибига кирган халқлар бир қисми Суғд, Хоразм, Тохаристон, Фарғона деҳқончилик, шаҳар аҳолиси ҳунармандчилик ва савдосотиқ билан, унинг торли ва чўд туманларида истиқомат қилувчи катта қисми эса чорвачилик билан шуғулланган.

Араблар истилоси арафасида Ўзбекистон майда-майда давлатлардан иборат эди. Шарқ ва хитой тилларида ёзилган манбалар маълумотларига қараганда VIII аср бошларида юртимизда 15 яқин мустақил давлатлар бўлиб, буларнинг энг каттаси Хоразм, Суғд, Бухоро, Чағониён, Тохаристон, Уструшона, Чоч ва Фарғона ҳисобланган. Уларнинг подшоҳлари жабғу (князь), худот, ихшид ва испахбед деб аталарди.

Араблар Ўзбекистон ҳудудига 674 йилдан бошлаб бостириб кира бошладилар. Босқинчи қўшинларга халифаликнинг Хуросондаги ноиб Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилик қилар эди. Ўшанда улар Пойкент ва Бухоро шаҳарлари ҳамда уларнинг теварак-атрофидаги туманларни талон-ғарож қилдилар ва катта ўлжа (1 млн дирҳам пул, 4000 асир ва бошқалар) билан қайтдилар. Бундан кейин ҳам араблар Ўзбекистон устига кўп марта талончилик юришларини уюштирдилар.

705 йилдан бошлаб арабларнинг Ўзбекистон устига истилочилик юришлари кучайди. Бунга арабларнинг Хуросондаги янги ноиб Қутайба ибн Муслим (715 йили ҳозирги Андижон вилоятининг Жалолқудуқ туманида, ҳозирги Гурунч мазор, аслида Қилич мазор темир йўл бекати ёнида ўлдирилган) бошчилик қилди.

Араб қўшини 706 йили Омул (Чоржўй), Замм (Карки), Бухоро ҳамда Пойкент шаҳарларини, 709 йили эса Бухоронинг мустаҳкам қалъаларидан Шофурком (Варданза)ни, 710 йили эса Кеш ва Насафни забт этди. Бухоро, Суғд, Варданза ва Фарғона ҳукмдорлари турклар билан қўшилиб араб истилочиларига қарши иттифоқ тузишга ҳаракат қилдилар, лекин ўзаро келишмовчиликлар ва ихтилофлар иттифоқнинг мустаҳкамланишига

йўл бермади. Қутайба бундан усталлик билан фойдаланди ва улар билан бирма-бир курашда ғалаба қозонди.

712 йили Қутайба ўзаро ички курашлардан фойдаланиб, хиёнаткорона тарзда Хоразмни ҳам бўйсундирди. Самарқанд подшоҳи Ғурак (710-737) билан тузилган битим шартларига биноан Самарқанд ва Суғдиёна халқи арабларга ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам миқдорида ўлпон тўлаш ва араб қўшинига 100 минг киши тўплаб беришга мажбур этилди. 713-715 йиллари Қутайба Чоч (Тошкент) ҳамда Фарғона вилоятларини, шунингдек Еттисув ва Кошғаргача бўлган ерларни босиб олди.

Араб истилоси Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий тараққиётига катта зарар етказди, кўплаб катта ва бой шаҳарларнинг кули кўкка совурилди, минг-минглаб кишиларнинг “ёстиғи қуриди”, Марв, Бухоро, Самарқанд ва Хоразм кутубхоналарида сақланаётган жуда кўп ноёб асарлар йўқ қилинди.

Араб истилочилари маҳаллий халқларни ҳам мажбуран ислом динига киритдилар, меҳнаткашлар зиммасига оғир солиқлар ва жарималар – хирож, жизя, закот юклатилди, аҳолининг ярим мулки араб қўшини фойдасига мусодара қилинди.

Ўзбекистон халқлари араб истилочилари зулмига қарши бир неча бор кўзғолон кўтардилар. VIII асрнинг ўрталарида бўлган Исҳоқ турк кўзғолони, 769-776 йилларда бутун Мовароуннаҳрни ларзага солган Муқанна (783 йили ўлдирилган) бошчилигида бўлиб ўтган кўзғолон, 806 йили Рафий ибн Лайс бошчилигида Суғда бўлиб ўтган деҳқонлар кўзғолони шулар жумласидандир.

Араб халифалиги таркибига кирган халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётидаги катта тафовут, уларнинг этник жиҳатдан бир хил эмаслиги, улар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг заифлиги, айниса, ер-сув ва бойликнинг тобора маҳаллий бошлиқлар қўлида тўплана бориши ва ниҳоят, маҳаллий аҳоли ва босқинчилар ўртасидаги зиддиятларнинг тобора кучайиб бориши халқ ҳаракатлари ва ўзаро курашни кучайтириб юборди. Бу ҳол, ўз навбатида, араб халифалигининг инқирозини тезлаштирди. IX асрнинг I чорагида унинг заминида мустақил маҳаллий давлатлар пайдо бўлди. Масалан, Мисрда Тулунийлар (868), Табаристонда Алийлар (864), Хуросонда Тоҳирийлар (821), Сеистонда Саффорийлар (867) ва ниҳоят, Мовароуннаҳрда Сомонийлар (819) ҳокимият тепасига келдилар. Бошқа ўлкаларда ҳам шундай аҳвол юз берди. Қисқаси, 935 йилдан бошлаб Аббосийлар халифаликда ўз сиёсий мавқеларини тамоман йўқотдилар ва номигагина халифа бўлиб қолдилар.

5.2. Қадимги Турк манбалари

Қадимги Турк манбалари орасида XVII асрда Сибирь ҳамда Мўғлистонда, Олтой ҳамда Ўзбекистонда топилган руний битиклар алоҳида қийматга эга. Бу ёзувларнинг етти гуруҳи – Лена – Байкалбўйи битиклари, Енисей, Мўғлистон, Олтой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё битиклари маълум. Бу битиклар Ўзбекистон халқларининг араблар истилоси арафасидаги ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий ҳаётини ўрганишга ёрдам беради.

5.2.1. Енисей битиклари

Енисей битиклари машҳур рус хариташунос олими С.У.Ремезов (тахминан 1642-1720-йй.) тарафидан XVII аср охирида Енисей ҳавзаси (ҳозирги Хакас автоном вилоятига қарайди) топилган. Ундан кейин бу ҳақда швециялик ҳарбий асир Ф.Страленберг (Табберт) маълумот беради. У Енисей ҳавзасидаги қабртошлардан тошга ўйиб ёзилган нотаниш хатларни топган. Бу ёзув ҳақидаги маълумотларимарта ўтган асрнинг I чорагида “Сибирский вестник” журналида эълон қилинди. 1889 йили фин олимлари Енисейдан топилган ёзма ёдгорликлар харитасини туздилар.

5.2.2. Мўғлистондан топилган битиклар

Мўғлистондан топилган битиклар орасида Тўнжуққ, Кул тегин, Билга хоқон ва Онгин муҳим ўрин тутадилар.

Тўнжуққ битиги Улан-Батордан 66 км жануби-шарқда, Баин Цокто манзилида жойлашган ва Итурк хоқонлигининг асосчиси Элтариш хоқоннинг (681-691) маслаҳатчи саркарда Тўнжуқққа аталган ва 712-716 йиллари ёзилган. 1897 йили рус олими Д.А.Клеменц (1848-1914) ва унинг хотини Елизавета Клеменцлар тарафидан очилган, В.В.Радлов (1899), В.Томсен (1922), Х.Шедер (1924), Д.Росс (1930) ҳамда Г.Айдаров (1971) тарафидан яхши ўрганилган ва матни немисча, данияча, инглизча ва русча таржималари билан чоп этилган. Обида Ф.А.Абдураҳмонов ҳамда А.Рустамов томонидан ўзбек тилига қисқача таржима қилинган (1982).

Кул тегин битиги Билга хоқоннинг (716-734) иниси Кул тегин (731-ййили вафот этган) шарафига ёзилган. Мўғлистоннинг Кошо Цайдан водийсида Кўкшин Ўрхун дарёси бўйидан рус археолог ва этнограф олими Н.М.Ядринцев (1842-1894) томонидан 1889 йили топилган.

Битик В.В.Радлов (1891), А.Хейкел (1892), В.Томсен (1896), П.М.Мелиоранский (1897), Х.Шедер (1924), С.Е.Малов (1951), Г.Айдаров (1971) лар томонидан немисча, французча, русча таржималарда чоп этилган. Ф.А.Абдураҳмонов ва А.Рустамов томонидан ўзбек тилига қилинган қисқача таржимаси (1982) ҳам бор.

Билга хоқон битиги Кул тегин битиги топилган жойдан 1 км жанубигарбда - Кўкшин Ўрхун дарёси ҳавзасида топилган. Бу обида 735 йили битилган. Уни В.В.Радлов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский ва В.Томсен томонидан ўрганилган ва чоп этилган.

Онгин битиги Мўғулистоннинг Кошо Цайдан водийсидан топилган ва кимга аталганлиги аниқ маълум эмас. Баъзи фикрларга қараганда, юқорида тилга олинган Элгариш хоқон ва унинг хотини Элбийга хотун шарафига қўйилган (735 й.), бошқа фикрга кўра Қопарон хоқонга (691-716-йй.), яна бир маълумотга (Ж.Клоссон) қараганда Билга хоқоннинг ҳарбий бошлиқларидан Алш Элетмиш (тахминан 731 йилда ўлган) шарафига қўйилган.

Обида 1892 йили В.В.Радлов тарафидан (эстомпажи) ва 1957 йили Ж.Клоссон томонидан (инглизча таржимаси ва тадқиқот билан) нашр қилинган.

Булардан ташқари, Қарабалсағун шаҳри (Улан-Батордан тахминан 400 км жанубда жойлашган қадимий шаҳар) харобаларидан, Хайто Тамир, Чўйрен, Бейшин-Удзур, Баян-Хўнгур ва бошқа жойлардан топилган ёзувлар ҳам муҳимдир.

Олтойдан топилган битиклардан Чориш, Катанди дарёлари, Қўшогоч ҳамда тоғли ноҳияларидан топилган битикларни айтиб ўтиш мумкин. Булар Ўрхун-Енисей битикларидан фарқли ўлароқ, этнографик материалга бойдир. Олтойдан топилган ёзувлар П.М.Мелиоранский, Э.Р.Тенишев, А.К.-Боровков, К.Сейдакматов, В.М.Наделяев ҳамда Д.Д.Васильев томонидан эълон қилинган.

Шарқий Туркистондан топилган битиклар орасида Турфон воҳасидаги ғорларга жойлашган ибодатхона деворларига ёзилган битиклар алоҳида ўрин тутади. Битиклар В.Томсен тарафидан чоп қилинган.

Қозоғистон ҳамда Қирғизистонда топилган битиклар (асримизнинг 60-70-йилларида топилган) ҳали чуқур ўрганилмаган. Булар орасида Талас воҳасидан (Айритом, Тераксой, Кулонсой, Толдикўрғон, Уржор, Сирдарё, Ила, Олма Ота, Толғар, Тинбас ва ҳоказо) топилган битиклар муҳим илмий аҳамият касб этади.

Қозоғистон ҳамда Қирғизистон ҳудудидан топилган битикларнинг баъзилари С.Содиқов, М.Е.Массон, А.Н.Бернштам, А.С.Оманжолов, Г.Мусабсев, Ч.Жумагулов ҳамда Г.Қарагуловалар томонидан эълон қилинган.

Қадимий турк руник ёзувлари (асосан сопол идишларга ёзилган) Фарғона, Олой водийси ҳамда Жанубий Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудидан, яъни Бекобод, Исфара, Марғилон, Фарғона, Андижон, Қувасой, Ўш, Ўзганд, Қофирниҳон, шунингдек Суғддан ҳам топилган ва А.Н.Бернштам, Б.А.Литвинский, В.А.Булатова, Э.Р.Тенишев, Ю.А.Заднепровский тарафидан ўрганилган.

Умуман, қадимий турк руник ёзувлари халқимиз тарихини ёритишда жуда қимматли манбадир.

5.3. Хитой манбалари

Хитой манбалари ҳақида сўз бошлашдан олдин шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, улар ҳам хитой ҳукмдорларининг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган, бошқа халқларнинг тарихи кўп ҳолларда бир тарафлама ёритилган. Лекин, хитой манбаларида бўлиб ўтган воқеаларнинг вақти ва ўрни, бир-бирига қарши турган кўшинларнинг умумий сони аниқ кўрсатилади.

Қадимий Ўзбекистоннинг узоқ ўтмишдаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда қуйидаги хитой манбалари муҳим роль ўйнайди.

5.3.1. Ши Цзи

“Ши Цзи” (“Тарихий эсдаликлар”) хитой тарихшуносларининг отаси ҳисобланадиган Сима Цяньнинг 130 бобдан иборат асаридир.

Сима Цянь – (тахминан милоддан аввалги 145 ёки 135-86 йиллар) Лунминь (ҳозирги Шэньси вилояти) шаҳрида сарой тарихчиси Сима Тхан оиласида туғилган, мамлакат бўйлаб кўп саёҳат қилган, отаси вафот этгандан (милоддан аввалги 108 йили) кейин унинг ўрнига сарой тарихчиси сифатида қабул қилинган. Милоддан аввалги 98 йили императорга қарши чиқиб, саркарда Ли Линни ҳимоя қилгани учун қаттиқ жазога тортилиб (бичилган) саройдан қувиб юборилган. Лекин, у руҳий тушқунликка тушиб қолмади ва бўлажақ тарихий китоби устидаги ишни давом эттирди. Кўп вақт ўтмай, Сима Цянь яна саройга таклиф этилди ва император Бош маҳкамаси бошлиғи этиб тайинланади, китобини ёзиб тамомлашга шароит яратиб берилди.

Унинг “Ши Цзи” номли асарида Хитойнинг қадим замонлардан то милоддан аввалги I аср бошларига қадар ўтган тарихи баён этилган. Асарда Ўзбекистон, унинг 123 бобида хусусан Фарғона ва унинг қадимий халқи ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотлар мавжуд.

“Ши Цзи”нинг тўла матни олти жилд қилиб 1959 йили Пекинда эълон этилган. Рус тилига таржима этилиб (И.Я.Бичурин, Л.С.Васильев, Л.С.Переломов, Ю.Л.Кроль ва бошқалар), 1972, 1975, 1984, 1986 йиллари чоп этилган. Э.Шаванн (1865-1905) томонидан француз тилига таржима қилиниб, 1895-1918 йиллари 5 жилдда босмадан чиққан.

5.3.2. Цянь Хань шу

“Цянь Хань шу” (“Аввалги Хань сулоласининг тарихи”) йирик тарихчи олим Бянь Гу (39-92) асаридир. Тарихчи Аньлин (Шэньси вилояти) шаҳрида Фарбий Хань сулоласи (милоддан аввалги 206 – милоднинг 220 й.) хизмати-

да турган йирик мансабдор ва тарихшунос оиласида туғилган, 47-55 йиллари Лоянда олий таълим олган, 58-82 йиллари ўз асарини ёзган.

“Цянь Хань шу”нинг 95-бобида Ўзбекистон (айниқса, кангли, юэчжи ва усунлар ҳақида) ва Шарқий Туркистоннинг қадимий тарихи, халқи ва унинг ҳаёти ҳақида кўп муҳим маълумотларни учратамиз.

“Цянь Хань шу” 1962 йили Пекинда 12 жилдда нашр қилинган. Инглизча таржимаси (Г. Дубс, Балтимор, 1938-1944) ҳам бор.

5.3.3. Хоу Хань шу

“Хоу Хань шу” (“Кейинги Хань сулоласи тарихи”) тарихчи Фань Хуа (398-445) асари. Олим аввалги Хань сулоласи (25-220)га хизмат қилган. Кичик давлат лавозимида турган ва 424 йили вилоят ҳокимлигига кўтарилган. Давлатга қарши исёнда қатнашганликда айбланиб қатл этилган.

“Хоу Хань шу” Хитойнинг аввалги Хань сулоласи давридаги тарихни ўз ичига олган катта асар (130 бобдан иборат). Унда Ўзбекистон, Шарқий Туркистон ва Жунгориянинг 25-221 йиллар орасидаги тарихи ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

5.3.4. Бэй шу

“Бэй шу” (“Шимолий сулолалар тарихи”) 100 бобли асар бўлиб, Тань сулоласи (618-907) даврида яшаган йирик тарихчи Ли Янь-шюу (тахм. 595-678) қаламига мансуб. Унда Шимолий Хитойда Вэй (386-535), Ци (550-577), Чжоу (557-581) сулоласи ҳукмронлиги, яъни 386-581 йиллар тарихи баён этилган.

Асарда Ўзбекистон, хусусан Хоразм ҳамда Шарқий Туркистон ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

“Бэй шу”нинг матни 1958 йили Шанхайда чоп этилган.

5.3.5. Суй шу

“Суй шу” (“Суй хонадонининг тарихи”) Хитой тарихчилари жамоаси тарафидан ёзилган асар. Уни ёзишда Вэй Чжен (580-643) –Тань сулоласи даврида ўтган тарихчи, император Чжен-Гуань (626-650) даврида унинг ўғли ва тожу тахт ворисига тарбиячи бўлган, Янь Ши-Гу ҳамда Кхун Инда билан биргаликда иштирок этиб, асарда Хитойнинг Суй сулоласи даврида, V-VI асрлардаги ижтимоий-сиёсий тарихи 85 бобда баён этилган. Китобнинг 55 боби 637 йили ёзиб тамомланган. Қолган 30 бобига эса 20 йил вақт кетган.

Асарда императорнинг иқтисодий сиёсати, қўшиннинг тузилиши, мамлакатнинг аҳволи, халқнинг урф-одатлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Унинг 83-бобида Ўзбекистон ва Шарқий Туркистон ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотларни учратамиз. Кўп жилдли “Сулолалар тарихи” таркибида 9 жилд сифатида 1958 йили Шанхайда босилган.

5.3.6. Цзю Тань шу ва Синь Тань шу

“Цзю Тань шу” (“Тань сулоласининг эски тарихи”) император Жень-Цзун (1023-1063)нинг топшириғи билан 940-945 йиллари ёзилган.

Оуян Сю (1007-1072) ва Сунь Ци (998-1061) 960-1279 йиллари ҳукмронлик қилган Сунь (Жанубий ва Шимолий Хитой) сулоласи тарихчилари 1043-1060 йиллари шу сулоланинг янги тарихи “Синь Тань шу” (“Тань сулоласининг янги тарихи”)ни ёзганлар. Ҳар иккала асар ҳам ўзига хос афзалликларига эга бўлиб, маълум даражада бир-бирини тўлдиради.

XVIII асрда тарихчи Шэнь Бин-чжень ҳар иккала тарихни бир-бирига боғлаб, унга “Синь цзю Тань шу хечао” (“Тань сулоласининг бир-бири билан қўшилган янги ҳамда эски тарихи”) деб ном қўйди. Асарда 618-907 йиллар воқеалари баён этилган.

“Синь Тань шу”да Ўзбекистон жануби, Афғонистон, Эрон ҳамда Шарқий Туркистон ҳақида маълумотлар учрайди.

1958 йили кўп жилдли “Сулолалар тарихи”нинг 12 жилди сифатида Шанхайда чоп этилган.

5.4. Суғд тилидаги манбалар

Суғд тилидаги манбалар, асосан IV-X асрларга оид бўлиб, турли мазмундаги ҳуқуқий ҳужжатлар – аҳдномалар, никоҳ ҳақидаги шартномалар, олди-сотги ҳужжатлари, тилхатлар, Сўғд, Шош, Турк ва Фарғона ҳукмдорлари ўртасидаги ёзишмалар, хўжаликнинг кундалик фаолиятига оид ҳужжатлар, масалан, ҳаражатлар ёзилган ҳужжат ҳамда фармонлардан иборат.

Бу ҳужжатлар Суғдиёنانинг ўзидан, Муғ қалъадан, Самарқандда Афросиёбдан, Қирғизистон ва Шарқий Туркистонда топилган.

Булар орасида Муғ қалъа харобаларидан 1932 йили топилган ҳужжатлар алоҳида аҳамиятга эга. Ҳужжатлар баҳорда Тожикистоннинг Варзиминор (ҳозирги Заҳматобод) туманига қарашли Хайробод қишлоғида шу тумanning собиқ раҳбари А.Пўлотий томонидан очилган. Ҳужжатлар жами 79 та бўлиб, булардан 74 таси сўғд, 1 дона араб, 3 таси хитой ва яна бири турк тилидадир. Улар турли материалларга – чармга, тахтага ва қоғозга ёзилган. Ҳужжатлар суғд деҳқони, катта ер эгаси, подшоҳи Деваштич (708-722) ва йирик мансабдорлар – фрамандарнинг, шунингдек, Хохсар ҳамда Кштут деҳқонларининг шахсий архивига тегишли бўлиб, Суғднинг VIII асрнинг I чорағидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манба ролини ўйнайди.

Муғ қалъасидан топилган ҳужжатлар А.А.Фрейман, А. В.Васильев, И.Ю.Крачковский, М.Н.Боголюбов, В.А.Лившиц, М.Исҳоқов, Ў.Н.Мансуров ҳамда О.И.Смирновалар тарафидан чуқур ўрганилган.

Муғ қалъаси ҳужжатларининг топилиши тарихи ва улар ҳақидаги даст-

лабки маълумотлар 1934 йили махсус тўшам шаклида (“Согдийский сборник”. Л., 1934) эълон қилинди. Айрим ҳужжатларнинг таржимаси И.Ю.Крчковский ва А.А.Фрейман томонидан 30-йилларида эълон қилинди. Ҳуқуқий ҳужжатлар ва мактублар таржимаси, зарур изоҳ ва тадқиқотлар билан (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. Вып. II. 1962.) В.А.Лифшиц томонидан чоп қилинди.

1961 ва 1965 йиллари Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институти ходимлари илмий сафар чоғида Самарқанднинг Афросиёбида V-VI асрларга оид сарой харобаларини очдилар. Сарой меҳмонхонасининг деворлари турли мазмундаги расмлар билан безатилган бўлиб, улар орасида оқ кийим кийган Чарониён элчисининг сурати ҳам бор. Унинг этагига суғд тилида ўн олти сатрдан иборат ишонч ёрлиғи ёзиб қўйилган эди. Бу ёзувлар VII аср ўрталаридаги халқаро муносабатлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Самарқандда топилган ёзувлар IX асрга оид уч тилда суғд, қадимги турк ва хитой тилида ёзилган турк хоқонининг қабр тошидаги битикдир.

Бундай ҳужжатлар суғдийларнинг Қозоғистон, Қирғизистон ҳамда Шарқий Туркистондаги савдо колонияларидан ҳам топилган. Булар орасида, айниқса А.Стейн (1862-1943) тарафидан 1907 йили Дуньхуан (Хитойнинг Ганьсу вилоятида) ва Турфонда (Шарқий Туркистон) топилган ҳужжатлар, Талас дарёсининг ўнг соҳилида, ҳозирги Талас шаҳридан 7 км шимолда жойдашган Қулонсой ҳамда Тераксой дараларида қоя тошларга ўйиб битилган ёзувдар алоҳида эътиборга молик. Бу ёзувлар IV-XI асрларда Суғд колонияларининг ижтимоий аҳволи ҳақида, айниқса Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқ мамлакатлари ўртасидаги савдо алоқалари ва бунда суғдийларнинг роли ҳақида қимматли маълумот беради.

Дуньхуан ва Хўтан ҳужжатлари А.Стейн, Таласдан топилган ёзувлар эса В.А.Каллаур, М.Е.Массон, Д.Ф.Винник, А.А.Асаналиев, К.Аширалиев, У.Жумағуловлар томонидан ўрганилган.

Мамлакатимиз тарихи, хусусан унда яшаган қадимий халқлар тарихини ўрганишда, суғд тилида ёзилган “Халқлар рўйхати” деб аталган бир ҳужжат (VIII аср) ўта муҳимдир. Унда Ўрта Осиёда яшаган 21 халқ ва элатнинг номи келтирилган.

5.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Саидқулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тархнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая. -М.:

Наука, 1987.

4. Ўзбекистон тарихи / Р.Х.Муртазаева таҳрири остида.-Тошкент: 2003.

5. Саъдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон тарихи манбаларда.-Тошкент: 1996.

6. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.-Тошкент: 1964.

7. Беруни. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар.-Тошкент: 1968.

8. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь.-Ташкент: 1999

9. Тарихий манбаҳунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова.- Тошкент: Фан, 2006, 45-55 бетлар.

5.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Қандай ўзбек тилдаги битикларни биласиз?

2. Қайси Хитой манбаларида VI-VIII аср Ўзбекистон тарихи ёритилган?

3. Муғ қалъасидан топилган Суғд тилидаги ҳужжатларнинг илмий аҳамияти нимада?

4. Суғд тилидаги манбаларни кимлар ўрганган?

5. ўзбек тилдаги битикларни кимлар ўрганган?

6- мавзу. Араб тилидаги манбалар асослари

Дарс мазмуни: Араб тилидаги манбаларнинг асослари бўлмиш Қуръони карим, тафсир, ҳадис илми каби исломий обидаларнинг тарих фанини ўрганишдаги аҳамияти очиб берилди.

Режа:

6.1. Араб тилидаги манбалар асослари.

6.2. Қуръони карим ва қуръоншунослик.

6.3. Тафсир илми.

6.4. Ҳадис ва муҳаддислар.

6.5. Исломшунослик.

Асосий тушунчалар: Қуръони карим, сура, оят, нозил бўлиш, тафсир, ҳадис, қисса, ривоят, наби, пайғамбар, саҳоба, халифа, халифаи рошидин, сияр шариф, имом, сунна, сунний, шиа, ҳанафий, **мазҳаб**.

6.1. Араб тилидаги манбалар асослари

Маълумки, қадимги араб тилидаги ёзма ёдгорликлар Арабистон ва Суриянинг жанубидаги қоятошларга эраизмнинг I асрлари атрофида яратилган битик тошларидан иборатдир. Жоҳилия даври V-VII асрлар шеърляти ҳам оғзаки тарзда ривожлана бориб, VIII-X асрларга келиб хатга туширилган.

674 йилдан бошланган арабларнинг Мавороуннаҳрда юриши 713-715

йили Тошкент, Фарғона вилоятларини босиб олиш билан якунланди. Халқимизнинг кейинги тарихи, маданияти ислом эътиқоди, дини, қонун-қоидаларига биноан ва уларга мос, асосланиб амалга оширилиб келинди. Бугунги кунда ҳам одамларимиз эътиқоди ва ҳаёт тарзида маълум даражада шариат қонун-қоидалари ва мусулмончилик урф-одатларига риоя қилган ҳолда амалга ошмоқда. Шунингдек, халқимиз намоёндаларнинг ислом цивилизацияси тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам жуда катта.

Деярли XIII асрлик тарихий давр, халқимиз тарихи ва маданиятини диний эътиқод, урф-одатлар, қонун-қоидалар асосида ривожланганким, биз араб тилидаги манбалар асослари диний манбаларни яхши билмай, тушунмай, тарихий обидаларни ўрганишимиз, тушунишимиз ва тушунтиришимиз амри мақол.

Шунинг учун ҳар бир бўлажак зиёли, тарихчи ва айниқса манбашунос педагог ислом дини асослари тўғрисида мукаммал, бевосита манбалар – Қуръони карим, тафсир, ҳадис тўғрисида тасаввурга эга бўлиши жуда муҳим деб ҳисоблаймиз. Албатта, «Диншунослик» фанида ҳам улар тўғрисида маълум даражада тасаввур берилади. Манбашуносликда ушбу билимларни манбалар асосида кенгайтириш назарда тутилади.

Бунинг натижасида XIII асрлик тарихий манбаларни тўғри тушунишимиз ва тушунтиришимиз мумкин.

6.2. Қуръони карим ва қуръоншунослик

Қуръон (араб.-ўқимоқ, қироат қилмоқ) ёки Қуръони карим мусулмонларнинг муқаддас китоби, Муҳаммад пайғамбарга 610-632 йиллари Макка ва Мадина шаҳарларида нозил бўлган. Унда 114 та сура бўлиб, дастлабки сура «Фотиҳа»ни ҳисобга олмаганда, энг узун суралардан бошланиб, у ёғига қисқара боради ва кам оятли суралар билан якунланади. Аввал пайғамбар ёддан айтган суралар саҳобалар томонидан алоҳида турли ашёларга ёзиб олинган. Пайғамбар вафотидан сўнг Зайд ибн Собит ва Умар ибн Хаттоб китоб тартиб беришга ҳаракат қилдилар. Кейинча Усмон ибн Аффон 650-660 йиллари Қуръонни китоб ҳолида тайёрлатган. У ислом динига оид барча манбалар асосидир. Тарихчилар уни «умм ул-китоб» яъни китоблар онаси деб, ўз асарларини ёзишда уни намуна сифатида олиб, асосий масалаларни ёритишда унга таянадилар, кўплаб иқтибослар келтирадилар.

Қуръони каримни ўрганиш алоҳида илм соҳаси бўлиб, уни қуръоншунослик деб атайдилар.

6.3. Тафсир илми

Қуръони карим муқаддас китоб деб тушунилади. Унинг матни араб тилида. Ислом дини турли тилларда сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг

ёйилган бўлса-да, Қуръонни таржима қилиш таъқиқланган, фақат тафсир қилиш, айнан изоҳлаш анъанага айланган эди.

Тафсир (араб. – баён қилиш, очиб бериш ва равшан қилиш) – инсон қудрати етганча Қуръони каримдаги Аллоҳнинг муродини ўрганадиган илм. Бирор матннинг маъносини ечиш, шарҳлаш, изоҳлаш тафсир дейилади. Диний маънода Қуръони каримдаги оятларни изоҳлаш ва шу тўғрисида ёзилган китоб тафсир дейилади. Тафсирда, одатда ҳар бир сура ёки оятнинг қайси ерда нозил бўлгани, сурада нечта оят борлиги ва нималар хусусида гап кетиши, нозил бўлиш сабаблари батафсил ёритилади. Қўлёзма китоблар ичида форс, ўзбек, татар, урду ва бошқа тилларда яратилган тафсирлар мавжуд. Кейинги йилларда Қуръон маъноларининг иккита тўла Алоуддин Мансур ва Абдулазиз Мансур амалга оширган таржимаси мавжуд.

6.4. Ҳадис ва муҳаддислар

Ҳадис (араб. – хабар, янгилик) – Муҳаммад пайғамбарнинг айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмалари тўғрисидаги ривоятлар. Улар ислом оламида Қуръони каримдан кейинчи иккинчи муқаддас манба ҳисобланиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатган. Муҳаддис (араб. –ҳадис ривоят қилувчи) лик – ҳадис йиғиш анъаналари пайғамбар ҳаётлик давридан бошланган. Йирик ҳадис билимдони сифатида Имом Бухорий ислом оламида таън олинган.

6.5. Исломшунослик

VII асрда пайдо бўлган ислом дини тез орада улкан ҳудудга тарқалди. Араб халифалиги ташкил бўлгач, бу давлат таркибига кирувчи мамлакатлар, халқлар тарихи, маданиятига жуда катта таъсир ўтказди. Бизнинг мақсадимиз ислом манбашунослиги асослари Қуръон, Ҳадис ва тафсирлар тарих илми, манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганишдир. Чунки, халқимиз ҳаётида XX аср бошларигача, ҳатто бугунги кунда ҳам эътиқод масалаларида мусулмончилик қонун-қоидалари амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари аксарият ёзма манбалар ислом манбашунослиги қонун, қоидаларига биноан яратилган. Мана шунинг учун ҳам тарихчи педагоглар исломий манба асарларини яхши билиши ва ўз педагогик фаолиятларида фойдаланиши лозим. Манбашунослик фанида, талаба диншунослик фанида олган билимларини янада чуқурлаштириши назарда тутилади.

6.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ислом энциклопедияси / З.Хусниддинов таҳрири остида. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004.

2. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова.- Тошкент: Фан, 2006, 55-57- бетлар.

3. Ўзбекистоннинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси / Масъул муҳаррирлар: Б.А. Абдухалимов, З.И. Мунавваров. - Тошкент, Самарқанд: 2007.

6.7. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Қуръонда қандай тарихий маълумотлар мавжуд?
2. Тарихий манбаларда Қуръондан қайси ўринларда фойдаланилган?
3. Ҳадисларнинг тарихий аҳамияти нимада?
4. Тафсир деганда нимага тушунасиз?
5. Ислоннинг жамиятимиз тарихида тутган ўрни қандай?

7 - мавзу. IX-XII асрлар манбалари

Дарснинг мазмуни: Ушбу дарсда талабаларга IX-XII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва бу даврда яратилган араб, форс ва ўзбек тилдаги асосий тарихий манбалар ва уларнинг умумий хусусиятлари тўғрисида тасаввур берилади.

Режа:

- 7.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- 7.2. Ҳуқуқий ҳужжат ва ёзишмалар.
- 7.3. Араб тилида ёзилган манбалар.
- 7.4. Араб тилидаги манбаларнинг хусусиятлари.

Асосий тушунчалар: Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Бувайҳийлар, Зиёрийлар, қорахитойлар, Хоразмшоҳлар.

7.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар

Бағдод халифалигининг собиқ ҳудудида ташкил топган энг йирик давлатлардан бири Сомонийлар давлати (819-999) эди. Унга Нуҳ ибн Асад (819-842) асос солди. Бу давлат, айниқса X асрнинг I ярмида – Исмоил ибн Аҳмад давридан (892-907) бошлаб кучайди. Сомонийлар Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, ҳозирги Афғонистоннинг катта қисми, шунингдек, Тошкент, Туркистон ва Испижоб (Сайрам) устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатдилар.

Сомонийлар йирик ер эгалари, нуфузли руҳонийлар ҳамда йирик савдогарларнинг кўмагига таяниб, феодал тарқоқлик ва ички урушларга, Ила водийсида ва Сирдарё бўйларида кўчиб юрган қорлиқларнинг Мовароуннаҳрнинг ички туманлари устига қилиб турган хуружларига барҳам бердилар (893). Бу ҳол мамлакатнинг иқтисодий ва маданий юксалишига йўл очди.

Бу сулола даврида марказий давлат бошқаруви бирмунча такомиллашди. Амир давлатни ўнта муассасаси (девон): *девони вазир* (Бош маҳ-

кама), *девони муставфий* (молия ишлари маҳкамаси), *девони оmid ул-мулк* (иншо ва элчилик идораси), *девони соҳиб шурат* (амир гвардияси ишлари билан шуғулланувчи идора)¹⁷, *девони соҳиб барид* (почта ишлари маҳкамаси), *девони муширф* (Ўзига хос давлат хавфсизлиги идораси), *дедон ад-дия* (амирнинг ер-мулкини бошқарувчи идора), *девони мухта-сиб* (шариат ишлари маҳкамаси), *девони вақф* (вақф ишларини назорат қилувчи идора), *девони қуззот* (қозилик маҳкамаси) ёрдамида бошқарган давлатни бошқаришда турк амирларининг роли жуда катта бўлди.

Сомонийлар даврида ҳунармандчилик ва савдо-сотик ривожланди. Буни Бухоро, Самарқанд, Марв, Балх, Фазни, Ҳирот ва Тошкент каби йирик, тараққий этган шаҳарлар мисолида кўрамиз. Бу давлатнинг Ҳазар хоқонлиги, Булғор хонлиги, Русь ва Хитой билан иқтисодий-маданий алоқалари бирмунча ривож топди.

Бу давр илм-фан ва маданиятнинг ўрта аср шароитида бениҳоят ривожланган даври ҳисобланади. Рудакий, Дақиқий, Фирдаъсий сингари улкан шоирлар, Фаробий, Беруний, Ибн Синодек алломалар етишиб чиқдилар.

Катта ер эгаллиги муносабатларининг ривожланиши, маҳаллий ер эгалари билан бюрократик аппарат, катта ер эгалари билан ижарачи деҳқонлар ўртасидаги зиддиятлар натижасида ўзаро феодал кураш ва йирик ер эгаларининг айирмачилик-ажралиб чиқишга бўлган ҳаракати кучайиб кетди.

Х аср охирига келиб феодал тарқоқлик янада кучайди. Ҳамадон, Исфаҳон ва Райда Буваҳийлар, Табаристон ва Журжонда Зиёрийлар мустақилликка эришдилар. 962 йилда Сомонийларнинг Фазнидаги ноиб Алпгакин ҳам мустақиллик эълон қилди. Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги ерлар, шунингдек, Чағониён ва Хоразм ҳам Сомонийларга итоат этишдан бош тортдилар.

Мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий парокандаликдан Қорахонийлар усталик билан фойдаландилар. Улар 996 йили Зарафшоннинг шимолий тарафидаги барча ерларни, 999 йили эса Бухорони ишғол этиб, Сомонийлар ҳукмронлигига барҳам бердилар.

Қорахонийлар (Х асрнинг 90-йилларида Шарқий Туркистон, Еттисув ва Тяньшаннинг жанубий қисмида ташкил топган феодал давлатга асос солган сулола) 996-999 йиллари Наср ибн Али (1012 йили вафот этган) бошчилигида бутун Мовароуннаҳрни эгаллади. Фақат Сомонийлар лашкарбошиси Абу Иброҳим Исмоил (Мунтасир) 1001 йилгача Қорахонийлар билан курашди, лекин улардан устун келолмади.

Наср ибн Алидан кейин Мовароуннаҳрни Илигхон Али такин (1034 йилнинг кузида вафот этган) идора қилди. 1025 йили Кошғар хони Қодир-

¹⁷ Амир гвардияси турк фуломларидан ташкил топган ва давлатни идора қилишда катта роль ўйнаган.

хон (Тамғочхон) билан Маҳмуд Ғазнавий (998-1030 йй.) биргаликда Мовароуннаҳр устига юриш бошладилар. Али такин Бухоро ва Самарқандни қолдириб чўлга чекинишга мажбур бўлди. Иттифоқчилар Мовароуннаҳрда ўзларининг ҳарбий-сиёсий мавқеларини мустаҳкамлай олмадилар ва уни ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар.

1032 йили Хоразм ҳукмдори Олтинтош (1017-1032) ҳам уриниб кўрди, лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. Тарихий манбалар, масалан, Абулфазл Байҳақий берган маълумотларга қараганда, Али такидан кейин тахминан 1040 йилга қадар унинг ўғиллари ҳукмронлик қилдилар. Улардан кейин 1060 йилгача Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср ҳукм юритган. У Қорахонийлар пойтахтини Ўзганддан (Фарғона водийсидан) Самарқандга кўчириб олиб келди. Унинг вафотидан кейин ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Бу курашда Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Насрнинг Шамс ул-мулк Наср исми ўғли ғолиб чиқди.

Шамс ул-мулк Наср даврида (1068-1080) Қорахонийлар ва Салжуқийлар ўртасида Термиз ва Балх учун кураш кучайди. Бунинг устига Тамғочхон Қодир Юсуф ва унинг ўғиллари унга қарши кураш бошладилар ва Сирдарёнинг шимолий соҳилидаги ерларни ҳамда Фарғонани ундан тортиб олдилар.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср ва унинг авлоди билан мусулмон руҳонийлари ўртасидаги зиддиятлар Шамс ул-мулкнинг тахт ворислари Хидир ва Аҳмад (1081-1089) даврида бениҳоят кучайди. Салжуқий Маликшоҳ I 1089 йили Мовароуннаҳрга кўшин тортиб, Бухоро ва Самарқандни забт этди. Лекин, Салжуқийлар тез орада сулҳ тузиб, Мовароуннаҳрдан чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Султон Санжар даврида (1118-1157), 1130 йилдан бошлаб, Қорахонийлар унга тобе бўлиб қолдилар. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик кучайди – вилоят ва ўлкаларнинг кўпчилиги мустақиллик эълон қилди. Ана шундай мустақил вилоятлардан бири Бухоро бўлиб, бу ерда ҳокимият Садрлар (Бурҳонийлар) деб аталувчи руҳонийлар сулоласи (1130-1207) қўлига ўтди.

Қорахонийлар инқирозга юз тутган ва Мовароуннаҳр тарқоқлик исканжасига тушиб қолган пайтда, унинг шимоли-шарқий ва ғарбий тарафида икки йирик ҳарбий сиёсий куч пайдо бўлди. Булардан бири қорахитойлар бўлиб (этник таркиби аниқланмаган), баъзи маълумотларга кўра, уларнинг асли тунгус, айрим олимларнинг фикрича мўғул эди. Улар XII аср бошларида дастлаб Чуғучак, кейинчалик Болосоғун шаҳри билан бирга бутун Еттисув воҳасини ишғол қилдилар. Қорахитойларнинг олий ҳукмдори гурхон деб аталган. Яна бир йирик ҳарбий сиёсий куч Хоразмда шаклланди. Илгари Салжуқийларга тобе бўлган Хоразм 1127 йили мустақилликка эришди.

XII асрнинг 30-йиллари бошларидан қорахитойларнинг Мовароуннаҳр талончилик хуружлари бошланди. Улар Шош ва Фарғона билан кифояланиб қолмай, Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларига ҳам кириб бордилар. Қорахитойлар 1138 йили Самарқанд хони Қорахоний Маҳмудхонни (1132-1141) тор-мор келтирдилар ва катта ўлпон олиб, Еттисувга қайтиб кетдилар. 1141 йили улар Самарқандга яқин Катавон деган жойда Маҳмудхон ва Султон Санжарнинг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Самарқанд, сўнгра Бухорони эгалладилар. Лекин, улар Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб ўтмадилар, балки ҳар йили ўлпон олиб туриш билан кифояландилар.

Хоразмнинг мустақилликка эришуви Хоразмшоҳ Отсиз (1127-1156) номи билан боғлиқ. У қисқа вақт ичида Сирдарёнинг қўйи оқимида жойлашган Жанд шаҳрини ва Мингқишлоқни эгаллади. Султон Санжар Хоразмни яна бўйсундиришга ҳаракат қилди, лекин бунга эриша олмади. Эл Асрлон (1156-1172) ва Султон Такаш (1172-1200) вақтида Хоразмшоҳлар давлати бирмунча мустақамланди. Хоразмшоҳлар 1156-1192 йиллар орасида Ҳинд дарёсидан Ироққача бўлган ерларни бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Хоразмшоҳ Муҳаммад (1200-1220) давлати ҳудудини жуда кенгайтди. 1206 ва 1212 йилларда Бухоро ва Самарқандни босиб олди, 1210 йили эса Еттисувда Гурхон қўшинларига қақшатқич зарба берди ва бу билан қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бўлган даъволарига чек қўйди. Аммо, бу улкан давлат марказлашган ва мустақам эмас эди. Шунинг учун ҳам у муғуларнинг кучли зарбасига дош беролмади.

Қорахонийлар даврида давлат тепасида хон (манбаларда Томғочхон) турган ва у расман олий ҳукмдор ҳисобланган, аслида эса номигагина шундай бўлиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётда улус ҳокимларининг, манбаларда улар илигхон аталган, тутган мавқеи кучли бўлган. Улардан айримлари мустақил сиёсат юритганлар. Фарғона (маркази Ўзганд) ҳамда Мовароуннаҳр (маркази Самарқанд) илигхонлари шулар жумласидандир. Қорахонийлар давлат тузулмаси ҳақида маълумот кам. Лекин вазир, соҳиб барид, муставфий аталмиш лавозимларнинг мавжуд бўлишига қараганда, улар даврида ҳам Сомонийлар давлати идоралари сақланган кўринади.

XI асрдан бошлаб Ўзбекистонда ерга эгалик қилишнинг янги шакли – иқтоъ, тожу тахт олдида кўрсатган хизматлари учун шаҳзода ва хонзодалар, амир ва мансабдорларга инъом тариқасида бериладиган ер-сув, тараққий эта бошлади.

Қорахитойлар босиб олинган ерлардан ўлпон йиғиб олиш (ҳар бир хонадондан бир динор миқдорида) билан кифояландилар.

Бу даврда чет эл босқинчиларига қарши халқ кўзғолонлари ҳам бўлди.

Масалан, 1206 йили Бухорода ва 1212 йили Самарқандда бўлиб ўтган косиблар кўзғолонлари шулар жумласидандир.

X-XII асрларда Ўзбекистонда илим-фан, адабиёт бирмунча ривож топти, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз, Марв, Гурганж каби шаҳарлар кенгайди, ривожланди. Бу даврда Абу Райҳон Беруний (973-1048), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (X аср), Маҳмуд Кошғарий (тахминан 1029-1038 йиллар орасида туғилган) каби забардаст олимлар, Унсурий, Амъоқ Бухорий, Сўзаний Самарқандий, Низомий Арузий Самарқандий, Юсуф Хос Хожиб Боласоғуний каби ажойиб шоирлар ва адиблар етишиб чиқдилар. Мамлакатимизда кўплаб масжид, мадраса, карвонсарой, баланд миноралар ва бошқа монументал бино ва иншоотлар барпо этилди. Ҳазора туманидаги (Бухоро) Деггарон масжиди, ўша атрофдаги Работи малик карвонсаройи (XI аср), Бухородаги масжиди калон (1127 йили қурилиб битказилган), Вобкентдаги минора (1198-1199- йиллари қурилган), Шоҳи зинда ва Афросиёбдаги (Самарқанд) айрим бинолар, Хоразмдаги Бўрон қалъа, Ноиб қалъа ва Фахриддин Розий мақбараси (XII аср), шунингдек, ҳозирги Қирғизистон ва Туркманистон ўрнида қурилган бино ва иншоотлар шулар жумласидандир.

7.2. Ҳуқуқий ҳужжат ва ёзишмалар

Ўзбекистоннинг қадимги ва ўрта асрлар тарихини ўрганишда илмий текшириш институтларининг кутубхоналарида, давлат тарих архивида, ўлкашунослик музейларида сақланаётган расмий ҳужжат ва ёзишмаларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Лекин уларни топиш, ўрганиш ва ўз ўрнида фойдаланиш ўта қийин бўлиб, тадқиқотчидан чуқур билим, махсус малака, кунт ва сабот-матонат талаб қилинади.

Ҳуқуқий ҳужжатларни ҳам, жамиятда катта нуфузга эга бўлган шахслар ўртасида олиб борилган ёзишмаларни ҳам бир ердан, аниқроғи бир ёки икки асар ичидан, бир музей, архив ва фонддан топиб бўлмайди. Уларни барча музей, архив ва фондлар ичидан, қўлёзма китоб ва чоп этилган асарлардан қидириб топиш мумкин.

Ҳуқуқий ҳужжат – подшоҳ ва хонларнинг фармонл, ёрлиқлари, иноятнома, раҳнома, васиқалар, вақфнома ва бошқа Ўзбекистондаги тарих ва ўлкашунослик музейларида, махсус илмий текшириш институтлари ва университетларнинг кутубхоналарида, шунингдек, Давлат тарих архивларида ҳамда шахсий мажмуаларда сақланади. Аммо IX-XII асрга оид ҳужжат ҳали алоҳида тўпланиб ўрганилганича йўқ.

Бу даврда махсус котиб ёки дабирликка қанча катта эътибор берилгани Низомий Арузий Самарқандийнинг “Тўрт мақола” асарида баён эти-

лари Бурхониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида кейинча ўзининг расмий тавсифини топди.

7.3. Араб тилида ёзилган манбалар

Ўзбекистоннинг VII аср охиридан бошлаб, XII асргача бўлган тарихи кўпроқ ва деярли араб тилидаги ёзма манбаларда ёритилган ва бу анъана кейинча ҳам Темурийлар давригача давом этган. Бу даврда юртимиз аввал араб халифалиги таркибида, сўнгра Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар давлатларини бошдан кечирди. Араб тилида ватанимиз тарихига оид ёзма манбаларни муаллифларнинг келиб чиқишига қараб, икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ - араб тилида ижод этган юртимиздан чиққан тарихчи ва олимлар. Булар Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Абу Саид Самъоний, Шаҳобуддин Муҳаммад Нисовий ва бошқалардир. Ушбу муаррихлар асарларида она-Ватанга муҳаббат алоҳида намоён бўлади. Бу, айниқса Абу Райҳон Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарида халқимиз қадимги маданияти тўғрисидаги маълумотларида алоҳида кўзга ташланади.

Иккинчи гуруҳ - хорижлик олимлардан иборат бўлиб, улар яратган араб тилидаги асарларида юртимиз тарихи, маданияти, сиёсий-ижтимоий ҳаёти ёритилган. Ушбу муаллифларнинг энг йириклари Абулҳасан Мадоиний (ваф. 840), Абулаббос ал-Яъқубий (IX аср), Абубакр ал-Балазурий, Ибн Хурдодбеҳ (820-тахм.913), Абу Жаъфар Табарий (839-923), Исҳоқ ал-Истаҳрий (850-934) ва бошқалардир.

Мазкур муаррихлар юртимиз ҳудудини умуммусулмон олами, араб халифалиги бир қисми сифатида ёритганлар. Улар, асосан араб халифалигини икки қисмга, яъни араб ва ажам - ғайри арабга ажратиб ўрганар эдилар. Араблар томонидан юртимизга берилган ном Мовароуннаҳр – дарёнинг у ёғидаги мамлакат мазмунини билдирувчи жуғрофий ном бизгача етиб келган бўлиб, асосан араб муаллифлари асарларида истифода этилади.

Қуйида араб тилида битилган энг муҳим манбалар ва уларнинг муаллифлари ҳақида ихчам маълумот келтирилади (Ушбу маълумотлардан талаба ўз эҳтиёжига биноан фойдаланиши мумкин.).

7.3.1. Китоб ат-тарих

Ушбу араб тилида битилган қимматли асар муаллифи буюк математик Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (VIII аср охири – IX аср I ярми)дир. Биз уни Ўртаосиёлик тарихчи олим деб аташимиз мумкин. Чунки, ал-Хоразмий биринчилардан бўлиб ўзининг “Китоб ат-тарих” (“Тарих китоби”) асарини ёзган. Аммо, ушбу асар бизгача мукамал ҳолида етиб келган

бўлмаса-да, ундан олинган парчаларни сўнгги давр тарихчилари Ибн ан-Надим, ал-Масъудий, ат-Табарий, Ҳамза ал-Исфахонийлар ўз асарларида келтирадилар. Бу китобни Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” асарида ҳам эслатади. Мазкур асар халифалик тарихига оид маълумотлардан иборат бўлган.

7.3.2. Китоб сурат ал-ард

Мазкур асар ҳам ал-Хоразмий томонидан яратилган бўлиб, юнон олими Птоломейнинг жуғрофияга оид китобини араб тилига таржима қилган ва уни ўзининг янги маълумотлари билан бойитган. “Китоби сурат ал-ард” (“Ер тасвири китоби”) асарида Каспий денгизи ёки Хоразм денгизи ҳақида қимматли маълумотлар бор. Ушбу тарихий жуғрофияга оид асардаги Ўрта Осиёга оид маълумотлар катта илмий аҳамиятга эга. Китобнинг 937 мелодий, ҳижрий 428 йили кўчирилган мўътабар қўлёзмаси бизгача етиб келган бўлиб, унга турли хариталар қизиқ, илова қилинган. Ушбу мўътабар қўлёзма матни 1926 йили шарқшунос Ҳ.М.Мажид томонидан Лейпцигда нашр қилинган. Китобни ўзбек тилига А.Аҳмедов таржима қилиб, илмий шарҳлар билан 1983 йили чоп этган.

7.3.3. Китоб ал-мағозий

Китоб муаллифи Мадоний Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (ваф. 840) Арабистон, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг VII-VIII аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихига оид икки юздан зиёд асар ёзган йирик араб тарихчи олимидир. “Аҳбор ал-хулафо” (“Халифалар ҳақида хабарлар”), “Китоб ал-мағозий” (“Урушлар ҳақида китоб”), “Китоб футуҳ аш-Шом” (“Шомнинг босиб олинishi ҳақида китоб”), “Тарих ал-булдон” (“Мамлакатлар тарихи”) ана шу асарлар жумласидандир.

“Китоб ал-мағозий” Эрон, Афғонистон ва Ўзбекистоннинг араблар истилоси ва VIII асрнинг I ярмидаги сиёсий тарихи бўйича муҳим манбалардан ҳисобланади. Муаллифнинг тарихий асарлари бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалари Балазурий ва Табарий асарларида сақланиб қолган.

7.3.4. Китоб ал-булдон

Асар ижодкори ал-Яъқубий IX асрда ўтган йирик географ тарихчи олимидир. Исми Абулаббос Аҳмад ибн Абу Яъқуб ибн Жаъфар ибн Ваҳб ибн Вадиҳ ал-Котиб ал-Аббосий бўлиб, у йирик мансабдор хонадонига мансубдур. Ал-Яъқубий Бағдодда туғилди, лекин умрининг кўп қисмини Арманистон, Хуросон, Фаластин, Миср ва Мағрибда ўтказди.

Ал-Яъқубийнинг икки йирик ва муҳим асари бизнинг замонамизгача

етиб келган. Бири "Китоб ал-булдон" ("Мамлакатлар ҳақида китоб"), иккинчиси эса "Тарих" номи билан машҳурдир.

"Китоб ал-булдон" (тахминан 891 йилда ёзилган) тўрт қисмдан иборат. Асарда араблар қўл остидаги мамлакатларнинг географик ҳолати, йирик шаҳар ва қалъалари, аҳолиси ва унинг асосий машғулоти, урф-одатлари, ўша мамлакатдан олинадиган хирожнинг умумий миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Ушбу асарнинг икки мўтабар қўлёзмаси Ғарбий Германия кутубхоналарида сақланмоқда. Китобнинг арабча матни голландиялик машҳур шарқшунос М. Я. де Гуге (1836-1909) томонидан 1892 йили Лейденда чоп этилган.

Ал-Яъқубийнинг Пасари "Тарих" умумий тарих типиди ёзилган бўлиб, Шарқ мамлакатлари, шунингдек Ўрта Осиёнинг VII-IX асрлардаги тарихи бўйича муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, Одам Атодан исломгача бўлган ва мусулмон мамлакатлари тарихлари, яъни ўша мамлакатларда 873 йилгача содир бўлган воқеалар баён этилган.

"Тарих"нинг арабча матни 1883 йили голландиялик олим М.Т.Хаутсма (1851-1943 й.) томонидан чоп этилган.

7.3.5. Китоб футуҳ ал-булдон

"Китоб футуҳ ал-булдон" ("Мамлакатларнинг забт этилиши") IX асрда ўтган йирик географ ва тарихчи олими Балазурий (ваф. 892)нинг асаридир. Муаррих Мадоинийнинг шогирди бўлиб, унинг тўлиқ исми Абубакр Аҳмад ибн Яхъё Жабир ал-Балазурий, асли эронлик Аббосийлардан ал-Мутаваккил (847-861) ва ал-Мустаъин (862-866) саройида тарбиячи бўлиб хизмат қилган.

Балазурий икки йирик асар "Китоб футуҳ ал-булдон" ва "Китоб ал-ансоб аш-шариф" ("Шарофатли кишиларнинг насаблари ҳақида китоб")нинг муаллифидир.

"Китоб футуҳ ал-булдон" араб истилолари тарихи бўйича энг яхши асарлардан бири ҳисобланади. Фақат шу асарда арабларнинг халифа Усмон (644-656) ва унинг Хуросондаги ноиб Абдуллоҳ ибн Амр даврида Мовароуннаҳрга бир неча бор бостириб кирганликлари ва Маймурийни (Самарқанд туманларидан бири) талаб қайтганликлари ҳақида маълумот бор.

Асарда араблар асоратига тушиб қолган мамлакатлар, уларнинг диққатга сазовор шаҳар ва осори-атиқалари, халқи, пул муомаласи, ундириладиган солиқлар, шунингдек араб тилининг жорий қилиниши ҳақида ҳам қимматли маълумотларни учратамиз.

"Китоб футуҳ ал-булдон"нинг қисқартирилган таҳрири етиб келган, холос. Арабча матни М. Я. де Гуге тарафидан 1866 йили Лейденда чоп

этилган. Унинг инглизча таржимаси (таржимонлар Хитти ва Мурготтен) ҳам бор. Балазурийнинг ушбу асарининг тўлиқ нусхаси Ёқут Ҳамавий ва Ибн ал-Асир асарлари учун манбалардан бири бўлиб хизмат қилган.

7.3.6. Китоб ул-хирож

“Китоб ул-хирож” (“Хирож солиғи ҳақида китоб”) асарининг муаллифи Абу Юсуф Яъқубдир (731-798). Бу қонуншнос олимнинг тўлиқ исми Абу Юсуф Яъқуб ибн Иброҳим Куфийдир. У асли Шомнинг Куфа шаҳридан, имом Абу Ҳанифанинг (699-767) шогирди, Аббосийлардан ал-Маҳдий (775-785) ва Хорун ар-Рашид (786-809) даврида Бағдод қозиси бўлган.

“Китоб ул-хирож” асари халифалигининг VII-VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол, хусусан ер эгаллиги ва ундан фойдаланиш каби ижтимоий масалаларни ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Халифа Хорун ар-Рашиднинг топшириғи билан ёзилган бу асарда ўрта асрларда аҳолидан йиғиладиган асосий солиқ - хирож, унинг турлари ва миқдори, тўлаш тартиби баён этилган. Бундан ташқари феодал мулкчилик, хусусан корандалик тартиби, йирик ер эгаларининг шахсий хўжаликларидики ўл меҳнатидан фойдаланиш ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд.

Асарнинг арабча матни 1884 йилда Мисрнинг Булоқ шаҳрида чоп қилинган. Уни Е.Фаньян французчага таржима қилган.

7.3.7. Китоб ахбор ул-булдон

Ибн ал-Фақиҳ “Китоб ахбор ул-булдон” (“Мамлакатлар ҳақида хабарлар”) асари билан машҳур бўлган тарихчи олим. Унинг тўлиқ исми Абу-бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳамадонийдир. Ушбу асаридан (тахминан 903 йили ёзилган) маълум бўлишича, у халифалардан ал-Мўътадид (892-902) ва ал-Муқтафий (902-908) лар билан замондош бўлган. “Китоб ал-фиҳрист” муаллифининг сўзларига қараганда Ибн ал-Фақиҳ ўз замонасининг атоқли адибларидан бўлиб, нақл-ривоят ва адабиётни яхши билган.

“Китоб ахбор ул-булдон” асари сиёсат, тарих ва маданий ҳаётга оид материалларга бойдир. Ибн ал-Фақиҳнинг айниқса йирик шаҳарлар, Балх, Самарқанд ва бошқалар ҳақида келтирган маълумотлари ниҳоятда қимматлидир.

“Китоб ахбор ул-булдон”нинг Али ибн Жаъфар аш-Шайзорий тарафидан бажарилган (1022) қисқа таҳрири М. Я. де Гье томонидан 1885 йили Лейденда чоп этилган.

Ушбу асарнинг мўътабар қўлёзмаси, аниқроғи унинг II қисми, 1923 йили Машҳаддаги (Эрон) Имом Ризо масжиди кутубхонасидан топилди. Унда Эрон ва Мовароуннаҳрнинг иқтисодий ва тарихий географиясига оид диққатга сазовор маълумотлар бор.

7.3.8. Китоб масолик ул-мамолик

Ушбу асар муаллифи Ибн Хурдадбеҳ ёки Абулқосим Убайдуллоҳ Хурдадбеҳ (820 таҳ. 913) асли эронлик бўлиб, у олий мартабали мансабдор хонадонига мансуб эди. Отаси IX аср бошларида Табаристон ҳокими бўлган, Дайлам вилоятини бўйсундириб, халифанинг диққат-эътиборини қозонган. Ибн Хурдадбеҳ Бағдодда ўқиган ва кенг маълумот олган. У халифа Мўътамид (870-892) даврида юксак давлат лавозимларида турган, дастлаб надим, сўнг Эроннинг ғарби-шимолий тарафида жойлашган Жибал вилоятида соҳиб барид ва-л-хабар (почта ва разведка бошлиғи) лавозимини эгаллаган. Ибн Хурдадбеҳ турли мавзуда, адаб, тарих, географияга оид ўнга яқин асар битган бўлиб, улардан энг муҳими “Китоб масолик ул-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) номли асари бўлиб, у 846 йили ёзиб тамомланган.

Асарнинг қисқартирилган таҳрири бизгача етиб келган ва М. де Гуге тарафидан 1889 йили чоп қилинган. Русча таржимаси (таржимон Ноила Велиханова) 1986 йили Бокуда чоп этилган.

Китобда араб халифалиги қўл остидаги мамлакат, шаҳар, уларга бориладиган йўллар, улар орасидаги масофа, аҳолидан ундириладиган солиқ ва жарималарнинг миқдори ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Айниқса, қадимий Суғд шаҳарларидан Кушония (Самарқанд атрофида жойлашган), Самарқанд, Уструшана, Шаҳристон (Уструшана шаҳарларидан), қадимги Шош, Испижоб (Сайрам) шаҳарларида аҳоли ўртасида муомалада бўлган пул бирлиги, Нуҳ ибн Асад (ваф. 842) ва Аҳмад ибн Асад (819-846) даврида Суғд ва Фарронанинг умумий аҳволи, Мовароуннаҳр ва Фарғонада IX асрда истиқомат қилган ўзбекхалқлар ҳақидаги маълумотлар бениҳоя қимматлидир.

7.3.9. Тарихи ар-русул ва-л-мулук

Бу асар муаллифи йирик қомусий олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (836-923)дир. У Эроннинг Табаристон вилоятига қарашли Омул шаҳрида туғилган, умрининг кўп қисмини Бағдодда ўтказган ва шу ерда вафот этган. Тарихчи халифаликнинг кўп шаҳарларини айланиб чиққан, бирмунча вақт Рай, Басра, Куфа, Сурия ва Мисрда турган.

Табарий даврининг кенг маълумотли кишиларидан бўлиб, ўндан ортиқ китоб ёзиб қолдирган. Мусулмон қонуншунослари орасида мавжуд бўлган ихтилофлар баён этилган “Китоб ихтилоф ал-фуқаҳо” (“Фақиҳлар ўртасидаги ихтилофлар ҳақида китоб”), “Қуръони карим” оятлари шарҳига бағишланган ўттиз (бошқа маълумотларга қараганда қирқ) жилддан иборат “Жомеъ ал-баён ат-таъвил ал-Қуръон” (“Қуръон” сўзлари маъносининг кенг баёни мажмуаси”) ва ниҳоят, “Тарихи ар-русул ва-л-мулук”

(“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) ана шулар жумласидандир. Тарих илми учун энг муҳими сўнгги асар ҳисобланади.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” ёки қисқа номи “Тарихи Табарий” асар умумий тарих типига ёзилган китоб. Лекин, мукамаллиги ва далилий материалларга бойлиги билан бошқа асарлардан тамоман алоҳида ажралиб туради.

Асарда оламнинг “яратилиши”дан то 912-913 йилларга қадар Арабистон, Рум (Кичик Осиё), Эрон ва Араб халифалиги асоратига тушиб қолган мамлакатларда, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудига бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади. Воқеалар йилма-йил, хронологик тарзда баён этилган. Бу эса асардан фойдаланишда кўп жиҳатдан қулайлик яратган. Табарий мазкур асарини яратишда яҳудий ва христианларнинг нақл-ривоятлари, Сосонийлар (224-651 й.) солномаси “Хвадай намак” (“Подшоҳнома”), ал-Воқидийнинг (747-823 й.) “Китоб ул-мағозий” (“Урушлар ҳақида китоб”), ал-Мадоинийнинг “Тарихи хулафо” (“Халифалар тарихи”), Ибн Тайфурнинг (819-893 й.) “Тарихи Бағдод” (“Бағдод тарихи”) каби асарлардан кенг фойдаланган. Лекин, у кўп ҳолларда “Ҳадис илми” тамойилига кўра, айниқса асарнинг қадимий тарихига бағишланган қисмларида бошқа манбалардан олинган далил ва маълумотларни айнан келтирган.

Китобнинг қадимий тарихидан баҳс юритувчи қисмлари ҳам маълум илмий қийматга эга. Чунки, буларда бизгача етиб келмаган манбаларда (ривоятлар, “Хвадай намак”, “Тарихи хулафо” ва бошқалар) мавжуд бўлган қимматли маълумотлар, лавҳалар сақланган.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” мусулмон мамлакатлари, шунингдек, Мовароуннаҳрнинг VIII-IX аср тарихи бўйича асосий ва энг мўътабар манбалардан бири бўлиб, тарих илмининг кейинги тараққиётига катта таъсир ўтказган. Мазкур асарнинг арабча икки хил (муфассал ва қисқартирилган) таҳрири бўлган, лекин бизгача унинг фақат қисқартирилган таҳрири етиб келган ва асар матни голландиялик шарқшунос М.Я. де Гуте томонидан 1879-1901 йилларида 15 жилдда нашр этилган.

Табарий асарининг форсий таҳрири ҳам бор бўлиб, у Сомоний Абу Солиҳ Мансур ибн Нуҳнинг (961-976) вазири, атоқли илм-фан ҳомийси ал-Балъамий (ваф. 974) томонидан 963 йили ёзилган.

Балъамий таҳрири шунчаки оддий таржима бўлиб қолмай, балки асарнинг қайта ишланган ва айрим ҳолларда янги далиллар билан бойитилганидир.

Унда, биринчидан, қисқартирилган таҳририда учрамайдиган маълумотлар мавжуд бўлиб, уларни Балъамий Табарий асарининг тўла нусхасидан олган.

Иккинчидан, Балъамий таҳрири бошқа манбалар асосида янги маълум

моғлар билан тўлатилган.

Табарийнинг мазкур асаридан айрим парчалар бир неча Европа тилларига таржима қилинган. Унинг тўлиқ французча таржимаси Г. Зотенберг томонидан 1867-1874 йиллари Парижда нашр этилган.

Асарнинг форсий ва ўзбектаржималари ҳам бўлиб, уларнинг мўътабар қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург ва Тошкент кутубхоналарида мавжуд. Балъамий тахрирининг матни тўлиқ тарзда Лакҳнав, Канпур (1874, 1896, 1916) ва Техронда (1962, 1967) чоп қилинган.

“Тарихи ар-русул ва-л-мулук” асарининг қўлёзма нусхалари МДХ, Англия, Туркия, Эрон ва Ҳиндистон кутубхоналарида сақланади. Тошкентда, Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида араб тилида тўртта мўътабар қўлёзмалари, ўзбек ва уйғур тилларидаги таржималари мавжуд. Қисқартирилган русча таржима (таржимон В.И.Беляев) 1987 йилда Тошкентда “История Табари” номи билан чоп этилди.

7.3.10. Китоб ал-масолик вал-мамолик

Ушбу номдаги етти жилдлик улкан асарни ватандошимиз, давлат арбоби ва олим Жайҳоний (870-942 ҳалок бўлган) ёки Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Наср ал-Жайҳоний яратган. У Бухорода Сомонийлар давлатида катта обрўга эга бўлиб, 914 йилдан ҳаётининг охиригача вазир бўлиб хизмат қилган.

Олимнинг асосий асари тарихий жуғрофияга оид бўлиб, у яна “Китоб ал-мамолик фи маърифийи ал-мамолик” (“Мамлакатларни билишда масофалар китоби”) деб ҳам аталган. Бу китоб ўз даврида жуда машҳур бўлиб, барча кейинги олимлар Беруний, Гардизий, Идрисий, Муқаддасий ва бошқалар ундан қимматли ва ишончли манба сифатида фойдаланганлар, иқтибос (цитаталар) келтирганлар.

Жайҳоний асарига Шарқ мамлакатлари, хусусан Мовароуннаҳр, турк қабиалари тўғрисида қимматли маълумотлар бўлган.

Мазкур асар бизгача етиб келмаган бўлса-да, унинг номи барча йирик олимлар асарларида зикр қилинган ва Беруний, Ибн Хавқал, Гардизий ва Авфий асарларида парчалар келтирилганлиги, унинг қимматли манба эканлигидан гувоҳлик беради.

7.3.11. Китоб ахбор уз-замон ва ажойиб ул-булдон

Бу китоб ал-Масъудий ёки Абулҳасан Али ибн ал-Масъудий (ваф. 956 Қоҳира) Х асрнинг кўзга кўринган географ ва тарихшунос олими асаридир. Муаллиф IX аср охирларида Бағдодда зодагон оиласида дунёга келган. Жуда кўп (915-945) саёҳат қилган, турли ўлкаларда бўлиб, адабиёт, фалсафа, фикр, география ва тарих илмлари бўйича чуқур маълумотга эга

бўлган, хусусан Мовароуннаҳрда бўлганда шаҳарлар ва одамлар ҳақида қимматли маълумотлар тўплаган.

Ал-Масъудий илмнинг турли соҳаларига оид “Китоб ахбор уз-замон ва ажойиб ул-булдон” (“Давр хабарлари ва мамлакатларнинг ажойиботлари ҳақида китоб”), “Китоб ул-авсат” (“Ўртача китоб”), “Китоб ат-таворих фи ахбор ал-умум мин араб ва-л-ажам” (“Араб ва Ажам халқлари тарихи”), “Ҳазон ул-мулук ва сирр ал-оламайн” (“Подшоҳларнинг хазиналари ва икки олам сирлари”), “Китоб ар-расоил” (“Рисолалар тўплами”), “Китоб ат-танбиҳ ва-л-ишраф” (“Огоҳлантириш ва ишонтириш ҳақида китоб”) сингари 20дан ортиқ асар ёзган.

Ал-Масъудийнинг асарлари араб халифалиги, Мовароуннаҳрнинг IX-X асрлар тарихини ўрганишда зўр аҳамиятга эга. Улар ўзига хос географик қомус бўлиб, жаҳон халқлари ва ўзбекхалқларнинг тарихи, ижтимоий-сиёсий аҳволи, урф-одатлари ҳақида бой маълумотга эга.

Тарихчининг яна “Муруж аз-заҳаб ва маъдан ал-жавоҳир” (“Олтин тозалагич ва қимматбаҳо тошлар кони”) номли асари ҳам бор. Бу китобнинг арабча матни французча таржимаси билан бирга, 1861-1877 йиллари Парижда тўққиз жилдада нашр этилган.

7.3.12. Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба

Асар муаллифи Абулфараж Қудам, филолог ва географ олимдир. Унинг тўла исми Абулфараж ибн Жаъфар Қудам ал-Басрий ал-Бағдодий (ваф.922-948). У басралик аслзода бўлиб, аввал насроний бўлган, сарой хизматига қабул қилингандан кейин халифа ал-Муқтафийнинг таъсири остида ислом динини қабул қилган. Дастлаб маъмурий маҳкамалардан бирида (мажлис аз-зимам) хизмат қилган, умрининг охирида эса алоқалар девонига (девони соҳиб барид) бошчилик қилган.

Абулфараж Қудам 928 йили “Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба” (“Хирож ундириш ва мактублар ёзиш санъати ҳақида китоб”) номли икки жилдлик (8 қисмдан иборат) асар ёзган. Мазкур асар араб халифалигининг маъмурий бўлиниши, халифаликка тобе бўлган мамлакатлар ўртасидаги алоқа хизмати, солиқ ва молия тизимининг умумий аҳволи ҳақида қимматли маълумот беради.

“Китоб ул-хирож ва санъат ал-китоба” асарида Мовароуннаҳрнинг географик ҳолати ва унинг ўзбекзабон аҳолиси ҳақида ҳам муҳим далилий маълумотларни учратамиз. Китобнинг фақат IIжилдигина сақланиб қолган. Унинг айрим парчалари французча таржимаси билан М.Я. де Гье томонидан 1889 йилда чоп этилган.

7.3.13. Китоб масолик ул-мамолик

Ушбу китоб муаллифи Истахрий ёки Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий (850-934) номи билан машҳур бўлган сайёҳ ва географ олим. У 915 йилдан бошлаб Эрон, Мовароуннаҳр, Сурия, Миср ва Мағриб бўйлаб саёҳат қилган. Мана шу саёҳат вақтида тўпланган бой далилий материал ва замондоши Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл ал-Балхийнинг (850-934) “Сувар ал-ақолим” (“Иқлимлар сурати”) китоби асосида 930-933 йилларда ўзининг “Китоб масолик ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”) номли қимматли асарини ёзган.

Асар йигирма бобдан иборат. Унда мусулмон мамлакатлари (Арабистон, Мағриб, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр), шунингдек, Ҳиндистоннинг чегаралари, иқлими, маъмурий бўлиниши, машҳур шаҳарлари, уларга олиб бориладиган йўллар, аҳолиси ва унинг машғулоти, атоқли кишилари, савдо-сотиқ ва бошқа масалалар баён этилган.

“Китоб масолик ул-мамолик” асарининг асл матни уч марта 1870, 1927 ва 1967 йиллари Лейденда чоп этилган. У Абулмаҳосин Муҳаммад ибн Саъд ибн Муҳаммад ан-Нахчивоний томонидан XVI асрнинг II ярмида форс тилига таржима қилинган, қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург ва Тошкентда сақланмоқда.

7.3.14. Китоб ул-масолик ва-л-мамолик

Ушбу китобнинг муаллифи Ибн Ҳавқал (ваф. 976) дир. У ўз даврининг кўзга кўринган йирик географ олими ва сайёҳи бўлган. Олимнинг тўлиқ исми Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисибий бўлиб, нисбасига кўра олим Шимолий Месопотамияда жойлашган Нисибин шаҳридан чиққан.

Ибн Ҳавқал 943 йилдан бошлаб савдогар сифатида турли мамлакатлар Марказий Африка, Испания, Италия, Эрон, Ҳиндистон бўйлаб саёҳат қилган. У Истахрий билан шахсан учрашган. Учрашув вақтида Истахрий гўёки ундан ўз асаридаги хато ва чалкашликларни халос қилиш ва кайтадан ишлашни илтимос қилган.

“Мен,-деб ёзади Ибн Ҳавқал,- унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим, сўнгра ушбу ўз китобимни ёзишга қарор қилдим. Истахрий китобида учраган хатоларни тузатдим, китобимга бир нечта (янги) хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим.”

Ибн Ҳавқалнинг асари “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) ёки қисқача “Китоб сурат ал-ард” (“Ернинг сурати”) номи билан машҳур бўлиб, Ҳамадонийлардан Сайфулла Али I га (945-967) бағишланган. Уни ёзишда муаллиф саёҳатлари вақтида тўплаган, савдогарлардан сўраб-суриштириб йиққан материаллардан ҳамда Ибн Хурдабех, ал-Жайҳоний, Қудама асарларидан фойдаланган. Китобда

тавсифланган ҳар бир мамлакат ва вилоятнинг харитаси ҳам берилган. Масалан, Мовароуннаҳр қисмига илова қилинган харитада Жайхун (Амударё), Бухоро, Самарқанд, Усрушана (Ўратепа), Испижоб (Сайрам), Шош ва Хоразм шаҳарлари ва вилоятлари тасвирланган. Асарда турк ва ғузлар, уларнинг машғулот, шунингдек, Мовароуннаҳр шаҳарлари, халқлари хусусида келтирилган маълумотлар ниҳоятда қимматлидир.

“Китоб ул-масодик ва-л-мамолик” асарининг арабча матни икки марта М.Я. де Гье (1878) ҳамда Крамерс томонидан (1938-1939) чоп этилган. Крамерс наشري (у 1086 йили кўчирилган ва ҳозир Истамбул кутубхоналаридан бирида сақланаётган мўътабар қўлёзмага асосланган) бирмунча ноёб нашр сифатида қадрланади.

7.3.15. Аҳсан ат-тақосим

“Аҳсан ат-тақосим” ёки “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши кўлланма”) номли асар муаллифи Хасаниннинг таниқли географ олими ал-Муқаддасийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Муқаддасийдир. Олим 947 йили Қуддиси Шарифда туғилган, бутун дунё мусулмон мамлакатлари бўйлаб саёҳат қилган ва 1000 йили вафот этган.

Ал-Муқаддасий саёҳат вақтида тўплаган ҳамда бошқа манбалардан олинган аниқ маълумотлар асосида 985 йили ўзининг қимматли асарини ёзиб қолдирган. Китобнинг иккита таҳрири мавжуд. Биринчи таҳрири 986 йилда амалга оширилган бўлиб, Сомонийларга (989 йилги), иккинчиси эса Фотимийларга бағишланган.

Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Муқаддимада муаллиф асарнинг ёзилиш тартибини баён этган ва ўзидан аввал ўтган географ олимларнинг асарларига тўхталиб ўтган.

Биринчи қисмда араб мамлакатлари, Арабистон ярим оролида жойлашган мамлакатлар Ироқ, Месопотамия, Сурия, Миср, Мағриб ҳамда Кичик Осиёнинг географик ҳолати, машҳур шаҳар, осори атиқалари, аҳолиси ва унинг машғулот, эътиқоди ҳамда урф-одатлари, аҳолидан тўпланадиган солиқ ва жарималар ва уларнинг умумий ҳажми, шунингдек, ҳар бир мамлакат ва вилоятнинг маъмурий тузулиши ҳамда машҳур кишилари ҳақида маълумот берилган.

Иккинчи қисмда Ажам мамлакатлари Хуросон, Сеистон ва Мовароуннаҳр тавсифланган.

“Аҳсан ат-тақосим” ижтимоий-иқтисодий, тарихий ҳамда маданий ҳаётга оид қимматли аниқ маълумотлари билан бошқа географик асарлардан ажралиб туради ва араб мамлакатлари, ҳамда, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий тарихини ўрганишда муҳим манба бўлади.

Асарнинг арабча матни М. Я. де Гье томонидан 1877 йили чоп этилган эди. У, яна 1906 ва 1967 йиллар ҳам нашр этилди.

7.3.16. Тарихи Яминий

“Тарихи Яминий”¹⁸ (“Ямин уд-давла тарихи”) асарининг ижодкори Утбийдир. Унинг ҳақиқий исми Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор Утбий (тахм.961-1077 ёки 1036) бўлиб, асли Эроннинг Рай шаҳридан. Олимнинг хонадони бадавлат ва нуфузли зодагонлардан бўлиб, унинг тоғалари Сомонийларнинг вазири сифатида хизмат қилишган.

Абу Наср Муҳаммад Утбий ҳам юқори давлат лавозимларида турган, Сомонийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Али ибн Симжур (989-998), сўнгра Зиёрийлардан¹⁹ Шамс ул-Маолий Қобус ибн Вупмагир (998-1030) нинг шахсий котиби, кейинчалик Фазнавийлардан²⁰ Сабуктакин (977-997), Султон Маҳмуд (998-1030) ҳамда Султон Масъуд (1031-1041) саройида хизмат қилган. Масалан, Утбий Султон Маҳмуднинг элчиси сифатида (999) Гарчистонга²¹ борган, кейин Ганж рустақда²² соҳиб барид бўлиб ишлаган ва 1023 йили Султон Маҳмуднинг амри билан хизматдан четлатилган.

Манбаларда, хусусан ас-Саолибий тазкирасида айтилишича, ал-Утбий бир нечта йирик асар ёзган. Лекин, улардан фақат биттаси – “Тарихи Яминий” номли тарихий асари сақланиб қолган, холос. Унинг яна “Латоиф ал-қуттоб” (“Котибларнинг латиф сўзлари”) номли асари бўлиб, у бизгача етиб келмаган²³.

“Тарихи Яминий” амир Сабуктакин ҳамда Султон Маҳмуд замонида Фазнавийлар империяси таркибига кирган Афғонистон, Хуросон, Хоразм ва қисман Мовароуннаҳрнинг 975-1021 йиллардаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этади. Асарда Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрни босиб олиши (992-996) ҳақида келтирилган маълумотлар бениҳоят қимматлидир.

Асар ўрта аср тарихшунослигига хос оғир саж – қофияли наср услубида ёзилган. Унда Султон Маҳмуд ва унинг яқинлари кўқларга кўтариб

¹⁸ Ямин (араб) - ўнг қўл, Султон Маҳмудга Бағдод халифаси ал-Қодир (991-1031) томонидан берилган лақаб, фахрий ном.

¹⁹ Зиёрийлар – 927–тахминан 1090 йилларда Эроннинг Табаристон ҳамда Журжон вилоятларида ҳукмронлик қилган сулола.

²⁰ Фазнавийлар – Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон устидан 977-1186 йиллари ҳукмронлик қилган сулола.

²¹ Гарчистон – Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган тарихий вилоят. Жанубда Фазни, шимолда Марварруд, шарқда Ғур ва ғарбда Бодҳиз, Ҳирот вилояти билан туташи.

²² Ганж рустак – Бодҳизнинг шарқий қисмида жойлашган вилоят.

²³ Ас-Саолибий. Ятимат ад-даҳр. Араб тилидан И.Абдуллаев таржимаси.-Тошкент: 1976. -95-бет.

мақталади. Шунинг билан бирга, тарихчи узлуксиз давом этган урушлар, зулм, турли-туман солиқ ва жарималар туфайли хонавайрон бўлган меҳнаткаш халқнинг оғир турмушига ҳам айрим ўринларда кўз ташлаб ўтади.

“Тарихи Яминий” асарининг арабча матни 1874 йили Деҳли, 1874 йили Булоқ ва 1883 йили Лоҳур шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар К.Шефер, Т.Нёлдеке, Г.Эллиот ва Н.Доусон томонидан француз, немис ва инглиз тилларига таржима қилинган. Китобнинг форсча таржималари бўлиб, энг дурусти Абу Шариф Носиҳ ал-Жорбозақоний қаламига мансуб. Бу таржима Эронда 1856, 1956 ва 1966 йиллари чоп этилган. Асарни Лондонда 1858 йили Рейнолдс инглиз тилига таржима қилган.

7.3.17. Йатимат ад-даҳр

“Йатимат ад-даҳр” ёки “Йатимат ад-даҳр фи маҳосия аҳл ул-аср” (“Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонининг дурдонаси”) номли тазкирани ўз даврининг йирик олими ва шоири Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий яратган. У 961 йили Нишопурда туғилган, илм-фаннинг турли соҳалари тарих, адабиёт, маантиқ, араб тили ва бошқаларни яхши билган, асосан тулки терисидан пўстин тикиб сотиш билан шуғулланган ва ас-Саолибий деган ном билан машҳур бўлган. Олим Эрон ва Ўзбекистоннинг талай шаҳарлари Журжон, Марв, Ғазни, Бухоро, Хоразмда турган ва уларнинг маданий ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлиб, 1038 йили Нишопурда вафот этган.

Ас-Саолибий элликка яқин асар ёзган бўлиб, Ўзбекистон халқларининг X-XI асрдаги тарихи ва маданий ҳаётини ўрганишда “Йатимат ад-даҳр” ҳамда “Китоб ал-ғурар” асарлари алоҳида аҳамият касб этади.

“Йатимат ад-даҳр” (995-1000 йиллари ёзилган) Ўзбекистон, хусусан Марв ва Бухоронинг X асрдаги адабий муҳитини ўрганишда асосий манбалардан биридир.

“Китоб ал-ғурар” ёки “Ғурар ахбор мулук ул-фурс ва сиярухум” (“Эрон подшоҳларининг тарихи ва уларнинг ҳаёти”) номли китоб Ғазнавийларнинг Хуросондаги ноиби Абу Музаффар Наср ибн Носуриддин (1020 йили вафот этган)нинг топшириғи билан ёзилган муҳим тарихий асардир.

“Йатимат ад-даҳр”нинг арабча матни 1883 ва 1947 йилларда Байрут ва Қоҳирада чоп этилган. Унинг Ўзбекистоннинг X асрдаги адабий муҳити ҳақида бахс юритувчи тўртинчи қисми ўзбек тилига Исматулла Абдуллаев томонидан таржима қилиниб, 1976 йили Тошкентда чоп этилган.

7.3.18. Мафотих ул-улум

Ўз даври қомуси бўлмиш бу китобни Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Хоразмий яратган. У X асрда ўтган машҳур филолог ва фан тарихчиси-

дир. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Котибий ал-Хоразмий бўлиб, олим Сомоний Нуҳ II ибн Мансурнинг (976-997) вазири ал-Утбий қўлида дабир бўлиб хизмат қилгани ва, асосан, Нишопурда истиқомат қилиб, фан тарихи ҳамда давлат бош идоралари учун муҳим қўлланма бўлган “Мафотих ул-улум” (“Илмларнинг қалитлари”) номли асар ёзиб қолдирганлиги маълум. Ушбу асардан маълум бўлишича, Абу Абдуллоҳ юнон, сурёний, араб ва форс тилларини мукамал билган кенг маълумотли киши бўлган.

“Мафотих ул-улум” 976-991 йиллар орасида ёзилган ўзига хос изоҳли терминологик луғат бўлиб, икки қисмдан иборатдир. Биринчи қисм олти бобдан иборат бўлиб, унда шарият билан боғлиқ илмлар фикҳ, ақидалар, грамматика, идора ишларини юритиш тартиби, шеърийат ва тарих тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Иккинчи қисм тўққиз бобдан иборат бўлиб, у ажам, яъни араб бўлмаган халқлар юнонлар, сурияликлар, форслар, ҳиндлар ва бошқа халқлар орасида тараққий этган илмлар – фалсафа, мантиқ, тибб, арифметика, ҳандаса-геометрия, фалакиёт-астрономия, механика, мусиқа ва кимийё фанларини ўз ичига олади.

Асарда юртимиз ҳақида, хусусан бу ерда амалда бўлган суғориш ўлчовлари ҳақида муҳим маълумотлар ҳам бор. “Мафотих ул-улум” илмий жамоатчилик, хусусан В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, С.Л.Волин, ван Флотеннинг юксак баҳосига сазовор бўлган. Унинг арабча матни 1895 йили ван Флотен томонидан, айрим парчалар таржимаси С.Л.Волин томонидан 1939 йили нашр қилинган. Тошкентда бу асарни Р.М.Баҳодиров тадқиқ этиб, махсус китоб ёзган.

7.3.19. Осор ул-боқия

Ушбу беназир асар ижодкори қомусий олим Абу Райҳон Берунийдир (973-1048). У табиий ва ижтимоий фанлар бўйича 150 дан ортиқ асарлар яратиб, асосан табиий фанлар соҳасида улкан кашфиёт ва муваффақиятларга эришган бўлса-да, ўзининг ижтимоий фан, айниқса тарих тўғрисидаги чуқур билимларини “Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ҳамда “Ҳиндистон” ёки “Китаб таҳқиқ молил-Ҳинд мин манқула фи-л-ақл ва-л-марзума” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини тадқиқ этиш”) ва “Китоб ул-мусаммара фи ахбори Хоразм” (“Хоразм ҳақидаги ахборотлар ҳақида суҳбатлар”) номли асарлари билан тарих ва маданият тарихига катта ҳисса қўшди.

Айниқса, бўлғуси тарихчилар учун “Осор ул-боқия” ҳар томонлама намуна бўладиган қимматли манбадир. Асар 1000 йили Журжон шаҳрида ёзиб тамомланган. Унда қадимги Ўрта Осиё, Юнон, Эрон, Ҳинд, насро-

ний, яҳудий ва бошқа халқларнинг исломиятгача бўлган тарихи, урф-одатлари, байрамлари ва, асосан, вақтни ҳисоблаш тақвим–хронология тўғрисида мукамал маълумот беради. Ушбу асарнинг XIV асрда яратилган мўътабар қўлёзмасига нодир расмлар ишланган ва бу ноёб санъат обидаси Шотландия пойтахти Эдинбург шаҳри Университети кутубхонасида 161-рақам остида сақланмоқда.

“Осор ул-боқия”нинг русча ва ўзбекча таржималари Тошкентда 1957 ва 1968 йиллари чоп этилди. Китоб Европада “Хронология” номи билан машҳур. Биз асар тўғрисида ортиқча маълумотларни келтирмадик, чунки бизнинг вазифамиз қимматли ёзма манбалар тўғрисида умумий тушунча, билим ва йўналиш беришдир. Ушбу китоб тўғрисида талабалар мустақил иш жараёнида ёки лаборатория иши жараёнида чуқурроқ ва кенг билимга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Берунийнинг Хоразм тарихига оид асари юқорида зикр этилган номдан ташқари, яна “Тарихи Хоразм” ва “Машоҳири Хоразм” (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номлари билан ҳам машҳур бўлиб, унинг айрим лавҳалари – парчалари Абулфазл Байҳақийнинг 1056 йили ёзиб тамомланган “Тарихи Байҳақ” ва Ёқут Ҳамавийнинг “Мўъжам ул-булдон” асарларида сақланиб қолган.

Берунийнинг “Китоб фи ахборот ал-мубаййизот вал-каромита” (“Оқ кийимлилар ва карматларнинг хабарлари ҳақида китоб”) асари ҳам тарих илми учун алоҳида қийматга эга. Унда ўша замонларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган ижтимоий ҳаракат – карматлар ҳаракати ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Берунийнинг асарларида тарих илми учун маълумотлар жуда кўп учрайди, аммо улардан ташқари номи зикр этилган асари унинг катта тарихчи олим, этнограф бўлганлигини кўрсатади.

7. 3.20. Китоб тажориб ул-улум

“Китоб тажориб ул-улум” (“Халқларнинг тажрибалари ҳақида”) номи улкан машҳур асар ижодкори Ибн Мискавайҳдир. Унинг тўлиқ исми Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мушқуя (ваф. 1030) бир вақтлар Бувайҳийлар (932-1062) саройида аввал хазинадор, сўнгра вазир бўлиб хизмат қилган.

“Китоб тажориб ул-улум” асари олти жилдан иборат бўлиб, унда мусулмон мамлакатларининг қадим замонлардан 983 йилгача бўлган тарихини ўз ичига олади.

Китобнинг 1-4- жилдлари компиляция, яъни аввал ўтган тарихчилар, асосан Табарийнинг “Тарихи ар-русул вал-мулк” асари асосида ёзилган.

Унинг 5-6- жилдлари эса муаллифнинг ўзи яратган ва IX аср тарихи

бўйича муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Унда ўз даври расмий ҳужжатларидан кенг фойдаланган.

“Китоб тажориб ул-улум”нинг Амедроз ҳамда Д.С. Марголиус (1920-1921) ва Каэтани (1909-1917) тарафидан амалга оширилган иккита тўла нашри мавжуд.

7. 3.21. Девону луғат ат-турк

“Девону луғат ат-турк” (“Туркий сўзлар луғати”) – Маҳмуд Кошғарий номи билан машҳур бўлган XI аср йирик тилшунос олимнинг ноёб асаридир. Олимнинг тўлиқ исми Маҳмуд ибн ал-Хусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий бўлиб, Қорахонийлар хизматида бўлган турк бекларидан бирининг оиласига мансуб. У 1029-1038 йиллар орасида тахминан Барсронда туғилган, лекин умрининг кўп қисмини Боласоғун, Кошғар, Бардод ва бошқа шаҳарларда ўтказган.

Маҳмуд Кошғарий ёшчилигида яхши маълумот олган ва ўрта аср фанининг кўп соҳаларини, хусусан, араб тили, ўзбектилларни, тарих ҳамда география фанларини чуқур билган. Унинг қимматли “Девону луғат ат-турк” асарининг дунёда ягона қўлёзмаси ҳозир Истамбулда (Туркия) сақланмоқда.

Ушбу асарнинг арабча матни 1915-1917 йилларда уч жилда Истамбулда, мукаммал ўзбекча шарҳли таржимаси С.М.Муталлибов томонидан амалга оширилди ва 1960-1963 йилларда Тошкентда чоп этилган.

“Девону луғат ат-турк” асарининг усмонли туркча 1939-1941 йилларда Б.Атали, инглизча 1982-1985 йилларда Р.Данкофф билан Ж.Келли, уйғурчаси эса 1981-1984 йилларда бир гуруҳ таржимонлар томонидан амалга оширилиб, чоп этирилган.

7. 3.22. Нузҳат ал-муштоқ

“Нузҳат ал-муштоқ” ёки “Нузҳат ал-муштоқ фи хтирак ул-офоқ” (“Жаҳон бўйлаб кезиб ҳолдан тойганнинг овунчоғи”) номли асарни ўз даврининг машҳур сайёҳи ва географ олими ал-Идрисий яратган. Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Идрис ал-Идрисийдир.

Ал-Идрисий 1100 йили Марокашнинг Сеут шаҳрида туғилган, Испаниянинг Кордова шаҳрида таълим олган, Португалия, Франция, Англия ва Кичик Осиё бўйлаб қилган сафаридан қайтгач, 1138 йили Палермо шаҳрига кўчиб келади ва Сицилия қироли Рожер II (1130-1154) хизматида кириб, унинг топшириғи билан ўзининг “Нузҳат ал-муштоқ” асарини ёзган. Олим 1165 йили вафот этган.

“Нузҳат ал-муштоқ” етти иқлим мамлакатларининг, яъни дунёнинг географик ҳолатидан баҳс юритади. Унинг, айниқса Шимолий Африка, Ита-

лия, Франция, Германия, шунингдек Марказий Осиёга оид қисмлари қимматлидир. Китобнинг матни 1592 йили Римда чоп этилган. Лотинча таржимаси 1619 йили Парижда босилган.

7.3.23. Китоб ул-ансоб

“Китоб ул-ансоб” (“Насаблар ҳақида китоб”) номли асарнинг муаллифи машҳур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113-1167)дир. У Марвда йирик қонушгунос олим оиласида дунёга келган, Марв, Бухоро ҳамда Самарқандда таҳсил кўрган, 1155-1156 йиллари Мовароуннаҳр ва Хоразм бўйлаб саёҳат қилган, маълум муддат Нишопур, Исфохон, Бағдод, Халаб, Дамашқ ҳамда Қуддус (Иеруссалим) шаҳарларида ҳаёт кечирган.

Самъоний “Китоб ал-ансоб”дан ташқари йигирма жилдлик “Марв тарихи” номли асарнинг ҳам ижодкоридир. Аммо, бу китоб бизгача етиб келмаган ҳўринади. Тахминларга кўра, бу муҳим асар Чингизхон ҳуружи вақтида куйиб кетган бўлиши мумкин, чунки ўшанда Марвнинг энг катта ва бой кутубхонаси билан бирга Самъонийлар хонадонига тегишли бўлган икки йирик кутубхона ҳам (Ёқут Ҳамавий Самъонийлар кутубхонасини кўрганлигини айтади) ёниб кетганмикан? Бизгача олимнинг фақат “Китоб ал-ансоб” асаригина етиб келган.

“Китоб ал-ансоб” асари Ибн Халлиқоннинг маълумотларига кўра саккиз жилддан иборат бўлган. Унинг тўлиқ нусхаси ҳам йўқолиб кетган кўринади. Китобнинг тарихчи Ибн ал-Асир тарафидан таҳрир этилган уч жилдлик қисқартirilган қисмигина сақланиб қолган, холос.

“Китоб ал-ансоб” асарининг арабча матни икки марта нашр этилган, бош қисми 1835 йили проф. Д.С.Марголиус тарафидан чоп этилган. Унинг Байрут нашри ҳам бор. Бу асарда исломиятдан то муаллифнинг замонигача мусулмон мамлакатларида, кўпроқ Эрон ва Мовароуннаҳрда ўтган машҳур кишилар ҳақида кенг маълумот берилади.

“Китоб ал-ансоб” Мовароуннаҳрнинг қадимий тарихи, йирик шаҳарлари, кўшни мамлакатлар, хусусан Хитой билан бўлган савдо ва маданий алоқаларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Ушбу асар тўғрисида Ш.Камолиддинов номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёқлаган ва рус тилида «Китоб ал-ансаб» Абу Саъда Абдулкарима ибн Муҳаммада ас-Самъаний как источник по истории и истории культуры Средней Азии» (-Т.: 1993) номли китоб нашр эттирган.

7.3.24. Ал-комил фи-т-тарих

“Ал-комил фи-т-тарих” (“Мукамал тарих”) номли салмоқли асар муаллифи йирик араб тарихчиси Иззуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад (1160-1234) бўлиб, у кўпинча Ибн ал-Асир номи билан машҳур бўлган.

Муаррих Тигр дарёси бўйида жойлашган Жазират ул-Умар шаҳрида катта ер эгаси оиласида туғилган. Умрининг кўп қисмини Мўсулда (Сурия) ўтказган ва ўша ерда вафот этган.

Ибн ал-Асир ўз даврининг кенг маълумотли кишиси бўлиб, бир неча тарихий асар ёзган. “Ал-комил фи-т-тарих” ва Муҳаммад пайгамбар саҳобалари (издошлари) таржимаи ҳолини ўзида қамраб олган беш жилдли “Китоб усд ал-ғабә фи маълумот ас-саҳоба” (“Саҳобалар ҳақида маълумот берувчи ўрмон шерлари”, 1863 йили чоп қилинган) шулар жумласидандир. Лекин, Шарқ мамлакатлари халқлари, шунингдек Мовароуннаҳр халқлари тарихини ўрганишда унинг “Ал-комил фи-т-тарих” асари катта аҳамият касб этади.

“Ал-комил фи-т-тарих” асари ўн икки жилддан иборат бўлиб, унда дунёнинг “яратилиши”дан то 1231 йилга қадар Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар йилма-йил, хронологик, яъни давр тартибидеда баён этиб берилади.

Асарда кўпгина қимматли манбалар, хусусан Табарий ҳамда ас-Салломийнинг бизгача етиб келмаган “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон” (“Хуросон ҳукмдорлари ҳақида ахборот берувчи китоб”) каби қимматли асарлардан кенг фойдаланган.

“Ал-комил фи-т-тарих”нинг қисми (I-IV жилдлари) оламнинг “яратилиши”дан то 931 йилгача бўлиб ўтган воқеалар баёнидан иборат. Булар аввал яшаб ўтган олимлар Балазурий, Табарий, Ибн Мискавайх, ас-Суламий ва бошқаларнинг асарларига таяниб ёзилган. Лекин, бу қисмда ҳам кўп ҳолларда асосий манбаларда учрамайдиган муҳим ва қимматли маълумотлар бор.

Масалан, 751 йили Талас дарёси бўйида араб ва Мовароуннаҳр қўшинлари билан Хитой армияси ўртасида бўлиб ўтган жанг ва унда кўп минглик хитой қўшинининг тор-мор этилиши ҳақидаги маълумот шулар жумласидандир.

Ундан тапқари, ас-Салломий ва унинг муҳим тарихий асари ҳақида маълумот Ибн ал-Асир туфайлигина бизгача етиб келган.

Асарнинг VII-XII жилдлари мустақил, алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, 924-1231 йиллар орасида Шарқ мамлакатларида, шунингдек Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади ва, асосан кўлөзма манбалар, шунингдек тарихни яхши билган кишилар берган ахборотлар ҳамда муаллифнинг шахсий кузатишлари давомида тўплаган бой ва далилий материал асосида ёзилган.

“Ал-комил фи-т-тарих” асарининг, айниқса мўғуллар истилосига бағишланган XII жилди алоҳида аҳамиятга эга ва Мовароуннаҳр ҳамда Шарқ мамлакатларининг XIII асрнинг I чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини

ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди.

Китобнинг тўла матни икки марта (1851-1876 йилларда ва 1901) чоп этилган. Айрим парчаларни рус тилига Н.А.Медников, А.Е.Крымский, Б.А. Аҳмедов таржима қилганлар. П. Г. Булгаков асарнинг Ўзбекистон тарихига оид VIII - XIII асрларга доир қисмини рус тилига қилган таржимани 2006 йили Тошкентда Ш. С. Камолиддан чоп этди.

Асар Хивада тўлиқ ҳолда ўзбек тилига Муҳаммад Раҳим соний (1863-1910) даврида Нурилло Муфтий, Муҳаммад Шариф охунд ва бошқалар томонидан таржима қилинган бўлиб, Тошкентдаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида ўн учта мўътабар қўлёзмалари сақланмоқда.

7.3.25. Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон

1256-1274 йиллар орасида ёзилган “Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон” (“Машҳур кишиларнинг вафоти ва замондошлари ҳақидаги хабарлар”) номли муҳим биографик асар муаллифи Ибн Халлиқондир (1211-1282). Ибн Халлиқон тарихчи-биограф олимдир. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шамсуддин Абулаббос ал-Бармакий ал-Арбийдир.

Ибн Халлиқон Суриянинг Халаб (Алэппо) ва Дамашқ шаҳарларида таҳсил кўрган ва яна 1238 йили Қоҳирага бориб ўз билимини оширган. 1261 йили Дамашқда қози калон, сўнгра Қоҳиранинг “ал-Фаҳрия” ва бошқа мадрасаларида мударрислик қилган, айни вақтда шаҳарнинг қози калонига ноиб ҳам бўлган.

“Вафаёт ул-аён ва анбоъ анбоъ уз-замон” асарида бизнинг замонамизгача сақланмаган кўпгина қўлёзма асарлар ва олимнинг шахсий кузатувлари натижасида тўпланган фактик материал асосида ёзилган бўлиб, унда исломиятдан то муаллифнинг замонагача ўтган, шунингдек Ибн Халлиқон билан замондош бўлган машҳур олим ва адибларнинг таржимаи ҳолини ўз ичига олган муҳим маълумотлар мавжуд. Булар орасида бир талай ўртаосиёлик адиб ҳамда олимлар номлари ҳам мавжуд.

Мазкур асар XIX асрда Голландия, Франция, Миср, Эрон ҳамда Туркияда чоп этилган. Китобни де Слэн инглиз тилига таржима қилиб тўрт жилдда 1842-1871 йилларда чоп эттирган.

7.3.26. Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни

Халқимизнинг буюк ўғлонига бағишланган ноёб асар “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” (“Султон Жалолуддин Менкбурнининг таржимаи ҳоли”) номли китобни ватандошимиз Шиҳобуддин Муҳаммад Нисовий (ваф. 1249 Халаб) ёзган. Муаррихнинг тўлиқ исми Шиҳобуддин ибн Аҳмад ибн Али Муҳаммад Нисовийдир.

Тарихчининг отаси Хоразмшоҳларнинг эътиборли амирларидан бири бўлган. Нисо вилоятига қарашли Хурандиз қалъасининг ҳокими эди. Отаси вафот (1220) этгач, унинг мол-мулки ва мансаби ўғлига ўтган. У 1224 йилга қадар Нисо вилоятининг ҳокими Нусратуддин Ҳамзанинг ноиб бўлиб хизмат қилган. Напжувон (Нисонинг катта қишлоқларидан) ҳамда ал-Ҳалқа (Журжон қишлоқларидан) да мўғуллар билан бўлган жангларда шахсан иштирок этган. Сўнг Астробод вилоятларидан Кабуд жома (ҳозирги номи Ҳожилар) ҳокими Имом уд-давла Нусратуддин Муҳаммад хузурига келган ва унинг ёрдами билан яна Нисога қайтишга муваффақ бўлган, лекин орадан кўп вақт ўтмай, Нисода ўзаро феодал урушлари кучайиб кетганлиги сабабли у Ироққа кетиб қолади ва 1224 йили Султон Жалолуддин Менкбурнининг (1220-1231) хизматига киради ва унинг котиби (котиб ал-иншо) лавозимига тайинланади. Шиҳобуддин Муҳаммад Нисовий бу лавозимда 1231 йилгача, яъни султоннинг ўлимига қадар хизмат қилади.

Кейин у Майофарикин (Диёрбақр вилоятида) ҳокими Айюбий ал-Малик ал-Музаффар Ҳазийнинг (1220-1224) хизматига киради. Бироқ, орадан кўп вақт ўтмай қамалиб қолади. Қамоқдан озод этилгач, Ильдегизийлар (1137-1225) хузурда, сўнгра 1238 йили Харрон (Эрон Озарбайжони) қалъасига ҳоким этиб тайинланади. Охири Халаб (Сурия) султони ал-Малик ан-Носир Салоҳиддин Юсуф ибн ал-Азизнинг хизматига киради ва умрининг охиригача Халабда истиқомат қилади.

Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Нисовий Ўрта Осиё, Кавказ, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг мўғул истилоси давридаги (1220-1231) ижтимоий-сиёсий аҳволдан баҳс юритувчи “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” номли қимматли китоб ёзиб қолдирган. Асар 1241 йилда Халабда ёзиб тугалланган бўлиб, у мемуар – хотира-ёдном тарзида ёзилган.

Китоб муқаддима ва 108 бобдан иборат. Асарнинг I-IV бобларида мўғул-татарлар, Чингизхоннинг келиб чиқиши, хон бўлиб кўтарилиши масалалари ихчам тарзда баён этилган.

V-XXII боблар хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган.

XXIII бобдан бошлаб китобнинг то охиригача мўғул истилоси ва хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг фожиали тақдири, султон Жалолуддиннинг ҳаёти ва кураши, фожиали ҳалокати ҳикоя қилинади.

Ушбу асарнинг 1224-1231 йиллар воқеаларини ўз ичига олган боблари оригинал ва зўр илмий аҳамиятга эга, чунки баён этилмиш воқеаларнинг кўпчилигида муаллифнинг бевосита шахсий иштироки бор.

Мана шунинг учун ҳам бу китоб тарих илми намояндларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этмоқда. Ундан ҳам ўтмишдаги муаррихлар ал-Футувватий (1244-1323), Ибн Халдун (1332-1406), Бадруддин Айний (ваф.

1451) қимматли манба сифатида фойдаланганлар. Замонавий шарқшунослар ҳам ўша даврга оид тадқиқотларида бу асарни четлаб ўта олмайдилар.

“Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” номли асарнинг арабча матни, французча таржимаси билан 1891-1895 йиллари Парижда ҳамда Қоҳирада чоп қилинган. Унинг қисқартирилган туркча (таржимонлар Юсуф Зиё ва Аҳмад Тавҳид) ва форсий (таржимонлар Муҳаммад Али Носиҳ ва Мужтаб Миновий) таржималари мавжуд. Асарнинг туркманлар ва Туркманистоннинг XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳволдан ҳикоя қилувчи қисми рус тилида (таржимон С. Л. Волин) нашр этилган эди.

Китобни тўлиқ ҳолда аввал Бокуда, кейин Москвада З.М.Буниятов рус тилига таржима қилиб, илмий изоҳлар билан нашр эттирган.

7.3.27. Мулҳақот ас-суроҳ

“Мулҳақот ас-суроҳ” (“Ас-суроҳ”га илова) номли китобнинг муаллифи XIII-XIV аср бошларида яшаган тилшунос ва тарихчи олим Жамол Қаршийдир (1230 й. туғ.). Унинг асли исми Абулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Холид, аммо олим кўпинча Жамол Қарший (Қарши-мўғулча “қаср” демақдир.) номи билан машҳур бўлган. Олим Олмалиқ шаҳрида (Ила водийсида, Фулжанинг ғарби-шимолий тарафида жойлашган йирик ўрта аср савдо ва маданият марказларидан бири) руҳоний оиласида туғилган. Отаси Олмалиқнинг машҳур ҳофизларидан (“Қуръон”ни қироат билан ўқувчи), онаси эса марвлик шайх Абу Алининг авлоди бўлган.

Бўлғуси олим Олмалиқлик машҳур шайх Ашраф ибн Нажиб ал-Косонийдан таълим олди, сўнг Чингизийларга тобе бўлган маҳаллий ҳукмдор Суғноқ тақиннинг (ваф. 1250-1253) ўғли Элбутарнинг тарбиячиси сифатида хизматга киради. Бу ҳол, шунингдек садр Бурҳониддиннинг ҳомийлиги туфайли, унинг кейинги юқори лавозим девони иншога кўтарилишига ёрдам берди. 1264 йили Жамол Қарший, бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра, истеъфога чиқиб, Кошғарга кетиб қолади.

Кошғарда Жамол Қаршийга садрлардан Камолуддин Абу Абдуллоҳ ибн Хусайн ва Саъдуддин ҳомийлик қилдилар. Олим Кошғарда, асосан шеър ёзиш билан машғул бўлди ва садр Саъдуддиннинг тақлифи билан 1302 йили ўзининг “Ас-суроҳ мин ас-Саҳоҳ” (“Фойдали (мулоҳаза)дан келиб чиққан очиқ гап”) номли асарини ёзди. Жамол Қарший 1269-1294 йиллар орасида Ўрта Осиёнинг кўпгина вилоятлари бўйлаб саёҳат қилган.

Масалан, 1269-1270 йиллари Иламишда (Андижондан Таласга борадиган йўл устида жойлашган қадимий шаҳар), бир неча бор (1272, 1293) Шошда, 1273 йили Барчинлиғкент ва Жандда бўлган. Олим ана шу саёҳатлар вақтида тўпланган маълумотлардан ўзининг юқорида номи қайд этилган асарини ёзишда кенг фойдаланган.

Жамол Қаршийнинг ушбу асари Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммодал-Жавҳарийнинг (ваф. 1008) “Ас-саҳоҳ” (“Мукаммал луғат”) номли асарига ёзилган қўшимча бўлиб, кўпинча “Мулҳақот ас-суроҳ” номи билан машҳурдир.

Асарда XIII асрда Олмалиқ ва унга қарам ерларда ҳукмронлик қилган турк ҳукмдорлари, Қорахонийлар, хусусан уларнинг Кошғарда ҳукмронлик қилган намояндалари; Кошғар, Хўтан, Фарғона, Шош вилоятлари, шунингдек Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган бир қатор йирик ўрта аср шаҳарлари, масалан Барчинликкент, Жанд ҳақида, Жамол Қарший билан замондош бўлган машҳур кишилар – шайх, олим, шоирлар ҳақида диққатга сазовор маълумотларни учратамиз.

Умуман, Жамол Қаршийнинг ушбу асари Мовароуннаҳр ҳамда Марказий Осиё халқларининг XIII асрдаги тарихи, маданияти, йирик шаҳарлари ва уларнинг аҳволини ўрганишда зарур манбалардан биридир. “Мулҳақот ас-суроҳ” ҳозиргача биронта тилга таржима қилинмаган. Унинг қўлёзма нусхалари Англия, Франция, Германия кутубхоналарида, Россиянинг Санкт-Петербург шаҳрида ва Тошкентда мавжуд.

7.4. Араб тилидаги манбаларнинг хусусиятлари

Араб тилида яратилган тарихий асарлар ёки ёзма ёдгорликлар қуйидаги умумий хусусиятларга эга. Улар гарчи араб тилида ёзилган бўлса-да, барчасида умумий тарихни қамраб олишга, яъни тарихни жаҳон тарихи сифатида идрок этишга, талқин қилишга интилиш алоҳида сезилиб туради. Бу манбалар учун илк тарихий асар ва намуна сифатида “Қуръони карим” олинади.

Китоблар ичида тарихчи ўзининг “Қуръони карим”, ҳадислар ва “Пайғамбарлар қиссалари”, диний ривоятларни яхши билиштини намоиш этишга ва улардаги машҳур ва маълум воқеа, ҳодиса, ривоят, ақидалардан унумли фойдаланишга интилганлар.

Араб тилидаги ёзма манбаларнинг энг қадимчилари, асосан мумтоз ёзув турларидан куфийда “Қуръони карим” ва тафсир, ҳадислар насх, сул ёзувларида битилган. XV асрдан сўнг истеъмолга настаълиқ ёзуви кирган. Алоҳида фармон ва ҳужжатлар таълиқ ёзувида битилган.

Тарихий асарлар мазмуни ва таркибига келганда шуни айтиш керакки, уларда мати анъанавий Аллоҳ ҳамди – таҳмид, пайғамбаримиз наъглири, тўрт саҳоба ёки саҳобаи рошидин таърифи келиб, ундан сўнг асар кимга бағишланган бўлса, одатда улар юксак лавозимдаги шахслар ёки ҳокимлар бўлган, ўша ҳомийларга бағишлов-мақтов ёзилади ва ана шундан кейин камтарин муаллиф ўзи ҳақида, қандай асар ёзмоқчи эканлиги, унинг номи ва асарнинг ихчам мазмуни ёки замонавий тил билан айтилса, аннотацияси баён этилади.

Асарнинг охиридаги хотима – колофонда эса, муаллиф асарини тугатиб олгани учун Аллоҳга шукроналар келтириб, мазкур қўлёзма асар ва унинг ушбу нусхаси, кўчирилиш жойи ва тарихи, хаттоти ҳақида маълумот келтирилади. Тарихий асарларда келтириладиган “Қуръони карим” оятлари ва “Ҳадиси шариф” намуналари, одатда асосий матндан ажратиб, ва кўпинча бошқа ёзув, хат тури, масалан куфий, насх ёхуд сулс ёзувида бошқача сиёҳ билан битилиб, алоҳида зийнатланади.

Тарихий асарлар қўлёзмалари ўз даври аъёналарига мос равишда чарм муқова – жилдларга олинган, китоб бошланиши шамс, унво, сарлавҳа, зарварақ нақшлари билан, матн ўргаларида лавҳа нақшлар ва мўъжаз расмлар билан безатилган. Намуна сифатида Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарининг мўътабар қўлёзмасини кўрсатиш мумкин.

Умуман, араб тилида юртимиз тарихига оид манбалар билан танишиб уларнинг ҳам сон жиҳатидан кўплиги ҳамда илмий савияси жуда юқори эканлиги гувоҳи бўламиз. Гарчи, қомусий олимимиз Беруний арабларда тарих яратиш аъёнаси жуда қадимий ва бой эмаслигини ҳақли равишда қайд этган бўлса-да, араб халифалиги шаклланганидан сўнг, юнон, эрон, яҳудий ва насроний тарих аъёналаридан ижобий ва ижодий фойдаланган араб ва, асосан араб тилида ижод этувчи муаррихлар ҳам араб халқлари, ҳам араб халифалиги ҳудудига кирган ёки унга қўшни бўлган халқлар тарихини ёзишга жуда катта ҳисса қўшдилар. Шунинг билан бирга, юртимиздан етишиб чиққан тарихчиларимиз ҳам араб тилида, айниқса Беруний, Самъоний, Шаҳобиддин Нисовий каби тарихчилар ажойиб асарлар яратиб араб тилидаги тарих илми тараққиётига муносиб улуш қўшдилар. Яъни, араб тилидаги манбаларни ўрганиш ҳали ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Улар халқимиз бой меросининг ажралмас қисми бўлиб, ўтмишдаги юксак тараққиётимиз гувоҳидир.

Ушбу қўлланмада араб тилида битилган юртимиз тарихига оид энг муҳим ёзма манбалар тўғрисида ихчам ва қисқа маълумот беришга интилдик. Чунки тарихимизнинг бу қатлами, яъни араб тилида VII-XIV асрлар давомида яратилган ёзма манбалар ҳали мукамал ўрганилган дейиш қийин. Бу келгуси манбашунослар олдидagi шарафли вазифа. Албатта, биз келтирган ёки зикр этган асарлар номлари билан араб тилидаги манбалар рўйхати чегаранланмайди, ёхуд тугамайди, аммо бакалаврият талабаларида умумий тасаввур ҳосил қилиш учун кифоя қилади, деб ҳисоблаймиз.

7.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қуръони карим / Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.-Тошкент: 1992.

2. Ислам. Энциклопедический словарь.-М.: Наука, 1991.
3. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. -М., 1985.
4. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
5. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
6. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-М.: Наука, 1987.
7. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Соч. IV том. -М., -Л., 1957.
8. Вахабова Б. Памятники арабоязычной биографической литературы XII-XIV веков как источник для истории культуры Средней Азии// Автореф... дисс. канд. филол. наук. -Ташкент, 1970.
9. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. - Тошкент: Фан, 2006, 57-85 бетлар.

7.6. Мавзуни мустақкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Араб тилида ёзилган манбалар ва уларнинг юртимиз тарихини ўрганишдаги аҳамияти?
2. Берунийнинг “Осор ул-боқия” асарининг тарихни ўрганишдаги аҳамияти нимада?
3. Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулк” асари тарихий манба сифатида қандай хусусиятларга эга?
4. Шиҳобуддин Нисовийнинг “Сирот ус-султон Жалолуддин Менкбурни” асари мазмуни нимадан иборат ва унинг манба сифатидаги аҳамияти нимада?
5. «Девони луғати турк» асарининг илмий аҳамияти нимада?

8 - мавзу. XIII-XIV асрлар манбалари

Дарснинг мазмуни: Ушбу дарсда ватанимиз тарихига оид ёзма манбаларнинг яратилишида форс тилининг тутган ўрни у тилдаги асосий манбалар тўғрисида талабаларга тушунча берилди.

Режа:

- 8.1. Асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар.
- 8.2. Мўғул ва хитой тилларида ёзилган манбалар.
- 8.3. Ҳуқуқий ҳужжат ва ёзишмалар.
- 8.4. Форсий тилининг манбаларда тутган ўрни.
- 8.5. Форс тилидаги манбалар.
- 8.6. Форс тилидаги манбаларнинг умумий хусусиятлари ва аҳамияти.

Асосий тушунчалар: Форсий тилдаги ёзма манбаларга оид атамалар ҳам деярли араб тилидагилар билан бир хил аталади ёки айнан бир тушунча иккала тилда ҳам ишлатилади.

8.1. Асосий сиёсий–ижтимоий воқеалар

1219-1221 йиллар ичида Ўзбекистон мўғуллар томонидан истило этилди. 1227 йили Чингизхон Етгисув, Кошғар, Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг шарқий қисмини, шунингдек, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмини Пўғли Чигатойга (1227-1241 й.) инъом қилди. Бу улус тарихда Чигатой улуси номи билан машҳур. Чигатой улусининг олий ҳукмдорлари ҳам, қорахитойлар сингари, улусни махсус ижарадорлар, яъни хоразмлик машҳур савдогар Маҳмуд Ялавоч (1125-1238) ва унинг ўғли Маъсудбек (1238-1289) ёрдамида идора қилдилар.

Мунко қоон (1251-1260) тахтга ўлтиргандан кейин, Жўжи улусининг олий ҳукмдори Ботухон (1227-1255) билан тил бириктириб, Чигатой авлодининг кўпчилигини қатл эттирди ва унинг улусини ўртада бўлиб олишди.

Лекин, орадан кўп вақт ўтмай, Олгу (1261-1266) улус мустақиллигини тиклашга муваффақ бўлди. Муборакшоҳ (1266) ва Бароқхон (1266-1271) даврида мўғул ҳукмдорлари маҳаллий аҳоли билан яқинлашиш мақсадида ислом динини қабул қилдилар. Натижада, 1266 йили хон ҳамда баъзи мўғул урувлари (масалан, жалоирийлар) Етгисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб ўтдилар. Бу ҳол ўз навбатида тарқоқлик ва парокандаликка олиб келди. XIV асрнинг 50-йилларига келиб, Чигатой улуси иккига ажралиб кетди – Етгисув ва Кошғарда қолган мўғуллар мустақиллик эълон қилиб, ўз давлатларини тузиб олдилар. Бу давлат тарихда Мўғулистон ёки Жете номи билан машҳурдир.

Мўғуллар ҳукмронлиги йилларида Мовароуннаҳр халқи икки томонлама – мўғул ҳукмдорлари доруғалар, босқоқлар ҳамда маҳаллий ер эгалари зулми остида қолди. Улар асосий даромад солиғи хирождан тапқари талайгина бошқа солиқ ва жарималар –доруғаги, сар шумор, улуфа, тамға, купчур ясоғи, тағор, бигор ва бошқаларни тўлашга мажбур этилган эдилар.

Оғир чоракорлик меҳнати, мўғул ҳукмдорларининг бебошлиги меҳнаткаш халқнинг сабр косасини тўлдирди. Бухоро вилоятининг халқи косиб Маҳмуд Таробий ва илоҳиёт олими Шамсуддин Маҳбубийларнинг атрофига уюшиб, 1238 йили кўзғолон кўтарди, лекин у бошқа шаҳар ва вилоятларга ёйилмади. Натижада Бухородаги кўзғолон Етгисув ва Хўжанддан Йлдиэ нўён ҳамда Чуқан курчи бошчилигида юборилган мўғул кўшини томонидан бостирилди.

XIV аср II ярмига келиб Чигатой улусининг жануби-ғарбий қисмини ташкил этган Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик янада кучайди. Бу, ай-

ниқса амир ул-умаро Қазағон вафотидан (1358 йили) кейин кучайиб, мамлакат майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, Шаҳрисабзда Ҳожи Барлос мустақиллик байроғини кўтарди. Хўжандда Боязид жалоир мустақиллик эълон қилди. Балхда Амир Ҳусайн хон кўтарилди, Шибирғонни Муҳаммад Апарди эгаллади. Хутталонда Кайхусрав ўзини подшоҳ деб эълон қилди. Бадахшон маҳаллий ҳукмдор – Бадахшон шоҳлари қўлига ўтди.

Феодал тарқоқликдан барлос амирзодаларидан Амир Темур усталик билан фойдаланди ва 1370 йили олий ҳокимиятни қўлга олди. У 1370-1378 йилларда мамлакатдаги тарқоқликни тугатиб, Мовароуннаҳр ва Хоразмни ўзига бўйсундирди. 1381-1402 йилларда Амир Темур қўшни мамлакатлар устига ҳарбий юриш қилиб, Эрон, Кавказ орти, Ироқ, Кичик Осиё ва Шимолий Ҳиндистонни истило қилди, Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1376-1395) қақшатқич зарба бериб, уни пойтахти Сарой Беркани эгаллади.

Амир Темур ва Темурийлар давлати майда улусларга бўлинган ҳолда идора қилинди. Масалан, Амир Темур салтанати тўрт қисмга бўлинган эди: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сеистон (маркази Ҳирот шаҳри) Шоҳруҳга; Фарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (маркази Табриз), Мироншоҳга; Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз), Умаршайхга; Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Ғазни, кейинчалик Балх). Пирмуҳаммадга суюрғол (шаҳзода амирларга тожу тахт олдидаги катта хизматлари учун шартли тарзда инъом қилинган ер-сув ва уни идора қилиш ҳуқуқи) берилган эди.

Амир Темур вафотидан (1405 йил 18 феврал) кейин 1409 йилгача ўзаро кураш давом этди. Шоҳруҳ Мирзо (1409-1447), Мирзо Улуғбек (1409-1449), Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469), Султон Ҳусайн Мирзо (1459-1506) даврида давлат нисбатан марказлашган бўлиб халқаро обрўга ҳам эга эди.

XV асрнинг 80- йилларидан бошлаб, ўзаро ҳамжиҳатлик жуда сусайди. Мовароуннаҳрнинг бир ўзида деярли учта мустақил давлат бўлиб, уларда Султон Абу Саид Мирзонинг ўғиллари Султон Аҳмад Мирзо Самарқандда, Умаршайх Мирзо Фарғонада ва Султон Маҳмуд Мирзо Ҳисор, Хутталон ҳамда Бадахшонда ҳокими мутлақ ҳисобланар эдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам ер-сув ҳамда ҳунармандчилик корхоналарининг катта қисми подшоҳ хонадони ва бадавлат кишилар қўлида бўлиб, меҳнаткаш халқ уларнинг ерини ижарага олиб кун кечирар эди. Улар хирож, доруғаги, миробона, жон солиғи, аворизот, бож, тамға, закот, пешкаш, совари каби солиқ ва жарима тўлар, ҳукумат ва катта ер эгаларининг турли-туман юмушларини бажаришар эдилар.

Амир Темур даврида давлат тепасида расман Чингиз авлодидан бўлган Суюрғатмиш (1370-1380) ва Султон Маҳмудхон (1380-1402)

турди. Кейинча хон кўтариш тартиби бекор қилинди ва олий ҳукмдор ўзини подшоҳ деб эълон қилди. Вилоят ва туманларда ҳоқимият марказий ҳукумат тарафидан тайинланган доруғалар қўлида бўлди. Давлат ишлари, асосан турли муассаса – девонлар, девони олий – марказий ижроия органи, девони мол – молия ишлари маҳкамаси ва девони тавочи - ҳарбий ишлар маҳкамаси ва бошқалар қўлида бўлган. Дин, шарият билан боғлиқ ишлар қози ва шайхулислом қўлида эди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро каби шаҳарлар иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўсди, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривож топди. Мовароуннаҳрнинг Хитой, Ҳиндистон, Арабистон мамлакатлари, Мўғулистон, Олтин Ўрда ва Европа мамлакатлари билан иқтисодий ва маданий алоқалар кенгайди. Бу даврда илм-фан ва маданият ривожланди. Низомиддин Шомий ва Ҳофиз Аbru, Шарафуддин Али Яздий ва Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд ва Ғиёсиддин Хондамир каби муаррих олимларни, Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий, Бисотий Самарқандий ва Хожа Исматулла Бухорий, Шайх Аҳмад Суҳайлий ва Камолуддин Биноий каби жуда кўп истеъдодли шоир ва олимлар етишиб чиқди.

8.2. Мўғул ва хитой тилларида ёзилган манбалар

Мўғул ва хитой тилларида ёзилган манбаларда Ўзбекистоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихига оид маълумотлар учрайди. Айниқса, Чингизхон ва мўғуллар хуружи даври тарихи, мўғул императорлари ҳукмронлиги даври тарихини бу манбаларсиз ўрганиб бўлмайди. Шуни алоҳида уқтириб ўтиш керакки, бу манбаларда, хусусан хитой манбаларида, воқеалар, биринчидан, йилма-йил баён этилган, иккинчидан, уларнинг содир бўлган жойи ва вақти аниқ кўрсатилган.

8.2.1. Монгол-ун ниуча тобчан

“Монгол-ун ниуча тобчан” (“Мўғулларнинг махфий тарихи”) XIII аср бошида ўрта аср уйғур имлосида ёзилган ва бизгача хитой имлоси, иерографида хитойча таржимаси билан етиб келган. Асарнинг хитойча номи “Юань-чао би ши” (“Юань сулоласининг²⁴ махфий тарихи”) деб аталади. Унда Хитой, Мўғулистон, Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг XIII асрдаги тарихи бўйича муҳим манба ҳисобланади. Унда найман, кераит, ўнғут, уйғур, қорлиқ ва бошқа ўзбекхалқларнинг Чингизхон хуружи пайтидаги тарихи ва уларнинг мўғул асоратига тушиб қолиши ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

²⁴ Юань сулоласи – Хитойни 1259-1332 йилларда идора қилган сулола. Асосчиси Хубилайхон (1260-1294).

“Монгол-ун ниуча тобчан” хитой тилига 1404 йили таржима қилинган. 1800 йили истифодага киритилган. Асар 1866 йили П.Кафаров тарафидан рус тилига таржима қилинган ва сўз боши, хитойча матни ва луғатлар билан қўшиб, 1941 йили С.А.Козин томонидан “Сокровенное сказание” номи билан чоп этилган. Асарнинг Э.Хённинг тарафидан амалга оширилган немисча нашри мавжуд.

8.2.2. Цзин-ши

“Цзин-ши” (“Цзин сулоласининг²⁵ тарихи”) номли асар сўнгги юань императори Шинди (Тўгон Гемур) даврида, хитой олими ва ёзувчиси Оуян Сиань томонидан ёзилган. Унга мўғул императорлари даврида ёзилган ва кейинча йўқолган “Шилу” (“Саҳиҳ ёзувлар”) номли солномаси асос бўлган.

“Цзин-ши” тўрт қисмдан иборат: 1) Цзин сулоласининг сиёсий тарихи; 2) Цзин давлатининг маъмурий, ҳарбий, ҳуқуқий, молиявий, иқтисодий, маънавий ва илмий тизимлари; 3) Цзин императорлари; 4) императорлар ва уларнинг оилалари, давлат арбоблари, саркардалари ва маданий арбобларининг таржимаи ҳоли.

Асарнинг тўртинчи қисмида ўша вақтларда Марказий Осиёда истиқомат қилган туркий халқлар, уйғур, ўнғит ва бошқалар, улар билан олиб борилган элчилик муносабатлари, уларнинг бошлиқларини ҳарбий хизматга жалб қилиш ҳақида маълумотлар бор.

8.2.3. Юань-чао мин-чень ши-люэ

“Юань-чао мин-чень ши-люэ” (“Юань сулоласи машхур мансабдорларининг қисқача таржимаи ҳоли”) номли асар 15 бобдан иборат бўлиб, уни тарихчи Су Тяньцзюэ яратган. Китобда салтанатда хизмат қилган 47 йирик мансабдорнинг таржимаи ҳоли баён этилган. Улар орасида ўзбекқавмлардан чиққанлари ҳам бор.

Бу уч китобдан иборат асарнинг кўпгина нашрлари мавжуд. Энг яхши нашри 1962 йили Нанкин университети профессори Хань-Жулин тарафидан амалга оширилган. Ноширнинг сўз бошиси муҳим илмий аҳамиятга эга.

8.2.4. Шэн-у цинь чжен-лу

“Шэн-у цинь чжен-лу” (“Муқаддас саркарда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари тафсилотлари”) номли асар асли мўғул тилида ёзилган, лекин унинг шу номдаги хитойча таржимаси бизгача етиб келган, холос. Унда Чингизхоннинг ҳарбий юришлари ва мўғуллар хуружи вақтида ўзбекхалқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.

²⁵ Цзин сулоласи – 265-420 йй.

“Шэн-у цинь чжен-лу” асарини Марта Юань Чжон 1894 йили, Ван Говей исми тарихчи 1925-1926 йиллари кейг изохлар билан чоп этган. 1872 йили П.Кафаров асарнинг русча таржимасини, сўз боши ва зарур изохлар билан қўшиб, нашр этган. 1951 йили Пельо ва Гамбус унинг французча нашрини амалга оширганлар.

8.2.5. Юань-ши

“Юань-ши” (“Юань сулоласи тарихи”) – Юань сулоласининг тўлиқ расмий тарихидир. Уни Сун-лян (1310-1381) бошчилигидаги 16 муаллиф-тузувчилар яратган деб ҳисоблайдилар. Китоб Мин сулоласининг императори Тайқчунинг буйруғи билан 1369 йили ёзиб тамомланган.

Асар тўрт қисмдан иборат:

Биринчи қисмда Юань сулоласи шажараси, яъни Хубилайхондан бошлаб 13 мўғул императори, уларнинг шахсий ҳаётида бўлиб ўтган ва уларнинг даврида мамлакатда кечган асосий воқеалар берилган.

Иккинчи қисмда самовий воқеалар тафсилоти, мамлакатда бўлиб ўтган ҳудудий воқеалар, мамлакатнинг маъмурий бўлиниши ҳақида, мамлакатдаги дарё ва наҳрлар, халқининг либослари, амалдорларни мансабга тайёрлаш олдида ўтказиладиган имтиҳон ва бошқалар ҳақида маълумот келтирилади.

Учинчи қисмда император ва унинг хонадони аъзоларининг шажараси ўрин олган.

Тўртинчи қисмда император хонадони аъзоларининг таржимаи ҳоли ва қўшни мамлакатлар ҳақида қисқача маълумот келтирилади.

Ўзбекхалқлар тарихи ва турк аслзодаларининг мўғул империясининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида “Юань-ши”нинг тўртинчи қисмида, еттинчи бобда жуда қимматли маълумотлар берилди. Унда келтирилган маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, турклар, жамиятда тутган мавқеига кўра хитойлардан кейин Шўринда турган халқ бўлган. Йирик турк амалдорлари, асосан уйғур, қорлиқ, қипчоқ, қонғли, ўнғут, арғин, найман ва кераит қавмларидан чиққан. Улар, асосан мўғул империясининг маъмурий идоралари ва ҳарб ишларини бошқарганлар.

Турклар орасида олимлар ҳам кўп бўлган. Булар - қорлуқлардан чиққан Баён, ўнғут Мақчусан, қипчоқ Тойбуға, Бобоҳуду, Улчайботир, қонғлидан чиққан Бухулу, Ўрус, Табрикчи ва бошқалар. Мўғул императорлари хизматида бўлган турклар орасида уйғурлардан 300 мансабдор ва олим бўлган.

“Юань-ши”нинг айрим қисмлари турли йилларда Н.Я.Бичурин, Пельо, Л.Гамбис, Э.Хёниш, С.А.Козин, А.Вайли, Г.Франко, Ф.В.Клаваза ва Г.Ф.Шурманн тарафидан таржима қилинган.

8.3. Ҳуқуқий ҳужжат ва ёзишмалар

Хожа Аҳрорга тегишли васиқа ва вақфномалар. Бу турдаги ҳужжатлар кўп ва уларни архив ва музейларнинг фондларидан, шунингдек қўлёзма китоблар сақланаётган кутубхоналардан топиш мумкин. Йирик шарқшунос олима О.Д.Чехович (1912-1982) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти ва Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви фондларида сақланаётган васиқа ва вақфномалар фондиди кўп йиллар давомида кунт билан ўрганди ва улар ичида Хожа Убайдулла Аҳрорга тегишлиларини ажратиб олиб, матни ва русча таржимаси ва махсус тадқиқот билан бирга қўшиб 1974 йили “Самарқандские документы XV-XVI веков” номи билан нашр этди.

Хожа Убайдулла Аҳрор ўз даврининг бадавлат обрўли кишиси бўлиб, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган. Уни шу даражага етказган омиллардан бири бу унинг қўлида тўпланган катта ер-сув ва мол-мулк бўлди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, унинг 300 жуфти нов (бир жуфт ҳўкиз ёрдамида ҳайдаб экиладиган ер) ери, шаҳарларда тим (усти ёпиқ бозор), дўкон, ҳаммом, карвонсарой, тегиримон, мойжувозлари бўлган.

Хожа Убайдулла Аҳрор маърифатли ва раиятпарвар киши эди. Даромадининг бир қисмини хайрли ишларга сарфлаган, халқ манфаатини ҳимоя қилган. Масалан, 1463 йили Темурийзода Умаршайх Мирзо Тошкент халқидан катта миқдорда хирож талаб қилганда, Хожа Убайдулла Аҳрор уни ўз ҳисобидан тўлаб юборган; ҳунармандлар ва бозор аҳлидан олинадиган тамга солиғига қарши чиққан, унинг ўзи ва мулки барча солиқлардан озод қилинганига қарамай, айрим йиллари ҳамма қатори хирож, ушр ва бошқа солиқлар маъноти девония ва навоиби султония тўлаб турган.

Хожа Убайдулла Аҳрор ҳар йили Султон Аҳмад Мирзо (1458-1494 Мовароуннаҳр ҳукмдори)нинг девонига 80 минг ман (4,32 кг.га тенг) ғаллани хирож ўрнида юбориб турган; йилига унга хирожнинг бир қисмини – 10 минг кумуш танга бериб турган.

Хожа Убайдулла Аҳрорга тегишли васиқа, вақфнома ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ҳали бошқа ерлардан ҳам топилади. Лекин, О.Д.Чехович нашр қилганларнинг ўзи ҳам Ўзбекистоннинг XV-XVI аср бошидаги ижтимоий-иқтисодий аҳволини ўрганишда биринчи даражали манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

8.3.1. Васиқа

Аллоҳ жумлаи жаҳон эгасидир, унинг шон шавкати юқори бўлсин!
(Ҳижрий) 859 йил жумоди ул-охир ойининг 12- куни.

Байрамхўжа ўғли Ҳасан, мулкига мутасаддий бўлишга ҳақ-ҳуқуқи

бўлган ҳолда, деди: “Самарқанднинг Сўзангарон кўчасида жойлашган икки хоналик уйимни, таҳоратхона ва айвони билан, Убайдуллахожа Жалолиддин Маҳмудга сотдим.

Мазкур ҳовли-жойнинг ғарб тарафи олижаноб, ҳурмат-эҳтиромга лойиқ бўлган олғувчининг дўкони билан туташ, шимолий тарафи подшоҳлик ерлари ва қисман Амир Шермуҳаммад хожанинг уйи билан, шарқи-жануб тарафдан эса халқа кўчалар билан туташдир.

Ушбу мулкни, барча ҳақ-ҳуқуқлари билан, ҳозирда муомалада бўлган 1500 динори адлияга²⁶ сотдим.

Мазкур садо-сотикнинг кафиллиги ўзимнинг зиммамда.

Савдо қуйидаги шахсларнинг гувоҳлигида бўлди:

Абу Мансур Муҳаммад;

Саъдулла Муҳаммад ал-Испижобий;

Аҳмад Али ал-Хоразмий;

Хожа Султон Жаҳонгир ўғли;

Байрамшоҳ Жунайд Рамазон ўғли.

Ҳаммаси бўлиб 26 гувоҳ.”²⁷

8.4. Форс тилининг манбаларда тутган ўрни

Араб халифалигининг сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий қудратининг заифлашуви ва маҳаллий ҳокимларнинг кучайиши аста-секин марказий ҳукумат номигагина Бағдодда бўлиб, унинг ўлкалардаги нонблари деярли мустақил давлатлар сифатида фаолият кўрсата бошладилар. Бу эса маданият, илм-фан соҳасига катта таъсир ўтказди.

Номигагина халифаликка қарам мамлакатларда аввал оддий халқ орасида, аста-секин олимлар ва давлат аёнлари ва раҳбарлари орасида араб тили билан форс ва ўзбектиллardan фойдаланилиши натижасида араб тили дин ва диний билимлар тилига айланди. Шеърят ва тарихда форсий ва ўзбектиллар маълум мавқега эга бўлиб, уларда илмий, бадий ва тарихий асарлар яратилди, давлат ҳужжатлари юритила бошланди. Бора-бора форсий тил давлат тили даражасига кўтарилиб, бу тилда жуда катта ҳудудда бадий ва тарихий асарлар яратилди.

Масалан, Байҳақийнинг «Тарихи Масъудий», Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарлари, Мирзо Улуғбек раҳнамолиги ва иштирокида битилган “Тарихи улуси арбаъ” (“Тўрт улус тарихи”), Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” (“Жаннат боғи”), Фиёсиддин Хондамирнинг “Хулосат ул-ахбор” ва “Ҳабиб ус-сийар”, Мирзо Ҳай-

²⁶ Динори адлия – Мирзо Улуғбек даврида зарб этилган олтин танга пул, вазни 4,4 гр.га тенг.

²⁷ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. 74-75-бетлар.

дарнинг “Тарихи Рашидий” ва бошқалар форсий тилда битилди. Мовароуннаҳрда форсий ва ўзбек тилдан доимо ёнма-ён фойдаланилар эди.

Бизнинг тарихимизга оид салмоқли тарихий манбалар аввал араб тилида яратилган бўлса, айниқса давлат раҳбарлари ёки ҳокимлар араб бўлганларида, кейинча форсий тилда битилдиким, бу тил илмий доиралар, мадраса ва мактабларда умумий тараққиёт даражасини белгиловчи зарурат сифатида ўргатилар ва XIX аср охиригача энди оилаларда араб тили дин ва “Қуроъни карим” тили сифатида, шеърят ва бошқа соҳалар учун форсий ва ўзбек тиллари истифода этилар эди.

8.5. Форс тилидаги манбалар

8.5.1. Бухоро тарихи

“Бухоро тарихи”, “Тарихи Наршахий” ва “Таҳқиқ ул-вилоят” (“Бухоро вилояти таҳқиқи”) номлари билан машҳур бўлган бу асар Бухоро ва Қуйи Зарафшон воҳасида жойлашган шаҳар ва қишлоқларнинг жўғрофий ҳолати, аҳолисининг VII-X асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини акс эттирган қимматли тарихий манбадир.

Китоб муаллифининг номи қисқача Наршахий (899-959) деб аталади. Унинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закариё ибн Хаттоб ибн Шариқ бўлиб, X асрда ижод қилган бухоролик йирик тарихчи сифатида машҳурдир. Тарихчи Самъонийнинг маълумотига қараганда Наршахий асли Бухоронинг Наршах (ҳозирги Вобкент ёнида) қишлоғидан. Наршахий ўз асарини 944 йили ёзиб тугаллаган.

“Бухоро тарихи” асарининг Наршахий ёзган араб тилидаги асли сақланиб қолмаган. Асар 1128 йили фарғоналик (Қува шаҳридан) Абунаср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубавий тарафидан илк бор қисқартирилиб, форсий тилга таржима қилинган. Орадан тахминан 50 йил ўтгач, 1178 йили котиб Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар томонидан “Бухоро тарихи” асари Имарта таҳрир этилди.

“Бухоро тарихи” асарининг бизгача етиб келган нусхаларида 1178-1220 йилги воқеалар баёни унинг таркибига киритиб юборилган. Шунга қараганда, Наршахийнинг асари учинчи марта номаълум муҳаррир томонидан тўлдирилган кўринади.

“Бухоро тарихи” Ўзбекистоннинг араблар томонидан босиб олинishi, бу ерда ислом динининг тарқатилиши ҳамда мамлакатнинг Сомонийлар ҳукмронлиги йилларидаги тарихини баён этадиган ноёб манбадир.

Бу асарнинг форсий матни 1892, 1894, 1904 ва 1939 йилларда Париж, Бухоро ва Теҳронда чоп этилган. Китоб рус, инглиз ва ўзбек тилларига (1897, 1954, 1966 йиллари) таржима қилинган.

8.5.2. Худуд ул-олам

“Худуд ул-олам” форс тилида ёзилган (982) Жуғрофий характердаги асардир. Китобнинг тўлиқ номи “Худуд ал-олам мин Машриқ ила-л Мағриб” дир (“Шарқдан Ғарбга қараб жойлашган мамлакатларнинг чегаралари”). Асар муаллифи номаълум. У Гузноно (Афғонистоннинг шарқи-шимолий қисмида жойлашган қадимий вилоят) ҳокимларидан (Фаруғинийлар) бирига атаб ёзилган. Китобнинг ягона қўлёзма нусхаси шарқшунос А.Г.Туманский (1861-1920) томонидан 1892 йилда Бухородан топилган.

“Худуд ул-олам” асари муқаддима ва 59 бобдан иборат. Унинг 1-7 бобларида ернинг тузилиши, денгиз, ород тоғ, дарё, чўлу биёбонлар ҳамда дунёнинг инсон яшайдиган тўртдан бир қисми – рубъи маскун ва унда истиқомат қилувчи халқлар, рубъи маскуннинг мамлакат ҳамда вилоятларига тақсимланиши ҳақида умумий мулоҳаза юритилади.

8-59- бобларида Шарқдан Ғарбга қараб жойлашган мамлакатлар, уларнинг халқи, ўша мамлакатларда ишлаб чиқариладиган асосий матолар, айрим ўринларда эса савдо-сотиқнинг умумий аҳволи хусусида сўз боради.

“Худуд ул-олам” асарида Ўзбекистоннинг шаҳарлари, аҳолиси ва уларнинг машғулоти ҳақида қимматли маълумотларни учратамиз.

Асарнинг матни айнан (фотоматни) факсимилеси, кириш ва зарур изоҳлар билан бирга, 1930 йили В.В.Бартолд томонидан, инглизча таржимаси эса (тадқиқот ва изоҳлар билан бирга) 1937 йили В.Ф.Минорский томонидан нашр этилган. Унинг форсча матни икки марта (М.Сотудэ ва Сайид Жалолуддин Теҳроний томонидан) Эронда чоп этилган. 1983 йили асарнинг тожикча нашри амалга оширилган.

Ушбу китоб форс тилидаги илк тарихий-жуғрофий манба сифатида жуда қимматли асар ҳисобланади.

8.5.3. Сиёсатнома

Бу машҳур асар муаллифи Низомулмулк таҳаллусини олган Салжуқийлар давлатида вазир сифатида хизмат қилган йирик давлат арбоби ва тарихчи олимдир. Унинг асли исми Абу Али ал-Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ ат-Тусий (1018-1092) бўлиб, Салжуқий ҳукмдорлар Султон Алп Арслон (1063-1073) ҳамда Султон Маликшоҳ I ларнинг бош вазири бўлган ва бу давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта рол ўйнаган. У салтанатдаги тарқоқликка барҳам бериш, марказий давлат тузумини мустаҳкамлаш, давлатнинг молиявий ишларини тартибга солиш учун ҳаракат қилган. Шунинг учун унга мамлакатни тартибга солувчи, яъни Низомулмулк номи берилган. Низомулмулк Бағдодда “Низомия” аталмиш мусулмон ҳуқуққоид мактабига асос солган.

“Сиёсатнома” асарининг бошқа номи “Сияр ал-мулк” (“Подшоҳлар-

нинг турмуши”) дир. Китоб 1092 йили ёзиб тугалланган. У 51 бобдан иборат бўлиб, унда давлат тизими, молиявий ҳисоб-китоб ишлари, қўшин тузулиши, мансаблар ва уларга амалдорларни тайинлаш тартиби, амалдорлар фаолияти муаммолари хусусида фикр юритилади.

Асарда Ўзбекистон тарихига оид муҳим ва қимматли маълумотлар бор. Сомонийлар замонида турк ғуломларини давлатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни, Туркистон хонлари Қорахонийлар саройида хизмат қилувчи ходимларнинг маиший аҳволи, Сомонийлар хизматида бўлган амирлар унвонлари, Хоразмшоҳ Олтинтош (1017-1032) билан Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг вазири Аҳмад ибн Ҳасан ўртасидаги ёзишмалар ана шулар жумласидандир. Асарда, бундан ташқари, карматлар, ботинийлар ҳаракати, Муқанна кўзғолони ҳақида ҳам айрим диққатга сазовор маълумотлар мавжуд.

“Сиёсатнома”нинг форсчаси 1931, 1956 йиллари, французчаси 1893 йили, инглизчаси 1960 йили ҳамда русчаси 1949 йили Б. Д. Заходер томонидан chop қилинган. Китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилинган ва босиб чиқарилган.

8.5.4. Чор мақола

“Чор мақола” номи билан машҳур бўлган бу қизиқарли асар муаллифи Низомий Арузий Самарқандийдир. Унинг ўз исми Нажмуддин Аҳмад ибн Умар ибн Али бўлиб, асли самарқандликдир. Отаси бир вақтлар Салжукий Алп Арслон хизматида бўлган. Бўлғуси олим IX асрнинг 90- йилларида туғилган, 1116-1119 йиллари Султон Санжар (1118-1157) саройида Нишопурда ҳаёт кечирди, сўнгра Гур ва Бомиёнда (Афғонистоннинг марказий қисмида жойлашган вилоятлар) ҳукм сурган Шансабийлар хизматига кирди ва умрининг охиригача ўша ерда яшади.

“Чор мақола” илмий, этик-дидактик мавзуда ёзилган асар бўлиб, “Мажмаъ ул-ғаройиб” (“Ажойиботлар мажмуаси”) номи билан ҳам аталади. Асар 1156-1157 йилларда битилган бўлиб, тўрт қисмдан иборат:

Дабир (котиб)лар ва дабирлик ҳақида;

Шеърят илми ва шоирларнинг қадр-қиммати ҳақида;

Сайёралар ҳақидаги илм ва мунажжимлик ҳақида;

Тибб (медицина) ва табиблик хусусида.

Биринчи қисмда қорахитойлар билан Султон Санжар ўртасидаги 1141 йилнинг 9 сентябрида Самарқанд атрофида бўлган уруш, Қорахитойлар билан Хоразм, шунингдек, Султон Маҳмуд Ғазнавий билан Мовароуннаҳр ҳукмдори Қорахоний Буғраҳон Муҳаммад (1033-1056 йиллар атрофида вафот этган) ўртасидаги сиёсий муносабатлар, қорахитойлар истилоси арафасида Бухоро садрларининг умумий аҳволи ҳақида қисқа, ле-

кин қимматли маълумотлар келтирилган.

“Чор мақола”нинг Пқисмида ҳам муҳим маълумотларни учратамиз. Машҳур форсийзабон шоирлар Рудакий (тахм. 860-941), Фарруҳий (1038 йили вафот этган), Фирдавсий (тахминан 940-1020-1030 йиллар ораси)ларнинг ҳаётига оид, шунингдек, Бодҳизнинг табиий шароити, масалан у ерда бўлган 1000га яқин кориз, узумнинг 120та нави, Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг адабий ва маданий ҳаётига оид ахборотлар шулар жумласидандир.

Учинчи қисмда Абу Райҳон Беруний ва Умар Ҳайёмнинг (тахм. 1048-1123) ҳаёти (Низомий Арузий Самарқандий у билан яқиндан таниш бўлган) билан боғлиқ маълумотлар берилган.

Тўртинчи қисмда ўзбекистонлик буюк қомусий олим Абу Али ибн Синонинг (980-1037) Бухоро ва Хоразмдаги илмий фаолияти билан боғлиқ маълумотларни учратамиз.

Хуллас, Низомий Арузий Самарқандийнинг ушбу асари Ўзбекистоннинг X-XI асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган манбалардан бири ҳисобланади.

“Чор мақола”нинг форсий матни 1910 ва 1955-1957 йилларда эронлик шарқшунос олимлар Мирзо Муҳаммад Қазвиний ҳамда Муҳаммад Муъин томонидан чоп қилинган. Асар инглиз тилига 1921 йили ва 1963 йили рус тилига таржима қилинган. Шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний уни ўзбек тилига таржима қилиб чоп эттирган.

8.5.5. Мужмал ат-таворих ва қисас

Муаллифи номаълум бўлган “Мужмал ат-таворих ва қисас” (“Тарихлар ва қиссалар мажмуаси”) номли бу асар ихчам тарзда ёзилган умумий тарихга оиддир. Унда қадим замонлардан (исломиятдан аввал ўтган Эрон подшоҳлари замонидан то ўғузлар тарафидан Султон Санжарнинг асир олиниши (1153) ва Нишопурнинг вайрон эгилишигача бўлган давр ичида Эронда ва қисман Ўзбекистонда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади.

Асар 1153 йилдан кейин яратилган. Китобнинг илмий қиммати шундаки, унда ўзбекхалқлар, уларнинг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятлар, туркларнинг ватанларидан бири Иссиққўл ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар келтирилган.

“Мужмал ат-таворих ва қисас”нинг ягона кўләзма нусхаси Париж Миллий кутубхонасининг қадимий форсий китоблар фондида, 62-рақам остида сақланмоқда. Унинг матни 1939 йилда эронлик Малик уш-шуаро Баҳор томонидан чоп этилган.

8. 5.6. Зайн ал-ахбор

“Зайн ал-ахбор” (“Тарихлар беази”) номли китоб муаллифи XI асрнинг йирик тарихчиси Гардизийдир. Унинг тўлиқ исми Абу Саид Абдулхай ибн Заҳҳок ибн Маҳмуд Гардизий, Фазнига (Афғонистон) тобе бўлган ва унинг шарқий тарафида жойлашган Гардиз қишлоғида туғилган. У ўз замонидаёқ шуҳрат топган олимдир. Бу эса унинг “Зайн ал-ахбор” номли асари туфайли бўлди. Китоб 1049-1050 йиллар орасида ёзиб тамомланган ва Фазнавийлардан Султон Абдурашидга (1049-1053) тақдим этилган.

“Зайн ал-ахбор”, асосан қадим замонлардан (исломиятдан аввал ўтган қадимги Эрон подшоҳлари замонидан) то 1041 йилгача, яъни Фазнавийлардан Султон Мавдуд (1041-1050) билан Султон Муҳаммад (1030-1031, Пмарт 1041) ўртасида, яъни 1041 йили Диноварда бўлган урушгача Хуросонда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Асарда айниқса Хуросоннинг араб истилосидан 1041 йилгача бўлган тарихи бошқа асарларга нисбатан кенгроқ ёритилган.

Гардизий ушбу асарини ёзишда ас-Салломийнинг “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон”, ал-Жайҳонийнинг “Ажойиб ал-булдон”, шунингдек Ибн Муқаффа, Ибн Халлиқоннинг асарларидан ҳам фойдаланган.

“Зайн ал-ахбор” румликларнинг маданияти (дар маърифати румиён), турли халқларнинг диний маросимлари ва йил ҳисоблари, Мовароуннаҳрнинг ўзбекаҳолиси ва Ҳиндистон ҳақида, деган боблардан иборат. Асарнинг турли халқларнинг (мусулмон, яҳудийлар, христиан ва бошқаларнинг) диний маросимлари ва йил ҳисоблари ҳамда Ҳиндистон ҳақидаги боблари Абу Райҳон Беруний асарлари, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг ўзбекаҳолиси ҳақидаги боби эса қисман ибн Хурдадбех, Жайҳоний ва Ибн Муқаффа асарларига таяниб ёзилган.

Гардизийнинг “Зайн ал-ахбор” асари Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг араблар истилосидан то XI асрнинг ўрталаригача бўлган сиёсий тарихини ўрганишда муҳим ўрин тутади.

“Зайн ал-ахбор” асарининг форсча матни эронлик Мирзо Муҳаммад Қазвиний 1937 йили, Муҳаммад Нозим 1928 йили ҳамда Саид Нафисий томонидан 1954 йили чоп этилган эди. 1969 йили Техронда асарнинг тўла нашри амалга оширилди. Унинг ўзбекхалқлар ҳақидаги боби рус тилида В.В.Бартольд томонидан 1900 йили нашр қилинган.

Китобнинг Ўзбекистонга алоқадор қисми А.К.Арендс томонидан русчага қилинган таржимаси 1991 йили Л.М.Епифанова томонидан нашрга тайёрланиб, Тошкентда чоп этилди.

8. 5.7. Китоб ал-қанд фи марифат уламо Самарқанд

“Китоб ал-қанд фи марифат уламо Самарқанд” (“Самарқанд олимларини таниш борасида қанд китоби”) номли асар муаллифи йирик тарихчи, тилшунос ва фақиҳ Нажмуддин Абу Ҳифс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Луқмон ан-Насафий (1068-1142)дир. У мусулмон қонуншунослигига оид “Манзумот ан-Насафия фи-л-хулофиёт” (“Келишмовчиликлар ҳақида Насафийнинг шеърӣ асари”), “Ақоид ан-Насафий” (“(Исломи) ақидаларига ан-Насафий шарҳи”) шариат йўл-йўриқлари ва “Қуръони карим” шарҳига бағишланган “Ал-явоқит фи-л-мавоқит” (“Қулай вақтлар хусусида ёқутлар”), “Заллат ал-қорӣй” (“Қориларнинг хатолари ҳақида”) ва тасаввуф хусусида “Рисолаи Нажмия” каби бир неча китоблар яратган.

Насафийнинг тарих фани учун энг муҳим “Китоб ал-қанд фи маърифати уламои Самарқанд” асаридир. Унинг яна бир номи «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» (“Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби”) ҳам машҳурдир. Ушбу асарда 1232 уламонинг таржимаи ҳоллари, ривоят қилган ҳадис ва иснодлари мавжуд. Унда Ўзбекистоннинг исломгача бўлган тарихи, унинг араб истилочилари томонидан босиб олиниши, Самарқанднинг диққатга сазовор осори атиқалари ҳақида маълумот келтирилган. Асарнинг ягона ва ногўлиқ қўлёзма нусхаси Истамбулдаги машҳур Сулаймония кутубхонасининг Турҳан Валде фондида 70 рақам остида сақланади. Яқин вақтларгача асл нусха етиб келмаган ҳисобланар эди. Уни биринчи бор Фуад Сизгин тадқиқ этган ва асар тўғрисида Дурбек Раҳимжонов номзодлик диссертациясини 2003 йили ёқлаган.

Насафийнинг шогирди Абулфазл Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Ҳайдар ас-Самарқандӣй (XII аср) ушбу асарнинг қисқартирилган форсча таҳририни яратган. В.В.Бартольднинг фикрича (Асарлар. VIII жилд, - М.: 1973, 257 бет) Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандӣй асарнинг форсча таҳририга Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандӣй ал-Идрисийнинг (1015 йили вафот этган) “Китоб комил ал-маърифат ар-рижол” (“Машҳур кишиларни таниш ҳақида мукамал китоб”) номли асаридан ҳам айрим парчаларни олиб киритган.

“Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд”нинг XV аср охири XVI аср бошларида Саид Аҳмад ибн Мир Вали қаламига мансуб форсча таҳрири ҳам бор. “Қандияйи хурд” (“Кичик қандия”) номи билан машҳур бўлган бу асарнинг қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент ва Душанбе шаҳарларида ҳамда Германия, Ҳиндистон ва Саудия Арабистони кутубхоналарида сақланмоқда.

“Қандияйи хурд” бир неча марта тошбосма усулида Самарқанд (1909), Тошкент ва Теҳронда (1955) чоп этилган; бир қисми В.Л.Вяткин (1869-1932) томонидан рус тилига таржима қилинган ва 1906 йили нашр этилган.

8. 5.8. Тарихи Муборакшоҳ

“Тарихи Муборакшоҳ” (“Муборакшоҳ тарихи”) асарининг муаллифи Фахриддин Муборакшоҳ Маваррудий бўлиб, у XII асрнинг II ярми ва XIII асрнинг бошларида яшаган йирик тарихчи олимдир. Тарихчининг тўлиқ исми Фахриддин Муборакшоҳ ёки Фахри мудир номи билан машҳур бўлган экан.

Фахриддин Муборакшоҳ ўз асарининг дебочасида, шунингдек, Ибн ал-Асир ва “Ҳафт иқлим” муаллифининг келтирган маълумотларига қараганда, отаси ҳам, ўзи ҳам Фурийлардан²⁸ Шаҳобиддин (ёки Муъиззиддин) Муҳаммад (1173-1206) ҳамда Ғиёсуддин Маҳмуд (1206-1212) саройида хизмат қилган ва ўз замонасининг кенг маълумотли кишиларидан ҳисобланган.

Фахриддин Муборакшоҳ 1206 йилда ўзининг машҳур “Тарихи Муборакшоҳ” асарини ёзиб тамомлади ва Лоҳурда Ғиёсуддин Маҳмудга тақдим этиб, унинг эътиборини қозонган. Асар, муаллифнинг сўзларига қараганда, 13 йил ичида тамомланган.

“Тарихи Муборакшоҳ” асари 136 қисм (шажара)дан иборат бўлиб, унда Муҳаммад пайғамбар, хулафойи рошидин (Абубакар, Умар, Усмон, Али), ансорлар²⁹, муҳожир саҳобалар³⁰, Ғассанийлар, яъни Сурия ҳукмдорлари, Яман подшоҳлари, жоҳилият замонида, яъни исломиятдан аввал ўтган шоирлар, саҳобалар орасидан чиққан шоирлар, Ажам подшоҳлари (Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашкониийлар, Сосонийлар), Умавийлар, Аббосийлар, Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва ниҳоят Фурийлар тарихи баён этилган.

Ушбу асарнинг биз учун қиммати шундаки, унда Туркистоннинг сарҳадлари ва унда ишлаб чиқариладиган мол ва матолар, уларнинг ҳорижий мамлакатларда эътибор қозонган навлари, турк қабила ва урувлари, уларнинг тили ва маданияти, ёзувлари, урф-одатлари ҳақида бой далилий маълумотлар келтирилган.

“Тарихи Муборакшоҳ” асарининг ягона мўътабар қўлёзмаси Англиянинг Оксфорд шаҳридаги Бодли кутубхонасида сақланмоқда. Китобнинг Фурийлар ва ўзбекхалқлар тарихига оид қисми матнини инглиз шарқшуноси Денисон Росс 1927 йилида чоп қилган.

---

²⁸ Фурийлар – 1000-1215 йилларда Хуросоннинг шарқий қисми, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган сулола.

²⁹ Ансорлар – ёрдамчи, сафдош; Муҳаммад пайғамбар 622 йили Маккадан Мадинага кўчиб кетишга мажбур бўлганида уни қўллаб-қувватлаган Авс ва Ҳазраж қабила-ларининг аъзолари.

³⁰ Саҳоба - ҳамроҳлар, дўстлар. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳамроҳлари, яқин дўстлари

8.5.9. Тарихи Масъудий

Анъанавий тарихий асарлардан яққол ажралиб турадиган “Тарихи Масъудий” (“Масъуд тарихи”) асарнинг муаллифи Абулфазл Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ал-котиб ал-Байҳақийдир (995-1077). У Нишопур вилоятига қарашли Ҳарисобод қишлоғида бадавлат мансабдор оилада туғилган, асосан Нишопур шаҳрида таълим олиб, балоғатга етган.

Абулфазл Байҳақий тахминан 1021 йили Ғазнавийлар давлатининг девони расоили - хорижий мамлакатлар билан алоқа юритувчи маҳкамага дабирлик мансабига қабул қилинди ва вазир Абу Наср Мишкон раҳбарлигида 19 йил ўша мансабда хизмат қилди. Абу Наср Мишкон вафотидан сўнг 1039 йили Абулфазл Байҳақий унинг ўрнига девон бошлиғи этиб тайинланди. 1041 йили Султон Масъуд ўлдирилгандан сўнг, у сарой хизматидан четлатилди ва фақат Султон Абдурашид 1050 йили ҳокимият тепасига келгач, яна ўз ўрнига тикланди. Абулфазл Байҳақий бу лавозимда 1059 йилгача, яъни Султон Фарруҳзод (1053-1059) салтанатининг охиригача давлат хизматида бўлди, кейин истефога чиқиб, илмий иш билан машғул бўлди. У 1077 йили вафот этган.

Абулфазл Байҳақий “Зийнат ул-китоб” (“Китоблар зийнати”), “Тарихи оли Маҳмуд” (“Маҳмуд хонадонининг тарихи”) ёки “Жомъ фи тарихи оли Сабуктегин” (“Сабуктегин хонадони тарихидан ҳикоялар мажмуаси”) номли асарлари билан машҳур. “Тарихи Байҳақ” (“Байҳақ (вилояти) тарихи”) асар муаллифи Абулҳасан Али Байҳақий XII асрнинг II ярмида ўтган ва кўпинча ибн Фундуқ номи билан машҳур бўлган олимнинг маълумотига қараганда, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи оли Маҳмуд” асари ўттиз жилдан иборат бўлган. Лекин, бу улкан асарнинг фақат олтинчи жилдининг Иқсми, 7, 8, 9-жилдлари ҳамда 10-жилдининг бир қисми этиб келган, холос. Бу қисмлар Султон Масъуд (1030-1041) даври тарихини ўз ичига олади ва “Тарихи Масъудий” номи билан маълум ва машҳур.

“Тарихи Масъудий” асарида бошқа тарихий китоблардан фарқли, муаллиф ўзи кўрган ва ишончли кишилардан аниқлаган маълумотларни, шунингдек, ҳукумат маҳкамаларида сақланган расмий ҳужжатлар асосида ёзилган ҳамда маиший тафсилотларга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Бу хусусият асарнинг далилий маълумотларга бойлиги, воқеаларнинг кенг ва атрофлича баён этилиши ва ниҳоят эъри бадиий маҳорат билан ёзилганлиги, уни бошқа тарихий асарлардан алоҳида ажратиб туради.

Китобда, асосан Султон Масъуд даври Ғазнавийлар салтанати ижтимоий-сиёсий аҳволига кенг ўрин берилган. Бундан ташқари, асарда Саффорийлар, Сомонийлар, Салжуқийлар тарихига оид муҳим маълумотлар ҳам бор. Айниқса, Ғазнавийлар билан Хоразм. Салжуқийлар ҳамда Қорахонийлар давлати ўртасида бўлган сиёсий муносабатлар

ҳақида қимматли маълумотлар кўп.

Ушбу асарда Абу Райҳон Беруний ҳаёти тўғрисида тафсилотлар ва унинг бизгача етиб келмаган Хоразм тарихига оид асаридан лавҳалар биз учун жуда қимматлидир. Чунки, муаррих улуг ватандошимиз билан мулоқотда бўлган, уни яхши билган ва фикрларини қадрлаган.

“Тарихи Масъудий” асарининг форсий матнини У. Морлей Калкуттада 1861 йили, Теҳронда эса Аҳмад Пешаворий 1886 йили, Саид Нафисий 1941-1954 йиллари, Фани ва Фаёз 1945 йили чоп этганлар. Унинг арабча таржимаси Қоҳирада Яҳё Ҳашшоб ва Содиқ Нишот томонидан чоп этилган.

“Тарихи Масъудий” асарининг русча таржимаси тадқиқот ва зарур изоҳлар билан манбашунос олим А.К.Арендс томонидан Тошкентда 1962 йили ва Москвада 1969 йили эълон қилинди. Китобнинг X-XI аср тарихини ўрганувчилар учун манба сифатида аҳамияти жуда катта.

8.5.10. Лубоб ул-албоб

“Лубоб ул-албоб” (“Қалблар қалби”, 1222-1223 йиллари ёзилган) номли асарнинг муаллифи Саъдуддин Муҳаммад Авфий бўлиб, у XII асрнинг сўнгги чораги ва XIII асрнинг I ярмида яшаган адиб, таржимон ва таъкиранивис олимдир.

Авфий 1172-1177 йиллар орасида Бухорода туғилган, асосий маълумотни она шаҳрида олган ва 1201 йили Самарқанд ҳокими Қорахоний Иброҳим IV ибн Ҳусайн (1178-1204) саройига таклиф этилган. У, бу ерда кўпгина фозил кишилар, жумладан шайх Нажмуддин Кубро (1221 йили Урганжда мўғуллар қирғини вақтида ҳалок бўлган) ҳамда шайх Мажиддин Бағдодий (1216 йили хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг амри билан қатл этилган) билан учрашган.

Олим 1205 йилдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросон бўйлаб кўп саёҳат қилган, дастлаб Нисо, Марв, Тус, Ҳирот ва Сеистонда бўлади. У Нишопурда ҳам бўлиб, Хуросоннинг етук арабийнавис ва форсианавис шоирлари билан яқиндан танишади. Хуллас, олим Хуросон шаҳарлари бўйлаб қилган саёҳати вақтида бўлажак таъкираси учун маълумотлар тўплайди.

Авфий мўғуллар истилоси арафасида Ҳиндистон сафарига отланади. Фазнага етканда Чини изхон (1206-1227) бошлиқ мўғул қўшинларининг Ўрта Осиёга бостириб киргани ҳақида хабар тарқалади. Олим Хуросон ва Мовароуннаҳрдан келган қочоқларга қўшилиб Ҳиндистонга жўнайди ва 1222 йили Панжобнинг Уч вилоятига келиб, бу ернинг ҳокими Носируддин Қабочанинг (1205-1227) хизматига киради. Орадан кўп вақт ўтмай, Авфий Гужоратга қози қилиб тайинланади. У 1227 йили Деҳлига кўчиб

келиб, Султон Шамсуддин Элтутмишнинг³¹ хизматига киради ва умрининг охиригача шу ерда кун кечиради.

Нуриддин Муҳаммад Авфий Учда турган вақтида ўзининг “Лубоб ул-албоб” номли тазкирасини ёзди, Гужоратда эса арабийнавис олим қози Муҳсин Танухийнинг (940-994) “Ал-фараж баъд аш-шиддат” (“Офатдан сўнгги овуниш”, 984 йили ёзилган) номли асарини араб тилидан форс тилига таржима қилди. “Жавоми ул-ҳикоят ва лавомиъ ар-ривоят” (“Ҳикоятлар мажмуаси ва ривоятлар шуъласи”) асарини ҳам ўша ерда ёза бошлади.

“Лубоб ул-албоб” тазкира бўлиб, унда Ўзбекистон, Хуросон, Ироқ, Озарбайжон, Фазна ҳамда Фарбий Ҳиндистонда X-XII асрларда яшаб ижод этган 299 шоир ва адиб ҳақида умумий маълумот берилади. Асар Учвилоятининг ҳокими Разиуддин Абубакрнинг топшириғи билан ёзилган.

“Лубоб ул-албоб”нинг форсий матни 1903 ва 1906 йиллари Э.Браун ва Мирза Муҳаммад Қазвиний тарафидан чоп этилган.

Авфийнинг Пмуҳим асари “Жавоми ул-ҳикоят” бўлиб, 1227-1236 йиллар орасида ёзилган. Асар тўрт қисмдан, ҳар бир қисм эса 25 бобдан иборат. У Ҳиндистон, Эрон, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига оид 2113 та тарихий латифадан иборат. Биз учун унинг айниқса тўртинчи қисми алоҳида аҳамият касб этади. Бу қисмда Ўрта Осиёнинг қадимий ўзбекхалқлари ва Бухоро садрлари ҳақида муҳим маълумотлар бор.

“Жавоми ул-ҳикоят” чоп қилинмаган. Айрим қисмлари И. Низомутдинов ва Т. Файзиев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

8.5.11. Тарихи жаҳонкушой

“Тарихи жаҳонкушой” (“Жаҳонгир (Чингизхон) тарихи”) номли йирик тарихий асарни яратган тарихчи XIII асрда ўтган йирик олим ва давлат арбоби Жувайнийдир. Унинг тўлиқ исми Алоуддин Отамалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад ал-Жувайний. У 1226 йили Фарбий Хуросоннинг Жувайн ҳудудига қарашли Озодвор қишлоғида бадавлат ва нуфузли сиёсий арбоб оиласида туғилган. Отаси Баҳоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиб бўлган, мўғуллар хуружи вақтида Султон Жалолуддин билан бирга уларга қарши жангларда қатнашган. Мўғуллар 1221 йили Нишопурни ишғол қилгач, Баҳоуддин Муҳаммад Тусга қочиб борди ва унинг мустаҳкам қалъаларидан бирига яширинди. Лекин қалъа ҳокими уни бандга олиб, мўғул лашкарбошиларида Қўлбўлотга топширди. Қўлбўлот асирнинг маълумотли ва истъодли шахс эканлигини англаб, уни тирик қолдирди. Кейинча Баҳоуддин Му-

³¹ Шамсуддин Элтутмиш (1211-1236) –XIII асрда Шимолий Ҳиндистонни идора қилган Муъиззийлар сулоласидан.

ҳаммад мўғуллар хизматига қабул қилинди ва то вафотига (1258) қадар Хуросондаги мўғул ҳокимлари Чингемур, Киркўз, Арғун оға ҳузурида соҳиб девонлик вазифасида турди.

Баҳоуддин Муҳаммаддан икки ўғил қолди. Тўнғичи Шамсуддин Муҳаммад 1262-1283 йиллари Эрондаги мўғул ҳукмдорлари Элхонлардан Ҳалокухон (1256-1265) ҳамда Абақхон (1265-1282)нинг вазири, соҳиб девони бўлган ва мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган. Кенжа ўғли Алоуддин ёшлигидан яхши ўқиди, араб, форс, кейинчалик мўғул ва уйғур тилларини мукамал ўрганди, ўрта аср фанининг бир талай соҳаларини пухта эгаллади. У ёшлигидаёқ мўғул ҳукмдорлари хизматига қабул қилинди ва Киркўз ҳамда Арғун оғанинг девонида хизмат қилди. Алоуддин Отамалик Жувайний Арғун оға билан уч марта 1246-1247, 1249-1251, 1252-1253 йиллари Мўғулистонга, Қорақўрумга борди. У 1256 йилнинг бошларида Ҳалокухоннинг буйруғи билан Исмоилийлар ҳукмдори Рукниддин Ҳуршоҳ ҳузурига Маймандуз қалъасига элчи бўлиб борди ва унга қаршилик кўрсатмай таслим бўлиш ҳақидаги талабномани тошширди. Жувайний Маймандузни мўғул қўшинлари томонидан ишрол қилиш чоғида Исмоилийларнинг бой кутубхонасини талон-тарождан сақлаб қолди.

Алоуддин Отамалик Жувайний 1259 йили Ироқ ва Ҳузистонга ҳоким, малик қилиб тайинланди. Ўшанда у Бағдод ва унинг атрофидаги жойларни обод қилди. Тарихчи Вассофнинг (XIII аср охири - XIV асрнинг I ярми) маълумотларига қараганда, у катта маблағ, 10000 олтин динар сарфлаб Фрот дарёсидан Куфа ва Нажафга сув олиб келган. Жувайний бу лавозимда 20 йилдан ортиқ турди. 1271 йили рақиблари қози саййид Тожиддин Али ибн Муҳаммад, “Китоб ал-фаҳрий” асари муаллифи Абу Жаъфар Жалолуддиннинг отаси бошчилигида унга қарши зимдан кураш бошладилар. Оқибатда, улар Жувайнийни мансабини сунистеъмол қилиб, хазинани бир қисмини ўзлаштирганликда айбладилар. Жувайний одам ёллаб қози Тожуддин Алини ўлдиртирди, лекин бу билан муҳолифларининг таъқибидан қутулиб қололмади. Ўша йилнинг ўзида Абақхон Бағдод девонини тафтиш қилиш учун одам юборди. Тафтиш натижасида 250 туман (бир туман 10000 кумуш динарга тенг) камомад борлиги аниқланди. Жувайний қамаб қўйилди ва камомад ундириб олингандан кейин ҳибсдан озод қилинди ва ўз мансабига тикланди.

Орадан ўн йил ўтгач, 1281 йили, Тожуддин исмили бир шахс уни яна хазинага “ҳўл чўзишда” ва яширинча Миср билан алоқа борлаганликда айблади. Бағдоднинг молиявий хўжалиги яна тафтиш қилинди ва 300 туман камомад борлиги аниқланди. Жувайний яна ҳибсга олинди, лекин камомадни тўлашга сўз бергани учун қамоқдан озод қилинди. Лекин, бу-

тун ер-сув ва қимматбаҳо буюмларни сотса ҳам, камомаднинг фақат 170 туманини қоплади, холос. Жувайний яна қамоққа олинди, уни қийноққа солдилар, Бағдод кўчалари бўйлаб ялангоч қилиб олиб ўтдилар. Жувайний Тўқудар Аҳмад даври (1282-1284) да оғасининг ёрдамида ҳибсдан озод этилди, мусодара қилинган молу мулки қайтариб берилди. Лекин, орадан кўп ўтмай, шаҳзода Аргун Бағдод девонини қайтадан тафтиш қилиш ва Жувайнийнинг мол-мулкни мусодара қилишни буюрди. Ўша вақтда Жувайний Озарбайжоннинг Арронда эди. Бу хабар фожеага олиб келди – 1283 йили Жувайний юрак хуружидан вафот этди.

Алоуддин Отамалик Жувайний Мўғулистон, Ўзбекистон ҳамда Эроннинг XIII асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихидан ҳикоя қилувчи асари билан шуҳрат топти. Китоб 1260 йили ёзиб тамомланган.

“Тарихи жаҳонкушой” асари уч қисмдан иборат: 1) Мўғуллар, уларнинг Чингизхон давридаги истилочилик юришларидан то Гуюкхон (1246-1249) давригача, шунингдек, Жўжихон, Чиратойхон ва авлодлари тарихи, 2) Хоразмшоҳлар ва Хуросоннинг мўғул ҳукмдорлари давридаги (1258 йилгача) тарихи, 3) Эроннинг 1256-1258 йиллардаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Исмоилийларнинг диний-ҳарбий уюшмаси ва Исмоилийлар давлати (1090-1258) тарихи. Исмоилийлар тарихи Маймандуздаги кутубхонада топилган асарлар, хусусан Исмоилийларнинг кўзга кўринган намояндаларидан Ҳасан Сабоҳнинг (тахминан 1055-1124) ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи “Саргузашти сайийдно” (“Сайидимизнинг саргузаштлари”) номли китоб асосида ёзилган.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистон тарихи учун “Тарихи жаҳонкушой”нинг I-II қисмлари алоҳида аҳамиятга эга. Асарнинг Хоразм ва Хоразмшоҳлар тарихига оид қисми (II қисм) бизгача етиб келмаган “Машориб ат-тажориб ва фавориб ал-ғароиб” (“Имтиҳонни салқинлаштириш жойи ва ажойиб нарсаларнинг юқори даражаси”), Фаҳриддин Розийнинг (1210 йили вафот этган) “Жавомеъ ул-улум” (“Илмлар мажмуаси”) китоблари асосида ёзилган. Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон тарихи, шунингдек, Мўғулистон ҳақидаги хабарлар, асосан муаллифнинг шу мамлакатларга қилган саёҳатлари вақтида тўпланган маълумотлар асосида ёзилган.

“Тарихи жаҳонкушой”нинг форсийча матни Мирзо Муҳаммадхон Қазвиний томонидан 1912, 1916 ва 1937 йилларда нашр этилган. Асарнинг инглизча ва туркча-усмонлича (1 жилди) таржималари бор. Китоб тўғрисида Н. Тошев номзодлик диссертациясини ёқлаган.

8.5.12. Жомеъ ут-таворих

“Жомеъ ут-таворих” (“Тарихлар мажмуаси”) асарининг муаллифи машҳур қомусий олим, тарихчи, тилшунос, табиб ва йирик давлат арбоби Раши-

дуддин Фазлуллоҳ ибн Имоуддавла Абулхайр ал-Ҳамадонийдир. Унинг отабоболари ҳам ўз замонининг ўқимишли кишиларидан бўлганлар. Масалан, бобоси дастлаб йирик қомусий олим Носируддин Тусий (1201-1274) билан биргаликда Аламут қалъасида² Исмоиллийлар хизматида бўлган, сўнг мўғуллар тарафига ўтиб кетган. Отаси Имоуддавла Абулхайр ўрта ҳол киши бўлиб. Ҳамадонда табибчилик билан кун кечирган, кейинчалик Элхонийлар саройига таклиф қилиниб, у ерда ҳам ўз касби билан шуғулланган.

Рашидуддин 1247 йили Ҳамадонда туғилган. Ёшлигидан яхши ўқиб, ота касбидан ташқари. кўпгина илмларни – илоҳиёт, табиий фанлар, мумтоз адабиёт, тарих, география ва бошқа фанларни пухта эгаллаган.

Рашидуддин Элхон Абақохон (1265-1282) даврида унинг шахсий табиби бўлиб хизмат қилган, кейинча Ғоёнхон (1295-1304) ва Ўлжойтухон (1304-1317)лар вазири бўлган. Ушбу хонларнинг ҳомийлиги, айниқса ўзининг тadbиркорлиги орқасида, давлатнинг молиявий муассасаси тамоман унинг қўлида эди, Рашидуддин вазирлик йиллари (1298-1317) ўз даврининг энг бадавлат ва нуфузли кишиларидан бирига айланди. Ҳалоқуийлар давлатининг турли вилоятларида унинг 80 000 гектар ҳосилдор ер-суви, боғлари, ўнлаб ҳаммом, карвонсарой, ҳунармандчилик ва савдо дўконлари, яйловларда эса 250 000 қўйи, 30 000 йилқиси, 10 000 туяси бўлган. Рашидуддиннинг шахсий бойлиги, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 35 000 000 динорга тенг бўлган. Унинг кўп сонли ўғиллари, 16 нафар Бағдод, Рум, Гуржистон, Ардабил, Исфохон, Форс, Хузистон, Кирмон ва Домғон вилоятларининг ҳокими эдилар.

Рашидуддин феодал тарқоқлик ва айирмачилик тарафдори бўлган кўчманчи турк-мўғул катта ер эгаларидан фарқли ўлароқ, ўтроқлик ҳамда марказий давлат муассасасини мустаҳкамлаш тарафдори эди. Унинг Ғоёнхон даврида ўтказган маъмурий ва молиявий ислоҳотлари шунга қаратилганди. Охири Рашидуддин элхонийлар саройида ҳукм сурган фитна қурбони бўлди. Эндигина тахтга ўтқазилган Абу Саъидхон (1317-1335) Рашидуддинни саройдан четлаштирди. Орадан бир йил ўтгач, у Ўлжойтухонни заҳарлаб ўлдиришда айбланиб, 1318 йилнинг 18 июлида қатл этилди, барча мол-мулки мусодара қилинди. Ўшанда унинг Табриздаги 600 000 жилд китобга эга бой кутубхонаси ҳам талон-тарож қилинди.

Рашидуддин тарихда ўзининг йирик асарлари билан ҳам ном қолдирди. Илоҳиёт илмининг айрим масалаларига бағишланган “Ал-мажмуот ар-Рашидия” (“Рашидуддиннинг мажмуалари”), тиббиётга оид “Ал-осор ва-л-иҳйа” (“Тирик нарсаларнинг қолдиқлари”), “Баён ал-ҳақоик” (“Ҳақиқатлар баёни”), қурилиш масалаларига бағишланган “Асила ва ажиба” (“Ажиб ва асил нарсалар”) ва ниҳоят, жаҳон тарихини ўз ичига олган “Жоме ут-таворих” унинг

² Аламут қалъаси - Қазвиннинг шимоли-ғарбий тарафида, Эльбурс тоғида жойлашган мустаҳкам қалъа, Исмоиллийларнинг муҳим қароргоҳларидан.

қаламига мансуб асарлар жумласидандир.

Олимнинг бизнинг замонамизгача тўла етиб келган бирдан-бир асари ана шу “Жоме ут-таворих” бўлиб, у ўрта аср тарихнавислигининг ўзига хос ноёб обидаси ҳисобланади. Бу китоб ўрта аср Шарқ тарихчилигида янги анъана-ни бошлаб берган асар. Унда умумий тарих сифатида мусулмон мамлакатлари тарихи билан бирга, Ғарб мамлакатлари, Хитой ҳамда Ҳиндистон тарихини ҳам ёритилган, Шарқ мамлакатлари тарихи умум жаҳон тарихининг бир қисми, деб ҳисобланган.

“Жоме ут-таворих” асари 1301-1311 йиллар орасида Ҳозонхоннинг топшириғи билан ёзилган. Асар уч қисмдан иборат: 1) Мўғуллар ва улар асос солган давлатлар Улуғ юрт, яъни Мўғулистон, Элхонийлар давлати ҳамда мўғуллар асоратига гушиб қолган мамлакатлар, Шимолий Хитой, Ўрта Осиё ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатлари халқларининг мўғул истилочисигача бўлган қисқача тарихи; 2) Шарқ мамлакатлари халқларининг исломиётдан аввалги тарихи. Араб халифалиғи ва унинг таркибида ташкил топган Ғазнавийлар империяси, Салжукийлар давлати, Хоразмшоҳлар давлати тарихи; Хитой, қадимги яҳудийлар, франклар, Рим империяси ва Ҳиндистон тарихи; 3) Ер курраси ҳамда етти иқлим мамлакатларининг географик ҳолати. Афсуски, асарнинг сўнги, учинчи қисми сақланмаган. Кўлэзма 1318 йили Рашидуддиннинг шахсий кутубхонаси талон-тарож қилинган вақтларда йўқолган бўлиши мумкин.

Мазкур асар, айниқса унинг турк ва мўғул халқларининг Чингизхонга қадар кечган тарихи Маҳмуд Қошғарий ва Алоуддин Отамалик Жувайний асарлари, Элхонийлар кутубхонасида сақланаётган “Олтин дафтар”, Чингизхон ва унинг ота-боболари тарихи, шунингдек, турк-мўғул халқлари тарихи ва ривоятларини яхши билган кишилар. Пўлод, Чжен-сян, Ҳозонхон ва бошқаларнинг оғзаки ахборотлари, Ғарб мамлакатлари, Хитой ва Ҳиндистон халқлари тарихига оид қисмлари ўша вақтларда Эронга келиб қолган франциялик икки католик роҳиб, икки хитойлик олим ва кашмирлик роҳибнинг иштирокида ёзилган. Тўпланган маълумотларни тартибга солиш ишларини муаллифнинг ёрдамчилари Абдулла Кошоний ҳамда Аҳмад Бухорийлар ба-жарганлар.

“Жоме ут-таворих” асарининг айниқса турк-мўғул халқлари тарихини ўз ичига олган қисми Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Китобнинг Ўрта Осиё, Эрон ва Кавказ орти халқларининг XIII аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид қисмлари ҳам бениҳоятда қимматлидир.

Асарнинг айрим қисмлари Кагрмер (1836), Э.Блоше (1911), К.Ян (1941), И.Н.Березин (1858-1888) томонидан рус, француз ҳамда немис тилларига таржима қилинган ва форсча матни, сўз боши билан чоп қилинган. Унинг

Ўзбек тилига қилинган иккита таржимаси бор. Улардан бири Шайбонийлардан Кўчинчихоннинг (1510-1530) топшириғи билан Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али Бухорий томонидан қилинган ва муқаддима ва уч жилддан иборат. Бу таржиманинг ноёб қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 2-гартиб рақами остида сақланмоқда. Иккинчи таржима эса 1556 йили Нисо шаҳрида Солур бобо ибн Қул Али томонидан Урганч ҳокими Али Султоннинг (1572 йили вафот этган) буйруғи билан бажарилган бўлиб, унинг қўлёзма нусхаси Ашхободда Туркменистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида сақланади.

“Жоме ут-таворих” асарининг тўлиқ русча таржимаси 7 нафар мўътабар қўлёзмалар асосида 1946-1960 йилларда Санкт-Петербургда амалга оширилган.

Асарнинг расмлар билан безатилган ноёб қўлёзмаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтида 1620 рақами остида сақланади.

8.5.13. Тарихи гузида

“Тарихи гузида” (“Сайланган тарих”) асари муаллифи Ҳамдуллоҳ Қазвиний бўлиб, у XIII аср сўнги чорағи ва XIV асрнинг II ярмида яшаб ўтган йирик географ ва тарихшунос олимдир. Унинг тўлиқ исми Ҳамдуллоҳ ибн Абубакр ибн Аҳмад ибн Наср Муставфий Қазвиний бўлиб, келиб чиқиши бўйича араб ва 1281 йили Эрон Озарбайжонининг Қазвин шаҳрида турилган.

Ҳамдуллоҳ Қазвиний Рашидуддин даврида Қазвин, Абҳар ва Занжон вилоятларининг молия ишларини бошқарган. Рашидуддин қатл этилгандан сўнг, унинг ўрли Фиёсуддин Муҳаммад (1327-1336 йилларда Элхоний Абу Саъиднинг вазири бўлган)нинг хизматида бўлган. Тарихчи 1350 йили вафот этган.

Ҳамдуллоҳ Қазвиний “Зафарнома”, “Тарихи гузида” ҳамда “Нузҳат ул-қулуб” номли асарлар муаллифидир.

“Тарихи гузида” умумий тарих йўналишида ёзилган асар бўлиб, унда қадим замонлардан то 1330 йилгача Эрон ва қисман, Ўрта Осиёда бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Ҳамдуллоҳ Қазвиний вафотидан кейин ўрли Зайнуддин томонидан асар давом эттирилган ва унга 1392 йилгача Эронда бўлиб ўтган воқеалар қўшилган. Китобнинг асосий қисми ҳожи Фиёсуддин Муҳаммадга бағишланган. Асар муқаддима-фотиҳа ва олти бобдан иборат: 1) Пайғамбарлар ва авлиёлар; 2) исломиятдан аввал ўтган Эрон подшоҳлари; 3) Муҳаммад Пайғамбар, халифан рошидин, Умавийлар ва Аббосийлар тарихи; 4) Аббосийлар даврида Эрон, Афғонистон ва Ўрта

Осиёда ҳукмронлик қилган Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Ғурийлар, Дайламийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, мўғуллар ва бошқа сулолалар тарихи; 5) Исломиёт даврида ўтган шайх, олим ва шоирлар; 6) Қазвин шаҳрининг тарихи.

“Тарихи гузида” Эрон, Ўрта Осиё ҳамда Ўзбекистоннинг XIII-XIV асрнинг I ярмидаги тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Китоб 1910 йили инглиз шарқшуноси Э.Браун томонидан матн ва қисқартирилган инглизча таржимасини ҳамда 1960 йили Абдулҳусайн Навоий асар матнини нашр қилган.

8.5.14. Равзат ули-л-албоб

“Равзат ули-л-албоб” ёки “Равзат ули-л-албоб фи таворих ал-акобир ва-л-ансоб” (“Акобир ва асил (кишилар) тарихи хусусида оқиллар боғи”) номли асарнинг ижодкори Фаҳруддин Абу Сулаймон Довуд ибн Абул-фазл Муҳаммад Банокатий (1330 йили вафот этган) бўлиб, у XIII асрнинг II ярми ва XIV аср I ярмининг I чорагида ўтган шоир ва йирик тарихчи олимдир. У, кўпроқ Банокатий номи билан машҳур.

Банокат Тошкентнинг эски номларидан бири бўлиб, у Илоқ, яъни Оҳангарон дарёсининг Сирдарё билан қўшилиш жойи яқинида жойлашган қадимий шаҳар, 1392 йилидан бошлаб Шоҳрухия номи билан аталган. Тарихчи мана шу шаҳарда туғилган. Элхон Ғозонхон ҳамда Ўлжойтухон саройида хизмат қилган ва 1301 йили малик уш-шуаро (шоирлар подшоҳи) унвонига сазовор бўлган.

Лекин, Банокатий кўпроқ тарихчи олим сифатида ва жаҳон тарихини ўз ичига олган “Равзат ули-л-албоб” номли асари билан машҳур бўлди. Асар 1317 йили ёзиб тамомланган ва муқаддима ҳамда тўққиз қисмдан иборат: 1) Одам Атодан то Мусо пайғамбаргача ўтган даврда яшаган пайғамбарлар; 2) Қадимий Эрон подшоҳлари; 3) Муҳаммад пайғамбар, халифайи рошидин, имомлар, Умавия ва Аббосия халифалари даври; 4) Аббосийлар билан ҳамаср бўлган Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар ва бошқа сулолалар; 5) Яҳудийларнинг пайғамбарлари ва подшоҳлари; 6) Христианлар ва франклар тарихи, христианларнинг дини ва эътиқоди, Арманистон ва франк мамлакатларининг географик ҳолати; 7) Ҳиндистон тарихи, ҳиндларнинг дини ва эътиқоди; 8) Хитой тарихи ва унинг географик ҳолати, хитойларнинг дини ва урф-одатлари; 9) Мўғулларнинг тарихи ва уларнинг истилочилик юришлари.

“Равзат ули-л-албоб” асари Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих” асари асосида ёзилган бўлиб, унинг қисқартирилган таҳрири деб айтиш ҳам мумкин. Лекин, Банокатий асарида Рашидуддин китобида учрамайдиган маълумотлар ҳам бор. Масалан, етти иқлим мамлакатларининг тавсифи,

Эроннинг 1310-1317 йиллар ора­сидаги тарихи шулар жумласидандир.

Хуллас, Банокатийнинг маз­кур асари Ўзбекистоннинг XIII-XIV аср­нинг I чорагидаги тарихи, географик ҳо­лати ва аҳолисининг турмушини ўрганишда муҳим манбалардан ҳисобланади.

“Равзат ули-л-албоб” XVII асрдан буён илмий жамоатчиликнинг диқ­қат-этиборини ўзига тортиб келмоқда. Унинг айрим қисмлари лотин, турк, инглиз ҳамда француз тилларига таржима қилиниб чоп этилган. Китобдан Алишер Навоий ўзининг тарихий асарларини яратишда фойдаланган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Тошкент, Санкт-Петербург, Қозон, Ду­шанбе ва хорижий мамлакатлар кутубхоналарида мавжуд.

8.5.15. Зафарнома

Мавлоно Низомуддин Шомий ёки мавлоно Низомуддин Шанбий, Шан­би Ғозоний асли Табризнинг шимоли-ғарбий тарафида, ундан икки мил масофада жойлашган жойда туғилган тарихчи “Зафарнома” асари билан машҳур. У 1393 йили Амир Темур хизмати­га қабул қилинган, 1404 йилга­ча у билан, соҳибқироннинг ҳарбий юришларида воқеанавис ва воиз ман­сабида иштирок қилган.

1402 йили Амир Темур унга ўзининг тарихини аниқ ва содда тилда ёзиб беришни буюрган. Низомуддин Шомий бу асарни 1402-1404 йил­лар орасида ёзиб тамомлаган. Асар жаҳонгирнинг ҳокимият тепасига ке­лиши (1370 йил.)дан то 1404 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. “Зафарнома” асари ҳақиқатан ҳам содда тилда, ра­вон услубда ёзилган, далилий маълумотларга бой. Лекин, Амир Темур ҳаёти мазкур асарда бирмунча, Шарафуддин Алига нисбатан кам иде­алаштирилган.

Асар Ўзбекистон, Қозоғистон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV аср II ярми ва XV аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрга­нишда муҳим ва ишончли манбалардан бири ҳисобланади.

Низомуддин Шомий ўз асарини ёзишда Ғиёсидин Али Яздийнинг “Рўзнамайи ғазавоти Ҳиндустон”, Амир Темурнинг уйғур котиблари то­монидан яратилган “Тарихи хоний” ва бошқа саройда битилган кунда­ликлардан фойдаланган.

“Зафарнома”ни Низомуддин Шомийнинг иккита таҳрири мавжуд: 1) 1404 йили Амир Темур Озарбайжон юришидан қайтганда унга тақдим этилган нусха. 2) Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга (1404 йил 26 март­да Амир Темур “Ҳалокухон тахти”ни, яъни Ғарбий Эрон ҳамда Озарбай­жонни инъом қилган) пайтида тақдим қилинган. У юқорида қайд этиб ўтилган биринчи нусхадан деярли фарқ қилмайди. Асар “Зафарнома” деб аталади. Унга айрим услубий тузатишлар киритилган ва дебо­ча ҳамда Мирзо Умарга бағишланган кичик бир илова (зайл) қўшилган. Шунга қара-

ганда, Низомуддин Шомий умрининг сўнгги йилларини Мирзо Умар хизматида бўлган ва она юрти Табризда истиқомат қилган.

“Зафарнома”нинг қўлёзма нусхалари Арманистон, Англия, Франция, Ироқ ва Туркия кутубхоналарида сақланмоқда. Асарнинг танқидий матни Ф. Гауэр томонидан 1937 ва 1956 йиллари Прагада чоп этилди.

1996 йили Низомуддин Шомий “Зафарнома” асарини Ю. Ҳақимжонов томонидан амалга оширилган форсча таржимаси А. Ўринбсёв томонидан таҳрир қилиниб нашр этилди.

8.5.16. Мунтахаб ут-таворихи Муъиний

“Мунтахаб ут-таворихи Муъиний” номли Темурийлар даврига оид асар муаллифи Муъиниддин Натанзийдир. У Исфаҳон шаҳрига қарашли, ундан қарийб йигирма фарсаҳ масофада жойлашган Натанз шаҳрида туғилган. Ч. А. Сторининг маълумотига қараганда асли сеистонлик бўлган³³. Форс вилоятининг ҳоқими Темурий Искандар Мирзо (Амир Темурнинг набираси, Умаршайхнинг ўғли, 1415 йили иниси Бойқаро Мирзо томонидан ўлдирилган) саройида хизмат қилган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг сўзларига қараганда: “Муъиниддин Натанзий Султон Искандар даврида Ироқи Ажам ва Форсда шуҳрат топган олимлар ва шоирлар жумласидан бўлиб..., илмда ўз замонасининг етакчиси эди ва Мирзо Искандарнинг мақома ва ҳолати ҳамда тарихини ёзган”³⁴.

Муъиниддин Натанзий қаламига мансуб бўлган ва бизнинг замонамизгача етиб келган бу асарнинг аниқ номи маълум эмас. У илмий жамоатчилик орасида “Аноним Искандера” номи билан машҳур. Асар 1413 йили ёзиб тамомланган. Унинг иккинчи таҳрири ҳам бўлиб, “Мунтахаб ут-таворихи Муъиний” (“Муъинийнинг сайланган тарихи”) деб аталади ва Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзога бағишланади.

“Мунтахаб ут-таворих” умумий тарих типига ёзилган асар бўлиб, оламнинг яратилишидан то Амир Темур вафотигача, 1405 йил 18 февралгача мусулмон мамлакатларида юз берган воқеалар ҳақида бахс юритади. Асар муқаддима ва уч бобдан иборат.

Муқаддима диний мазмунда бўлиб, унда оламнинг яратилиши, Одам Ато ва унинг фарзандлари, Нуҳ пайғамбар ва унинг авлоди ҳақида умумий гап боради.

Биринчи бобда қадимий Эрон ва Юнонистон подшоҳлари, Рим ва Византия императорлари, Рим папалари, қадимий араб ҳамда Эфиопия подшоҳларининг қисқача тарихи баён этилган.

³³ Стори Ч. А. Персидская литература. 1 қисм. 339-бет.

³⁴ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Э. Браун нашри. -Лейден: Лондон: 1901. 371-бет.

Иккинчи бобда Муҳаммад пайгамбар ва унинг авлоди, халифайи рошидин, Умавия ва Аббосия халифалари, Арабистон ҳамда Мисрда подшоҳлик қилган Али ва Фотима авлоди, шунингдек, Аббосийлар билан замондош бўлган Эрон ва Мовароуннаҳр ҳукмдорлари тарихи талқин этилган.

Асарнинг ноёб ва қимматли қисми унинг учинчи боби ҳисобланади. У турк-мўғул қабилалари ва уларнинг келиб чиқиши, Чингизхон ва унинг авлоди, Шимолий Хитойда ҳукмронлик қилган мўғул хонлари, Чигатой улуси ҳукмдорлари, Элхонийлар, Жалоирийлар, Чўпонийлар, Музаффарийлар, Оқ Ўрда хонлари, 1346-1370 йиллар орасида Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган амирлар тарихини ўз ичига олади.

Асарнинг учинчи қисмини ёзишда муаллиф Табарий, Жувайний, Рашидуддин ҳамда ўзбек тилда ёзилган "Тарихи хоний" каби асарлардан кенг фойдаланган.

"Мунтахаб ут-таворихи Муъиний" асарининг матни 1957 йили Эронда Жак Обен тарафидан чоп этилган. Унинг қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Англия, Франция ва Эрон кутубхоналарида мавжуд. Бу асар тўғрисида ва ундаги айрим лавҳаларни Ф.Каримов "Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида" (Т., 1996) ва "Темурийлар бунёдкорлиги давр манбалари" (Т., 1997) номли тўшламларда чоп этган. У Амир Темур тўғрисидаги маълумотларни таржима қилиб «Жаҳон адабиёти» журналида 2006 йили эълон қилди.

8.5.17. Мажму ат-таворих

"Мажму ат-таворих" ёки "Зубдат ут-таворих" номли асар муаллифи Ҳофиз Аbru номи билан машҳур бўлган йирик географ ва тарихчи олимдир. Унинг ҳақиқий исми Шаҳобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Хавофийдир. Абдураззоқ Самарқандийнинг сўзларига қараганда Ҳофиз Аbru Ҳирот ҳудудидаги Хавофда турилган, Ҳамадонда таҳсил кўрган ва 1430 йилда Занжонда вафот этган. Бошқа тарихий манбаларнинг маълумотлари ва унинг сўзларига қараганда Ҳофиз Аbru Амир Темур ва Шоҳрух саройида истиқомат қилган ва ҳар иккала ҳукмдор билан яқиндан муносабатда бўлган. Агар у Амир Темур билан фақат саройдагина яқин суҳбатдош бўлган бўлса, Шоҳрух билан унинг юришларида бирга бўлган.

Ҳофиз Аbru Шоҳрухнинг топшириғи билан иккита йирик асар ёзган.

Булардан бири тарихий-географик мазмунда бўлиб, 1414-1420 йиллар орасида ёзилган. У X асрда араб тилида битилган номаълум бир китоб асосида ёзилган. Ю.Е.Борщевскийнинг сўзларига қараганда, бу "Китоб ал-масолик ва-л-мамолик" деб аталиб, Ҳасан ибн Аҳмад Муҳаллабийнинг қаламига мансуб бўлган. Шоҳрух Мирзо 1414 йили Ҳофиз Аbrуга маз-

кур асарни форс тилига таржима қилиш ва бошқа манбалар асосида қайта ишлашни топширган. Демак, бу асар шунчаки компиляция ва таржима бўлиб қолмай, балки янги далиллар билан бойитилган, диққатга сазовор асардир. Шунини айтиш кифояки, унда ҳар бир вилоятнинг географик ҳолатини тавсифлашдан ташқари, унинг қисқача сиёсий тарихи ҳам баён қилинган. Биз учун асарда Амударёнинг Каспий денгизига қуйилиши ҳақидаги, шунингдек, Мовароуннаҳр ва унинг йирик шаҳарлари Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш, Термиз, Хўжанд ва бошқалар ҳақида келтирилган маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

Асарнинг яхши қўлёзма нусхалари Англия ва Россия, Санкт-Петербург шаҳрида сақланмоқда.

Ҳофиз Аbru Шохрухнинг кўрсатмаси билан ўздан аввал ўтган мазкур тарихчилар Табарий, Рашидуддин ҳамда Низомуддин Шомий асарларига қўшимчалар (зайл) ҳам ёзган. 1412-1418 йиллар орасида ёзилган бу қўшимчалар “Мажмуа-йи Ҳофиз Аbru” деб аталади.

Табарий асарининг Балъамий таҳририга қилинган қўшимча халифа Муқтадир (908-932) замонидан то Мўътасим (1242-1258) давригача халифаликка кирган мамлакатларда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади.

Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”ига қилинган қўшимчага Куртлар (Картлар) сулоласидан чиққан подшоҳлар, Туға Темур, Амир Вали ибн Шайх Али Ҳинду, сарбадорлар ҳамда Амир Арғуншоҳ тарихи, яъни Эронда 1306-1393 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар киритилган.

Низомуддин Шомийнинг “Зафарнома”сига қилинган иловада эса Амир Темур ҳукмронлигининг сўнгги даври ва Шохрух тарихи 1416 йилга қадар баён этилади.

“Мажмуа”нинг айрим қисмлари матни ва таржимасини Хонбобо Баёний 1938 йилда, Ф.Тауэр 1959 йили ва К.М.Маитра 1934 йили нашр эттирганлар.

Ҳофиз Аbrунинг асосий катта тарихий асари “Мажму ат-таворих” бўлиб, уни муаррих Шохрухнинг ўғли Бойсунғур Мирзо (1433 йили вафот этган)нинг топшириғи билан 1423-1425 йиллари ёзган. Мазкур асар тўрт қисмга бўлинган: 1) исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар ва Эрон подшоҳлари; 2) Муҳаммад пайғамбар ва араб халифалари (ал-Муҳтасимгача); 3) Эроннинг Салжуқийлар ҳамда мўғуллар давридаги (Элхон Абу Саид давригача) тарихи; 4) “Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий”.

Асарнинг сўнгги, тўртинчи қисми янги ва мустақил аҳамиятга эга бўлиб, унда Амир Темур тарихи қайта ишланган ва бирмунча тўлдирилган ҳамда Хуросон, қисман Мовароуннаҳрнинг 1427 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволи баён этилган.

“Мажму ат-таворих” асарининг қўлёзмалари Тошкент ҳамда Туркия,

Олмония, Англия, Франция, Эрон ва бошқа хорижий мамлакатлар кутубхоналарида сақланмоқда.

8.5.18. Тарихнома

“Тарихнома” ёки “Зайли Зафарнома” (“Зафарнома”га қўшимча”) деб аталадиган муҳим тарихий асар муаллифи Хожа Тожуддин ас-Салмоний-дир. У етук хаттот бўлиб Музаффарийлар³⁵ саройида, девони иншода хизмат қилган. Амир Темур Шерозни эгаллаб, Музаффарийлар сулоласи барҳам топгандан кейин 1393 йили бошқа илм аҳли билан Самарқандга олиб келинган ва сарой хизматига тайинланган. 1409 йили март ойида амирлар исёни бартараф этилгач, олий ҳокимият Шоҳрух Мирзо Хожа Тожуддин ас-Салмоний унинг амри билан Ҳиротга олиб кетилади ва олий ҳукмдорнинг топшириғи билан ўзининг мазкур асарини ёзишга киришади. Лекин, уни тамомлай олмайди. Орадан кўп вақт ўтмай, саройда вазир Фаҳруддинга қарши уюштирилган фитнада қатнашганликда айбланиб, қамалиб қолади ва жазога тортилади.

Хожа Тожуддин ас-Салмоний мазкур асарида Амир Темурнинг сўнгги йиллари ва Шоҳрух Мирзонинг тарихини ёзишни ният қилган эди. Лекин, тақдир тақозоси билан мақсадига эриша олмайди. Фақат 1404-1409 йиллар тарихини ёзиб битиришга улгуради, холос. Асарда 1404 йилда Хитойга юриш олдидан Конигилда ўтган катта тантаналар, шаҳзодалар Улғубек, Иброҳим Султон, Ижил Мирзо, Сиди Аҳмад, Пирмуҳаммад ва Мирзо Бойқароларнинг никоҳ тўйлари, Хитойга юришнинг бошланиши, ҳазрат соҳибқироннинг 18 феврал 1405 йилги вафотидан кейинги оғир аҳвол, Халил Султоннинг ноқонуний йўл билан олий ҳокимиятни эгаллаб олиш воқеалари батафсил баён этилади. Воқеалар тафсилоти 1408 йил март ойида Халил Султоннинг амир Худойдод бошлиқ бир гуруҳ фитначи амирлар тарафидан асир олинishi ҳақидаги ҳикоя билан тугайди.

Хожа Тожуддин ас-Салмонийнинг “Тарихнома” асари бизнинг замонамизгача уч нусхада етиб келган. Улардан бири сукутли ва шу кунларда Англиянинг музейида (Инв.№ 159) сақланмоқда. Яна иккитаси Туркияда, Истанбулдаги Сулаймон Фотиҳ (Инв.№ 4305) ва Лала Исмоил афанди кутубхоналарида (Инв.№ 304) сақланади. Инусха сукутли, иккинчиси тўла.

Асар Г.Р.Рёмер томонидан немис тилига 1956 йили, Исмоил Ака томонидан 1988 йили турк тилига ва З.М.Буниятов томонидан 1991 йили рус тилига эркин таржима қилинган.

---

³⁵ 1313-1393 йилларда Форс, Кирмон ва Курдистонни идора қилган сулола. Асосчиси Муборизиддин ибн Музаффар (1313-1359).

8.5.19. Зафарномаи Темурий

“Зафарномаи Темурий”, “Фатҳномаи соҳибқироний”, “Тарихи жаҳонкушои Темурий” ёки “Зафарнома” номи билан машҳур бўлган асарнинг муаллифи ўз даврининг йирик тарихчиси Шарафуддин Али Яздидир. У, асли Эроннинг Язд вилоятидаги Тафт қишлоғидан бўлиб, турли фан соҳаларини эгаллаган эди. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий уни “Шарафуддин давлат ва дин”, яъни дин ва давлат шарафи деб таърифлаган.

Шарафуддин Али Яздий Форс вилоятининг ҳокими Темурий Иброҳим Султон (1415-1435) саройида хизмат қилган. У илм-фан ҳомийси бўлмиш мазкур шаҳзоданингина эмас, балки Шоҳрухнинг ҳам зўр ҳурмат-эътиборини қозонган эди.

Шарафуддин Али Яздий 1442 йили Шоҳрухнинг набираси ва Султония, Қазвин, Рай ҳамда Кум ҳокими Султон Муҳаммад (1442-1446)нинг таклифи билан Кумга келди ва шаҳзоданинг хизматига кирди. Султон Муҳаммад 1446 йили Шоҳрухнинг офир касаллигидан фойдаланиб, исён кўтарди, Ҳамадон ҳамда Исфохонни босиб олди, Шерозни қамал қилди. Шоҳруҳ унга қарши қўшин тортти. Султон Муҳаммад Шоҳруҳ билан очиқ жанг қилишдан қўрқиб тоққа қочди³⁶. Шоҳруҳ Султон Муҳаммад билан яқин бўлган кишиларни, шунингдек, маҳаллий саййидлардан бир-мунчасини исёнда иштирок этишда айблаб ҳибсга олди ва кўпларини ўлимга маҳкум қилди. Ўшанда ҳибсга олинганлар орасида Шарафуддин Али Яздий ҳам бор эди. Фақат Мирзо Абдуллатифнинг (Улугбекнинг тўнғич ўғли) аралашуви билан Шарафуддин Али Яздий жазодан қутулиб қолди. Шаҳзода уни Самарқандга, отаси ҳузурига жўнатиб юборди. Шарафуддин Али Яздий Самарқандда бир йил чамаси истиқомат қилди ва фикримизча, Улугбекнинг илмий изланишларида иштирок этган бўлиши керак. Шоҳруҳ вафотидан (1447) кейин 1449 йилда Шарафуддин Али Яздий Хуросонга қайтди ва Султон Муҳаммаднинг руҳсати билан яна ўз ватани Тафтга қайтиб борди ва умрининг охириги қисмини узлатда кечирди. Шарафуддин Али Яздий 1454 йили вафот этди.

“Зафарнома” асосан Низомуддин Шомийнинг шундай номли асари асосида зўр бадиий маҳорат билан ёзилган. Лекин, Шарафуддин Али Яздий Низомуддин Шомий асарида баён этилган воқеаларнинг баъзиларига янги тарихий манбалар асосида аниқликлар киритди, уни янги исбот ва далиллар билан бойитди. Амир Темурнинг шахсияти ва унинг фаолиятидаги қарама-қаршилиқлар, яъни бир томондан қаттиққўл эканлиги,

³⁶ Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1447 йили Султон Муҳаммад яна Форсга эгаллади, Шоҳруҳ вафотидан сўнг (1447 йил 12 март) Хуросонни қўлга киритди, лекин 1451 йили иниси Абулқосим Бобурдан енгилди ва унинг амри билан қатл этилди.

Шомондан эса Мовароуннаҳрдаги тарқоқликка барҳам бериб, марказлашган давлатга асос солганлиги бирмунча тўғри ва ҳаққоний ёритилган.

Шарафуддин Али Яздий асарининг зўр қиммати шундаки, унда Мўғул империясининг таркибида ташкил топган Олтин Ўрда, Элхонийлар давлати, Чигатой улуси, шунингдек Мовароуннаҳрнинг Чингизхон замонидан то Темур давлатининг пайдо бўлишигача бўлган ижтимоий-сиёсий тарихи қисқа тарзда ёритиб берилган. Асарнинг бу қисми “Тарихи жаҳонгир”, ёки “Муқаддимаи Зафарнома” номи билан аталади ва 1419 йили ёзиб тамомланган.

“Зафарнома” асарининг асосий қисми, муаллифнинг дастлабки режасига кўра, уч қисм – мақоладан иборат бўлмоғи, биринчи қисмда Амир Темур тарихи, иккинчи қисмда Шоҳрух Мирзо ва ниҳоят, учинчи қисмда ушбу асар ёзишнинг ташаббускори Иброҳим Султоннинг даврида ўтган воқеалар баён этилиши мўлжалланган эди. Лекин, биз ҳозир асарнинг биринчи қисмигагина эгамиз, холос. Унинг иккинчи ва учинчи қисмлари сақланмаган. “Зафарнома” асарининг асосий қисми 1425 йилда ёзиб тамомланган.

Асарнинг қўлёзма нусхалари кўп, хорижий мамлакат кутубхоналари, хусусан Тошкентда ЎзРФА Шарқшунослик институтида унинг йигирма тўрт нусхаси бўлиб, уларнинг иккитасига (Инв. № 3440 ва № 4472) XV ва XVII асрларда расмлар ишланган. “Зафарнома” асари мағни Ҳиндистон (1885-1888), Эрон (1957) ва 1972 йили А.Ў.Ўринбоев томонидан Тошкентда чоп қилинган. Асар икки марта ўзбек тилига, инглиз, француз ва турк тилларига таржима қилинган. Ундан айрим парчалар инглиз ҳамда рус тилларида босилган. Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али Бухорий томонидан ўзбекчага қилинган таржима 1997 йили Ашраф Аҳмад ва Ҳ. Н. Бобобеков таъдиди, ўзбоши ва изоҳлари билан нашр этилган.

“Зафарнома” асарининг муқаддимаси терма таржимаси ва 10 йилги Мовароуннаҳр воқеалари баёни О.Бўриев томонидан таржима қилиниб, 1996 йили нашр қилинди. Китобнинг Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатлари тарихини ўрганишдаги илмий аҳамияти жуда катта. Кейинча яратилган тарихий асарларга бу китобнинг таъсири яққол сезилади.

8.5.20. Улуси арбаъ-йи Чингизий

“Улуси арбаъ-йи Чингизий” (“Чингизийлар тўрт улуси” (тарихи) ёки “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) номли асар асосий муаллифларидан бири, унинг яратилиш ташаббускори XV асрда ўтган буюк олим, йирик давлат арбоби, Шоҳрух Мирзонинг ўғли Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбекдир. У 1394 йил 22 мартда Амир Темурнинг Ироқ ва Озарбайжонга қилган юриши вақтида Султония шаҳрида, Эрон Озарбайжонидан

туғилган. Амир Темур саройида ҳукм сурган анъанага кўра, шаҳзода Соҳибқироннинг катта хотини Сароймулк хоним – Биби хонимнинг тарбиясига топширилади. Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1395 йили Амир Темур Сароймулк хоним ва набирасини Шоҳрухга қўшиб Самарқандга жўнатади.

1398 йили Улуғбекка машҳур қиссахон, шоир ва олим, шайх Ориф Озарий (1382-1462) муаллим этиб тайинланди ва у дастлабки асосий таълимни ана шу ажойиб инсондан олди. Шаҳзода Амир Темурнинг бир қатор ҳарбий ҳаракатларида, 1399-1404 йиллари Туркия ва Сурияга қарши ўтказилган юришда, 1404-1405 йили Хитойга қарши уюштирилаётган юришда қатнашди.

Амир Темур 1405 йил 18 февралда вафот этгач, Мовароуннаҳр тахтини набираси Халил Султон зўрлик билан эгаллаб олди. Бу вақтда Улуғбек отаси Шоҳрух хизматида бўлди. 1409 йили Халил Султон ўз амирлари томонидан асир олингач, Шоҳрух Хуросондан Моваруннаҳрга келиб, Мирзо Улуғбекни Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳокими этиб тайинланди. У 1449 йилнинг 25 октябригача бу мамлакатни бошқарди.

Мирзо Улуғбек йирик давлат арбоби, саркарда эди. Лекин, у буюк олим ва илм-фан ҳамда маданият ҳомийси сифатида тенги йўқ эди. Самарқанд унинг даврида Шарқнинг йирик илм-фан ва маданият марказларидан бирига айланди.

Мирзо Улуғбек икки йирик асар яратди. Бири “Зижи жадиди кўрагоний” (“Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали”) бўлиб, 1437 йили яратилган китобда илми нужумнинг назарий ва амалий масалалари қамраб олинган, ўша даврдаги энг юксак илмий жасорат ҳисобланган.

Олимнинг иккинчи асари “Улуси арбаъ-йи Чингизий” бўлиб, унда XIII-XIV асрларда Мўғул империяси таркибига кирган мамлакатларнинг ижтимоий-сиёсий тарихи қисқа тарзда баён этилган. Китоб 1425 йилдан кейин тугалланган.

“Тарихи арбаъ улус” муқаддима ва қисмдан иборат. Муқаддимада ўрта асрларда тарихчилар ўртасида ҳукм сурган анъанага кўра, исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, туркларнинг афсонавий ота-боболари ҳисобланган Ёфас ибн Нуҳ ва унинг фарзанди Туркхон, шунингдек, турк-мўғул қабилалари ва Чингизхон тарихи баён этилган.

Биринчи қисм Улуғ юрт, яъни Мўғулистон ва Шимолий Хитой тарихи, Ўғдайхон (1227-1241), Чингизхоннинг учинчи ўғли давридан то Ариқ Буғо авлоди Ўрдой қоон замонигача юз берган воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи қисмда Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда тарихи, Жўжихондан давридан то Шоҳрухнинг замондоши бўлмиш Муҳаммадхон замонигача, XIII-XV асрнинг I чораги тарихи баён этилган.

Учинчи қисмда Элхонийлар, яъни Эрон ҳамда Озарбайжоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихидан бахс юртилади.

Тўртинчи қисмда Чигатой улусининг, Кошғар, Еттисур, Мовароуннаҳр, Шимолий Афғонистон ҳудудидаги XIII-XIV асрлардаги тарихи талқин этилган. Шуни ҳам айтиш керакки, муаллиф мазкур улусда ҳукмронлик қилган ҳар бир ҳукмдор хон устида қисқа ва алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларнинг даврида содир бўлган воқеалардан энг муҳимларини баён этган.

“Тарихи арбаъ улус” асарининг айрим қисмлари, хусусан унинг тўртинчи қисми, кўп жиҳатдан Шарафуддин Али Яздийнинг “Муқаддима-и Зафарнома”сига ўхшаб кетади. Лекин, Улуғбек асари бирмунча мукамалдир. Бундан ташқари, унда тўрт улус ўртасидаги сиёсий муносабатлар, “ўзбек” этнонимининг келиб чиқиш вақти хусусида ҳам қимматли маълумотларни учратамиз.

Ушбу китобнинг фақат қисқартирилган таҳрирининг тўрт мўътабар қўлёзмаси бизгача етиб келган. Уларнинг иккитаси Англияда, биттаси Ҳиндистонда ва тўртинчи нусхаси АҚШда сақланмоқда.

Мирзо Улуғбек тарихий асарининг инглизча таржимаси 1838 йили Майлс томонидан Англияда чоп этилган. Ўзбекча таржимаси Б.Аҳмедов, М.Ҳасаний ва Н.Норқуловлар томонидан бажарилиб, 1994 йили Тошкенда чоп этилди.

“Тарихи арбаъ улус” Марказий Осиё, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XIII-XIV асрлардаги тарихини, айниқса Чигатой улуси тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири вазифасини ўташи мумкин.

8.5.21. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн

“Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиш жойи ва икки азим дарёнинг қўшилиш ери”) номли йирик тарихий асар муаллифи ўз даврининг йирик дипломати ва тарихчи олими Абдураззоқ Самарқандийдир. Унинг тўлиқ исми Камолуддин Абдураззоқ ибн Жалолуддин Исҳоқ Самарқандий (1413-1482) бўлиб, Ҳиротдаги бадавлат ва нуфузли хонадонларнинг бирига мансубдир. Тарихчининг отаси Шоҳрух ҳузурда қози аскар ва имомлик лавозимида турган. Абдураззоқ яхши ўқиб, фикҳ, тафсир, ҳадис, араб тили, ғазал ва тарих илмларини пухта эгаллаган ўз замонасининг етук олимларидан бири бўлиб етишди.

Абдураззоқ Самарқандий 1438 йили ўзининг қози Азизуддиннинг араб тили грамматикасининг баъзи масалалари, юклама ва олмошни тадқиқ этувчи “Рисолайи Азудия” китобига бағишланган шарҳини ёзиб тамомлади ва уни Шоҳрухга тақдим қилди. Ҳукмдор асар билан танишиб ва ёш олимдаги улкан салоҳиятни кўриб, уни сарой хизматига, девони иншога

тайин қилди. Шу вақтдан бошлаб то 1463 йилга қадар Абдураззоқ Самарқандий дастлаб Шоҳрух, сўнгра Абулқосим Бобур (1451-1457) ва бошқа Темурий шаҳзодаларнинг саройида хизмат қилди.

Абдураззоқ Самарқандий кўпроқ хорижий давлатлар билан олиб бориладиган дипломатик ёзишмаларни ҳозирлаш, шунингдек элчилик ишлари билан машғул бўлган. Масалан, у Шоҳрух даврида 1441 йили Жанубий Ҳиндистонга элчи қилиб юборилади. Коликут шаҳрида ҳамда Вижа-янагар рожалигида бўлиб орадан икки йил ўтгач, 1444 йилнинг 27 декабрида Ҳиротга қайтиб келади. Мазкур элчилик Темурийлар давлатининг Ҳиндистон билан бўлган муносабатларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда катта роль ўйнайди. Абдураззоқ Самарқандий Ҳиндистон сафари вақтида кўрган-биланларини тўплаб, бир хотира сифатида ёзиб қолдирган ва бу маълумот Темурийлар давлати билан Ҳиндистоннинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, айниқса Ҳиндистоннинг ижтимоий ва маданий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутади.

Абдураззоқ Самарқандий 1447 йили Шоҳрухнинг топшириғи билан Гилонга борди ва унинг ҳокими амир Муҳаммад билан музокаралар олиб борди. Ўша йили у Мисрга элчи қилиб тайинланди, лекин Шоҳрухнинг (1447 йил 12 март) вафоти туфайли бу ташриф амалга ошмай қолди.

Абдураззоқ Самарқандий Абулқосим Бобур хизматида бўлган кезларида унинг ҳарбий юришларида, масалан, 1458 йили Мозандарон ва 1454 йили Самарқанд устига қилган юришларида қатнашди. 1458 йили Ҳиротни эгаллаган Султон Абу Саъид Мирзо уни 1463 йили Шоҳрух хонақосига шайх қилиб тайинлади ва Абдураззоқ умрининг охиригача ўша манзилда истиқомат қилиб, асосан илмий иш билан машғул бўлди.

Абдураззоқ Самарқандий йирик тарихнавис олим сифатида ҳам ном қолдирди. У Эрон, Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг XIV-XV асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдан, шунингдек, Темурийлар давлатининг кўшни мамлакатлар Ҳиндистон, Хитой ва бошқалар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари тарихидан баҳс юритувчи “Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн” деб аталувчи асари билан машҳур бўлди. Китоб 1467-1470 йиллар орасида яқунланган.

“Матлаъ ус-саъдайн” икки қисм – дафтардан иборат: 1) Элхон Абу Саъид (1316-1335) давридан то Амир Темурнинг вафоти ва Ҳалил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтиришигача, яъни 1405 йилгача бўлган давр тарихи ва 2) Шоҳрухнинг 1405 йили Ҳиротда Темурийлар империясининг олий ҳукмдори деб эълон қилинишидан то Темурий Абу Саъиднинг 1469 йили ўлдирилишигача бўлган тарихи. Асарнинг 1427 йилгача бўлган даврни ўз ичига олган қисми компиляция бўлиб, Ҳофиз Абрунинг “Мажмуъ ат-таворих” китоби асосида ёзилган.

Асарда воқеалар хронологик тартибда, йилма-йил баён қилинган. Бу ҳол китобдан фойдаланишда катта қулайликлар турдиради, албатта.

“Матлаъ ус-саъдайн”нинг қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Душанбе ва Англия, Франция, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Асарнинг иккинчи дафтари матни Муҳаммад Шафъеъ томонидан 1941 ва 1949 йиллари Лоҳур шаҳрида чоп этилган.

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистонга қилган сафари баён этилган қисми ҳамда иккинчи дафтарнинг 1405-1427 йиллар воқеаларини ўз ичига олган қисм-жуз А. Ғринбоев томонидан ўзбек тилига таржима қилинб, 1960 ва 1969 йиллари чоп этилган.

“Матлаъ ус-саъдайн” асарининг иккинчи қисми, хусусан унинг 1427-1469 йиллар воқеаларини ўз ичига олган қисми янги бўлиб, Эрон, Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг шу давр ичидаги ижтимоий-сиёсий тарихи ва маданий ҳаётини ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди.

8.5.22. Равзат ус-сафо

“Равзат ус-сафо” (“Соф жаннат боғи”) ёки “Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо” (“Пайгамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақидаги соф жаннат боғи”) номи билан машҳур бўлган асар умумий тарихга оиддир. Унинг муаллифи Мир Муҳаммад ибн Саййид Бурхониддин Ховандшоҳ ибн Камолуддин Маҳмуд ал-Балхий бўлиб, асосан Мирхонд (1433-1497) номи билан машҳур.

Муаррихнинг ота-боболари асли Бухородандир. Мирхонднинг отаси саййид Бурхониддин Ховандшоҳ ҳам ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, Темурийлар ҳукмронлиги даврида Балхга кетиб қолган ва ўша ерда вафот этган.

Мирхонд Балхда туғилган, лекин умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказган. Унинг набираси Хондамирнинг гувоҳлик беришича, Мирхонд Алишер Навоий билан учрашгунча турли илмлар билан шуғулланган, аммо биронтасида мутаъин эмас эди. Тарихчи Алишер Навоий билан учрашгач, шоир ўзининг “Ихлосия” хонақоҳидан унга алоҳида хона ажратиб, шахсий кутубхонасидаги китоблардан фойдаланишга ижозат бериб, олимни умумий тарихга оид катта асар ёзишга ундаган, уни бу соҳада доимо моддий қўллаб турган. Аммо, Мирхонд улкан асарини мукамал тугата олмай, яъни еттинчи жилди ва жуғрофий илова материаллари йиғилган мусаввада ҳолида қолганида вафот этади. Унинг асарини набираси Фиёсиддин Хондамир яқунига етказди.

“Равзат ус-сафо” асарини яратишда Мирхонд қирқта муаллиф, яъни араб тилида ижод қилган ўн саккизта ва форс тилида ижод қилган йигир-

ма иккита олим ижодига мурожаат қилган. Шак-шубҳасиз, бу асар замонавий тадқиқот даражасида яратилган тарихий ёдгорликдир.

Китоб муқаддима, хотима ва етти жилддан иборат:

Дунёнинг “яратилишидан” то Сосоний Яздижард III (632-651) давригача;

Муҳаммад пайғамбар ва халифани рошидин даври;

12 имом тарихи; Умавий ва Аббосий халифалари;

Аббосийлар билан замондош сулолалар;

Чингизхон ва унинг авлоди;

Амир Темур ва унинг авлоди то Султон Абу Саид вафотигача (1469);

Султон Ҳусайн ва унинг авлоди тарихи (1523 йилгача) баён этилган.

Сўнги 7- жилди мусаввадалигича қолиб кетган ва уни Хондамир тўлдириб, оққа кўчирган.

“Равзат ус-сафо” асарининг 1-6- жилдлари компиляция – бошқалар асаридаги маълумотлар асосида ёзилган бўлса-да, кўплаб манбалардан фойдаланиш асосида яратилгани учун бу қисми ҳам катта илмий аҳамиятга эга. 6- жилднинг бир қисми ва 7- жилд янги маълумотлар ва муаллиф ўзи кўрган, билган ва шоҳиди бўлган воқеалар баёнидан бўлганлиги учун жуда катта аҳамиятга эга.

“Равзат ус-сафо” асарини энг машҳур ва манзур умумий тарихга оид форс тилидаги китоблардан бири деб баҳолаш мумкин, чунки биргина Тошкентдаги Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институт хазинасида унинг юздан зиёд мўътабар қўлёзмалари мавжуд. Ушбу улкан асарнинг ўзбек тилига таржимаси Хоразмда бир неча йиллар давомида етук таржимон, шоир ва тарихчилар Мунис ва Оғаҳий иштироки ва раҳбарлигида амалга оширилган.

Китоб матни 1845-1848 йиллари Бомбей, 1853-1857, 1960 йиллари Тейхрон, 1874-1883-1891 йиллари Лакҳнава шаҳарларида чоп этилгани ҳам асарнинг шухрати ва аҳамиятидан далолатдир.

Асардан айрим парчалар инглиз, француз, немис ва рус тилларига таржима қилиниб, чоп этилган. Бу китоб тўғрисида 1999 йилда шарқшунос Маҳмуд Ҳасаний рисола эълон қилган.

8.6. Форс тилидаги манбаларнинг хусусиятлари

Форс тилида битилган тарихий асарлар аънаанага биноан араб тилида номланар, уларда ҳам исломий манбалар ва исломий тарихий асарлар хусусиятлари яққол кўзга ташланар эди. Ҳатто, ёзув ёки хат тури араб алифбосида бўлиб, кейинча форсий ва ўзбектил хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда йигирма саккиз араб ҳарфига тўрт ҳарф қўшилди ва натижада араб ёзувиге асосланган форс ва ўзбектил ёзуви вужудга келди.

XIV асргача, асосан араб ёзувнинг мумтоз турларидан куфий, насх ва

сулсдан фойдаланилган бўлса, XV асрдан бошлаб янги ёзув наस्ताълиқ Темурийлар даврида Мир Али Табризий номли хаттот томонидан ихтиро этилиб, истеъмолга киритилди. Бу ёзув бадий ва тарихий асарларда етакчи ўрин эгаллади.

Аммо, тарихий асар матни ичида келган “Қуръони карим” оятлари, “Ҳадиси шариф”лар аънага биноан араб тилида, куфий, насх ва сул ёзувларида барча ҳаракатлари кўрсатилган ҳолда ажратилиб битилар ва сўнгра уларга форсий ёки ўзбек тилда изоҳ, тафсир келтирилар эди.

Форс тилининг тарихий манбалар тилига айланиш даври ва тараққий этиши китобат санъатининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда юксак даражада ривожланиш замонига тўғри келди.

Аксарият форс тилидаги тарихий асарлар олий сифатли қоғозга битилар, китоб турли ажойиб нақшлар ва мўъжаз расмлар билан зийнатланиб, сарой кутубхоналари ва аъёнлар учун яратилган мўътабар қўлёзмалар олтин ва кумуш сувлари, турли бўёқлар билан безатилиб, китобат санъатининг шоҳ асарлари даражасида яратилиб, юксак санъат намуналарига айлантирилар эди.

Аънавий тарихий асарлар, яъни улкан умумий тарихга оид барча халқлар тарихини ўз ичига қамраб олувчи маҳобатли китоблар ўрнини аста-секин алоҳида давр ва бирон бир сулолалар тарихига бағишланган асарлар пайдо бўлиб, уларнинг ўрнини эгаллай бошлади.

Форс тилида битилган энг қадимги манбалардан бири Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асари бўлса, Темурийлар даврида Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофизи Абру, Абдураззоқ Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд, Ғиёсиддин Хондамир каби йирик муаррихлар бу тилда асарлар яратдилар. Сўнгги форс тилида яратилган тарихий манбалардан бири сифатида Аҳмад Донишнинг тарихий асарларини намуна сифатида кўрсатиш мумкин.

Форсий тилда битилган тарихий манбаларга хос хусусиятлардан бириматн орасида, воқеалар баёни давомида шеърий лавҳаларнинг келтирилишидир. Бу шеърий лавҳалар тарихчининг ўз асари бўлиши мумкин ва у бошқаларнинг шеърий асарларидан ҳам бемалол фойдаланиши мумкин. Бу бадий-шеърий лавҳаларда конкрет тарихий шахслар номлари образ, тимсол сифатида жуда кўп ишлатилишидир.

Форс тилида битилган айрим тарихий асарларда ўхшатиш, муболағалар кўп ишлатилиб, баён услуби ўта жимжимдор бўлиши мумкин. **Мана** шундай асарлар тўғрисида Амир Темур тарихчи Низомиддин Шомийга шундай деган: “Шу услубда ёзилган, ташбиҳ ва муболағалар билан оро берилган китобларда кўзланган мақсадлар ўртада йўқолиб кетади, агар сўз қонда-қонунидан насибадор бўлганлардан биронтаси маънини фаҳм-

лаб қолса қолар, аммо қолган ўнтаси, балки юзтаси унинг мазмунини билишдан, мақсадга етишдан ожиз. Шу сабабли, унинг фойдаси барчага баробар бўлмайди.”³⁷

Юртимиз ҳудудида форс тилида яратилган тарихий манбаларда ҳам арабий, ҳам туркий, айрим ҳолларда мўғул тили элементлари, сўз, ибора, атама ва ҳужжатлар учраши ва мавжуд бўлиши биз учун бир табиий ҳолдир. Чунки, ўтмишда халқимиз зиёлилари ва намояндалари учун бир неча тилни билиш ва уларни ишлатиш одатий ҳол эди.

Ушбу қўлланмада барча форс тилидаги тарихий манбаларни тўла қамраб олишни мақсад қилиб қўймай, уларнинг ичидан энг муҳимларини намуна сифатида танлаб олиб, улар тўғрисида ихчам, қисқа маълумотлар келтирдик, холос. Чунки, бу билимларни талабалар ўзлари мустақил кенгайтирадилар деган умиддамиз. Бизнинг мақсадимиз, келтирилган ушбу маълумотлар асосида талабада форс тилидаги тарихий манбалар хусусида умумий тасаввурни шакллантириш ва уни мустақил фикрлашга ўргатишдир.

8.7. Фойдаланиган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.

2. Саиджулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

3. Рукописная книга в культурах народов Востока. Книга первая.-М.: Наука, 1987.

4. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (Писменные памятники).-Ташкент: Фан, 1985.

5. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси / Тузувчи А.А.Мадраимов.-Тошкент: ТДПУ, 2001.

6. Тарихий манбашуносликдан / Тузувчилар: А.А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. -Тошкент: Фан, 2006, 86-124 бетлар.

8.8. Мавзунини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Форс тилининг тарихий манбаларни яратилишида қандай ўрни бор?
2. Қайси даврларда бу тилда манбалар яратилган?
3. Форс тилида яратилган қайси манбаларни биласиз?
4. “Бухоро тарихи” асари ҳақида нима биласиз?
5. “Равзат ус-сафо” асари муаллифи ким ва у қандай асар?

---

³⁷ Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўғирувчи Ю. Ҳакимжонов. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 23-бет.

9-мавзу. Ўзбек тилидаги манбалар

Дарсининг мазмуни: Ўзбекистон тарихини ўрганишда ўзбек тилидаги ёзма манбаларнинг аҳамияти очиб берилди.

Режа:

- 9.1. Тарихий манбаларнинг яратилишида ўзбек тилининг тутган ўрни.
- 9.2. Ўзбек тилидаги тарихий манбалар.
- 9.3. Ўзбек тилидаги манбалар хусусиятлари.

Асосий тушунчалар: ўзбек тилидаги тарихий манбаларга оид асосий тушунчалар араб ва форс тилидагидан деярли фарқ қилмайди. Шунинг билан бирга ўзбек тилида ҳарбий термин ва давлат тизими, бошқаруви ва жўғрофий атамалар ўрни салмоқлидир.

9.1. Манбаларнинг яратилишида ўзбек тилининг тутган ўрни

Бой ёзма меросимиз, тарихий манбаларимиз шаклланиши ва яратилишида ўзбек тилининг алоҳида ўрни бор. Лекин, юртимизда сиёсий ҳокимият аввал арабларда, сўнг форсий забонли султонларда бўлган замонларда араб ва форс тили давлат тили сифатида истеъфода этилиб, бу тилларда расмий ҳужжат, тарихий манбалар яратилди. Ушша даврларда ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” каби йирик ёзма манбаларнинг яратилиши ўзбек тилининг қудрати, салоҳияти ва кучи етарли эканини намойиш этди.

Бундан ташқари, узоқ муддат давомида халқимиз етакчи зиёлилари ва жонкуярлари “Қуръони карим” тафсирлари, “Ҳадиси шариф” ва “Қиссас ул-анбиё”ларни ўзбек тилига ўгиришга ва мослаштиришга ҳаракат қилганлар. Бизнинг бой диний меросимиз билан боғлиқ китоблар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Кейинги мустамлака даври сиёсатида халқимизга араб ва форс тили, гўёки чет тили, ёт тил сифатида кўрсатилиб, бу тиллардаги бой меросимиз бизга бегона, эскирган, қолақ ўтмиш мероси сифатида тушунтирилиб келиндикли, натижада бизнинг маънавий дунёмиз маълум даражада камбағаллашди, холос.

Афсуски, араб ёзувидаги бой меросимизни тушунмайдиган, ундан ётсирайдиган, энг фожиялиси – тушунини ҳам хоҳламайдиган зиёлилар гуруҳи вужудга келди. Улар томонидан араб алифбоси асосидаги ёзувими эски ўзбек ёзуви деб атала бошланди.

Ваҳоланки, биз Алишер Навоийни ўзбек адабий тили асосчиси деб тан олганмиз. Унинг “Муҳокамат ул-луғатайн” номли асарида қайд қилинишича, ҳокимият арабларда бўлганида улар ўз тилидаги маданиятни раванқ топтиришга ҳомийлик қилдилар ва рағбатлантирдилар. Ундан сўнг

форс тилидаги маданиятга эътибор берилди. Ва ниҳоят Темурийлар салтанати ўрнатилгач, ўзбек тилининг ва маданиятининг тараққий этиши учун катта имкониятлар яратилди.

Бизнинг тилимиздаги ёзма манбалар фақат ҳозирги Республикамиз ҳудуди билан чегараланиб қолмай, балки Алишер Навоий ибораси билан айтилса, Хитойдин то Хуросонгача, ҳатто Идил (Волга) дарёси бўйлари-гача бўлган жойларда ўзбек тили тушунилган, ёзма манбалар, маданий обидалари яратилган.

Биргина характерли мисол. Буюк Бобурийларнинг олтинчиси Авранг-zeb Оламгир (1657-1706) ўзининг Рус подшоҳига жўнатган расмий мактубини ўзбек тилида битган ва бу муҳим ҳужжат асли матни рус солнома-ларида сақланиб қолган.

XIII асрда Қул Али томонидан ўзбек тилида “Юсуф ва Зулайҳо” дostonи Олтин Ўрдада битилган. Ўзбек тилидаги биринчи аруз рисоласи XV аср ўрталарида Мисрда яратилган.

Мўғул ҳокимлар ҳузурида баҳши – котибларнинг бўлганлиги ва ниҳоят XIV аср охирига бориб “Темур тузуклари”нинг юзага келиши ўзбек тилининг тараққиёти учун катта хизмат қилди. Носириддин Рабғузий-нинг “Қисас ул-анбиё” асарининг яратилиши, “Тарихи Табарий”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” каби йирик асарларнинг ўзбек тилига ўгирилиши, Дурбек, Сайид Қосимий, Лутфий, Алишер Навоий, Ҳофиз Хоразмий каби шоирлар ижоди ўзбек тилининг жаҳонда тараққий этган адабий ва илмий тил экан-лигини кўрсатди.

Алишер Навоий йирик бадий асарлари “Ҳамса” ва “Лисон ут-тайр” дostonлари, “Ҳазойин ул-маоний” номли тўрт девонлари қаторида яратилган насрий тарихий асарлари, хусусан тарихга оид “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Вақфия”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Муншаот” асарлари жуда катта тарихий аҳамиятга молик манбаларнинг яратилганлиги кейинги даврларда ўзбек тилининг ривожига улкан ҳисса бўлиб кўшилди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Вақоий” (“Бобурнома”, 1530) асарининг яратилиши жаҳоншумул аҳамиятга молик манба сифатида ижод этилганлигини кўрсатади. Чунки, бу обида тўрт марта форс тилига, тўрт марта инглиз тилига тўла таржима қилиниб, биргана форсий қўлёзмаларнинг жуда кўп тарқалганлиги, ўн уч қўлёзмага кўшлаб мўъжаз расмлар билан зийнатланганлиги, асл матннинг сақкиз марта чоп этилиши, ўндан зиёд инглизча қисқа нашрлар юқоридаги фикр исботи учун кифоядир.

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” таъкираси ҳам XVI асрда

уч марта форс тилига таржима қилинган. Яна Муҳаммад Солиҳ, Абулғозий Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Баёний, Ҳакимхон Тўра ва бошқаларнинг тарихий асарлари жуда муҳим ва қимматли манбалардир.

Айниқса, XIX асрда Хоразмда ва Шарқий Туркистонда ўзбек тилига катта эътибор туфайли кўплаб тарихий, диний ва бадий асарлар форсий, арабий тилларидан таржима қилинди, янги асарлар яратилишига имкон яратилди.

Умуман, XX аср I чорагигача ўзбек тилида қатор тарихий манбалар яратилган эди. Бу давргача битилган бизнинг тилимиздаги обидалар араб алифбоси асосидаги ёзувларда битилган.

1929 йили лотин алифбосига ўтилди.

1940 йили рус-кирилл алифбоси киритилди.

Мустақиллигимиз бизга яна лотин алифбосини қайта тиклади. Албатта, лотин алифбоси рус-кирилл алифбосига нисбатан кўплаб ўзбекхалқлар учун қабул қилинганлиги билан қатор афзалликка эга. Лекин, деярли XIII ёки XII аср давомида яратилган манбалар тақдири нима бўлади? деган савол кишини ўйлантиради. Бўлгуси тарихчиларга форс, араб тили асосларини ўргатилиши, араб ёзувидаги манбалардан фойдаланиш малакасини ҳосил қилиш қай даражада?

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарихга эътибори ва халқимиз бой маданиятини ўрганишга, қадрлашга интилиши кишида умид ва келажакка ишонч уйғотади. Дарҳақиқат, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.

Ушбу дарсликда ўзбек тилида битилган ҳамма манбаларни қамраб олиш мумкин эмас, шунинг учун энг муҳим ва йирик ёзма манбаларнинг характерли хусусиятларни баён этамиз, холос. Умид қиламизки, бу ерда олган билимларини талабалар ўзлари мустақил равишда кенгайтириб, янада чуқурлаштирадilar. Чунки, манбалар барча билим асосидир.

9.2. Ўзбек тилидаги манбалар

9.2.1. Қутадғу билик

Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғунийнинг “Қутадғу билик” (“Саодатга йўловчи билим”) номли асари 1069-1079 йиллари ёзилган дoston характеридаги бадий асар бўлса ҳам, унда давлатни бошқаришга оид қимматли фикрлар баён қилинган ва Қорахонийлар даври маданиятини ўрганишда муҳим манбадир. Ундаги “Идора одоби”, “Қудратли давлат қонунлари”, “Подшоҳларга маслаҳатлар” каби боблар катта тарихий аҳамиятга эга.

9.2.2. Темур тузуклари

“Темур тузуклари”, “Тузукоти Темурий”, “Малфузоти Темурий” ёки “Воқеоти Темурий” номлари билан аталган асар Амир Темурнинг етти

ёшлигидан бошлаб ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қилади.

“Темур тузуқлари”- муҳим тарихий манба бўлиб, унда Амир Темур давлатининг тузилиши ва бошқариш хусусиятлари баён этилган. Асар дастлаб ўзбек тилида битилган. Унинг бир қўлёзмаси Яман мамлакати олий ҳукмдори Жаъфар подшоҳ кутубхонасида сақланган.

“Темур тузуқлари”нинг форс тилига таржимони Мир Абу Толиб Ҳусайний ат-Турбатий таржима муқаддимасида Арабистоннинг муқаддас жойларини ҳаж қилиб қайтишда, Яманда бўлган чоғида Жаъфар подшоҳ кутубхонасида тилдаги мазкур асарни топгани ва у Амир Темурнинг ҳаёт йўли ҳақидаги ўзи ёзган эканлигини таъкидлайди. Мир Абу Толиб Арабистондан қайтиб келгандан кейин, асарни форс тилига таржима қилган. Лекин, Арабистондан олиб келинган аслиятдан ёки Ҳиндистонда бўлган бирон қўлёзма нусхадан ўтирилгани айтилмаган.

Мир Абу Толиб 1637 йилда “Темур тузуқлари” асарининг форсча таржимасини буюк Бобурийлардан Шоҳижаҳонга тортиқ қилади. Кейин бу таржима Муҳаммад Афзал Бухорий (ваф. 1652 й.) томонидан жиддий таҳрир қилинган.

“Темур тузуқлари” икки мақоладан иборат:

Биринчи мақола Амир Темурнинг давлатни барпо этиш ва мустаҳкамлаш, қўшинни ташкил этиш юзасидан тузуқлари, режаларидан таркиб топган.

Иккинчи мақолада 13 кенгаш ва унинг қисмларида Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва ҳарбий юришлари тафсилотлари берилади.

“Темур тузуқлари” XV-XVI асрларда нафақат ҳукмдорлар ва маълумотли кишилар орасида, балки жаҳон илм аҳли ўртасида шуҳрат топти. Асарнинг қўлёзма шаклида ҳам, тошбосма шаклида ҳам, шунингдек жаҳоннинг кўп тилларига қилинган таржима шаклида ҳам (инглизча, французча, урду, рус ва ўзбек тилларида) нашр этилиши сўзимизга исбот – далилдир.

Икки фозил шахслар Мир Абу Толиб ва Муҳаммад Афзал Бухорий хизматлари туфайли “Темур тузуқлари” форс тилида бизгача етиб келган. Бу таржиманинг мўътабар қўлёзмалари Россия, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Миср, Англия, Франция ва бошқа мамлакатлар хазиналарида мавжуд.

“Темур тузуқлари”нинг форсий матни 1783, 1785, 1890 ва 1963 йиллари оврупо ва шарқ тилларидаги таржималари билан бирга нашр этилган.

“Темур тузуқлари”ни тўлиқ 1857 йили Хивада Муҳаммад Юсуф Рожий томонидан ва 1858 йили Паҳлавон Ниёз девон Комил Хоразмий томонидан туркий-ўзбек тилига таржима қилинган. Уларнинг биринчиси “Тузуки Те-мурий”, иккинчиси “Малфузот” номи билан маълум. Яна бир таржима Хўжанд қозиси Набижон маҳдум тарафидан, Қўқон хони Муҳаммад Али-хон (1821-1858 йй.)нинг топшириғига биноан амалга оширилган.

“Темур тузуклари” асарини Алихон Тўра Соғуний 1967 йили Мир Абу Толиб таржимасини ўзбекчага таржима қилган эди. 1990 йили Алихон Тўра таржимасини “Темур тузуклари”нинг Бомбай нашри матни асосида Ҳабибулло Караматов яна бир таржимани амалга ошириб, бир неча бор нашр эттирди. «Темур тузуклари» нинг XIX асрда қайта ишданган қўлёзмалари Ҳ. Н. Бобобеков томонидан «Зафарнома», «Қиссаи Темур» номлари остида табдил, сўзбоши ва изоҳлар билан чоп етилган

“Темур тузуклари”нинг манба сифатидаги тарихий аҳамияти буюк эканлиги мутахассисларнинг унга бўлган катта эътиборидан билиш мумкин. Асарнинг саккизта мўътабар қўлёзмаси Тошкентда, Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

9.2.3. Таворихи гузида, нусратнома

“Таворихи гузида, нусратнома” (“Сайланма солномалар, Ғалабалар китоби”) номли тарихий асар XVI асрда яратилган ёзма обидадир. Ушбу асар муаллифининг номи ишонарли ва қатъий аниқланмаган. Тадқиқотчилар орасида бу хусусда турлича фикрлар мавжуд. Шарқшунослардан А.А.Семенов, Р.Г.Мукминова ва В.П.Юдин ушбу китобни Шайбонийхон томонидан ёки унинг фаол иштирокида ёзилган, деб ҳисоблайдилар.

Ушбу асарни чуқур ва атрофлича ўрганган А.М.Икромовнинг фикрича, “Таворихи гузида, Нусратнома” ижодкори машҳур “Шайбонийнома” достонининг муаллифи Муҳаммад Солиҳдир.

“Таворихи гузида, Нусратнома” асари муқаддимасида муаллиф ўзини “Ожиз”, “Ғариб”, “Ҳокисор” деб атайди. У Мунке қоон номига ёзилган “Таворихи жаҳонкушой”, Ҳозонхоннинг қизи номига битилган “Таворихи гузида” ва Мирзо Улуғбек номидан ёзилган “Мунтахаб ут-таворихи шоҳий” номли китоблардан сайлаб тартиб қилиш ҳақида буйруқ олганлиги ва унда Шайбонийхон тарихини ҳам қўшиб бир асар яратганлиги ва унга “Таворихи гузида, нусратнома” деб от қўйганлигини очиқ айтади³⁴. Бундан маълум бўлишича, асар Шайбонийхоннинг тошшириғи билан саройга яқин турган тарихчиларнинг бири томонидан яратилган.

Ушбу асар 1502-1505 йиллар орасида ёзилган бўлиб, икки мустақил қисмдан - “Таворихи гузида” ва “Нусратнома” дан иборат. Биринчи қисмда Ўғизхон ва қадимги турклар, Чингизхон ҳамда унинг Мўғулистон, Дашти қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Эронда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи, иккинчи қисмда эса Шайбонийхон таваллудидан (1451) то унинг Мовароуннаҳрни истило қилишигача (1500-1505) Дашти қипчоқ ҳамда Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи баён қилинган.

³⁴ Таворихи гузиде, нусратнома. Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Икрамова.-Ташкент, 1977. 18-19-бетлар.

“Таворихи гузида, нусратнома”нинг иккинчи қисми зўр илмий аҳамиятга эга. Унда Шайбонийлар қўшинининг тузилиши, унинг этник таркиби, шунингдек, кўчманчиларнинг Қорақўл, Ҳисор, Чағониён, Ўратепа ҳамда Хўжанд вилоятларида қилган талон-тарождари ҳақида муҳим ва қимматли маълумотлар бор. Асарнинг яна бир қимматли томони шундаки, унда содир бўлган воқеаларнинг вақти аниқ кўрсатилган. Бундан ташқари, Шайбонийхон қўшинлари томонидан Фарғона вилоятининг босиб олиниши фақат “Таворихи гузида, нусратнома” асарида тўғри ва тўлиқ ёритилган.

“Таворихи гузида, нусратнома” асарининг фақат иккита қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган. Улардан бири Санкт-Петербургда, иккинчиси эса Англиянинг Британия музейида сақланмоқда. Китобнинг матни факсимилеси (фотонусха) зарур илмий изоҳ ва тадқиқотлар билан 1967 йилда Тошкентда А.М.Икромов томонидан эълон қилинган. Ундан айрим парчалар рус тилида 1969 йили Олма-Отада В.П.Юдин томонидан эълон қилинган.

9.2.4. Зубдат ул-асар

“Зубдат ул-асар” (“Солномалар сараси”) номли туркий-ўзбек тилидаги тарихий асарнинг муаллифи Абдуллоҳ Насруллоҳий ёки Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳ бўлиб, у XV асрнинг II ярми ва XVI асрнинг I ярмида ўтган балхлик тарихнавис олимдир.

Тарихчи XV асрнинг 80-90-йилларида Балх ҳокими Темурийзода Бадиуззамон Мирзонинг хизматида бўлган. Ҳирот Шайбонийхон томонидан 1507 йили ишғол этилгандан кейин унинг хизматиغا кирган. 1510 йили Муҳаммад Шайбонийхон ҳалок бўлганидан кейин, унинг ўғли Муҳаммад Темур Султон ҳузурига, Самарқандга келган.

Бобур Мирзо 1511 йили Самарқандга келганида Абдулла Насруллоҳий Шайбоний Султонлар билан Тошкентга келган ва Суюнчхожахоннинг хизматиغا кирган. Орадан кўп ўтмай тарихчи Суюнчхожахоннинг ўғли, Шоҳрухия ҳокими Келди Муҳаммад номи билан ҳам машҳур, Султон Муҳаммаднинг хизматиغا ёлланган ва 1525 йили унинг топшириғи билан ўзининг “Зубдат ул-асар” номли китобини ёзган.

“Зубдат ул-асар” умумий тарих йўналишида ёзилган ва қадим замонлардан то 1525 йилгача мусулмон мамлакатларида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеаларни қисқача баён қилади. Асар II қисм, фаслдан иборат бўлиб, унинг охириги II қисми янги ҳисобланади. Унда XVI асрнинг I чорагида Хуросон ва Мовароуннаҳрда содир бўлган воқеалар бирмунча кенг ёритилган. Айниқса, Шайбоний султонлар Суюнчхожахон, Кўчкинчихон, Жонибек Султон, Убайдуллахон, Муҳаммад Темур Султон билан Бобур

Мирзо ва унинг сиёсий иттифоқчилари Сафавийлар ўртасида Мовароуннаҳр учун давом этган қуролли кураш, Сулончхожахон билан Султон Саидхон ўртасидаги 1512-1514 йиллардаги тожу тахт учун бўлган кураш ва Фарғонанинг Шайбонийлар томонидан қайтадан бўйсундирилиши. Шайбонийларнинг 1514, 1520, 1524 йилларда Хуросон устига қилган ҳарбий юришлари ва Балхнинг 1526 йили бўйсундирилиши, Шайбонийларнинг қозоқ султонлари, хусусан Қосимхон (1511-1523 йй.) ўртасида Сирдарё бўйида жойлашган Ясси, Саврон, Сузоқ, Сайрам ва бошқа шаҳарлар учун олиб борилган курашлар тарихи бирмунча кенг баён этилган.

Ушбу қимматли асарнинг фақат иккита қўлёзмаси сақланиб қолган бўлиб, бири Тошкентда, Ўзр фа шарқшунослик институтида (Инв. № 608) ва иккинчиси Санкт-Петербургдаги РФ ФА Шарқшунослик институти бўлимида (Д.104 рақами остида) сақланмоқда.

9.2.5. Вақойиъ

“Вақойиъ”- воқеалар Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳонга “Бобурнома” номи билан машҳур бўлган шоҳ асарининг асл номидир. Муаллиф асарда ўзининг ўн икки ёшида Фарғона вилояти подшоҳи, деб кўтарилган вақтидан бошлаб, ҳаётининг охирига қадар бўлиб ўтган воқеаларни йилмай-йил баён қилган. Дунёда мавжуд асарнинг барча қўлёзмаларида бир неча йил, хусусан 1509-1518, 1521-1524 йил воқеалари баёни тушиб қолган.

Бобур Фарғона вилояти ҳокими Темурий Умар Шайх Мирзонинг (1461-1494) тўнғич ўғли, 1483 йилнинг 14 февралда Андижон шаҳрида туғилган. У 1494 йилнинг 5 июнида, ҳижрий ҳисобда ўн икки ёшида ҳалок бўлган отаси ўрнига Фарғона тахтига ўтқазилади. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, мамлакатда авж олган ўзаро кураш натижасида мағлубиятга учраб, Фарғонани ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Унинг 1497-1500 йилларда Самарқанд тахти учун олиб борган кураши ҳам муваффақиятсизликка учрайди.

Бобур 1504 йилга қадар Фарғона ва Самарқанд учун курашиди, аммо Темурийлар ўзаро бирлаша олмадилар. Натижада, у тажрибали Шайбонийхон билан бўлган жангларда мағлубиятга учраб, ўз юртини тарк этиб, омад ва бахт излаб Кобулга йўл олди. Кобулни эгаллаган Бобур ўз мавқеини аста-секин мустаҳкамлаб борди.

1511 йилнинг кузида Бобур Озарбайжон ва Эрон подшоҳи Шоҳ Исмоил Сафавийнинг (1502-1524) ҳарбий ёрдамига таяниб, Самарқандни учинчи бор эгаллашга муваффақ бўлди. Аммо, унинг ўз халқи эътиқоди – сунний мазҳабни инкор этиб, кишиларга шиалар кийимида кўриниши, аҳолини ундан ихлосини қайтарди. Бу сафарги Бобурнинг бобо мерос пойтахт Самарқанддаги ҳукмронлиги бир йилга ҳам етмади.

1512 йилнинг баҳорида Кўли Малик (Хайробод билан Қорақўл орасида жойлашган мавзеъ) деган жойда бўлиб ўтган жангда Шайбонийлардан Убайдуллахон, Муҳаммад Темур Султон, Жонибек Султон ва бошқаларнинг бирлашган кучлари унинг қўшинларини тор-мор келтирди.

Бобур Ҳисори шодмон томонга чекинди ва қарийб икки йил мобайнида ўша вилоятда кун кечирди ва 1514 йили яна Кобулга қайтди.

У 1514-1525 йиллар орасида Шимолий Ҳиндистонга, уни бўйсундириш мақсадида беш марта қўшин тортади, лекин фақат сўнгги юриши (1525) натижасида бой ва улкан мамлакатни эгаллади. Бобур тарихда янги салтанатга асос солди. Унинг давлати фарба янглиши Буюк мўғуллар номи билан машҳур бўлиб кетган, аслида эса бу Ҳиндистондаги Темурийлар ёки Бобурийлар давлатидир.

Бобур 1530 йилнинг 26 декабрида Ҳиндистондаги пойтахти Агра шаҳрида вафот этди. Аммо унинг васиятига кўра, кейинча унинг хоки Кобул шаҳридаги ўзи асос солиб обод қилган боғга кўмилди. Унинг қабр тоши кейинча чевараси Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир (1605-1627) томонидан ўрнатилган.

Бобур истеъдодли қалам соҳиби сифатида икки девон-шеърлар мажмуаси, аруз илмига оид рисола, ислом қонуншунослиги масалаларига бағишланган “Мубаййин” номли маснавийси, Убайдулла Хожа Аҳрорнинг “Волидия” рисоласининг ўзбектаржимаси, мусиқа ва ҳарбий ишга оид рисолалари муаллифи, махсус янги алифбо “Хатти Бобурий” ихтирочиси ҳамда “Вақойиъ” асарининг ижодкоридир.

“Вақойиъ” мемуар – хотира типидagi асар бўлиб, ўзининг баён услуби билан “Темур тузуклари”ни эслатади. Китобда Фарғона, Тошкент, Самарқанд, Ҳисори шодмон, Чағониён, Кобул, Хуросон пойтахти Ҳирот ҳамда Шимолий Ҳиндистоннинг XV аср II ярми ва XVI аср I ўттиз йиллигидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи батафсил ёритилган. Асар мазмунини шартли уч қисмга бўлиш мумкин:

1. Фарғона ва Мовароуннаҳр воқеалари даври (1494-1504);
2. Кобул ва Хуросон воқеалари даври (1504-1525);
3. Ҳиндистон воқеалари даври (1525-1530).

Сиёсий воқеалар баёнидан ташқари, асар географик ҳамда этнографик маълумотларга бой. Ундан Фарғонанинг турк-мўғул қабилалари, кўчманчи ўзбеклар қўшини тузилиши, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистон халқларининг урф-одаглари, ҳайвоноти, набототи, паррандалари ва бошқалар тўғрисида тафсилотлар ҳам ўрин олган.

“Вақойиъ” асари асл матни уч марта, биринчи марта 1857 йили Қозонда Н.И.Ильминский томонидан Бухоро қўлёзмаси ва икки марта 1905 ва 1970 йиллари Англиянинг пойтахти Лондон шаҳрида А.Бевериж хоним

томонидан Ҳайдаробод қўлёзмаси асосида чоп қилинган эди.

1995-1996 йиллари япон олими Эйжи Ману “Вақойиъ” асари матнини тўртта ўзбек ва учта форсий қўлёзмалари асосида тузиб, унга мукаммал кўрсаткичларни алоҳида жилд сифатида илова қилди. Бу тадқиқотчи кейинча япон тилида таржима ва кўрсаткичларни икки жилдда чоп этди.

Кирилл-рус алифбосида 1948-1949 йиллари икки жилдда С.Мирзаев ва П.Шамсиев томонидан биринчи бор ва 1960 йили бир жилд сифатида чоп қилинган эди. М. Салье томонидан рус тилига таржима қилиниб, 1958, 1993 йиллари Тошкентда босиб чиқарилди.

2002 йили С.Ҳасанов томонидан П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Эйжи Ману нашрлари асосида “Вақойиъ” асар матнини чоп этди. Аммо, бу ва бошқа нашрлар ушбу жаҳонга машҳур асарнинг асл нусхасининг илмий академик наشري эмас.

Гарчи “Вақойиъ” асл нусха матни илмий асосда тикланмаган бўлса-да, уни таржима қилиш, ўрганиш ҳали асар тўла тугамасдан олдин бошланган эди.

Илк марта “Вақойиъ” асарини форс тилига таржима қила бошлаган ва бир қисмини таржима қилган шахс Бобурнинг сафдоши ва садри Шайх Зайн Ҳавофий (ваф. 1534 й.) эди.

Асар бутунлай тугамасдан туриб, ундан бир нусхани Бобур кўчиртириб Мовароуннаҳрга жўнатган.

“Вақойиъ” билан тасодифан танишган Бобурнинг чевараси Султон Салим, бўлғуси Жаҳонгир оталиғи, маънавий устози Қутбиддин Муҳаммад Бекларбеги ўғли Беҳрузхон Наврангхондир. У Мирзо Поянда Ҳасан Ғазнавийдан асарни форс тилига таржима қилдира бошлайди. Аммо, таржимон вафот этгач, Муҳаммад Қули Ҳисорийни бу ишга жалб этиб, 1586 йили таржима ниҳоясига етади.

Учинчи марта “Вақойиъ”ни форс тилига таржима қилиш ташаббускори Бобурнинг набираси Жалолиддин Муҳаммад Акбар (1556-1605) эди. У асарни Байрамхон ўғли Абдурахимхонга таржима қилдириб, унинг кўплаб нусхаларини нафис мўъжаз расмлар билан безаттирган. Форсий тилдаги ушбу уччала таржима асл матни тиклашда катта илмий аҳамиятга эга.

“Вақойиъ” асари Фарб олимлари ичида машҳур ва жуда катта обрў-эътиборга молик. Асар инглиз тилига уч марта 1826, 1921 ва 1990 йиллари тўла таржима қилинган бўлса, унинг ихчам ва қисқартирилган нашрлари ўн бешдан зиёддир. Айтиш мумкинки, сўнгги икки юз йил давомида инглиз шарқшунослари “Вақойиъ” асарини жуда жиддий ўрганмоқдалар ва махсус Бобуршунослик илмий йўналишига асос солганлар.

Асарнинг форсий тошбосма матни ҳам мавжуд. Китоб яна икки марта француз тилига, немис, турк, рус, япон, ҳинд, урду, турк, қозоқ тилларига таржима қилинган.

Умуман, Шарқ тарихига оид асарлар ичида “Вақоийъ” юксак мавқега эга. Шундай тарихий обида тўғрисида С. Азимжонов томонидан рус тилида учта китоб чоп этилган бўлса-да, ўзбек тилидаги тадқиқотлар, асосан филологик йўналишда амалга оширилган.

“Вақоийъ” биринчи галда тарихий манба ва у бошқа соҳа мутахассислари учун ҳам бебаҳо обида ва ибратли намунадир.

9.2.5. Шайбонийнома

“Шайбонийнома” тарихий достонининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ (тахм. 1455-1535 йй.) бўлиб, туркийзабон билкут қабиласидан чиққан. Шоҳрух ва Мирзо Улуғбек даврида зўр нуфузга эга бўлган амир Шоҳмалиқнинг набираси. Отаси амир Нур Саидбек ҳам йирик амирлардан бўлиб, аввал Мирзо Улуғбек, сўнгра Султон Абу Саъид Мирзо хизматида бўлган, 1464-1467 йиллари Хоразмда ҳоким бўлган ва 1467 йили Султон Абу Саиднинг фармони билан қатл этилган. Муҳаммад Солиҳнинг ёшлиги Ҳиротда кечган ва ўша ерда ўқиб нашъу намо топган, сўнгра Султон Ҳусайн, 1494 йилдан Самарқандда катта нуфузга эга бўлган Темурий амирлардан Дарвиш Муҳаммад тархон ва хожа Убайдулла Аҳрорнинг ўғли Муҳаммад Яҳё, 1500-1504 йиллари Бухоро ва Чоржўйдаги ноиб бўлиб, шундан кейин то вафотига қадар, Шайбонийлардан Муҳаммад Султон (ваф. 1505 й.) ва Убайдуллахоннинг котиби бўлиб хизмат қилган.

Муҳаммад Солиҳнинг яратган тарихий достони “Шайбонийнома”да Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳаёти ва олиб борган урушлари ҳақида шеърӣ услубда ҳикоя қилинади. Асар қаҳрамоннинг туғилганидан бошлаб, то 1505 йилгача Дашти қилчоқ, Мовароуннаҳр ҳамда Хоразмнинг ижтимоӣ-сиёсий тарихидан баҳс юритади. Достонда қўшинларнинг ёвузликлари, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи, Қоракўл, Қарши ва Хузорда Шайбонийларга қарши кўтарилган кўзролонлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди. Асар географик ва этнографик маълумотларга ҳам бойдир.

“Шайбонийнома” асари 1505 йилдан кейин ёзилган. Унинг иккита нодир кўлёмалари сақланиб қолган бўлиб, бири Австриянинг Вена шаҳрида, иккинчиси эса Санкт-Петербург университети кутубхонасида сақланади. Китобнинг 1885 ва 1908 йилларда асл матни ва 1961 ва 1989 йилларда кирилл алифбосидаги табдили чоп этилган.

9.2.6. Шажарайи тарокима ва Шажарайи турк ва мўғул

“Шажарайи тарокима” ва “Шажарайи турк ва мўғул” асарларини яратган Абулғози Баҳодирхон Хива хони (1643-1663 йй.) ва тарихчи олим сифатида машҳурдир. У 1603 йил 23 августда Урганчда туғилган ва 1619 йилгача ана шу шаҳарда истиқомат қилган. Сўнгра инилари Ҳабаш ва

Илборс билан тожу тахт учун бўлган курашда маълубиятга учраб, Бухорога қочиб борди ва Имомқулихон (1611-1642 йй.) саройида паноҳ топди. Акаси Исфандиёр 1623 йили хон бўлгач, яна Хоразмга қайтиб борди ва Урганчга ҳоким этиб тайинланди. Лекин, 1627 йили Исфандиёрхоннинг ўзи билан бўлган курашда маълубиятга учради. Бу сафар Абулрози-хон Туркистонга қочиб борди ва қозоқ хонларидан Ишимхон (1598-1628 йй.) ҳузурда паноҳ топди. Орадан бир йил чамаси вақт ўтгач, 1628 йили, яна бир қозоқ хони – Турсунхон уни Тошкентга олиб келди ва Абулрози-хон Тошкентда 1630 йил охиригача истиқомат қилди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Абулрозихон Хива туркманларининг таклифи билан яна Хоразмга қайтиб борди, лекин орадан олти ой ўтар ўтмас, Исфандиёрхон уни Нисо ва Дарунга босқинчилик юриши уюштирганликда айблаб ҳибсга олди ва Эронга, шоҳ Сафий I (1629-1642 йй.) ҳузурига омонат³⁹ тариқасида бериб юборди. Абулрозихон ўшанда Исфохондаги Таборак қалъасига қамаб қўйилди ва шу тарзда Эронда 10 йил атрофида кун кечирди. 1639 йили Абулрози қамоқдан қочди ва кўп машаққатлар чекиб, 1642 йили она юртига қайтиб келди. 1643 йили, Исфандиёрхон вафотидан бир йил ўтгач, Орол ўзбеклари уни хон қилиб кўтардилар. Ўша йили Абулрозихон Хивадаги рақиблари устидан ҳам ғалаба қозонди ва Хива тахтига ўтирди.

Абулрозихон кенг маълумотли бўлиши билан бир қаторда, феодал ҳукмдор ҳам эди. У ўз фаолияти билан ана шу доиралар манфаатларини ҳимоя қилди.

Абулрозихон 1663 йили тожу тахтни ўғли Ануша (1663-1687 йй.)га қолдириб, умрининг охирини бутунлай илмий ишга бағишлайди. У 1664 йили вафот этган.

“Шажарайи тарокима” туркман халқи ва Туркменистоннинг ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда бош манба бўлиб хизмат қилади.

“Шажарайи турк ва мўғул” 1664 йили ёзилган, лекин Абулрозихоннинг оғир дардга чаланиб қолиши ва тез орада вафот этиши сабабли тамомланмай қолган. Асар IX бобининг давоми, яъни 1644-1663 йиллар воқеалари Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган олим томонидан ёзилган. Асарнинг I-IV боблари ҳам ўша Маҳмуд ибн Муҳаммад Урганжийнинг қаламига мансубдир.

“Шажарайи турк ва мўғул” асари қисқача муқаддима ва 9 бобдан иборат. Муқаддимада, асосан асарнинг ёзилиш сабаблари ҳақида гап боради. I бобда Одам Атодан то Мўғулхонгача, II бобда Мўғулхондан Чингиз-

³⁹ Омонат – тобелик аломати. Ўрта аср аъёналарига кўра, тобеликни қабул қилган ҳукмдорнинг саройига фарзандлари ёки яқин қариндошларидан бирини гаров тариқасида юборган. Бу ерда шунга ишорат.

хонгача, III бобда Чингизхоннинг туғулишидан то вафотигача, IV бобда Ўгадай қоон ва унинг Мўғулистонда ҳукмронлик қилган авлоди, V бобда Чигагойхон ва унинг Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилган ворислари, VI бобда Элхонийлар, яъни Эронда ҳукмронлик қилган Чингиз авлоди, VII бобда Жўжихон ва унинг Далти қиғчоқда подшоҳлик қилган авлоди, VIII бобда Шайбонийхон ва унинг Мовароуннаҳр, Қозоғистон, Сибирь ва Қримда ҳукмронлик қилган фарзандлари ва, ниҳоят, IX бобда Шайбонийхоннинг 1511 йилдан Хоразмда подшоҳлик қилган авлоди билан боғлиқ воқеалар баён этилган.

Асарнинг I-VIII боблари умумлаштирувчи характерга эга бўлиб, Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва шунингдек яна ўн саккиз тарихий асарлар асосида яратилгандир. Китобнинг IX боби янги ҳисоблавади ва унда Хоразмнинг 1512-1663 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ва атрофлича баён этилади. Бундан ташқари, асарда Абулғозий Баҳодирхон замонида обод бўлган Хоразмдаги Урганч, Вазир, Тирсак, Янги шаҳар, Булдумсоз, Бағдод, Кот, Дурун, Қумкент, Миздаққан, Доруған ота, Боқирғон, Хос минора, Исм Маҳмуд Ота, Чилик каби шаҳарлар, Амударё ва дарё Ўзанининг ўзгариши, хивалик туркманларнинг оғир аҳволи, XVI-XVII асрларда Хива хонлиги билан Бухоро ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учрайди.

Абулғозий Баҳодирхон ва унинг “Шажарайи турк ва мўғул” асари тез орада илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини қозонди. У XVIII асрдаёқ бир неча, немис ва француз (1726 й.), рус (1770 й.) ва инглиз (1780 й.) тилларига таржима қилинди. Ўтган асрда бу асар немис (Г.Я.Кер), рус (Я.О.Ярцев ва Г.С.Саблуков), француз (П.И.Демезон), турк (Аҳмад Вефиқ поша) тилларига таржима қилинди. Асар 1897-1913 йиллари яна турк (таржимон Ризо Нур) ва 1935 йили форс тилларига таржима қилинди. Асарнинг Г.С.Саблуков (1906 й.) ва П.И.Демезон (1871-1874 йй.) амалга оширган нашрлари мукамал ва зўр илмий қимматга эгадир.

Абулғозий Баҳодирхон асарининг хорғижий тилларига таржима қилиниши ва дунё бўйлаб тарқалиши бўйича “Темур тузуклари” ва Бобурнинг “Вақоийи” асари билан қиёслаш мумкин. Улар ўзбек тилдаги тарихий асарларнинг жуда катта илмий қийматга эга эканлигини кўрсатади.

9.2.7. Фирдавс ул-иқбол

“Фирдавс ул-иқбол” (“Жаннат боғи”) номли Хоразм тарихи бўйича яратилган шоҳ асарнинг ижодкорлари XVIII аср сўнги чораги ва XIX асрда ўтган йирик шоир, таржимон ва тарихнавис Шермуҳаммад ибн Авазбий Мунис (1778-1829) ва унинг жияни Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек

ўғли Огаҳийдир (1809-1847).

Мунис Хоразмнинг қадимда йирик шаҳар бўлган Кот қишлоғида дунёга келган, Хива мадрасаларида таҳсил кўрган, 1800 йилдан бошлаб хон саройида саркотиб бўлиб хизмат қилган. У 1829 йили 51 ёшида вафот этган.

Мунис атрофлича маълумот олган, турли фанлар, хусусан адабиёт ва тарихдан кенг хабардор бўлган етук олим ва истеъдодли шоир сифатида тарихда қолди. У 1806 йили Элтузархон (1804-1806)нинг топшириғи билан “Фирдавс ул-иқбол” асарини ёза бошлайди. Лекин, асар айрим сабабларга кўра, тугалланмай қолган.

Мунис ажойиб хаттот сифатида “Саводи таълим” номли махсус рисола ёзган. У зўр таржимон бўлиб, Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асари таржимасини ҳам бошлаб берган ва унинг биринчи жилдини таржима қилиб тугатган эди.

Огаҳий ҳам асли Кот қишлоғидан. Муниснинг жияни ва унинг қўлида тарбия топган. Яхши ўқиб, турли фанларни, хусусан тарих ва адабиётни чуқур эгаллаган. Муниснинг вафотидан (1829) кейин саройни тарк этиб, ота касби- мироблик билан кун кечирган. У 1847 йили вафот этган.

Огаҳий ҳам истеъдодли шоир, йирик тарихнавис олим ва моҳир таржимон сифатида шуҳрат топти. У тоғаси Мунис бошлаган “Фирдавс ул-иқбол” асарини охирига етказди. Ундан ташқари, “Риёз уд-давла” (“Давлатнинг жаннат боғи”), “Зубдат ут-таворих” (“Тарихлар сараси”), “Жомий ул-воқеоти султоний” (“Султон воқеаларининг мажмуаси”) ва “Гулшан уд-давлат” (“Давлат гулшани”) каби тарихга оид асарларни ҳам ёзган.

Булардан ташқари, Огаҳий забардаст таржимон сифатида 19 асарни ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, уларнинг ичида Муҳаммад Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Низомуддин Аҳмад Ҳиравийнинг “Табақоти Акбарий” каби улкан тарихий асарлар ҳам бор.

Мунис ва Огаҳийнинг тарих соҳасидаги энг катта илмий иши “Фирдавс ул-иқбол” асарининг яратилиши эди. Китобда Хоразмнинг қадим замонлардан то Қўнғирот сулоласидан⁴⁰ чиққан Аллоҳқулихон (1825-1842) замониғача бўлган тарихдан бахс юритади.

“Фирдавс ул-иқбол” асари муқаддима ва беш бобдан иборат. 1806 йили бошланган ва 1840 йили ёзиб тамомланган.

Муқаддимада Элтузархон номига ҳамду сано ўқилади, Муниснинг хон хизматиға кириш сабаблари айтилади ва асар мундарижаси келтирилади.

---

⁴⁰ Қўнғирот сулоласи – Хоразми 1804-1920 йиллар орасида идора қилган сулола. Асосчиси Элтузархон(1804-1806 йй.).

Асарнинг I-II бобларида исломиятдан аввал ўтган пайгамбарлар, эски тарих китобларида турк-мўғул қабилаларининг аждоди ҳисобланган Ёфас ибн Нуҳ ва Қўнғирот амирларининг илк тарихига бағишланган.

Учинчи бобда Буртажон ва Чингизхон тарихи, Мўғул империясининг Чингизхон замонидан то Олтин Ўрда хони Бердибек (1357-1361) давригача бўлган тарихи баён этилган.

Тўртинчи боб Хоразмнинг Шайбонийлар даври (1511-1804)даги ижтимоий-сиёсий тарихи ҳақидадир.

Бешинчи боб Хива хонлигининг 1804-1825 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Мунис ва Огаҳийнинг мазкур асарининг асосий аҳамияти шундаки, унда Хоразмнинг қарийб 300 йиллик (1511-1825) тарихи яхлит, хронологик тартибда баён этилган. Асар турли мавзудаги далилий маълумотларга ниҳоятда бой. Китобда, масалан, Хоразм (Хива хонлиги) ўрамида истиқомат қилган туркман, қорақалпоқ ва қозоқ халқлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни, катта ер эгаллиги, меҳнатқаш халқ аҳволи, солиқ ва жарималар, хирож, закот, пешкаш, таъсудот ва ҳоказо, ўн тўрт уруғнинг тарқатиб юборилиши, 1714, 1722-1723 ва 1768 йиллари содир бўлган очарчилик ва қаҳатчилик, Хоразм шаҳарлари Урганч, Кот, Вазир, Янги шаҳар, Тирсак, Гандумқон, Ҳазорасп, Шаҳободларнинг умумий аҳволи, туркманлар ва ўзбекларнинг этник таркиби, Хива хонлигининг бошқа мамлакатлар, хусусан, Эрон, Бухоро хонлиги ва Россия билан бўлган иқтисодий ва сиёсий муносабатлари хусусида қimmatли маълумотларни учратамиз.

“Фирдавс ул-иқбол” асари тарихчилар томонидан кам ўрганилган. Унинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, Россия ва бошқа мамлакатлар кутубхоналарида сақланади.

9.2.8. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин

“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин” (“Султонлар шажараси ва хоқонлар тарихи”) асарининг муаллифи Мирза Олим Тошкандийдир. Унинг тўлиқ исми Мирза Олим ибн домла Мирза Раҳим Тошкандийдир. У ўз даврининг кенг маълумотли ватанпарвар кишиларидан бўлган. Асар XIX аср охирида ёзиб тамомланган.

“Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин” Фарғонанинг ёки Қўқон хонлигининг XV-XIX асрлар тарихини ўз ичига олади. Муаллиф, айниқса 1842-1875 йиллар тарихини кенг ёритган.

Китобнинг тўртта мўътабар қўлёзмалари ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд. У Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бўлиб хизмат қилади.

9.2.9. Шажарайи Хоразмшоҳий

“Шажарайи Хоразмшоҳий” ва “Хоразм тарихи”(1910-1918) асарлари муаллифи серқирра истеъдод соҳиби Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний (1858-1923)дир. Баёнийнинг насли-насаби Хива хонлигини кўп йиллар идора қилган Қўнғиротлар сулоласига бориб уланади. Отаси Бобожонбек Хива хони Элгузархон (1804-1806)га набира бўлади.

Муҳаммад Юсуф Баёний ёшлигидан яхши тарбия топди, кенг маълумот олди. Араб ва форс тилларини яхши ўрганди, адабиёт, тарих, тибб ва мусиқа илмларини эгаллади. Шу билан бирга хаттотлик илмини ҳам яхши ўрганди. У, айниқса хатларнинг райҳоний, сулс, куфий ва шикаста турлари бўйича моҳир хаттот, мусиқа илмида, айниқса танбур ва фижжак чалишда маҳоратли созанда бўлиб етишди.

Баёний мумтоз адабиётни, хусусан шеър илмини ҳам пухта эгаллади, ўз замонининг шоири сифатида донг таратди. У мумтоз шеърининг барча турларида ижод қилди. Ўздан бир шеърини тўплам, девон қолдирди. Девони қўлёзмаси ЎзРФАнинг Шарқшунослик институти фондида сақланмоқда.

Баёний, асосан йирик тарихнавис олим, Мунис ва Оғаҳийларнинг давомчиси сифатида шўҳрат қозонди. Бу соҳада у икки йирик асар яратди.

Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарида Хоразмнинг туркларнинг қадимги подшоҳи Ёфас ўғлон, Ёфас ибн Нуҳдан то Қўнғирот сулоласигача кечган тарихи баён этилган. Асарнинг энг қимматли қисми Муҳаммад Раҳим аввал (1806-1873 йй.) ва Асфандиёрхон (1910-1918) давригача бўлган сўнгги қисмидир.

Олимнинг Итарихий асари “Хоразм тарихи” китобида Хоразмнинг 1910-1918 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ёритилган.

Муҳаммад Юсуф Баёний моҳир таржимон сифатида ҳам ном қолдирган. У, кўпгина муҳим тарихий асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилган. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг “Китоб ар-расул ва-л мулук ва-л хулафо”, Дарвеш Аҳмаднинг “Саҳойиф ул-акбар”. Камолиддин Биноийнинг “Шайбонийнома” асарлари ана шулар жумласидандир.

Баёнийнинг “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарининг (1911-1913 йиллари) ёзиб тамомлаган қисми, яъни Муҳаммад Раҳимхон соний замонидан сайийд Асфандиёрхон ҳукмронлиги даврини ўз ичига олган 15- ва 16-боблари Иқболой Азизова тарафидан сўз боши ва зарур изохлар билан, 1991 йилда “Мерос” тўпламида нашр этилган.

9.3. Ўзбек тилдаги манбалар хусусиятлари

X-XIV асрларга оид ўзбек тилдаги ёзма манбалар нисбатан кам сақланиб қолган. Мавжудлари эса ҳали муносиб тарзда манбашунослик нуқ-

таи назаридан ўрганилиб, илмий муомалага киритилгани йўқ. Яъни, у манбалар тарих илмида ўз ўрнини эгаллагани йўқ.

X-XIV асрларга оид ўзбек тилдаги ёзма манбалар тўғрисида шуни қайд этиш зарурки, уларда ҳам араб ва форс тилларидаги манбаларга хос умумий хусусиятлар ўхшаш десак бўлади. Ўзбек ва форс тили ҳарфлари айнан бир хил, яъни 32 ҳарфдан иборат.

Туркистон китоби тарихининг тадқиқотчиси Э.О.Охунжонов ўз илмий изланишларида ёзма манбадарни китобат тарихи нуқтаи назаридан очиб берган.

XV асрдан бошлаб яратилган тарихий, бадий ва илмий асарлар қўлёзмалари, китоблари¹наватда ёзув, хат тури хусусиятлари, китобат фани, санъати жиҳатидан алоҳида юксак савияси, бадийий зийнат-безаклари билан ажралиб туради. Аксарият манбалар Темурийлар даврида Мир Али Табризий томонидан ихтиро қилинган энг гўзал насталиқ хатида битилган.

Темурийлар ва Шайбонийлар даврида ҳамда кейинроқ яратилган қўлёзмалар асосан подшоҳ ва аёнлар учун мўлжалланган. Мана шунинг учун ҳам улар китобат санъатининг шоҳ асарлари даражасида яратилган.

XVIII-XIX асрлардаги ёзма манбалар қўлёзмаларини икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бир гуруҳи – шоҳона қўлёзмалар. Игуруҳи эса кенг жамоатчилик ва ўрта ҳол зиёлилар учун яратилган қўлёзмалар. Буларнинг ҳар бири материал ва савия билан ажралиб туради. Игуруҳ қўлёзма китобларида матн мазмунига ҳам эътибор берилган, лекин қўлёзма учун ишлатилган материаллар, зийнат ва безаклар ўрта миёна, баҳоли қудрат, аммо етарли санъат асари ва илм-фан учун бемалол фойдаланса бўладиган манба савиясида яратилган.

XIX асрда кўпроқ қўлёзмаларни ёзишда илм аҳли орасида хатти муллоийи, талабалар хати ва янги ихтиро қилинган шикаста хати кенг тарқалдиким, шиддатли тараққиёт, айниқса тошбосма ва миҳбосма китобларнинг кўпайиши, анъанавий мўътабар қўлёзмаларни яратилишини камайишига олиб келди. Бу давр қўлёзмалар хусусиятлари китобат санъати нуқтаи назаридан олима Э.М.Исмоилова томонидан аниқланган ва унинг асарларида баён этилган.

Қўқон хонлиги тарихи манбалари хусусиятлари олимлардан Р.Н.Набиев, Ҳ.Н.Бобобеков, Ш.Воҳидов, Т.Бийсембиев ва бошқаларнинг тадқиқотларида таҳлил этилган.

XIX аср Хоразм тарихий асарлари қўлёзмалари Қ.Муниров ва Н.Комилов тадқиқотларида ўрганилган.

Юргимизда яратилган аксарият қўлёзмалар, хусусан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидагилар машҳур хаттот Абдуқодир Муродов томонидан

тадқиқ этилган. Аммо, шу пайтгача ўзбек китоби тарихий манба сифатида алоҳида ўрганилмади.

Хулоса сифатида шунини айтиш мумкинки, ҳали ўзбек тилдаги жаҳон қўлёзма фондларида мавжуд ёзма манбалар тўла аниқлангани ва илмий муомалага киритилгани йўқ. Мавжуд ва аниқланган ёзма манбалар юртимизнинг кўп асрлик узоқ тарихи, унинг бой ёзма маданиятидан гувоҳлик бериб, келажаги порлоқ эканлигига тўла ишонч уйғотади.

9.4. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Саидқулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар.-Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература. Средней Азии XVI-XVIII в.-Тошкент: Фан, 1985.
4. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник.-Алма-Ата: 1987.
5. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик.-Тошкент: 2002.
6. Бобобеков Ҳ.Н. Историческая литература о Кокандском ханстве.-Ташкент: 1977.
7. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. - Тошкент: Фан, 2006, 124-141 бетлар.

9.5. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. «Кутадғу билик» асарининг тарихий аҳамияти нимада?
2. «Темур тузукларида» асарининг ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишдаги ўрни?
3. Бобурнинг «Вақоийъ» асарининг тарихий аҳамияти нимада?
4. Хоразм хонлигида яратилган ўзбек тилидаги қандай тарихий асарларни биласиз?

10-мавзу. Алишер Навоийнинг асарлари манба сифатида

Дарснинг мазмуни: Алишер Навоий насрий асарларининг манба сифатида асосий хусусиятлари, уларнинг манбашуносликдаги илмий аҳамияти талабаларга тушунтирилади.

Режа:

- 10.1. Алишер Навоийнинг ижодида тарихий мавзудаги асарлар.
- 10.2. Алишер Навоийнинг тарихий мавзудаги асарлари.

Асосий тушунчалар: Хамса, ҳолот, вақфия.

10.1. Алишер Навоийнинг ижодида тарихий мавзудаги асарлар

Алишер Навоий (1441-1501) насрий асарларининг тарихий манба сифатидаги аҳамияти катта. Чунки, Навоийнинг улкан шеърӣй мероси, достонлари ва асарлари бадиий адабиёт намунаси сифатида кейинги XX асрда ҳам юртимизда жуда катта эътиборга сазовор бўлган бўлса-да, аммо унинг тарих илмига қўшган улкан ҳиссаси, бизнинг фикримизча, тарихчи олимларимиз эътиборидан четда қолиб келди. Махсус тарихий асарлари ҳам фақат филологик нуқтаи назардан ўрганилди, холос.

Алишер Навоий асарларини манбашунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш учун мукамал асарлар йиғирма томлигини асос қилиб олиш мумкин.

Алишер Навоий насрда «Муножот», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Вақфия», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат», «Мезон ул-авзон», «Муншаот», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби асарлари билан ҳам аруз назарияси, ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик билан бир қаторда тарихи илми тараққиётига катта ҳисса қўшди.

10.2. Алишер Навоийнинг тарихий мавзудаги асарлари

10.2.1. Тарихи анбиё ва ҳукамо

Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари 890/1485 ва 904/1498-1499 йиллар орасида тасниф этилган бўлиб, унда Одам Атодан бошлаб, олтмиш олтига пайғамбарлар ва ўн битта донишмандлар тўғрисида ихчам, лекин жуда жонли ва қизиқарли маълумотлар баён этилган.

Маълумки, Алишер Навоийга ҳадар ҳам анбиёлар ҳақида турли ривоятлар, қиссалар мавжуд бўлган. Айниқса, «Журъони карим»да ва энг қадимий манбаларда, умумий тарихга оид Абу Жаъфар Табарийнинг (836-923) «Тарихи ар-русул ва мулук», Абу Райҳон Берунийнинг «Осор ул-боқия» ҳамда Абу Сулаймон ибн Довуд бинни Абу-л-Фазл Муҳаммад бинни Довуд ал-Банокатийнинг (ваф. 730/1330) «Равзату Оли ал-боб фи таворих ал-ақобир ва-л-ансоб» (1317) ёки «Тарихи Банокатий» (XIV аср) номли, Ҳамдуллоҳ бинни Абу Бакр бинни Аҳмад бинни Наср ал-Муставфи Қазвинийнинг (ваф. 750/1350) «Тарихи гузида» (744/1343), Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомий Ганжавийнинг «Хамса» ва бошқа шу каби асарларда тарихий воқеалар, шунингдек, диний тарихга оид маълумотлар кўп.

Ўз даврининг йирик олими ва тарихчиси сифатида Алишер Навоий ҳам бундай манбаларни ўрганиб чиққан, улар билан яқиндан танишган.

Бу асарлар аксарияти араб ва форс тилида бўлгани учун, Алишер Навоий ўзбек тилида, кўплаб қиссаларни қиёсий ўрганиш асосида ўз асарини яратди. У асар мазмун жиҳатидан умумий тарихга оиддир.

Бу асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда тарихчи Одам Атодан тортиб, Нуҳ, Исо, Мусо, Яқуб, Сулаймон, Довуд, Юсуф ва бошқа пайғамбарлар ҳаётига оид турли нақлларни баён этади, ҳар бир тарих охирида рубоий келтирилиб, уларнинг ҳаётига лирик хотима ясайди.

Китобнинг иккинчи қисмида машҳур донишмандлар ҳаёти лавҳалари, уларнинг ҳикматлари келтирилади. Масалан, Фарбда Пифагорга нисбат берган бир иборани Алишер Навоий Буқротус ҳаким номидан шундай келтирган: «Яхши сўз кўнгулни ёритур ва яхши хат кўзнинг неъматини арусидурким, анинг маҳри шукрдир».

Бутун умри ва фаолияти давомида олимларни қадрлаган Алишер Навоий уларнинг тарихини анбиё, пайғамбарлар тарихидан кейин, уларни биргаликда битгани алоҳида таҳсинга сазовор ҳолдир. Бу китоб тарихчи, олим ва шоирларга қадимги давр изоҳи учун муҳим манба вазифасини ўташи мумкин. Бу асарни манбашунослик фанида алоҳида ўрганиш шунинг учун ҳам зарурки, тарихга оид асарларда тафсилотлари келтирилмай, жуда кўп ўринларда пайғамбарлар ва уларнинг ҳаётига оид воқеаларга муржаат қилиш учрайди. Мана шу жиҳатдан Алишер Навоий асари ҳам тарихчи олимлар, ҳам тарихни ўрганувчи талабалар учун катта аҳамият касб этади. Шунинг билан бирга, у асарда Алишер Навоийнинг машҳур тарихчи Шарафуддин Али Яздийга муносабати баён этилган. Навоий унинг «Зафарнома» асари муқаддимасини зикр қилар экан, тарихчинини «мавлоно шараф ул-миллат ва давла», яъни «давлат ва миллат шарафи» деб таърифлайди.

10.2.2. Тарихи мулуки Ажам

Алишер Навоийнинг иккинчи тарихий асари «Тарихи мулуки Ажам» дир. 890/1485 йилдан сўнг яратилган бу асарда Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар тўғрисида маълумот келтирилган. Асар охирида Султон Ҳусайн Мирзо мадҳи ўрин олган. Агар биз аввалроқ яратилган «Садди Искандарий» дostonида ҳам тўрт сулола ҳақидаги маълумот борлигини назарда тутсак, дoston яратиш жараёнида Алишер Навоий тўплаган маълумотларни маҳсул тарихга оид асар сифатида ижод қилган кўринади. Бунда Алишер Навоий юқорида номлари зикр этилган асарлар қаторида яна Абу-л-Хайр Насириддин Абдуллоҳ бинни Умар ул-Қози Байзавийнинг (ваф.685/1266) «Низом ут-таворих» (ёзилган 674/1275), Абу Ҳомид Ғаззолийнинг (1058-1111) «Насиҳат ул-мулук» ва бошқа асарларни, хусусан ўз замондоши

Мир Муҳаммад Мирхондининг «Равзат ус-сафо» асаридан бохабар ҳолда, Эрон тарихига оид араб ва форс тилларида тарихий асарлардан фарқли, бу китобни ўзбек тилда яратди. Ушбу асардаги шахслар тўғрисидаги маълумотлар Алишер Навоий ўзининг дostonларида ҳам мавжудлигини эслатиб ўтган. Бу асар илмий танқидий матнини шарқшунос Л.Халилов тuzиб, номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган эди. Афсус, ҳамон унинг танқидий матни chop этилмаган.

«Тарихи мулуки Ажам» асарини маълум даражада, «Хамса», хусусан «Садди Искандарий» дostonига тарихий-илмий илова сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Унинг ичидаги маълумотларнинг шеърӣ ифодаси «Садди Искандарий»да келтирилган бўлиб, уларни бошқа тарихий асарлар билан қиёсий ўрганиш Алишер Навоийнинг тарихчи олим сифатидаги ижод қирраларини очишга ёрдам бериши мумкин.

10.2.3. Хамсат ул-мутаҳаййирин

Алишер Навоийнинг учинчи мемуар биографик асари «Хамсат ул-мутаҳаййирин»дир. У Абдурахмон Жомий вафотидан сўнг, яъни 898/1492 йилдан кейин яратилган. Бу рисола Алишер Навоийнинг пири, устози ва дўсти Абдурахмон Жомийга бағишланган бўлиб, икки буюк ижодкор ўртасидаги ғаройиб воқеалар баёни, Жомийнинг шажараси, асарлари номлари ва уларга берилган баҳолардан иборат. Уни мемуар-ёднома асар деб аташ мумкин. Ушбу рисола мазмунини икки буюк шахс асарларидаги лавҳалар, хусусан «Насойим ул-муҳаббат», «Мажолис ун-нафоис» ҳамда уларнинг ўзаро хатти китобати, айниқса, «Мураққаи Мир Алишер» тўпламидаги Жомийнинг дастхат мактубларидаги маълумотлар мазмунини янги далиллар бойитишга хизмат қилади.

10.2.4. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер

Алишер Навоийнинг тўртинчи тарихий асари, мемуар биографик характердаги рисола бўлиб, у «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» деб номланади. Ўзига «отадай» меҳрибон бўлган Саййид Ҳасан Ардашер тўғрисидаги асар тўғридан тўғри «Ҳолот», яъни биография деб аталади. Асар тасниф одобига кўра, «Бисмиллоҳир-рахмонир - раҳийм» сўзидан сўнг келадиган «Ҳамд» Аллоҳ мадҳи ўрнига насимга мурожаат билан бошланади, асар мазмуни шундай характерланади: «Солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний Саййид Ҳасани Ардашер (раҳматуллоҳи) сияр ва ҳолотида». Яъни, бу асар «ўткинчи фоний дунёдаги солиқ, гавҳарлар кони ва маънолар орифи Саййид Ҳасан Ардашер биографияси» деб аталади.

Асар бошида муаллиф Саййид Ҳасани Ардашернинг отаси тўғрисида қисқа маълумотларни келтиради. Ундан сўнг, Алишер Навоий унинг ўзи

ҳам ёшлигида отаси каби Бойсунғур Мирзо хизматида бўлгани, турли соҳалар бўйича билим олганини ёзади. Темурийлар саройида хизмат қилиб, доим ҳурмат ва эътиборда бўлгани, ҳатто Султон Ҳусайн Мирзо унга катта давлат лавозимини таклиф қилганида, дунё ишларидан юз ўгириб, дарवेशликни ихтиёр этганини зикр этади. Рисолада Саййид Ҳасан Ардашернинг тарихи, унинг бадиий диди, ўзбекча форсий тилдаги адабиётни яхши билиши, имом Ғаззолийнинг «Кимийе-и саодат», Фаридулдин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарларини хуш кўриши, ҳаётида бўлиб ўтган воқеалар тафсилотларининг энг муҳимлари зикр этилади. Натижада, китобхон кўз ўнгиде Темурийлар замони зиёлиларининг ёрқин вакили сиймоси тарихи намён бўлади. Ўша давр ижтимоий ҳаётига тасаввур таълимоти катта таъсир ўтказганини кўраимиз. Чунки, эътиқод юзасидан Саййид Ҳасан Ардашер давлат лавозимидан воз кечган шахсдир.

Саййид Ҳасан Ардашер номини Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат» асарларида чуқур ҳурмат билан ёд этади. Умуман, «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» рисоласи Темурийлар даври ижтимоий-маданий ҳаётини акс эттирган муҳим тарихий манбадир. Унда Алишер Навоий ўзининг ҳаётида жуда катта рол ўйнаган катта замондош Саййид Ҳасан Ардашерга муносиб тарихий ёдгорлик ўрнатади.

10.2.5. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад

Алишер Навоийнинг бешинчи тарихий асари ҳам мемуар биографик характердаги рисола бўлиб, унда ўша даврнинг энг машҳур ва беназир курашчиси ва турли фанлар билимдони тўғрисидаги «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»дир. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида ушбу шахс тўғрисида қуйидаги маълумотни келтиради: «Паҳлавон Муҳаммад Куштигирким, кўп фазойил била орастадурким, кушти бовужуд улким, унинг андоқ ҳақ ва мулкидурким, маълум эмаским, ҳаргиз бу фанда андоқ пайдо бўлмиш бўлғой. Ўзга фазойилига кўра ва дин мартабасидур, мусиқийда идвор илмида даврининг беназиридур, чун камолоти изҳор мин аш-шамсдур, шарҳ қилмоқ эҳтиёж эрмас».

Рисолада биз Паҳлавон Муҳаммаднинг ўз даврининг беназир кишиси бўлганлиги, қирқ йил давомида Алишер Навоийга меҳрибончилик кўрсатганлиги, фавкулудда хотирага эгалиги, барча замондошлари иззат-ҳурматига сазовор бўлган, юксак ахлоқий фазилатларга эга курашчи эканлигини кўраимиз. Уни барча кечик замондошлари, Заҳририддин Муҳаммад Бобур, Зайниддин Восифий, Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам ажойиб курашчи ва олижаноб инсон, бастакор эканлигини тасдиқлайдилар.

Бу асарда Темурийлар даври XV аср II ярми маданий ҳаётига оид қимматли маълумотлар келтирилиши билан муҳим хусусият касб этади. Бу

рисола ҳам аввалги «Хамсат ул-мутаҳаййирин» ва «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» каби XV аср II ярми Темурийлар даври тарихи тўғрисидаги қимматли манбадир.

Номлари зикр этилган беш соф тарихий асарлардан ташқари Алишер Навоий қуйидаги асарлари, яъни «Вақфия» «Маҳбуб ул-қулуб», «Мажолис ун-нафоис», «Муншаот», «Насойим ул-муҳаббат» ва ҳатто соф лингвистик характердаги «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам тарих илми учун муҳим маълумотлар бор.

Алишер Навоий тарихчи олим сифатида асарларида, хусусан «Маҳбуб ул-қулуб»да ижтимоий гуруҳлар тўғрисидаги мулоҳазаларни баён этган, «Мажолис ун-нафоис» асарида 450 дан ортиқ давлат арбоби шоир ва санъат шайдолари ҳақида, «Насойим ул-муҳаббат» асарида эса 750 дан зиёд авлиёлар тўғрисидаги маълумотлар келтирилгандир.

«Вақфия» асарида эса Алишер Навоийнинг қандай мол-мулк эгаси бўлгани, ҳамда уларни жамият учун васият қилганлиги баён этилади. Алишер Навоийнинг «Муншаот» асари, ҳамда у тартиб берган «Мураққаъ Мир Алишер»да жамланган мактублар мазмуни, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти турли қирраларини ва ўз даври ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётини ёритишда жуда катта тарихий, илмий аҳамиятга эга ҳужжатлардир.

У Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, унинг муридлари ва Абдурахмон Жомийнинг дастхат мактубларини тартибга келтириб, махсус «Мураққаъи Мир Алишер» номли дастхат автографлардан иборат қимматли 594 та мактубни китоб ҳолига келтириб, бизга мерос қолдирган. Ушбу мураққаъ асосида шарқшунос Асомиддин Ўринбоев докторлик диссертациясини ёзиб, тарих фанлари доктори деган унвонга эга бўлди. Кейинги йилларда олим улар тўғрисида рус, тожик, форс ва инглиз тилларида бир неча китоб чоп этиб Алишер Навоийнинг тарих соҳасидаги кўрсатган хизматини дунёга намойиш этди.

Алишер Навоий йирик тарихчилар Муҳаммад Мирхонд, Давлатшоҳ Самарқандий ва Ғиёсиддин Хондамирларнинг ҳомий ва мураббийсигина эмас, балки оригинал тарихий асарлари ижодкори сифатидаги хизматлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ, деб ўйлаймиз.

Амир Темурнинг ўзи тарих илми тараққиётига жуда катта эътибор берди. Султони соҳибқирон ўз «Тузуқлар»ини яратиб, ўзбек давлатчилиги тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди. Мирзо Улуғбек «Тарихи арбаъи улуси Чингизий»номли жуда қимматли тарихий асарни таълиф қилишда шахсан ўзи қатнашди. Бундан ташқари бу даврда яшаб ижод этган жаҳонга машҳур тарихчилар Ғиёсиддин Али, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ҳофиз Аbru, Муъиниддин Натанзий, Абдураззоқ

Самарқандий, Муҳаммад Мирхонд, Ғиёсиддин Хондамир ва бошқалар асарлари ҳамон мутахассислар учун қимматли тарихий манба, битмас-туганмас хазинадир.

Алишер Навоийнинг «Вақфия» асарида зикр этилган мол-мулк ҳам унинг ўз даври йирик мол-мулк, давлат эгаси эканлигини кўрсатади. Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг ёзишича, Алишер Навоийнинг бир кунлик даромади ўн саккиз минг шоҳруҳий экан. Тарихчининг ёзишича, Султон Ҳусайн давлат тепасига келгач, бутун марҳаматини Алишер Навоийга кўрсатади. У эса ўз ўрнида мол-мулкни юрт ободончилиги, олиму фозилларга ҳомийлик қилишга қаратган. Тарихчилар Ғиёсиддин Хондамир, Заҳириддин Бобур ва бошқаларнинг ёзишича, Алишер Навоийча ҳеч ким кўп бинои-хайр, халқ учун иморатлар ва бинолар қурмаган экан. Унинг аҳли фазл ва ҳунарга мураббий ва муқаввийлиги ҳам жуда машҳур.

Алишер Навоий ўзининг тарихий асарларида бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларга, шахсларга баҳо беришда юксак инсонпарварлик ғояларидан келиб чиқди. Унинг тарихчи олим сифатидаги амалий фаолияти ўзбек-кўзбек тилидаги тарих илмини юксакликка кўтарди. Махсус асар, ихчам рисола, тазкира ва мактублар яратиб, ўзбек тилдаги тарих илмининг кейинги ривожига ва тараққиёти учун замин яратди.

Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида сиёсий ҳокимият ва тил, маданият сиёсати хусусида қуйидаги ҳақли фикрларни баён этади: «...то мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили бирла жилва берди...» Яъни мамлакатлар араб халифалари ва султонлари даврида шеърият котиби араб тилида ижод этди.

Мамлакатларнинг баъзиларида «сорт салотини мустақил бўлдилар, ул муносабат била форсигўй шуаро зуҳур қилдилар».

«То мулк араб сорт салотинидин турк хонларга интиқол топти, Хулуғхон замонида султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар».

Алишер Навоийнинг юқорида келтирган муҳим фикри фақат шеъриятга эмас, балки умуман маданият, шу жумладан тарих илмига ҳам тўла тадбиқ этса бўлади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Алишер Навоий яратган насрий асарлар бўлиб, уларни кейинча Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Дарвиш Муҳаммад Бухорий, Абулғозий Баҳодирхон, Мунис, Огаҳий, Баёний ва бошқалар давом эттирдилар.

10.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. XV асрнинг II ярми. Тошкент, 1972.

2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўрт-ўн еттинчи томлар. –Тошкент: Фан, 1998, 1999, 2000. 2001, 97-194-бетлар.

3. Subtelny M.E. The vaqfia of Mir Alisher Nava'I as apologia|| Journal Turkish Studies. V.15. Department of Eastern languages and civilizations. Harvard University. 1991.

4. Письма-автографы Абдуррахмана Джами из «Альбома Навои»/ Предисл. перевод и комм. А. У. Урунбаева. -Ташкент: Фан, 1982.

5. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 141-149 бетлар.

10.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Алишер Навоийнинг тарихга оид қайси асарларини биласиз?
2. «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари нимага бағишланган?
3. «Тарихи мулуки Ажам» асарида қайси сулолалар ҳақида сўз боради?
4. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари кимга бағишланган?
5. «Ҳолот Саййид Ҳасан Ардашер» асари ким тўғрисида?
6. «Ҳолот Паҳлавон Муҳаммад» асари мазмунини сўзлаб беринг?

11-мавзу. Форс тилидаги XVI-XIX аср манбалари

Дарснинг мазмуни: XVI-XIX аср I ярмида яратилган форс тилидаги манбалар хусусиятлари таҳлил этилади.

Режа:

11.1. Муҳим ижтимоий сиёсий воқеалар.

11.2. Форс тилидаги манбалар.

Асосий тушунчалар: Шайбонийлар, Аштархонийлар, Манғитлар, Минглар, Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Хива хонлиги.

11.1. Муҳим ижтимоий–сиёсий воқеалар

XV асрнинг 80-90- йилларида кучайиб кетган тарқоқлик, хусусан Тошкент, Фарғона ва Ҳисорнинг марказий ҳукуматга итоат қилмай қўйиши, айрим амирларнинг сиёсий нуфузи ўта кучайиб кетиши ва ёш Темурийларнинг тожу тахт учун курашлар давлатнинг инқирозини тезлаштирди.

1500 йили Муҳаммад Шайбонийхон (1500-1510) Дашти қилчоқ ўзбекларига таянган ҳолда Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросон ва Бадахшонни бўйсундириб, янги сулола – Шайбонийлар давлатига (1500-1601) асос солди. Лекин, Шайбонийлар маълум даражада иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳада тараққиётга эришган бўлсалар-да, лекин улар ҳам маҳаллий йирик ер-сув

эгаларининг айримачилик ҳаракатига барҳам бера олмадилар.

Шайбонийхон ҳалокатидан (1510 й. 10 декабр) сўнг узоқ вақт давомида мамлакатда парокандалик ва тарқоқлик ҳукм сурди.

Убайдуллахон вафотидан (1539) кейин эса Мовароуннаҳрда кўш ҳокимиятчилик бошланди: Самарқандда Абдуллатиф Султон, Бухорода Абдулазиз Султон хон қилиб кўтарилдилар (1540-1550).

1551-1556 йиллари эса мамлакат тожу тахт даъвогарлари Наврўз Аҳмадхон, Бурхон Султон, Абдуллахон соний ўртасида уруш майдонига айланди.

Абдуллахон соний 1557 йили Бухорони эгаллади ва узоқ давом этган урушлардан (1557-1582) сўнг Мовароуннаҳрни бирлаштиришди. Тошкент ва Туркистонни бўйсундирди, 1584 йили Бадахшон билан Кўлобни, 1588 йили Ҳиротни эгаллади. У давлатни марказлаштирди, лекин унинг вафотидан (1598 й. 8 феврал) кейин айирмачилик ҳаракати авж олди. Унинг ўғли ва тахт вориси Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан (1598 й. феврал-июл) нарига ўтмади. Ундан кейин хон кўтарилган Мирмуҳаммад соний (1598-1601) эса номигагина хон ҳисобланиб, аслида ҳокимият нуфузли катта ер эгалари қўлига ўтиб қолди. Бу вақтда қозоқ хонлари ва султонларининг Мовароуннаҳр устига босқинчилик юришлари кучайди. Улар 1599 ва 1600 йиллари Тошкент, Жиззах, Самарқанд ва Миёнқолгача бостириб кириб, ўтроқ аҳолини талон-тарож қилдилар. Жанубдан эса Эрон ҳукмдорлари юртимизга таҳдид сола бошладилар.

Мана шундай бир шароитда мовароуннаҳрлик йирик ер-сув эгалари руҳонийлар ва зодагонлар билан тил бириктириб, Жўжихоннинг ўн учинчи ўғли Тўқай Темур наслидан бўлган Ёрмуҳаммадхонни тахтга ўтқиздилар. Янги сулола тарихда Аштархонийлар (1601-1785) номи билан машҳур⁴¹.

Бу даврда мамлакатда тарқоқлик янада кучайди. Дашти қипчоқликлар, асосан қозоқ хонлари ва қалмоқлар, Хоразм ҳукмдорлари Абулғози-хон ва Анушахон Мовароуннаҳрга тез-тез бостириб кириб, унинг Чоржўй, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ва қишлоқларини талон-тарож қила бошладилар.

Эрон ва Шимолий Ҳиндистон ҳукмдорлари Бобурийларнинг Бухоро хонлиги ички ишларига аралашуви кучайди. Мамлакатдаги беқарорлик Убайдуллахон соний (1702-1711) ҳукмронлиги йилларида жуда кучайди. Улус ҳукмдорлари, Балхдаги Маҳмудбий қатагон марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйдилар. Самарқанд ва Ҳисор вилоятларида юз қабиласи, Шаҳрисабз ва Қаршида кенагас ва манғит қабилалари хонга қарши исён кўтардилар. Убайдуллахон соний ўрнига хон кўтарилган Абулфайз (1711-

⁴¹ Асли Хожигархон (Астрахон)лик бўлганлари учун сулола шундай аталган.

1747) номигагина хон бўлиб, ҳокимият бир гуруҳ йирик бойлар қўлига ўтиб қолди.

Эрон подшоҳи Нодиршоҳ (1736-1747) Мовароуннаҳрдаги парокандалик ва беқарорликдан фойдаланиб, 1740 йилнинг кузида Бухоро хонлигини ўзига бўйсундирди. Шундан кейин ҳокимият, асосан Нодиршоҳ тарафдори, манғит қабиласидан чиққан нуфузли, катта ер эгаси Муҳаммад Раҳимбий қўлига ўтди. Абулфайзхон ўлдирилганидан кейин тахтга ўтқизилган Абдулмўмин (1747-1751) ва Убайдуллахон соний (1751-1753) номигагина хон бўлиб, давлатнинг муҳим ишларини Муҳаммад Раҳимбий бошқарган.

1753 йилнинг 16 декабрида Муҳаммад Раҳимбий хон бўлди. Шу кундан бошлаб Бухоро хонлигида ҳокимият Манғитлар сулоласи қўлида бўлиб, улар 1920 йилнинг сентябр ойигача хукмронлик қилган.

1709 йили марказий ҳукуматнинг заифлиги туфайли Фарғона водийсида Қўқон хонлиги (1709-1876) ташкил топди.

XVIII-XIX асрда юртимиз ҳудудида Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонлиги мавжуд бўлиб, Россия аста-секин бу ҳудудга сиқилиб келиб, ўз ҳокимиятини ўрнатиб, мамлакатни мустамлакага айлангирди.

11.2. Форс тилидаги манбалар

11.2.1. Фатҳнома

“Фатҳнома” номли тарихий мавзудаги шеърый дoston муаллифи Мулла Шодийдир. Унинг ҳаёти ва илмий – адабий фаолиётига оид маълумотлар жуда кам. Шайбонийхоннинг иниси Маҳмуд Султон хизматида бўлганлиги ва унинг топшириғи билан ўзининг “Фатҳнома” дostonини ёзганлиги, уни 1502 йили тугатган бўлиб, айна шу даврда 55 ёшда бўлганлиги маълум, холос.

“Фатҳнома” тарихий дoston бўлиб, унда Шайбонийхон таваллуд топган 1451 йилдан то Дашти қипчоқ ўзбеклари томонидан Самарқанднинг истило этилиши, сўнгги марта 1501 йил июн ойигача бўлган асосий ижтимоий-сиёсий воқеалар кенг ёритилган. Хоразм ва унинг Урганч, Вазир ва Адоқ сингари шаҳарлари, Дашти қипчоқнинг аҳолиси, хусусан манғитларнинг туриш-турмуши, шунингдек, Шайбонийхон аскарларининг Туркистон, Андижон, Бухоро, Дабусия ва Қарши вилоятларини ишғол қилганликлари ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Асар ҳозирча биронга тилга таржима қилинмаган. Унинг қўлёзма нусхалари кўпгина мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланади. Россия ва МДХ мамлакатларида “Фатҳнома” дostonининг бешта қўлёзмаси мавжуд. Булардан икkitаси Санкт-Петербург Давлат университети кутубхо-

насида, иккитаси Душанбеда ва биттаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида (Рақами № 5369) сақланади. Тошкентдаги қўлёзма жуда қимматли бўлиб, XVI асрда кўчирилган ва унда турли мавзудаги 9 та ажойиб миниатюра билан безатилган.

11.2.2. Шайбонийнома

“Шайбонийнома” форс тилида битилган шеърӣй дoston бўлиб, унинг муаллифи шоир ва тарихнавис олим Камолиддин Биноийдир (1453-1512). Унинг асли исми Али ибн Муҳаммад ал-Ҳаравий. Кўпроқ Камолиддин Биноий номи билан машҳур. Ҳиротда кўзга кўринган меъмор устод Муҳаммадхон Сабз оиласида дунёга келган. Ёшлик пайтлари оғир шароитда, Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин мамлакатда кучайиб кетган тожу тахт учун кураш ва ўзаро урушлар шароитида кечди.

Маълумки, 1458 йили Қора кўюнлулар сулоласидан⁴² бўлган Жаҳоншоҳ (1438-1467) Хуросонга бостириб кирди ва Ҳиротни эгаллади. Лекин, орадан кўп вақт ўтмай, 1459 йили Темурийзода Султон Абу Саид Мирзо қўшинларининг тазйиқи остида пойтахт шаҳар ва мамлакатни бўшатиб чиқишга мажбур бўлди. Ўшанда Жаҳоншоҳ юз нафар ҳунарманд оилани ўзи билан бирга Форс вилоятига олиб кетди. Булар орасида меъмор Муҳаммад Сабз ва унинг оиласи қарийб уч йил Шерозда истиқомат қилиб, 1461 йили яна Ҳиротга қайтиб келди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, Камолуддин Биноий кенг маълумотли киши бўлиб, шеърӣят, иншо, илоҳиёт, мусиқа ва тарих илмларини чуқур билган. Бундан ташқари у меъморчилик санъатида ҳам ўз замонасининг пешқадамларидан ҳисобланган. Муҳаммад Сабз ва унинг ўғли иштирокида қурилган бинолар Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларида жуда кўп бўлган. Масалан, 1481 йили ҳозирги Афғонистоннинг Мозори шариф шаҳрида, эски номи Хожа ҳайрон, Али ибн Абу Толиб (656-661) мозори тепасига қурилган муҳташам мақбара ва бошқа бинолар шулар жумласидандир. Шоир ва олимнинг “Биноий” деб тахаллус танлаши ҳам мана шундандир.

Биноий орадан кўп вақт ўтмай Табризга келиб қолди ва 1492 йилга қадар Султон Яъқуб Оқ Кўюнлу (1478-1490) саройида хизмат қилди. 1492 йили у яна Ҳиротга қайгди. 1495 йили айрим сабабларга кўра, ўзининг сўзларига қараганда, баъзи ҳасадгўйларнинг ифвоси туфайли, Самарқандга кетиб қолди.

Биноий дастлаб хожа Убайдулла Аҳрорнинг тўнғич ўғли ва сулукда вориси хожа Қутбуддин Яҳё, сўнг Заҳриддин Бобур, ундан кейин 1501

⁴² Қора кўюнлу - 1380-1468 йиллари Ироқи Ажам ва Озарбайжонни идора қилган сулола, асосчиси Қора Муҳаммад Турмуш (1380-1389 йй.).

йили то умрининг охиригача, Шайбонийхон ҳузурида унинг сарой шоири ва тарихчиси бўлиб хизмат қилди.

1507 йили Биноий Шайбонийхон билан бирга Ҳиротга келди ва 1510 йилгача она шаҳрида истиқомат қилди. 1511 йили шаҳарга Исмоил Сафавий кўшинлари яқинлашиши билан, у яна Мовароуннаҳрга кетиб қолди ва Қарши шаҳрида кун кечирди. Камолуддин Биноий 1512 йили Қарши мудофаачилари сафида туриб шаҳарни Сафавийлардан ҳимоя қилди ва ўша жангда ҳалок бўлди.

Камолиддин Биноий истеъдодли шоир ва улкан тарихшунос олим сифатида тарихда қолди. У Марказий Осиё, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XV асрнинг сўнгги чораги ва XVI асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда алоҳида қийматга эга бўлган “Шайбонийнома” номли тарихий достонини ёзди.

Биноийнинг “Шайбонийнома” асари ҳам “Таворихи гузида, нусратнома” ва Мулла Шодийнинг “Фатҳнома” асарлари билан бир режада ёзилган бўлиб, Шайбонийхон таваллудидан то Дашти қипчоқ ўзбеклари томонидан Мовароуннаҳр ва Хоразмни 1505 йили бўйсундирилишига қадар шу ҳудудда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Асар 1505-1507 йиллар орасида ёзилган.

“Шайбонийнома”да 1450-1505 йиллар орасида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар қисқа, лекин аниқ баён этилган. У муҳим географик, масалан, Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Саброн, Сигноқ, Арқуқ, Ўтрор, Ясси, Ўзганд, Оққўрғон ва Хоразмга тобе шаҳарлардан Урганч, Вазир, Булдумсоз, Адоқ ва бошқа жойлар ҳақида ҳамда этнографик, масалан Дашти қипчоқлик ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мавқеи ҳақидаги далилларга бой асардир. Бундан ташқари, асарда Шайбоний амирлар ва аскарларининг фаолияти ҳақида муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

“Шайбонийнома” асари матни чоп этилмаган. Лекин, унинг қўлёзма нусхалари кўп тарқалган. Фақат ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари хазинасида етти мўътабар нусха мавжуд. Булардан бири инв. № 844, энг қадимги бўлиб, Шайбонийхон ҳаёт чоғида унинг шахсий котиби Муҳаммад Мўмин тарафидан кўчирилган, айрим сатрлари эса Шайбонийхоннинг ўз қўли билан кўчирилган. Яна бир эътиборли қўлёзма рақами № 3422 бўлиб, ушбу асарнинг хоразмлик машҳур тарихчи ва таржимон Муҳаммад Юсуф Баёний (1858-1923) томонидан қилинган ўзбекча таржимасидир. Китобдан айрим парчалар рус тилидаги мажмуаларда эълон қилинган.

11.2.3. Меҳмонномаи Бухоро

“Меҳмонномаи Бухоро” номли нафақат Ўзбекистон ва Қозоғистон, балки Марказий Осиёнинг XV аср II ярми – XVI аср бошларидаги воқеалар баёни мавжуд қимматли тарихий асар ижодкори Фазлуллоҳ ибн Рузбехондир. Унинг тўлиқ исми Фазлуллоҳ ибн Рузбехон ал-Исфажоний бўлиб, кўпинча хожа Мулло номи билан машҳур бўлган. Рузбехон 1457 йили Форс вилоятининг Хунжи қишлоғида таваллуд топган. Отаси Жалолуддин Рузбехон йирик илоҳиёт ва фикр олими, мансабдор бўлган.

Фазлуллоҳ ибн Рузбехон асосий маълумотни Исфажон мактаблари ва мадрасаларидан бирида олди, сўнг билимини янада кенгайтириш ва чуқурлаштириш мақсадида икки марта 1474 ва 1482 йиллари Арабистонга борди ва йирик илоҳиёт олими шайх Жамолуддин Ардастоний (1474 йили вафот этган) ҳамда мисрлик машҳур тарихшунос ва тилшунос олим Шамсуддин Муҳаммад ас-Сақавий (1427-1497)дан таълим олди.

Хуллас, Фазлуллоҳ ибн Рузбехон ўрта аср фанининг бирмунча соҳаларини, хусусан, илоҳиёт, фикр, фалсафа, тарих ва Шарқ адабиётини кенг ва чуқур эгаллаган олим бўлиб етишган. Бу ҳол унинг Султон Яъқуб Оқ куюнлу (1479-1490), Султон Ҳусайн Мирзо (1470-1506), Шайбонийхон, ва, ниҳоят Убайдуллахон саройида зўр эътибор қозонди ва хизмат қилди. Бунда ташқари ва энг муҳими, у бир неча фан соҳаларида йирик асарлар ёзиб қолдирди.

Фазлуллоҳ ибн Рузбехон “Ҳалли тажаррид” (“Абстракциянинг ҳал этилиши”), “Таълиқот бар муҳолот” (“Ақлга сиймайдиган (нарсалар)нинг изоҳи”), “Бадий уз-замон фи қиссайи Хайй ибн Яқзон” (“Хайй ибн Яқзон” қиссасида замон бадиалари”), “Тарихи оламоройи Амийий” (“Амийийнинг оламга безак бўлувчи тарихи”), “Ибтол нажҳ ал-ботил ва аҳмол кашф ал-оътил” (“Нотўғри йўлдан воз кечиш ва бидъатни инкор этиш”), “Сулуқ ал-мулуқ” (“Подшоҳларнинг хулқ-атвори ҳақида (рисола)”) ва “Меҳмонномаи Бухоро” номли асарларни яратган.

1509 йили яратилган “Меҳмонномаи Бухоро” асари Муҳаммад Шайбонийхоннинг 1508-1509 йил қиш ойларида қозоқ султонлари Жониш Султон, Аҳмад Султон ва бошқаларнинг улуси устига уюштирган ҳарбий юриши тарихини баён этади. Бу юриш Фазлуллоҳ ибн Рузбехон келтирган маълумотларга қараганда, мазкур султонларнинг 1508 йилнинг кузида ва 1508-1509 йилнинг қиш ойларида Мовароуннаҳрнинг ўтроқ туманлари устига қилган талончилик хуружларига жавобан уюштирилган. Фазлуллоҳ ибн Рузбехон бу юришда шахсан иштирок этган, юз берган воқеаларнинг кўпчилигини ўз кўзи билан кўрган, баъзиларини эса хон ва унинг яқин кишиларидан эшитган. Асар XV асрнинг II ярмига оид, шунингдек, ўзбек ва қозоқ хон ва султонларининг келиб чиқиши ҳамда

уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги воқеалар эса Шайбонийхоннинг қўлида бўлган “Насабнома” ёки “Тарихи Хумоюн” деб аталувчи китоб асосида ёзилган.

“Меҳмонномаи Бухоро” асарининг кўл ёзма нусхалари кам. Ҳозиргача дунёда унинг фақат иккита нусхаси борлиги аниқланган. Улардан бири муаллиф дастхати бўлиб, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида 1414 тартиб рақами остида сақланмоқда. Иккинчиси Туркияда, “Нури Усмоғия” кутубхонасига қарашлидир (тартиб рақами 3431). Ушбу кўл ёзма асосида асар матнини эрон олими Манучеҳр Сетуде 1962 йили чоп этган. Русча қисқартирилган таржимасини Р.П.Жалилова фото матни билан Москвада 1976 йили нашр этган.

Асарнинг биз учун қиммати шундаки, унда Дашти қипчоқ, Туркистон ва қозоқ улуси географик ҳолати, Ўзбек ва қозоқларнинг келиб чиқиши, уларнинг этник таркиби, турмуши, урф-одати, шунингдек, бойларнинг хўжалигида қул меҳнатидан фойдаланиш ҳоллари ҳақида бениҳоят қimmatли маълумотлар учрайди.

Унда Шайбонийхоннинг қозоқлар устига юришини ғайридинлар устига юриш деб оқлашга ҳаракат қилинган.

11.2.4. Ҳабиб ус-сияр

“Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар” (“Инсон хабарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли”) номли машҳур тарихий асар муаллифи Ғиёсиддин Хондамирдир (1475-1535). Унинг тўлиқ исми Ғиёсиддин Муҳаммад ибн хожа Бурхониддиндир. Отаси хожа Хумомиддин Муҳаммад Темурийлардан Султон Маҳмуд Мирзо (1459-1494 йиллари Чағониён, Ҳутталон, Қундуз, Бағлон ва Бадахшон ҳокими)нинг вазири бўлган. Она тарафидан тарихчи Муҳаммад Мирхонд набирасидир.

Хондамир 15-16 ёшдалиги чоғида Алишер Навоийнинг эътиборини қозонади ва унинг кутубхонасига хизматга қабул қилинади. У то Навоий вафотига қадар, яъни 1501 йил 3 январигача хизматда бўлди ва бой кутубхонасига мутасаддилик қилди. Хондамир ўзининг кенг ва чуқур маълумотлилиги, илм-фанга чанқоқлиги ва салоҳияти билан кўпларнинг таҳсинига сазовор бўлди. У ҳақда Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида мана буларни ўқиймиз: “Мавлоно Хондамир Мирхонднинг фарзандидир ва салоҳиятли йигитдир. Тарих илмида маҳорати бордир...”⁴³

Алишер Навоий вафот этгандан кейин Хондамир мамлакатда кучайиб кетган ўзаро кураш, айниқса саройда авжига минган фиску фужуриар

⁴³ Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд.-Тошкент: 1966.-125-бет.

оқибатида Балхга кетиб қолди ва Бадиъуззамон мирзо (1496-1506 йиллари Балх ҳокими, 1517 йилда вафот этган)нинг шахсий котиби сифатида хизматига кирди. 1507 йили Ҳирот Шайбонийхон томонидан ишғол этилгандан кейин, у Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳузурига кетиб қолди. 1512 йили Бобур Мовароуннаҳрдан сиқиб чиқарилгач, Хондамир Гаржистонга борди ва то 1514 йилгача Пашт қишлоғида истиқомат қилди. У, асосан илмий фаолият билан машғул бўлди.

1514-1517 йиллари Хондамир Балх учун кураш олиб борган Бадиъуззамон мирзонинг ўғли Муҳаммад Замон билан бирга бўлиб, унинг котиби сифатида хизмат қилди. Муҳаммад Замон Сафавийлардан енгилгач, Хондамир яна Гаржистонга қайтиб борди ва илмий фаолиятини давом эттирди.

1521 йили Хондамир вазир Ҳабибулло Соважийнинг таклифи билан Ҳиротга қайтиб борди ва унинг топшириғи билан ўзининг йирик гарихий асари “Ҳабиб ус-сияр”ни ёзишга киришди. Орадан олти йил ўтгач, 1527 йилнинг июл ойида Хондамир Ҳиротни тарк этди ва бу сафар Ҳиндистонга кетиб қолди. Қишни у Қандаҳорда кечирди ва 1528 йилнинг 17 сентябрида Аграга келиб тушди ва Бобур хизматига қабул қилинди. Бобур вафотидан сўнг унинг тўнғич ўғли ва тахт вориси Ҳумоюн (1530-1542, Пмарта 1555-1556) билан бирга бўлди. Тарихчи Деҳлида вафот этди ва васиятига кўра машҳур Низомуддин Авлиё мазорида Амир Хусрав ёнига дафн этилди.

Хондамир сермаҳсул олим эди. Мовароуннаҳр, Туркистон, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тарихи ва маданиятига онд ўнга яқин асар ёзиб қолдирган. “Хулосат ул-ахбор” (“Хабарлар хулосаси”), “Маосир ул-мулук” (“Подшоҳлар асрдошлари”), “Номайи номий” (“Атоқли мактублар”), “Макорим ул-ахлоқ” (“Олижаноб хулқлар”), “Дастур ул-вузаро” (“Вазирларга қўлланма”), “Қонуни Ҳумоюни” (“Ҳумоюн қонуллари”) ва “Ҳабиб ус-сияр” шулар жумласидандир.

Хондамирнинг илмий меросида “Ҳабиб ус-сияр” номли йирик тарихий асари алоҳида ўрин тутади ва Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг XV аср охири ва XVI асрнинг I чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда муҳим ва қимматли манбалардан бири бўлиб хизмат қилади. Асар 1521-1524 йиллар орасида ёзилган. Лекин, олим Ҳиндистонда турган йиллари ҳам асари устида мунтазам иш олиб борди, уни янги далиллар билан бойитди, таҳрир қилди. Китоб тўла равишда 1529 йили ёзиб тамомланди.

“Ҳабиб ус-сияр” умумий тарих йўналишидаги асар бўлиб, муқаддима (ифтитоҳ), хотима (ихтитом) ва уч жилд (мужаллад)дан иборат. Ўз навбатида ҳар бир жилд тўрт қисм (жуз)га бўлинади. Асарнинг I-II жилдлари ҳамда III жилднинг 1-2-қисми, жузлари Туркистон ховлари, Чингизхон ва унинг Мўғулистон, Дашти қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Эронда ҳукмронлик

қилган авлоди, Мамлюклар⁴⁴, Кирмон Қорахитойлари, Картлар ва Хуросон сарбадорлари тарихини ўз ичига олади. III жилднинг 3- ва 4- қисмлари, жузлари эса янги бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV асрнинг 90- йилларидан то 1524 йилгача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволини чуқур ва атрофлича баён этади.

“Ҳабиб ус-сияр” асарида катта ер эгаллиги, иқтисодий аҳвол, тинимсиз урушлар туфайли вужудга келган шароит тўғрисида айрим, диққатга сазовор далиллар ва маълумотларни учратамиз. Масалан, асарда ўз аксини топган 1498 йилги Самарқанд қамали пайтидаги шаҳар халқининг аянчли аҳволи, 1512 йилги Сафавийлар томонидан Қарши шаҳрида уюштирилган қирғин-қатли ом, 1514, 1515 йиллари хуросонда юз берган қаҳатчилик ва очлик ҳақидаги маълумотлар ана шулар жумласидандир.

Хондамирнинг ушбу асарида муҳим ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид, ер эгаллиги, тархонлар, суюрғол эгалари ва уларнинг жамиятда туган мавқеи, Темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор. Шунингдек, асар этнографик ва географик маълумотларга ҳам бойдир.

“Ҳабиб ус-сияр” асарининг қўлёзма нусхалари кўп. Асарнинг матни 1857 йили Бомбай шаҳрида ва 1954 йили Техронда чоп қилинган. Ундан айрим парчалар рус, француз ва инглиз тилларида турли тўпламларда эълон қилинган. Хондамир ижодини Ўзбекистонда Б. Аҳмедов, Д. Юсупова, М. Аҳмедов ва бошқалар тадқиқ этганлар.

11.2.5. Тарихи Рашидий

“Тарихи Рашидий” (1544-1546 йилларда Кашмирда ёзилган) номли машҳур асар муаллифи Бобурнинг кичик холаваччаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар бўлиб, унинг ота-боболари Ўртубу, Пўлодчи, Худойдод, Саид Аҳмад, Сонсиз Мирзо, Муҳаммад Ҳайдар, Муҳаммад Ҳусайн турклашган мўғул уруғларидан дуғлот (мўғулча “доғолот”-чўлоқ) қабиласига мансубдир. Улар Мўғулистон хонлари, Чигатойлар даврида улусбеги, Кошғар ҳокими лавозимида турганлар. Олимнинг отаси амир Муҳаммад Ҳусайн бир вақтлар Андижонда Умаршайх Мирзо, сўнгра Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон (1487-1503) хизматида бўлган. У 1495-1503 йилларда ана шу Султон Маҳмудхон номидан Ўратепани идора қилган.

1503 йили Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон Аҳси атрофида Шайбонийхон қўшинлари томонидан тор-мор келтирилгани ва асир олин-

---

⁴⁴ Мамлюклар – турк ва черкас қулларидан чиққан сулола, 922-1217 йиллари Мисрни идора қилган.

ўтмай Кобулга, Бобур Мирзо ҳузурига келди. 1507 йилги Бобурга қарши фитнада айбланиб, яна Ҳиротга қочиб борди. 1508 йили Шайбонийхоннинг амри билан Муҳаммад Ҳусайн қатл этилган.

Муҳаммад Ҳайдар 1500 йилда Тошкентда турилди. Отасининг ўлдирилганидан кейин Муҳаммад Ҳусайнга содиқ кишилар уни бирмунча вақт Бухорода асрадилар, сўнг Бадахшонга олиб бориб қариндоши Султон Увайс Мирзонинг (Хон Мирзо деб аталган) қўлига топширдилар. Муҳаммад Ҳайдар кейинча Кобулга келди ва Бобур хизматида 1512 йилгача бўлди. 1512 йил кузида у Андижонга, Султон Саъидхон ҳузурига келди ва у билан қўшилиб Кошғарга кетиб қолди. Султон Саъидхон кўп ўтмай бу ерда Абубакр дуғлот устидан ғалаба қозонди ва Кошғар ҳамда Ёрқандни қўлга киритишга муваффақ бўлди.

Муҳаммад Ҳайдар 1533 йилгача, яъни Султон Саъидхон вафотига қадар, унинг хизматида бўлди. Дастлаб хонзода Абдурашидхонга тарбиячилик-оталик қилди, сўнг йирик ҳарбий бўлинмаларга қўмондонлик қилди ва хоннинг Бадахшон, Лодак, Кофиристон ва Тибет устига қилган ҳарбий юришларида фаол иштирок этди.

Отаси ўрнига тахтга ўтирган Абдурашидхон (1533-1570) дуғлот амирларини таъқиб остига олди, уларнинг баъзиларини қатл этди. Буларнинг орасида Муҳаммад Ҳайдарнинг тоғаси Саид Муҳаммад мирзо ва қариндошларининг кўпчилиги бор эди. Тибетда бўлган Муҳаммад Ҳайдар бундан хабар топиб, Бадахшон тарафга қочди ва кўп машаққатлардан кейин Кобулга, Бобур Мирзонинг ўғилларидан Комрон Мирзо ҳузурига келди, сўнг у ердан Аграга, Ҳумоюн подшоҳ ҳузурига борди ва унинг хизматида кирди.

Муҳаммад Ҳайдар 1541 йили, Ҳумоюннинг ҳарбий ёрдами билан Кашмирни бўйсундирди ва у ерда қарийб 10 йил ҳукмронлик қилди. У 1551 йили тоғлик қабилаларнинг бири билан бўлган тўқнашув пайтида ҳалок бўлди.

Муҳаммад Ҳайдар замонасининг ўқимишли ва кенг маълумотли кишиларидан эди. Бобурнинг гувоҳлик беришига қараганда, у дурустгина шоир, хаттот, рассом, шунингдек, найза ва камон ясовчи уста бўлган. Муҳаммад Ҳайдарнинг бизнинг замонамизгача икки йирик асари етиб келган. Булардан бири “Жаҳоннома” деб аталиб, зртак тарзида ёзилган. Унинг ягона қўлёзмаси Германиянинг Берлин шаҳри кутубхоналаридан бирида сақланмоқда.

Олимнинг иккинчи йирик ва машҳур асари “Тарихи Рашидий” дир. Китоб икки қисм, дафтардан иборат бўлиб, биринчи қисмида Мўғулистон халқларининг тарихи Тувлуқ Темур (1348-1363)дан то Абдурашидхоннинг тахтга ўтиргуни (1533 й.)гача бўлган даврни ўз ичига олади.

Асарнинг биринчи дафтари турли нақл-ривоятлар, шунингдек, Ёқут Ҳамийнинг “Муъжам ул-булдон”, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”, Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ус-суроҳ”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” ва ниҳоят, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Маглаъ ус-саъдайн” китобларидаги маълумотлар асосида ёзилган. Лекин, унда ҳам Марказий Осиёнинг XIV-XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид янги, асл нусхада бўлмаган маълумотлар кўп. Қолаверса, биринчи дафтар Кошғар, Қозоғистон, шунингдек, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг XIV-XVI аср бошларидаги сиёсий тарихини мукаммал қамраб олиши билан қимматлидир.

Иккинчи дафтар биринчисидан кескин фарқли ўлароқ, эсдалик, хотиралар тарзида ёзилган бўлиб, Кошғар, Мовароуннаҳр, Афғонистон ҳамда Шимолий Ҳиндистоннинг XVI асрнинг I ярмидаги тарихини ўрганишда асосий ва қимматли манбалардан ҳисобланади.

Муҳаммад Ҳайдар ва унинг “Тарихи Рашидий” асари ўтган асрнинг ўрталаридан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини жалб этиб келди. Унинг айрим қисмлари уйғур, ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган. Асарнинг қисқартirilган инглизча таржимаси бўлиб, 1895 йили Лондонда нашрдан чиққан. А. Ўринбоев, Р.Жалилова ва Л.Епифанова русчага таржима қилиб, сўз боши ва зарур изоҳлар билан, 1996 йили Тошкентда чоп этган. Китоб қозоқ тилига ҳам таржима қилиниб нашр этилган.

“Тарихи Рашидий” асарининг қўлёзмалари Санкт-Петербург, Тошкент, шунингдек, кўпгина хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

11.2.6. Аҳсан ут-таворих

“Аҳсан ут-таворих” 12 жилддан иборат умумий тарих йўналишида яратилган йирик асар бўлиб, унинг муаллифи XVI асрда ўтган эрон тарихчиси Ҳасанбек Румлудир. Тарихчи йирик ҳарбий саркарда оиласига мансуб бўлиб, бобоси Амир Султон (1539-1540 йили вафот этган) ўз вақтида Қазвин ҳамда Соужбулоқ ҳокими бўлган. Ҳасанбек 1530-1531 йиллари Қум шаҳрида турилган, яхши ўқиб таълим олган ва 1541-1542 йилдан бошлаб отаси билан бирга қурчи бўлиб шоҳ Таҳмосиб (1524-1576)нинг ҳарбий юришларида қатнашган ва асарида ёзилган воқеаларнинг кўпларини ўз кўзи билан кўрган.

“Аҳсан ут-таворих” асарининг фақат XI-XII жилдлари сақланиб қолган бўлиб, уларда 1405-1577 йиллар орасида Эронда, шунингдек, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Туркия, Озарбайжон ва Гуржистонда бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар йилма-йил баён этилган. Асарнинг 12-жилди бутунлай янги ҳисобланади ва у асосан Эроннинг 1495-1577 йиллардаги сиёсий тарихини ўз ичига олади. Асар 1572-1577 йилларда ёзиб тугатилган.

Ҳасанбек Румлуниги асариди Сафавийлар сулоласига мансуб шоҳлар таърифланади, уларнинг фаолияти ва босқинчилик урушлари бир томонлама ёритилади. Асарда 1495-1577 йиллар орасида қўшни мамлакатлар, шунингдек, Ўрта Осиё хонликлари, Бухоро, Хива билан бўлган сиёсий муносабатларига оид қимматли маълумотлар кўп. Бобур билан шоҳ Исмоил ўртасида Шайбонийларга қарши тузилган ҳарбий-сиёсий иттифоқ, Шайбонийлар билан Эрон шоҳлари ўртасидаги Хуросон учун узоқ йиллар давом этган қуроли кураш ва унинг оқибатлари, Хоразмнинг XVI асрнинг I ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақидаги маълумотлар ана шулар жумласидандир.

“Аҳсан-ут-таворих”дан айрим парчалар рус, грузин ва немис тилларига ўгирилиб, тўпламларда чоп этилган. Форсча матни, инглизча таржимаси билан бирга, 1931 ва 1934 йилларда Ч.Н.Седдон тарафидан Ҳиндистоннинг Барода шаҳрида чоп қилинган.

11.2.7. Абдуллонома

“Абдуллонома” ёки “Шарафномаи шоҳий” асарининг ижодкори XVI асрда яшаб ўтган шоир ва йирик тарихчи олим Ҳофиз Таниш Бухорийдир. У 1549 йили Бухорои шарифда нуфузли мансабдор хонадониди дунёга келган. Отаси Мир Муҳаммад ал-Бухорий Бухоронинг кўзга кўринган боёнларидан бўлиб, шайбоний Убайдуллахоннинг яқин кишиларидан бўлган, 1550 йилнинг бошларида Кошғарга кетиб қолган ва орадан икки йил чамаси вақт ўтгач, ўша юртда вафот этган.

Ҳофиз Таниш Бухорий ўз даврининг чуқур ва кенг маълумотли кишиларидан бўлиб, 1584 йили Абдуллахон сонийнинг (1583-1598 йй.) яқин одами Қулбобо кўкалтошнинг тавсияси билан хоннинг хизматига қабул қилинган ва унинг шахсий воқеанависи, тарихчиси вазифасига тайинланган. Ҳофиз Таниш Бухорий умрининг охиригача шу лавозимда ишлаган. Малёхо Самарқандийнинг маълумотига кўра, Ҳофиз Таниш 1589 йили хотини тарафидан заҳарлаб ўлдирилган.

Ҳофиз Таниш ўзининг “Абдуллонома” ёки “Шарафномаи шоҳий” асари билан ном чиқарган. Китобда Ўзбекистон, Қозоғистон, шунингдек, қисман, Афғонистон ва Эроннинг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихи баён қилинади. Ундан ташқари, асарда Бухоро хонлиги билан Эрон, Ҳиндистон, Кошғар ва Россия ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор. Асар XVI асрнинг 80-йиллари охирида ёзиб тамомланган. Ҳофиз Танишнинг замондоши шоир ва адабиётшунос олим Мутрибийнинг гувоҳлик беришига қараганда, асарнинг охириги қисмини, хоннинг топшириғи билан, қози Поянда Зоминий (1602 йили вафот этган) ёзган. Лекин, бу фикрни бошқа манбалар тасдиқламайди.

“Шарафномайи шоҳий” муаллифининг режасига кўра асар муқаддима, икки қисм ёки мақола ва хотимадан иборат қилиб ёзилиши мўлжалланган. Масалан, муқаддима, одатдагидек Аллоҳнинг мадҳу саноси, ҳомий, олий ҳукмдор Абдуллаҳоннинг шаънига айтиладиган таъриф тавсиф, асарнинг ёзилиши тарихи, хоннинг ота-боболари, қадимда Марказий Осиёда истиқомат қилган турк-мўғул қавмлари, Чингизхон ва унинг авлоди ҳақида маълумот, биринчи мақолада Мовароуннаҳрда 1533-1583 йиллар орасида содир бўлган воқеалар, иккинчи мақолада эса Ўзбекистон, Қозоғистон ва қўшни хорижий мамлакатларда 1583 йилдан кейин юз бериши мумкин бўлган воқеалар, хотимада эса Абдуллаҳоннинг олижаноб фазилатлари, унинг билан замондош бўлган шайх, олим, шоир, вазир ва амирлар, шунингдек, Абдуллаҳон замонида қурилган бинолар ҳақида маълумот бериши мўлжалланган. Лекин, асар ёзилиши жараёнида режа ўзгарган – биринчи ва II мақолалар қўшиб ёзилган, хотима эса муаллифнинг бевақт вафоти сабабли ёзилмай қолган.

Муаллиф асар муқаддимасини ёзишда Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”, шайхулислом Сафиуддин Абубакр Абдулло Балхийнинг “Фазоили Балх”, Истахрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик”, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарларида келтирилган маълумотлардан фойдаланган. XVI асрнинг 30-60- йиллари орасида юз берган воқеалар саройда мунтазам юришиб туриладиган кундалик дафтар, содир бўлган муҳим сиёсий воқеаларнинг шоҳиди бўлган кекса кишиларнинг оғзаки ахборотлари асосида, 70-80-йиллар воқеалари эса муаллифнинг бўлиб ўтган воқеаларда шахсан ўзи қатнашиб тўплаган далилий маълумотлар асосида ёзилган.

“Шарафномайи шоҳий” асари қофияли наср, яъни саж – мураккаб бадий услубда ёзилган. Унда Фирдавсий, Рудакий, Саъдий, Камолиддин Биноий, Мушфиқий ва муаллифнинг ўз шеърлари, “Қуръони карим” оятлари, “Ҳадиси шариф”лардан парчалар ҳам кўп.

Китобда сиёсий воқеалар билан бир қаторда ижтимоий-иқтисодий мавзудаги маълумотлар, масалан, ер эгалигининг иқтисод суюрғол, танҳо каби шакллари, турли-туман солиқ ва жарималар, масалан, хирож, ихрожат, тағор, улфа, қўналға, мадади лашкар, бож, тамға, бегар; ўлжа ва унинг жамиятдаги ўрни, асирни қулга айлантириш ҳоллари; Ўзбекистоннинг йирик шаҳарлари ва ҳунармандчиликнинг умумий аҳволи; Шайбонийлар давлатининг маъмурий тузулиши, Бухоро хонлиги билан Россия, Ҳиндистон ва Кошғар ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, асар этнографик, масалан, ўзбек ха-

Ҳиндистон ва Кошғар ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли далил ва маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, асар этнографик, масалан, ўзбек халқи таркибига кирган уруғ ва қавмлар номлари ҳамда топографик маълумотлар, масалан, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз, Кўлоб, Балх каби йирик шаҳарлардаги диққатга сазовор бино, осори атиқалар, шунингдек, мазкур шаҳарларнинг географик ҳолати ва топографияси ҳақидаги ахборотларга ниҳоятда бойдир.

Ушбу асарнинг қўлёзма нусхалари кўп, асл матнининг учдан икки қисмини Санкт-Петербурглик олима М. Салоҳутдинова русча таржимаси билан чоп этган. Китоб 1942-1952 йиллари Содиқ Мирзаев ва охириги қисми Ю. Ҳақимжонов томонидан 60- йилларда ўзбек тилига таржима қилиниб, 1-2- жилдлари, зарур тузатишлар, тадқиқот ва изоҳлар билан 1966 ва 1969 йилларда Б. Аҳмедов томонидан чоп қилинган. 3-4- жилдлари босилмай қолган эди. 1995-1997 йилларда икки китоб ҳолида Б. Аҳмедов томонидан сўзбоши ва илмий изоҳлар билан нашр этилди.

11.2.8. Акбарнома

“Акбарнома” ёки “Иқболнома” номли асар муаллифи Абулфазл Алломийдир. У XVI асрда Ҳиндистонда яшаган йирик тарихнавис олим ва давлат арбобидир. Олимнинг тўлиқ исми Абулфазл ибн Муборак бўлиб, билим доираси жуда кенг бўлгани учун Алломий, билимлар соҳиби деб аташганлар. У 1551 йил 14 январда Аграда туғилган. Отаси шайх Муборак ибн Хизр ўз даврининг машҳур илоҳиёт олимларидан ҳисобланган. Акаси Абулфайз йирик шоир бўлган, Файзий таҳаллуси билан шеър ёзган.

Абулфазл Алломий 1574-1602 йиллари Бобурнинг набираси Жалолуддин Муҳаммад Акбар (1556-1605 йй.)нинг Бош вазири бўлган ва Ҳиндистоннинг XVI асрнинг II ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган. 1602 йил 22 августда Декан субасидан қайтиб келаётганида шаҳзода Султон Салим, бўлғуси Жаҳонгир ёллаган қогил томонидан йўл устида ўлдирилган.

Абулфазл Алломийнинг асосий асари “Акбарнома” Ҳиндистон ва Афғонистоннинг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихидан баҳс юритади. Маълум даражада “Вақоёеъ” асарини давоми сифатида яратилган бу улкан асар уч китобдан иборат. Биринчи китобда Акбарнинг туғилиши, отабоболари – Бобур, Ҳумоюн, шунингдек Акбар подшоҳлигининг дастлабки 17 йил ичида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий воқеалар баён қилинади.

Иккинчи китоб Ҳиндистон ва қисман Шимолий Афғонистоннинг 1573-1601 йиллардаги тарихини ўз ичига олади.

Учинчи китобда Бобурийлар давлатининг тузилиши, Ҳиндистоннинг маъмурий таркиби, аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда жарималар ва улар-

нинг миқдори, ҳиндларнинг дини ва урф-одатлари каби масалаларга кенг ўрин берилган. Учинчи китоб мустақил мазмунга эга ва у “Ойини Акбар” (“Акбар қонуилари”) номи билан аталади.

“Акбарнома” асарининг матни 1872-1877 йиллари, Г. Беверидж томонидан инглизчага қилмиган таржимаси 1903-1921 йиллари Калкуттада чоп этилган.

“Акбарнома” Бобурийлар саройида мунтазам юритилган махсус кундалик дафтар, расмий давлат ҳужжатлари, шунингдек, бўлиб ўтган воқеаларнинг илтирокчилари бўлган, ёки ўша воқеаларни билган кишиларнинг орзаки ахборотлари асосида ёзилган. Асарнинг ноёблиги ва аҳамияти ҳам шундандир.

Абулфазл Алломий асари Бобурийлар давлати ва Бухоро хонлиги ўртасидаги сиёсий ва маданий муносабатларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади.

11.2.9. Мусаххир ал-билод

“Мусаххир ал-билод” (“Мамлакатларни бўйсундирувчи”) номли асарнинг муаллифи Муҳаммадёр ибн Араб Каттагондир. Унинг ҳаёти ва илмий-адабий фаолиятига оид маълумотлар кам. Ўзининг сўзларига қараганда, у XVI асрнинг II ярми ва XVII аср бошларида яшаб ўтган Шайбоний Абдуллахон соний ва Аштархонийлардан Боқи Муҳаммадхон (1603-1606)нинг хизматида бўлган.

Муҳаммад ибн Араб Каттагон ва унинг “Мусаххир ул-билод” асари яқин вақтларгача илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлмаган, қолаверса асар ҳақида турлича, кўп ҳолларда бир-бирига зид фикрлар ҳукм суради. Санкт-Петербурглик олима М.А. Салоҳитдинова “Мусаххир ул-билод”ни мустақил асар эканлигини аниқлаб китоб ҳамда унинг муаллифи ҳақида қисқа илмий ахборот эълон қилди.

“Мусаххир ул-билод” Шайбонийлар сулоласининг Абулхайрхондан бошлаб шажараси баёни бўлиб, Ўзбекистон ва Қозоғистоннинг XV-XVI асрлардаги тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Асар 1610 йил атрофида ёзилган.

Китоб муқаддима ва олти бобдан иборат.

Биринчи боб Абулхайрхоннинг ўғли ва тахт вориси Шоҳ Булоғ Султон, унинг ўғиллари Муҳаммад Шоҳбахт - Шайбонийхон ва Маҳмуд Султон ҳамда уларнинг авлоди тарихини ўз ичига олади.

Иккинчи бобда Кўчкунчихон (Кўчумхон) ва унинг Самарқандда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи баён этилган.

Учинчи бобда Суюнчожаҳон ва унинг Тошкент ҳамда Туркистонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи келтирилган.

Тўртинчи бобда хожа Муҳаммадхон ва унинг Мовароуннаҳрда под-

шоҳлик қилган авлоди тарихи келтирилган.

Бешинчи боб Абдулмўминхоннинг тахтга ўтириши (1598) ва қисқа ҳукмронлиги ҳақида.

Олтинчи бобда Бухоронинг диққатга сазовор жойлари, муаллиф билан замондош бўлган ва Бухорода истиқомат қилган шайх, олим ва шоирлар ҳақида қисқача маълумот берилади.

“Мусаххир ул-билод” кам ўрганилган, қўлёзма нусхалари ҳам кам. Ҳозир унинг фақат икки қўлёзма нусхаси маълум: бири ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида (рақами № 1505), иккинчиси Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида (рақами С. 465) сақланмоқда. Афсуски, иккала нусха ҳам тўла эмас. Биринчи нусхада муқаддима ва I бобнинг катта қисми етишмайди, иккинчи нусханинг эса энг керакли V-VI боблари йўқ.

Асарнинг I-IV бобларида XVI аср тарихига оид манбаларни, хусусан “Шарафномаи шоҳий” дек йриқ асарларни ҳам маълум даражада тўлатувчи, уларда баён этилган воқеаларга аниқлик киритувчи қимматли маълумотлар кўп. Шайбонийхон томонидан 1507 йили ўтказилган пул ислоҳоти; шайбонийлар ўртасида келишмовчиликлар ва ўзаро низолар, унинг сабаблари; Шайбонийлар билан қозоқ хонлари ўртасидаги сиёсий муносабатлар; ўша замонларда Сирдарё бўйида истиқомат қилган қорақалпоқлар ва уларнинг XVI асрнинг охири ва XVII аср бошларидаги аҳволи; Тошкент, Туркистон, Сайрам, Андижон ва Ахсикет каби шаҳарларнинг XVI асрнинг сўнгги чорагидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақидаги маълумотлар шулар жумласидандир.

11.2.10. Ҳафт иқлим

“Ҳафт иқлим” (“Етти иқлим”) номли географик-биографик асарининг иждокори машҳур адабиётшунос олим Амир Аҳмад Розийдир. У асли Эроннинг Рай шаҳридан, бадавлат ва ўқимишли хонадондан чиққан.

Амир Аҳмад Розий ўз асарини 1594 йили тугатган бўлиб, унда VII асрдан то XVI аср охиригача етти иқлим мамлакат ва шаҳарларида истиқомат қилган 1560 нафар йриқ шайх, олим, *ёзувчи*, шоир ва давлат арбоблари ҳақида қисқа, лекин қимматли маълумотлар беради. Муаллиф ўзигача бўлган даврга тегишли масаларни ёритишда “Сувар ал-ақолим” (“Иқлимнинг кўриниши”), “Масолик ул-мамолик” (“Мамлакатлар орасидаги масофалар”), “Тарихи Банокатий” каби асарларга таянган, лекин улардан танқидий фойдаланган, уларни янги далиллар ва маълумотлар билан бойитган.

Шаҳар ва мамлакатларни тавсиф қилганда уларнинг географик ўрни, диққатга сазовор жой, осори атиқалари, халқи ва унинг ҳаёти, машғулоти

ва урф-одатлари, баъзида аҳолисининг умумий сони, хўжалигига оид қимматли маълумотлар келтиради. Масадан, Чингизхон хуружидан аввал Балхда 50 мингдан ортиқ одам истиқомат қилган, XV-XVI асрларда Тошкент атрофидаги тоғларда темир, фируза, оҳак конлари, Хўжандда фируза, Бадахшонда лаъл конлари ишлаб турган.

“Ҳафт иқлим”да Заҳирриддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлоди даврида Ҳиндистон ва Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Шарқий Туркистон, Кошғарнинг XVI аср II ярмидаги умумий аҳволи ҳақидаги зарур маълумотларни учратиш мумкин.

Асарда VII-XVI асрларда Ўзбекистон ва Хуросонда ўтган йирик олим ва шоирлар ҳақидаги маълумотлар ўта муҳимдир. Булар орасида “шоирлар подшоҳи” Рашидуддин Вотвот (1088-1182), “Олимлар фаҳри” Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (1074-1144), бухоролик буюк ҳадис олими Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870)лар бор.

“Ҳафт иқлим” асарининг қўлёзма нусхалари мумлакагимизда ва хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида кўп, лекин ҳали тўлиқ нашр қилинмаган. Ундан тарихчилар ёрдамчи манба сифатида фойдаланиши мумкин.

11.2.11. Тарихи оламоройи Аббосий

“Тарихи оламоройи Аббосий” (“Шоҳ) Аббоснинг оламни безовчи тарихи”) номли асар гарчи XVI асрда ўтган йирик Эрон тарихчиси Искандарбек Мунший томонидан яратилган бўлса-да, унда Ўзбекистоннинг тарихи ва унинг бошқа мамлакатлар билан муносабатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Искандарбек Мунший ўз асарида келтирган айрим далил ва маълумотларига қараганда, 1561 ёки 1562 йили туғилган. У сарой юмушига қабул қилингунга қадар кичик молия хизматчиси бўлиб ишлаган, кейинчалик девони иншога қабул қилинган. Бўлғуси тарихчи 1587 йили ҳарбий хизматта жалб этилган ва шоҳ Аббос Сафавий (1587-1629)нинг ҳарбий юришларида воқеанавис бўлиб иштирок этган, 1593 йили эса сарой муншийси лавозимига тайинланган ва умрининг охиригача шу лавозимда турган. Искандарбек Мунший 1634 йили вафот этган.

Искандарбек Муншийнинг “Тарихи оламоройи Аббосий” номли асарида Эроннинг 1588-1634 йиллар орасидаги тарихи хронологик, йилмайил тартибда баён қилинган. Бу асар ҳам “Акбарнома” сингари саройда юритилган кундалик дафтар, расмий ҳужжат, баён этилган воқеалар иштирокчиларининг оғзаки ахбороти ҳамда муаллифнинг шахсий кузатувлари билан тўпланган маълумотлар асосида ёзилган.

“Тарихи оламоройи Аббосий” асари муқаддима, уч жилд ва хотимадан иборат. Асарнинг I-II жилдлари 1616, учинчи жилди эса 1628 йили

ёзиб тамомланган.

Китобнинг I жилди компиляция, умумлаштирувчи хусусиятга эга бўлиб, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Мир Яҳё Қазвинийнинг “Лубб ат-таворих” (“Тарихлар мағзи”) ва муаллиф номаълум икки асар “Тарихи шоҳ Исмоил Сафавий” ва “Тазкирайи шоҳ Таҳмосиб” ҳамда бошқа асарларга таяниб ёзилган. Унда, асосан шоҳ Аббоснинг ота-боболари, шунингдек, шоҳ Исмоил аввал (1502-1524), шоҳ Таҳмосиб аввал (1524-1576), Исмоил соний (1576-1578) ва Султон Муҳаммад Худобанда (1578-1587) ҳукмронлиги йилларидаги тарихи умумий тарзда баён этилган.

“Тарихи оламорои Аббосий” асарининг II-III жилдлари мазмуни янги бўлиб, мустақил аҳамиятга эга. Уларда Эроннинг 1588-1628 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихи кенг ёритиб берилган. Учинчи жилд охирида шоҳ Аббос билан замондош бўлган шайх, олим, шоир ва хаттотлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

Асар Ўзбекистон тарихини ўрганишда ҳам катта аҳамият касб этади. Унда Ўзбекистоннинг XVI аср охири ва XVII асрнинг I чорагидаги сиёсий аҳволи ҳақида ноёб маълумотларни учратамиз. Бундан ташқари, асар XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг I чорагида Эрон билан Бухоро хонлиги ўртасидаги сиёсий муносабатларни ўрганишда муҳим манбалардан бири ҳисобланади.

Асардан айрим парчалар Б.Дорн (матни) ва В.В.Вельяминов-Зернов томонидан матни ва қисқартирилган русча таржимаси нашр этилган. Китоб матни яна икки марта Техронда 1896 йили тошбосма ва 1956 йили босмаси чоп этилган.

11.2.12. Баҳр ул-асрор

“Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” (“Олижаноб кишиларнинг жасорати ҳақидаги сирлар денгизи”) номли асар муаллифи XVII асрда ўтган балхлик йирик қомусий олим Маҳмуд ибн Валидир. Унинг отаси Мир Муҳаммад Вали асли фарғоналик, косонлик бўлиб, Шайбонийлардан Пирмуҳаммадхон аввал (1546-1567 йй.) даврида Балхга бориб қолган. У ўқимишли ва кенг маълумотли киши бўлиб, асосан фикҳ илмида замонасининг пешқадам кишилардан ҳисобланган. У Мир Хислат тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган.

Маҳмуд ибн Валининг амакиси Муҳаммад Поянда (1602 йили вафот этган) Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад (1603-1606 йиллари Бухоро хони) девонида хизмат қилган. Акаси амир Абулборий эса фикҳ, тафсир ва тибб илмини яхши эгаллаган олим киши эди.

Маҳмуд ибн Вали 1596 йили туғилган. 19 ёшга борганда, яъни 1614 йили у йирик фикҳ ва ҳадис олими Миракшоҳ Ҳусайнийнинг хизматида

киради ва қарийб ўн йил ундан сабоқ олади. Миракшоҳ Ҳусайнийнинг бой кутубхонаси бўлиб, унда, Маҳмуд ибн Валининг сўзларига қараганда, тарих, география, мумтоз адабиёт, фикр, ҳадис ва бошқа илмларга доир жуда кўп китоблар сақланар эди. Бу илмга чанқоқ ёш олим учун бебаҳо хазина бўлди, албатта. Кейинчалик Маҳмуд ибн Валининг ўзи кутубхонадаги кўп китобларни ўқиб фойда топганини айтади.

Миракшоҳ Ҳусайний вафот этган 1624 йил 13 апрел кунидан кейин Маҳмуд ибн Вали китобий илмини амалий билимлар билан бойитиш мақсадида бошқа мамлакатларга саёҳат қилишга қарор қилди ва бир йиллик тайёргарликдан кейин, 1625 йилнинг июл ойида савдо карвонига қўшилиб Ҳиндистон томон йўл олди. У Ҳиндистонда қарийб етти йил истиқомат қилди ва унинг Пешовар, Лоҳур, Деҳли, Агра, Ҳайдаробод, Вижаянагар, Калькутта, Биҳар каби қатор йирик шаҳар ва ўлкаларни бориб кўрди ва уларнинг аҳолиси, халқининг урф-одати, тарихи, маданияти, ва ниҳоят, осори атиқалари ҳақидаги қимматли маълумотлар тўплади.

1631 йил 20 августда Балхга қайтиб келгандан кейин Надр Муҳаммадхон (1606-1642 йиллари Балх, 1642-1645 йиллари Бухоро хони)нинг хизматига кирди ва то умрининг охиригача унинг кутубхонасида китобдор бўлиб хизмат қилди. Маҳмуд ибн Валининг қачон вафот этганлиги маълум эмас.

Маҳмуд ибн Вали фаннинг жуда кўп соҳаларини, тарих, география, илми нуҷум, маъданшунослик, ботаника ва бошқа соҳаларни қамраб олган “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-аҳёр” ёки “Баҳр ул-асрор” номли ўта қимматли қомусий асарини яратди. Бундан ташқари у қатор илмий ва бадий асарлар яратган бўлиб, улар бизгача етиб келмаган.

1634-1640 йиллар орасида ёзилган “Баҳр ул-асрор” асари мундарижасида кўрсатилишича, етти жилдан иборат бўлган. Унинг II-VII жиллари жаҳон тарихига бағишланган бўлиб, Ўзбекистон ва у билан қўшни мамлакатларнинг қадим замонлардан то 1640 йилгача кечган тарихидан баҳс юритади. Асарнинг I жилди илми нуҷум, география, маъданшунослик ва ботаника фанларига оид маълумотларни ўз ичига олади. Афсуски, бу муҳим ва қимматли асарнинг фақат I ва VI жилдларигина топилган, холос.

Асарнинг I жилдида етти иқлим мамлакатларининг, шунингдек, Ўзбекистоннинг ўрта асрлардаги шаҳар ва вилоятларининг географик ҳолати, халқи ва унинг турмуш тарзи ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

“Баҳр ул-асрор”нинг VI жилди алоҳида қимматга эга. Унда XIII-XVII асрнинг I ярмида Чигатой улуси, Ўрта Осиё, Мўғулистон ва Шимолий Афғонистон тарихи кенг ва атрофлича ёритилган.

Маҳмуд ибн Вали ва унинг мазкур асари илмий жамоатчиликка 1902 йилдан бери маълум бўлса-да, ҳали жуда кам ўрганилган. Ундан айрим парчаларнинг русча таржимаси В.В.Бартольд, Б.А.Аҳмедов ва К.А.Пи-

шулина томонидан эълон қилинган.

“Баҳр ул-асрор” асарининг олти нафар қўлёзмаси мавжуд. Уларнинг тўрттаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида I жилд ва VI жилднинг 1-3 қисмлари, иккитаси эса Англия ва Покистонда. VI жилднинг 4 қисми сақланмоқда.

11.2.13. Дастур ул-мулук

“Дастур ул-мулук” (“Подшоҳларга қўлланма”) номли қимматли асарнинг муаллифи XVII аср тарихчиси Хожа Самандар Термизийдир. Унинг ўз исми Муҳаммад Баҳохожа бўлиб, асли Насаф(Қарши)лик, Мир Ҳайдарий тарихати шайхларидан бири оиласида дунёга келган.

Хожа Самандар Термизий Аштархонийлардан Абдулазизхон (1645-1681) ва Субхонқулихон (1681-1702) билан замондош бўлган. У 1702 йилгача Қаршида раислик лавозимида⁴⁵ турган, Абдулазизхон ва Субхонқулихоннинг ҳарбий юришларида иштирок этган. Охири ана шу Мир Ҳайдарий тарихати шайхларидан баъзиларининг ирвоси билан 1702 йили раислик лавозимидан истеъфога чиқишга мажбур бўлди ва умрининг охиригача, у 1735 йили ҳали ҳаёт бўлган, фақат илмий фаолият билан машғул бўлган.

Хожа Самандар Термизий Ўз даврининг кенг маълумотли кишиларидан бўлган. Уша вақтларда ёзилган бир қатор китоблар, жумладан “Музаққир аҳбоб”, “Муҳит ат-таворих”нинг маълумотларига қараганда, у етук шоир, ёзувчи ва тарихчи олим бўлган, илоҳийёт илмини ҳам яхши билган, кўп саёҳат қилиб, назарий билимини мустаҳкамлаган.

Бизнинг замонимизгача олимнинг икки муҳим асари етиб келган. Булардан бири “Дастур ул-мулук” бўлиб, у 1695 йили ва иккинчиси “Анис ул-фуқаро” (“Фақирлар дўсти”) номи билан машҳур бўлиб, 1735 йили ёзилган.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулук” асари зўр қимматга эга. Асар Бухоро хонлигининг XVII асрнинг 70-90- йиллардаги ижтимоий-сиёсий аҳволини, шунингдек, Бухоро билан Хива хонликлари ўртасидаги сиёсий муносабатларни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Асарда ўзаро курашлар, олий мартабали мансабдорлар орасида кенг тарқалган бузуқчилик, порахўрлик, зулм ва меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. “Дастур ул-мулук” да ўзбекларнинг этник таркиби ҳақида ҳам муҳим далил ва маълумотларни учратамиз.

1971 йили “Дастур ул-мулук” асарининг форсий матнини, русча таржимаси, зарур изоҳлар билан М.А.Салоҳитдинова чоп этди. Асарнинг ўзбекча наشري 1997 йили Жаббор Эсонов томондан амалга оширилди.

⁴⁵ Раис - XVII-XIX асрларда мусулмонлар томонидан шарнат кўрсатмаларини қандай бажарилишини назорат қилиб турувчи мансабдор. X-XVI асрларда муҳтасиб деб аталган.

11.2.14. Тарихи Муқимхоний

“Тарихи Муқимхоний” номли тарихий асар муаллифи XVII асрда ўтган йирик олим Муҳаммад Юсуф Муншийдир. Асарида келтирилган маълумотларга қараганда, асли балхлик бўлган ва Субхонқулихон (1651-1680 йиллари Балх, 1680-1702 йиллари Бухоро хони) ҳамда Муҳаммад Муқимхон (1697-1707 йиллари Балх хони) саройида мунший бўлиб хизмат қилган.

Муҳаммад Юсуф Мунший Муҳаммад Муқимхонга бағишланган “Тарихи Муқимхоний” номли асарини ёзган. Мазкур асар 1697-1704 йиллар орасида ёзилган бўлиб, Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён этади. Муҳаммад Юсуф Мунший агар “жаҳон ҳодисаларининг кучли шамоли унинг (Муҳаммад Муқимхоннинг) ҳаёт ўтини ўчирмаса, йўқсизлик денгизининг тўлқинлари ўйноқи отини ўз гирдобига тортиб кетмаса”, ушбу асарининг Пқисмини ҳам ёзиш ниятида эканлигини айтади. Лекин, “Тарихи Муқимхоний”нинг Пкигоби ёзилмай қолган. Фикримизча, бунга қандайдир кутилмаган ҳодиса, балки муаллифнинг бирон фалокатга учраб қолганлиги сабаб бўлган.

“Тарихи Муқимхоний” муқаддима ва уч бобдан иборат.

Муқаддимادا ўзбекхалқларнинг афсонавий онаси Аланг қува, Чингизхоннинг ота-боболари, мўғул қўшинлари томонидан Мовароуннаҳр, Балх ва Бадахшоннинг босиб олиниши тарихи қисқача баён этилган.

Асарнинг I боби Шайбонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг умумий аҳволидан ҳикоя қилади.

“Тарихи Муқимхоний”нинг янги ва муҳим қисми унинг II-III бобларидир. II бобда Балх ва қисман Бухоро хонлигининг XVII асрдаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, Бухоро ва Балх хонликларининг Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Кошғар билан бўлган сиёсий муносабатлари, III бобда эса 1702-1704 йиллар воқеалари, хусусан Бухоро билан Балх ўртасида бошланган қуроли кураш ўрин олган.

Асарда хонлар ва катта ер эгалари тўғрисида, меҳнаткашлар оғир аҳволи тўғрисида айрим қимматли маълумотлар учрайди.

“Тарихи Муқимхоний” асарининг қўлёзма нусхалари кўп ва Санкт-Петербург, Тошкент, шунингдек, хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Асар тўла ўзбекчага 1861 йили таржима қилинган, ундан айрим парчалар француз ва рус тилларида эълон қилинган. 1956 йили тўлиқ русча таржимаси А.А.Семенов томонидан чоп этилган.

11.2.15. Убайдуллонома

“Убайдуллонома” XVII асрда ўтган Мир Муҳаммад Амин Бухорий асаридир. У ўқимишли ва фозил кишилардан бўлиб, 1645 йилда туғилган, вафот йили маълум эмас. Аштархонийлардан Субхонқулихон ва Убайдулла-

хон (1702-1711) саройида бош муншийлик вазифасида хизмат қилган.

“Убайдуллонома” Бухоро хонлигининг 1702-1716 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Асар 1716 йилдан кейин ёзилган, муқаддима, хотима ва 80 бобдан иборат.

Муқаддимада муаллифнинг ҳол-аҳволи, яъни Субхонқулихон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида хизматдан четлаштирилиб, оғир аҳволга тушиб қолганлиги ва Убайдуллохон хизматига қабул қилиниши, Абдулазизхон ва Субхонқулихон даврида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий аҳволи қисқа тарзда баён қилинган.

1-80- бобларда Бухоро хонлигининг қарийб 15 йиллик (1702-1711) ижтимоий-сиёсий тарихи батафсил ёритилган. Муаллиф мазкур асарига катта ер эгаллиги, аҳолидан йиғиладиган солиқ ва жарималар, Бухоро хонлигининг маъмурий тузулиши, тарқоқликнинг кучайиши, мамлакат бошига тушган иқтисодий қийинчиликлар ва унинг айрим сабаблари каби масалаларга кенг ўрин берган. Асарда географик ва этнографик маълумотлар ҳам кўп.

Хотимада муаллиф билан замондош бўлган ва Бухорода истиқомат қилган олим, шоирлар, масалан, Сайидо Насафий, Қосимшожа, мулла Сарфароз, Фитрат, Мулҳам, машҳур қозилар ҳақида қисқача, лекин эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

“Убайдуллонома” асарининг 10 дан ортиқ қўлёзма нусхаси мавжуд. Асар А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилинган ва 1957 йили Тошкентда нашрдан чиқарилган.

11.2.16. Тарихи саййид Роқим

“Тарихи касира” ёки “Тарихи саййид Роқим”, “Тарихи саййид Роқим Самарқандий” номлари билан машҳур бўлган асарни Мулла Шарафуддин Аълам яратган. У XVII асрнинг II ярми ва XVIII асрнинг I чорагида яшаб ўтган шоир ва тарихчи олимдир. В.Р.Розен ва А.А.Семеновлар келтирган маълумотларга қараганда, Мулла Шарафуддин Аълам асли андижонлик, ёш пайтида Самарқандга, отаси ҳузурига келиб қолган. Отасининг исми мулло Нуриддин бўлиб, халқ орасида охунд мулла Фарҳод номи билан машҳур бўлган.

Мулла Шарафуддин ёшлигидан меҳнатсевар ва илмга чанқоқ бўлган. Отасининг ёрдами билан яхши ўқиди, турли илмларни касб этди ва кенг маълумотли олим ва шоир бўлиб етишди. В.Р.Розен ва А.А.Семеновларнинг тадқиқотларидан англашилишича, мулла Шарафуддин Самарқанднинг энг маълумотли олимларидан мулла Боқижон Бухорийнинг хизматида бўлган ва унинг вафотидан кейин ўрнига аъламлик вазифасига ўтирган. Баъзи маълумотларга қараганда, у қозилик мансабида ҳам турган.

Олим “Тарихи касира” асари билан машҳур. Унда машҳур шахсларнинг ҳаётига оид мамлакатда бунёд этилган катта бинолар, усти ёпиқ бозор, тим, ҳаммом қурилиши ва машҳур кишилар ҳаёти билан боғлиқ саналарга бағишланган тарих-хронограммалар мажмуидан иборатдир. У Амир Темур таваллуди (1336)дан то XVIII асрнинг ўрталаригача кечган воқеаларни ўз ичига олади.

“Тарихи касира” асарининг қўлёзма нусхалари ва тошбосма нашрлари кўп. Асарнинг биринчи тошбосма нашр олим ва йирик давлат хизматчиси Мирза Салимбек тарафидан 1913 йили Тошкентда амалга оширилган. Мазкур асар “Тарихи Томм” номи билан 1998 йили босмадан чиққан.

“Тарихи касира” баъзи муҳим воқеалар тарихини аниқлашда қимматли манба ролини ўйнайди. Далил сифатида бир неча мисоллар келтирамыз.

Йирик тарихнавис олим ва вазир Рашидуддиннинг ўлдирилиши воқеаси 1318 йил 27 октябр куни содир бўлган.

Шоир Камол Хўжаандийнинг вафоти 1391 йили юз берди.

Амир Темур замонида ўтган йирик аллома Тафтазоний ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилади: 1322 йили таваллуд топган. 18 ёшлик пайтида Ғиждувонда “Шарҳи Зандоний” асарини ёзган. 1347 йилнинг 10 июн куни Жом вилоятида “Шарҳи мулаххас ал-мифтоҳ” китобини ёзиб тамомлаган. 1373 йил 23 май куни Самарқандда “Мақосид ул-калом ва шарҳи мақосад” китобларини ёзиб тамомлаган. Вафоти 1392 йили содир бўлди.

“Тарихи касира”да Амир Темур даврида ўтган яна бир йирик олим Мир Саййид Шариф Журжоний ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: Асли Мозандароннинг Тоъун қишлоғидан. 1377 йили туғилган. Шероздаги “Дор уш-шифо” ўқув юртида мударрислик қилган. Амир Темур Шерозни ишғол қилган 1393 йили Самарқандга кўчиб келган ва ҳазрат соҳибқироннинг иноят ва марҳаматларига сазовор бўлиб, унинг саройида хизмат қилган. 76 ёшида Шерозда вафот этган.

Мовароуннаҳрлик илоҳиёт олими хожа Муҳаммад Порсонинг вафоти 1419 йили юз берган.

Мирзо Улуғбекнинг Имшуаллими шайх Озарий, ҳақиқий исми Ҳамза ибн Абдулмалик ат-Тусий 1440 йили вафот топган. “Тарихи касира”да унинг ҳақида яна қуйидагилар айтилади: Отаси сарбадорлар жамоасига мансуб бўлган. Ўз даврининг етук олими ва шоирлари жумласидан бўлган. Шеърлари машҳур бўлиб, назм ва насрда бир неча асар ёзиб қолдирган. “Жавоҳир ал-асрор”, “Туғройи ҳумоюн” ва “Ажойиб ул-ғаройиб” шулар жумласидандир.

Шайбонийлар, хусусан, Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллахон соний даврида Мовароуннаҳр ва Балх шаҳарларида бир талай катта қурилиш, мадраса, масжиду хонақо, тим, йирик сув иншоатлари

қуриб ишга туширилган. “Тарихи касира”да булар ҳақида ҳам муҳим маълумотларни учратамиз. Бир неча мисол:

Кеш(Шаҳрисабз)да Оқсарой биносининг қурилиши, асосан 1382 йилда тамомланган⁴⁶.

Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси 1425 йили қуриб битказилган.

Мирзо Улуғбекнинг расадхонаси 1429 йили қуриб ишга туширилган. Алайка кўкалтошнинг Самарқанддаги жомеъ масжидида Кўчкинчи-хон тарафида қурилган мрамар минбар 1528 йили битказилган.

Бухорода Убайдуллахон томонидан Мир араб мадрасасининг бино қилиниши 1536 йили содир бўлган.

Мавлоно Мир муфтий томонидан Бухорои шарифда қурилган кутубхона 1558 йили битказилган.

Жувонмард Алихон томонидан Бухорода ҳаммом қурилиши 1574 йили поёнига етган.

Меҳтар Қосим тарафидан Ғиждувон ёнида, Кўҳак дарёси устига қурилган кўп ошиёналик сув айирғич иншооти 1576 йили қурилиб ишга туширилган.

Абдуллахон соний томонидан Бухорода бунёд этилган чорбоғ 1584 йили қуриб тамомланди.

Мазкур хон томонидан Бухорода Чорсу бозорининг қурилиши 1587 йили тамомланди.

Кармина ёнида, Кўҳак дарёси устига кўприк қуриш ишлари 1587 йили тамомланди.

Китобда машҳур асарларнинг ёзиб тамомланган вақти ҳам кўрсатилган. Масалан, Улуғбек Мирзонинг “Зижи жадиди кўрагоний” китоби 1437 йили, Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асари 1469 йили, “Хусни Хусайн” китоби 1606 йили ёзиб тамомланган.

“Тарихи касира” асари, унинг қиймати ва илм-фан учун зарурлиги келтирилган мисоллардан ҳам кўриниб турибди.

11.2.17. Тарихи Абулфайзхон

“Тарихи Абулфайзхон” асарини Убайдуллахон ва Абулфайзхон (1711-1747) саройида хизмат қилган мунажжим, шоир ва тарихчи олим Абдураҳмон Давлат ёзган. Муаллиф кўпроқ Абдураҳмон Толе номи билан машҳур.

Мазкур асар ҳажм жиҳатдан кичик, 161 varaқ бўлиб, “Убайдуллонома”нинг давоми ҳисобланади ва Бухоро хонлигининг 1711-1723 йиллар

⁴⁶ Лекин, Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг сўзларига қараганда бу ерда қурилиш ишлари 1404 йилда ҳам давом этган.

орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Маълумки, XVIII асрнинг I чорагида Бухоро хонлигининг иқтисодий ва сиёсий аҳволи заифлашади, улус бошлиқларининг, яъни маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақиллик учун олиб борган ҳаракати кучайди, уларнинг айримлари, масалан, Балх ва Самарқанд марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйдилар. Фарғона XVIII аср бошларида, 1709 йили Аштархонийлар давлатидан ажралиб чиқди ва ўлкада мустақил Қўқон хонлиги ташкил топди, 1722 йили Самарқанд ҳам мустақиллик эълон қилди ва Ражабхон исми кимсани хон қилиб кўтардилар (1722-1728), ўзаро урушлар бошланиб кетди.

“Тарихи Абулфайзхон” асарида мана шу масалалар кенг ёритиб берилди. Бундан ташқари, асарда Бухоро хонлигининг маъмурий тузулиши ва ўзбек халқининг ўша йиллардаги этник таркиби ҳақида ҳам айрим, диққатга сазовор далил ва маълумотлар бор.

“Тарихи Абулфайзхон”нинг тўлиқ русча таржимаси, зарур изоҳлар билан 1959 йили А.А.Семенов томонидан Тошкентда нашр қилинган.

11.2.18. Силсилат ус-салотин

“Силсилат ус-салотин” Ҳожи Мир Муҳаммад Салимнинг асаридир. Унинг қўлёзма нусхалари жуда камёб бўлиб, бир нусхаси Англиянинг Оксфорд шаҳридаги Бодли кутубхонасида (рақами № 269) сақланмоқда.

Ҳожи Мир Муҳаммад Салим ҳеч бўлмаганда бирон кичик вилоятга ҳоким бўлиш шарафига муяссар бўлолмаган ва бошидан кўп оғир қунларни кечирган Аштархонийлар жумласидандир. Унинг бобоси Турсун Муҳаммад султон 1578-1598 йиллари Самарқанд ҳокими бўлган. Унинг тўнғич ўғли Поянда Муҳаммад Султон Балх хони Надр Муҳаммадхонга яқин бўлган, хоннинг синглиси Зубайда бонуга уйланган ва 1611-1642 йиллари Қундуз вилоятига ҳокимлик қилган. Ана шу Поянда Муҳаммад султон билан Зубайда бонудан турилган Муҳаммадёр султон Ҳожи Мир Муҳаммад Салимнинг бобосидир. У 1645 йилгача Шаҳрисабз вилоятига ҳоким бўлган ва Надр Муҳаммадхон Бухоро тахтини ўғли Абдулазизхонга қолдириб кетгандан кейин у билан бирга Балхга қочиб борган. Ордан бир йил ўтгач, 1646 йили, Балх Бобурийлардан Шоҳижаҳон қўшинлари томонидан ишғол этилганлан сўнг, хоннинг онаси Шаҳрибону ҳамда Надр Муҳаммадхоннинг бошқа оила аъзоларини олиб Бухорога қочиб келди, Абдулазизхоннинг қалмоқлар, қорақалпоқ ва қозоқ султонларига қарши ҳарбий юришларида иштираётган эди, тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари учун Шаҳрисабзга ҳоким қилиб тайинланди. Муҳаммадёр султон 1647 йилнинг 14 июнида Аврангзеб қўшини билан Балх қишлоғи-Темурободда бўлган жангда ҳалок бўлган. Ҳожи Мир Муҳаммад Салимнинг отаси Муҳаммад Рустам султон 1645 йили ҳали ёш бўлган ва

Абдулазизхон унга иқтоъ⁴⁷ тарзида Самарқандга қарашли Сарипул туманини инъом қилган, унга оталиқ⁴⁸ қилиб эса Мир Шоҳхожа Шавдарийни тайинлаган. Лекин, 1671 йили Абдулазиз ундан хавфсираб кўзига мил тортириб кўр қилган. Муҳаммад Раҳим султон орадан кўп вақт ўтмай, амир Муҳаммадёр оталиқнинг воситачилиги билан, хондан рухсат олиб ҳажга жўнаган. Лекин, Декан вилоятида давом этиб турган уруш ҳаракатлари сабабли, бандаргоҳ шаҳарларидан биронтасига ўтолмай, Шоҳижаҳонободга қайтиб келган ва орадан икки йил ўтгач, ўша ерда вафот этган.

Мир Муҳаммад Салимнинг ўзига келсак, у, асарда баён этилган воқеаларга қараганда, отасидан кейин Бухорода қолган. 1711 йили Убайдуллахон ўлдирилгандан кейин, ҳаж қилиш баҳонаси билан Арабистонга жўнаган. Бир йилча Исфахонда истиқомат қилиб, 1712 йили Туркияга борган. Султон Аҳмад III (1703-1730) уни эҳтиром билан кутиб олган. Тўрт йилча Туркияда туриб, мазкур султоннинг ҳарбий юришларида қатнашган. Мир Муҳаммад Салим 1716 йили Маккага борган ва ҳаж маросимини адо этгандан кейин, девгиз орқали Ҳиндистонга келган ва Бобурий Носируддин Муҳаммадшоҳ (1719-1748)нинг хизматига кирган. “Силсилат ус-салотин” асарини Носируддин Муҳаммадшоҳнинг топшириғи билан ёзган. Ҳожи Мир Муҳаммад Салимнинг қачон ва қаерда вафот этганлиги аниқланмаган.

“Силсилат ус-салотин” 1731 йилда ёзилган бўлиб, муқаддима ва тўрт қисмдан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиши ҳақида сўз боради ва муаллифнинг 1711 йилдан кейинги ҳаёти ҳақида айрим, диққатга сазовор маълумотлар келтирилади.

Биринчи қисмда исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, қадимги турклар ва мўғуллар, хусусан барлослар ва Амир Темурнинг ота-боболари, Амир Темур ва Темурийлар, шунингдек, ҳазрат соҳибқироннинг Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихи қисқача баён этилади.

Асарнинг II қисми Мўғулистоннинг Туғлуқ Темурхон (1348-1363) дан то Суюрғатмишхонгача (1370-1388) ўтган даврдаги тарихини ўз ичига олади.

Муқаддима ва I-II қисмларни ёзишда муаллиф ўзидан аввал ёзилган асарлардан, масалан, Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Рашидуддиннинг “Жоме ут-таворих”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус”, Хондамирнинг “Маосир ул-мулук”,

---

⁴⁷ Иқтоъ (араб. кесим) - ўрта асрларда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида олий ҳукмдор тарафидан шаҳзода ва йирик амирларга катта хизматлари эвазига инъом қилинган ер-сув, мулк.

⁴⁸ Оталиқ - ўрта асрларда Ўрта Осиё хонликларида амалда бўлган олий мансаб эгаси, шаҳзодаларнинг тарбиячиси ва валийси.

“Хулосат ул-ахбор” ва “Ҳабиб ус-сияр” асарлари, Абулфазл Алломийнинг “Акбарнома”, Ҳофиз Дўстмаҳаммад ибн Ёдгорнинг “Мажмаъ ул-ажойиб” (1606 йили ёзилган) ва бошқа 20 га яқин китоблардан фойдаланган.

“Силсилат ус-салотин”нинг III-IV қисмлари фавқулодда аҳамиятга эга бўлиб, Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг XVI-XVIII асрнинг I чорагидаги ижтимоий-сиёсий тарихини баён қилади.

Асарда Бухоро хонлигининг Эрон, Ҳиндистон ва Кошғар билан бўлган алоқалари, Бухоро хонлигида ҳокимиятнинг Шайбонийлардан Аштархонийлар қўлига ўтишининг аниқ тафсилоти, XVII асрда Балх ва Бадахшон, шунингдек, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти, Шоҳи-жаҳоннинг Балх ва Бухоро хонлиги ички ишларига қуроли аралашуви ва Бобурийлар қўшинининг Балх ва унга тобе бўлган ерларни босиб олиши, Хоразмнинг XVI-XVII асрлардаги сиёсий аҳволи хусусида бошқа манбаларда учрамайдиган қимматли далил ва маълумотлар келтирилади. Асарда улус тизими, тиул ва солона каби солиқлар, Ўзбекистон шаҳарлари, уларнинг аҳолиси ва турмуш тарзи ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам алоҳида қимматга эгадир.

Ҳожи Мир Муҳаммад Салим Бухоро хонлари, Абдуллахон II, Абдулмўминхон, Динмуҳаммадхон, Имомқулихон, Абдулазизхон, Субхонқулихоннинг Ҳиндистон, Эрон ва Туркия ҳукмдорлари билан ёзишмаларининг 20 нафар мактуби нусхаларини ҳам келтирган. Бу мактублар, шубҳасиз, Бухоро хонлиги билан мазкур мамлакатлар ўртасидаги муносабатлар тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

11.2.19. Номайи оламорои Нодирий

“Номайи оламорои Нодирий” (“Нодиршоҳнинг оламга безак бўлувчи тарихи”) асарининг муаллифи XVIII асрда ўтган марвлик машҳур тарихчи олим Муҳаммад Козимдир. У 1721 йили Марвда туғилган. Отаси, 1737 йили вафот этган. У машҳур фотиҳ Нодиршоҳ (1736-1747)нинг яқин кишиларидан бўлиб, унинг дастлабки ҳарбий юришларида қатнашган ва муҳим дипломатик топшириқларини бажарган. Кейинча, у Нодиршоҳнинг иниси Иброҳимхон, дастлаб Хуросон, сўнгра, 1736 йилдан, Озарбайжон ҳокими саройида хизмат қилган.

Муҳаммад Козим бошланғич маълумотни Марвда олди, сўнг 1731 йили отаси уни Машҳадга олиб келди ва бу ердаги мадрасалардан бирига ўқишга берди. Муҳаммад Козим бу ерда сайид Мир Шамсуддин Али Мозандаронийдан таълим олди. 1736 йили у Дарбандга, Иброҳимхон ҳузурига чақиртириб олинди ва 1739 йилгача хоннинг ясовули лавозимида хизмат қилди. 1739 йили Муҳаммад Козим Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули мирзо хизматига қабул қилинди ва 1741 йилгача лашкарнавис, ҳар-

бий котиб вазифасида хизмат қилди. 1744 йилдан у Нодиршоҳ ҳузурида хизмат қила бошлади, 1744-1747 йиллари молия маҳкамасида котиб ва 1747 йилдан подшоҳ қурул-яроғ омборининг мутасаддиси, вазир бўлиб ишлади. Муҳаммад Козим тахминан 1752 йили вафот этди.

Муҳаммад Козим ўзининг тарихий асари “Номайи оламоройи Нодирий”ни 1750-1753 йиллари ёзган. Асар уч жилддан иборат.

Биринчи жилди Эроннинг 1688-1736 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Ўз жилдда 1736-1743 йиллари Эронда, шунингдек, Ўрта Осиё ва Кавказ орти мамлакатларида бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Асарнинг учинчи жилди Эрон ва қисман, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Туркия ва Кавказ орти мамлакатларининг 1743-1747 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихига бағишланади.

Ўзбекистоннинг XVIII асрдаги тарихини ўрганишда “Номайи оламоройи Нодирий”нинг II ва III жилдлари асосий манбалардан бири ўрнини ўтайди. Айниқса, асарда Эрон қўшинининг 1737 йили Ўзбекистон ҳудудига бостириб кириши ва Фузор, Қарши, Шулуқ ва бошқа шаҳар ва туманларнинг талон-тарож қилиниши, 1740 йили Бухоро хонлигининг Нодиршоҳ тарафидан бўйсундирилиши, 1746 йилдаги Хоразмнинг офир аҳволи, 1747 йили Эрон аскарларининг Ўрта Осиё шаҳар ва қишлоқларига яна бостириб кириши ва оқibatда меҳнаткаш халқнинг аянчли аҳволга тушиб қолиши, 1741-1742 йилларда Кўлоб, Хисори шодмон, Бадахшон, Балх ва бошқа вилоятлар халқининг катта ер эгаларининг зулм ва чет эл босқинчиларига қарши кўзғолонлари ҳақидаги маълумотлар зўр илмий қимматга эга.

“Номайи оламоройи Нодирий”нинг қўлёзма нусхалари кам. Шу пайтгача асар тўла равишда бирон тилга таржима қилинмаган. Ундан айрим парчалар баъзи илмий тўплам ва журналларда чоп этилган. II жилднинг бир қисми, яъни Нодиршоҳнинг Ҳиндистонга юришини баён этувчи қисми П.И.Петров томонидан рус тилида нашр этилган. 1960, 1965 ва 1966 йиллари “Номайи оламоройи Нодирий”нинг матни фотофаксимил наشري Москвада Н.Д.Миклухо-Маклай томонидан чоп этилган.

11.2.20. Тухфат ул-хоний

“Тухфат ул-хоний”(“Хоннинг тухфаси”) ёки “Тарихи Раҳимхоний”(“Муҳаммад Раҳимхон тарихи”) номли асар Бухоро хонлигининг 1722-1782 йиллар орасидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади. Уни тарихчи олим Муҳаммад Вафойи Карминагий (1685-1769) яратган. Тарихчининг тўла номи Мулла Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Карминагийдир. У Бухоронинг ўқимишли ва таниқли кишиларидан биридир.

Карминагий нисбасига қараганда, асли Бухоронинг Кармана туманидан бўлган. “Убайдуллонома” китобининг муаллифи Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг гувоҳлик беришига қараганда, Муҳаммад Вафойи Карминагий Ашгархонийлардан Убайдуллахон саройида китобдор бўлиб хизмат қилган. Фикримизча, у Убайдуллахондан кейин тахтга ўтирган Абулфайзхон даврида ҳам шу лавозимда турган. Мулла Муҳаммад Вафо Карминагий “қози Вафо” номи билан ҳам машҳурдир. У қозилик лавозимига янги сулола–Манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимхон (1753-1759) замонида эришган.

Муҳаммад Вафо Карминагий 1769 йили “Тухфат ул-хоний” номли асарида фақат 1722-1768 йиллар воқеаларини ўз ичига олган қисминигина ёзиб ултурган, холос. Унинг давомини, яъни 1768-1782 йиллар воқеаларини баён этувчи қисмини насафлик домла Олимбек ибн Ниезқулибек ёзган.

“Тухфат ул-хоний” қофияли наср, саж билан ёзилган, лекин воқеаларнинг тўла ва кенг ёритилиши, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, географик ҳамда этник далилларга бойлиги билан биринчи даражали манбалар қаторида туради. Асар Бухоро хонлигида XVIII асрнинг 20- йилларидан бошлаб кучайиб кетган иқтисодий ва сиёсий тангликни, ижтимоий-сиёсий тарқоқликнинг кучайиши ва бунинг натижасида марказий давлат бошқарувининг заифлашуви, манғит ҳукмдорларининг улуслар ва қабилаларни бўйсундириш мақсадида олиб борган тинимсиз урушлари ва бунинг оқибатида кўплаб шаҳарлар ҳамда қишлоқларнинг вайрон этилиши, меҳнаткаш халқ турмушининг оғирлашиб бориши ва унинг асосий сабабларини аниқлашга ёрдам бериши мумкин бўлган далилий маълумотга ўта бойдир.

Асарда яна ўзбек қавм, улуглари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни, Ашгархонийлар ва Манғитлар ҳукмронлиги даврида ўзбек қўшини ва манғитлар давлатининг тузилиши, 1722-1782 йилларда Бухоро хонлигининг Эрон, Афғонистон, Қозоқ ва Қўқон хонликлари ҳамда Кошғар билан олиб борган сиёсий муносабатлари ҳақидаги ҳам эътиборга молик маълумотлар кўп учрайди.

“Тухфат ул-хоний” асарининг қўлёзма нусхалари кўп. Масалан, фақат Санкт-Петербург, Ўзбекистон, Тожикистон кутубхоналарида унинг 23 қўлёзмаси мавжуд. Асар бирон тилга тўла таржима қилинмаган ҳам. Асардан кичик бир парча, яъни Муҳаммад Раҳимхоннинг 1747 йили Сарахс атрофида Эрон қўшинлари билан тўқнашуви рус тилида 1938 йили эълон қилинган, холос.

11.2.21. Тарихи Амир Ҳайдар

“Тарихи Амир Ҳайдар” XVIII асрнинг II ярми ва XIX асрнинг I ярмида ўтган бухоролик Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммад Шариф асаридир.

Китобнинг номаълум муҳаррир томонидан қисқартирилган нусхаси етиб келган бўлиб, қўлёзма ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 1836 рақами остида сақланмоқда.

“Тарихи Амир Ҳайдар” кичик ҳажмдаги асар, жами 96 varaқдан иборат, муҳим тарихий манбалар асосида ёзилган, Бухоро хонлигининг Аштархонийлар, шунингдек, асосан, Манғитлар сулоласидан бўлган амир Ҳайдар ҳукмронлиги (1800-1826 йй.) давридаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўз ичига олади.

Асар 81 боб, ёки дostonдан иборат. 1-2 - боблари Бухоро шаҳри тарихига бағишланган, 3-6 - бобларда Аштархонийлар тарихи қисқача баён этилган, 7-81- бобларида эса Бухоро амирлиги амирзода Ҳайдарнинг туғилишидан то унинг 1826 йил 6 октябридаги вафотигача бўлган тарихи ҳикоя қилинади.

Китоб 50- йилларда А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилинган, лекин нима сабабандир қўлёзма нашр этилмай қолган. Таржима қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланмоқда.

11.2.22. Фатҳномаи султоний

“Фатҳномаи султоний” (“Султон фатҳномаси”) асари муаллифи Мир Олим Бухорий бўлиб, китобини Амир Насруллоҳ даври (1826/27 – 1869/79)да Ғузур ҳокими бўлган Муҳаммад Олимбекнинг хизматида бўлган ва унинг топишириги билан ёзган.

“Фатҳномаи султоний” амир Шоҳмурод (1785/86-1800) давридан то Насруллоҳ ҳукмронлигининг дастлабки йилларигача Бухоро амирлигида бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади, лекин Шоҳмурод ва амир Ҳайдар даврлари қисқача (ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, рақами № 1838, вв.76-556), Насруллоҳ даври эса батафсил ёритилган.

Мазкур қўлёзма асарнинг 1 жилди бўлиб, иккинчиси бизга маълум бўлмаган сабабларга кўра ёзилмай қолган.

“Фатҳномаи султоний”нинг 1 қисми марҳум О.Д.Чехович тарафидан рус тилига таржима қилинган. Таржима қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланмоқда.

11.2.23. Мунтахаб ут-таворих

“Мунтахаб ут-таворих” (“Сайланма тарих”) асарининг муаллифи қўқонлик йирик тарихчи олим Ҳакимхон тўрадир (тахм. 1802-вафот этган йили маълум эмас). Ота тарафидан нақшбандия тариқатининг намояндalarидан бири, йирик илоҳиёт олими Махдуми Аъзам Косоний (1461/62-1542/43)нинг авлоди, она тарафидан Қўқон хони Норбўтахон (1770-1800)нинг набирасидир.

Отаси саййид Маъсумхон тўра Умархон даври (1809-1822)да ва Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги (1822-1842)нинг дастлабки йилларида хонликнинг шайхулисломи лавозимини эгаллаб турган. Ҳақимхон тўра Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги аввалида Наманган, Тўрақўрғон ва Косонсойда ҳоким бўлган. Лекин, кўп ўтмай отаси ҳам, ўзи ҳам хоннинг ғазабига дучор бўлиб, эгаллаб турган лавозимларидан бўшатирилганлар ва ҳаж маросимини адо этиш учун Арабистонга жўнатиб юборилган. Отаси йўлда, Мозори шарифда 1834 йили вафот этган. Ҳақимхон тўра эса кўп машаққатлар чекиб, етти йилдан кейин Россия, Туркия, Ироқ, Сурия ва Фаластин орқали Маккага етиб борди. Ўшанда 1834 йили у Оренбургда подшоҳ Александр I билан учрашиб шарафига муяссар бўлган. Ҳақимхон тўра Макка ва Мадина зиёратидан қайтгач, 1828 йили, Муҳаммад Алихондан чўчиб Қўқонга бормади ва қолган умрини Китобда кечирди. Ўзининг ёзишича, Китобда унинг қариндошлари ва озми-кўпми ер-суви бўлган.

Ҳақимхон тўра йирик тарихнавис олим бўлиб, ўзининг “Мунтахаб ут-таворих” асарини 1843 йилнинг 29 май куни ёзиб тамомланган.

“Мунтахаб ут-таворих”да қадимий замонлар, исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар, қадимги Эрон подшоҳлари, Хитой ва Европанинг қадимий подшоҳлари, халифайи рошидиндан то Мовароуннаҳрнинг Манғит ва Минг сулоласидан чиққан олий ҳукмдорлар замони гача кечган тарихи баён этилади.

Асарда Қўқон хонлигининг хонлик асосчиси Шоҳруҳхон (1709-1721)нинг ўғли ва тож-тахт вориси Абдурахимхон (1721-1724) замонидан то Норбўтахон, Олимхон ва Умархон даври тарихи яхши ёритилган. Асарда муаллифнинг Россия, Туркия, Ироқ, Шом (Сурия) ва бошқа мамлакатларга қилган саёҳати чоғида олган таассуротлари ва ўша мамлакат халқларининг ижтимоий-сиссий ҳаёти, тарихи ва ҳаёт тарзи ҳақида келтирган маълумотлари ҳам диққатга сазовордир.

“Мунтахаб ут-таворих”нинг қўлёзма нусхалари кам. Унинг Душанбеда, Тожикистонда А.А.Семеновнинг уй музейида сақланаётган форсча фотонусхасини Аҳрор Мухторов 1983 йили икки китоб ҳолида чоп этди. Асарнинг ўзбекча нусхаси ҳам бўлиб, ҳозирда ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида (рақами № 594) сақланмоқда.

11.2.24. Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулаҳад

“Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф аз амир Дониёл то асри амир Абдулаҳад” (“Бухоройи шариф амирларининг таржимаи аҳволи Амир Дониёлдан то амир Абдулаҳадгача”) асарининг муаллифи Аҳмад Дониш ёки Аҳмад Калла номи билан машҳур бўлган, XIX асрда кўзга

кўринган мутафаккир шоир, адиб, олим ва дипломатдир. Унинг тўла исми Аҳмад ибн Носир ибн Юсуф ал-Ханафий ал-Бухорийдир. Бўлғуси тарихчи 1827 йили Бухорода туғилган. У ёшлигидан яхши ўқиб тарих, мумтоз адабиёт, риёзиёт-математика, илми нужум-астрономия, мусиқа ва тиббиёт илмларини яхши ўрганган, ҳуснихат ва мусаввирлик сирларини ҳам эгалланган.

Аҳмад Дониш ўз фаолиятини хаттотликдан бошлаган ва 50- йил бошларида амир Насруллоҳ хизматига қабул қилинган, 1870 йили истеъфога чиқиб, илмий фаолият билан машғул бўлган.

Аҳмад Дониш 1857 йили амир Насруллоҳ, 1869 ва 1974 йиллари амир Музаффар (1860-1885) элчилиги таркибида Петербургда бўлди ва Россиянинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти билан яқиндан танишди. Бу сафарлар олимнинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатди. Лекин, у Бухоронинг Россияга қараганда қолоқлигининг ҳақиқий сабабларини тушуниб етмади. У жамиятни мавжуд қонун ва тартибларини такомиллаштириш йўли билан, одил подшоҳнинг қўли билан қайтадан қуриш мумкин деб ҳисобларди. Олимнинг бу қарашлари унинг “Наводир ул-вақоеъ” (“Нодир воқеалар”) номли асарида ўз аксини топган. Аҳмад Дониш ушбу асарида амирга давлатни бошқариш ишларини қайтадан қуришни маслаҳат берди. Лекин, амир бундан дарғазаб бўлди ва 70- йиллар охирида Аҳмад Донишни пойтахтдан узоқлаштирди ва Ғузорга қози қилиб юборди.

1885 йили, амир Музаффар вафотидан кейин, у Бухорога қайтиб келди ва умрининг қолган қисмини илмий машғулотлар билан кечирди. Аҳмад Дониш 1897 йили вафот этди.

Аҳмад Дониш сермаҳсул ижодкор бўлиб, илоҳиёт, илми нужум, география, адабиёт ва тарихга оид 20 га яқин асар ёзиб қолдирди. “Манозир ул-кавокиб” (“Сайёраларнинг манзаралари”), “Наводир ул-вақоёеъ” ва “Таржимаи аҳволи амирони Бухоройи шариф” (1885 йилдан кейин ёзилган) асарлари ана шулар жумласидандир.

Ўзбекистоннинг XIX асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда олимнинг сўнгги асари катта илмий аҳамиятга эга. Китобда катта сўз боши, сайёраларнинг инсон тақдиридаги аҳамияти, дин ва унинг жамиятдаги ўрни тўғрисидаги фикрлардан кейин қисқа тарзда амир Дониёл (1758-1785), Шоҳмурод (1785-1800), Ҳайдар ва амир Насруллоҳ ҳукмронлиги йилларида бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Асарнинг катта ва сўнгги қисми амир Музаффарга бағишланган. Бу қисмда Бухоро хонлигининг XIX аср II ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, шунингдек, чор Россияси қўшинлари томонидан 1866 йили Жиззах ҳамда 1868 йили Самарқанднинг ишғол қилиниши воқеалари батафсил баён этилган.

“Таржимаи аҳволи амирони Бухорои шариф” асарининг қўлёзма нусхалари Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Душанбе кутубхоналарида мавжуд. Асарнинг матни А.Мирзоев томонидан чоп этилган. 1960 йили китобнинг қисқартирилган русча таржимаси Душанбеда нашр қилинган.

11.2.25. Тарихи салотини Манғития

“Тарихи салотини Манғития” (“Манғит султонларининг тарихи”) асари бухоролик машҳур тарихчи олим ва шоир Мирзо Абдуазим Сомий Бўстоний (1838/39-1914 йилдан кейин) қаламига мансубдир. Бўлғуси тарихчи бошланғич маълумотни она юрти Бўстон қишлоғида, Бухоронинг шимолида, ундан 40 км нарида олган, сўнгра Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган, дастлаб вилоят ҳукмдорлари қўлида котиб, амир Музаффар тахтга ўтиргандан кейин унинг шахсий котиби, муншийси бўлиб хизмат қилган. Амир Абдулаҳад ҳукмронлиги (1885-1910)нинг сўнггида 1898 ёки 1899 йилда подшоҳликка қарши фикрлари учун саройдан четлатилиб, умрининг охирини ночорликда кечирган.

Сомий бир неча адабий ва тарихий асар ёзиб қолдирган. “Миръот ул-хаёл” (“Хаёл кўзгуси”), “Иншо”, “Тухфайи шоҳий” (“Подшоҳнинг туҳфаси”), “Тарихи салотини Манғития” шулар жумласидандир. Буларнинг ичиди тарих илми учун энг муҳими сўнгги икки асардир.

1900-1902 йиллар орасида ёзилган “Тухфайи шоҳий” ва 1907 йили ёзиб тамомланган “Тарихи салотини Манғития” бир давр, Бухоро хонлигининг амир Музаффар давридаги тарихга бағишланган. Бироқ, улар маълум даражада бир-бирдан фарқ қилади. Масалан, “Тухфайи шоҳий” тўла-роқ, лекин олий ҳукмдорни кўкларга кўтариб мақташ, панегрик руҳида битилган.

“Тарихи салотини Манғития” эса нисбатан ҳолисона ёзилган. Асарнинг илмий аҳамияти шундаки, унда Бухоро амирлигининг Ўрта Осиёнинг Россия тарафидан босиб олинishi арафасидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи, шунингдек, Бухоро-Россия муносабатлари бирмунча кенг ёритилган. Китобнинг қўлёзма нусхалари кўп. Унинг ўзбекистонлик олима Л.М.Епифанова томонидан қилинган русча таржимаси, сўзбоши ва зарур изохлари билан бирга, 1962 йили, Москвада чоп этилган.

11.2.26. Тарихи Салимий

“Тарихи Салимий” (“Салимийнинг тарихи”) асари муаллифи XIX асрнинг II ярми ва XX асрнинг I чорагида ўтган Мирза Салимбек бўлиб, унинг тўлиқ исми Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳимдир. Олим 1850/51 йиллари Бухорои шарифда бадавлат ва нуфузли хонадонда таваллуд топган.

Мирза Салимбек 1871 йили Наҳрпой (Норпой) ва Зиёвуддин ҳокимига котиб бўлиб ишга киради, лекин олти ойдан кейин амир Музаффарнинг фармойиши билан Тошкентга рус маъмурларининг хатти-ҳаракати ва айниқса Бухоро хусусида тутган сўёсатини кузатиб борувчи қилиб юборилди.

Мирза Салимбек Тошкентга чойфуруш қиёфасида келди ва бу ерда 12 йил истиқомат қилди. 1880-1883 йиллари у амир ҳузурида, 1884-1885 йиллари Туркистон генерал-губернатори ҳузурида Бухоро вакили бўлиб хизмат қилди. 1885 йили Мирза Салимбек Сомжин туманига амлақдор қилиб тайинланди. Шундан кейин унинг мартабаси йил сайин ортиб борди. 1881-1893 йиллари Бухоро шаҳрининг миршаби, 1893-1920 йиллари Яқсабоғ, Нурота, Бойсун, Шеробод, Шаҳрисабз, Чоржўй вилоятларининг ҳокими ва бош закотчи вазифаларида турди. 1920 йилги инқилобдан кейин Мирза Салимбек шўро ташкилотларида, Бухорода ташкил этилган «Анжумани тарих» («Тарихшунослар жамиятида»)да хизмат қилди. Мирза Салимбекнинг вафот этган йили маълум эмас.

Мирза Салимбек бир неча йирик тарихий ва адабий асар ёзиб қолдирган. «Кашкули Салимий» («Салимийнинг кашкули»), «Жоме ул-гулзор» («Гулзорлар мажмуи»), «Каъб ал-ахбор ҳикоялари», «Ҳикояти Абдулла ибн Муборак», «Тарихи Салимий» шулар жумласидандир.

Тарихчилар учун энг муҳими унинг сўнгги асари «Тарихи Салимий» дир. Н.Норкуловнинг фикрига қараганда, XX асрнинг 20- йилларида ёзилган. Унинг бош қисми, Чингизхондан то амир Музаффар давригача бўлган тарих умумлаштирувчи характерга эга. Асарнинг 1860-1920 йиллар воқеаларини ўз ичига олган катта қисми бутунлай янги бўлиб, муаллифнинг ўзи бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган.

Асарда амир Музаффар даврида Ҳисор, Кўлоб, Балжуан, Қоратегин ва Дарвозда бўлиб ўтган исёвлар, Бухоро-Қўқон ва Бухоро-Россия муносабатлари, шунингдек, Бухоро амирлигининг XIX асрнинг II ярмидаги умумий аҳволи ва маъмурий тузилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Тарихи Салимий» асарининг қўлёзма нусхалари кўп. Асар 1968 йили Н.Норкулов томонидан рус тилига таржима қилинган, лекин ҳали чоп этилмаган.

11.2.27. Тарихи жадидайн Тошканд

“Тарихи жадидайн Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”) номли асар муаллифи Муҳаммад Солиҳ Тошкандийдир. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад Солиҳ домла Раҳим Қорахожа ўғли. Тарихчи 1830 йилда туғилган, вафот этган йили номаълум. Бошланғич маълумотни бобоси мулла Абдураҳимхожадан (у Қиёт маҳалласида жойлашган Бекмуҳаммадбий масжидида имом бўлган) олган, сўнг Бекларбеги ва хожа Аҳрор мадрасаларида

ўқиган. Аввал Фарғонанинг Қўқон (1853 й.), Маррилон, Наманган ва Ўш (1853 й.), кейинчалик Бухоро, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда бўлиб, мадрасада олган билимини кенгайтирди. 1863 йилдан бошлаб, илгари бобоси имомлик қилган масжидда имом бўлиб хизмат қилди, аynи пайтда дарс ҳам бериб турди.

Муҳаммад Солиҳ турли илмлар, тарих, география, адабиёт, тиббдан хабардор бўлган кенг маълумотли киши эди, лекин унинг тарихга рағбати кўпроқ бўлган. У Абу Тоҳирхожа (XIX аср)нинг “Самария” сига ўхшаш Тошкент, унинг тарихи ва осори атиқаларига бағишлаб бир асар ёзишни кўпдан орзу қилиб юрган ва ниҳоят, 1863-1888 йиллари мақсадига эришган. Асар икки жилдан иборат.

Биринчи жилда қадим замонлардан то XV аср охиригача Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Ўрта Осиёда бўлиб ўтган воқеалар, Шжиллда эса Қўқон хонлигининг XV аср охиридан Заҳриддин Муҳаммад Бобур давридан то XIX асрнинг 80- йилларигача бўлган ижтимоий-сиёсий аҳволи, маданий ҳаёт ҳақидаги қимматли маълумотларни учратамиз.

Асар ҳали бiron тилга таржима қилинмаган. Фақат Тошкентда, ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида унинг уч қўлёзма нусхаси мавжуд, тартиб рақамлари № 7791, 11072-73, 5732. Китоб ва унинг муаллифи тўғрисида А. Ўринбоев, О.Бўриевлар 1983 йили “Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (XIX аср)” номли рисола чоп этганлар. 2007 йили Ў. Султонов асар тўғрисида номзодлик диссертациясини ёқлади ва китоб нашр этди.

11.2.28. Тарихи Шоҳрухий

«Тарихи Шоҳрухий» («Шоҳрух (бек) тарихи») номли асар муаллифи XIX асрда яшаб ўтган фарғоналик тарихчи олим Ниёз Муҳаммад Хўқандийдир. У тахминан 1803 йили Қўқонда йирик ҳарбий хизматчи оиласида туғилган, Худоёрхон қўшнида лашкарнавис, яъни ҳарбий котиб лавозимида хизмат қилган, 60-йиллар бошларида истеъфога чиқиб, илмий фаолият билан машғул бўлган.

Ниёз Муҳаммад кенг маълумотли киши бўлиб, «Ниёзий» таҳаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Лекин, йирик тарихий асари «Тарихи Шоҳрухий» билан кўпроқ машҳур. Бу асар Қўқон хонлигининг 1709-1876 йиллар орасидаги тарихи тўғрисида мукамал маълумот бериб, унда ушбу хонликка қарам бўлган бошқа Тошкент, ҳозирги Қирғизистон, Қозоғистоннинг жанубий вилоятлари ҳудудларининг ижтимоий-сиёсий тарихи ҳам баён этилган. Унда Қўқон хонлигининг Бухоро, Шарқий Туркистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

«Тарихи Шоҳрухий» асарининг матни Н.Н.Пантусов томонидан 1885

Йили Қозонда чоп этилган. Айрим парчалари В.В.Бартольд, Н.Г.Маллицкий ва В.А.Ромодин тарафидан рус тилига таржима қилинган. Бу асар Т.К.Бийсембиев томонидан чуқур ва атрофлича ўрганилиб, 1987 йили рус тилида Олма-Отада алоҳида китоб чоп этилди.

11.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (Писменные памятники).-Ташкент: Фан, 1985.
4. Манбашуносликдан маърузалар мажмуаси / Тузувчи А.А.Мадраимов.-Тошкент: ТДПУ, 2001.
5. Тарихий манбашунослик /Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 149-185 бетлар.

11.4. Мавзун мустакамлаш учун бериладиган саволлар

1. Шайбонийлар даврига оид қайси манбаларни биласиз?
2. “Абдуллонома” асари муаллифи ким?
3. “Тарихи Рашидий” асарини ким ёзган?
4. “Силсилат ул – салотин” асари неча қисмдан иборат?
5. “Тарихи жадидаи Тошкент” асари мазмунини сўзлаб беринг?

12-мавзу. XVI-XIX аср I ярмига оид ҳужжатлар

Дарснинг мазмуни: XVI-XIX аср I ярмига оид ҳужжатлар, уларнинг манба сифатидаги аҳамияти очиқ бериллади.

Режа

- 12.1. Ҳужжатлар Ўзбекистон тарихининг муҳим манбалари.
- 12.2. Ўзбекистон тарихига оид ҳужжатлар.
- 12.3. Мажмуаи васойиқ.
- 12.4. Терма ҳужжатлар.
- 12.5. Расмий ёзишмалар.
- 12.6. Турли масалалар ҳақидаги ҳужжат, фармон ва мактублар.

Асосий тушунчалар: Жўйборий хожалари, амирлик, хонлик, ёрлик, васиқа.

12.1. Ҳужжатлар Ўзбекистон тарихининг муҳим манбалари

Расмий ҳужжатларни ўрганиш – дипломатика тарих фанининг ёрдамчи илм соҳаларидан бири бўлиб, шунинг учун жуда муҳимки, ҳужжатлардаги қимматли маълумотлар бошқа ёзма манбалардаги тарих ва тарихда ўтган воқеа, ҳодисаларни ойдинлаштиришга, уларни тушунишга ва ҳатто қайта кўриб, янги фикр, мулоҳаза ва тасаввурга олиб келиши мумкин. Ҳужжатларни ўрганиш кенг маънода тарих илми, хусусан манбашуносликка кирди. Шунинг билан бирга ҳужжатларни алоҳида ўрганиш махсус илмий соҳа, йўналиш бўлиб, дипломатика деб аталади. «Дипломат» – италияча сўз бўлиб, «букланган қороз» «ҳужжат»ни билдиради.

Юртимизнинг кўп асрлик тарихига оид ёзма манбалар қаторида юз ёки юз эллик мингдан зиёд ҳужжатларни ўрганиш, улардаги қимматли маълумотлардан фойдаланиб, ўз тарихимизнинг қоронғу саҳифаларини ёритиш катта илмий аҳамиятга эга. Биз ҳужжат деган сўзнинг икки маъноси борлигини эслатмоқчимиз. Биринчиси – ҳужжат, документ, акт маъносида бўлиб, ҳоким – подшоҳ, амир, хон, йирик давлат амалдорлари ва қозилар номидан битилиб, уларнинг шахсий дастхати ва муҳри билан тасдиқланган ҳужжатлар. Булар жуда кам ҳолларда асл нусхада учрайди, аксарият ҳолларда эса, уларнинг нақл қилинган, қайта кўчирилган нусхалари сақланган. Иккинчи маъноси - ўтмишдан қолган ҳоким, давлат идоралари, хусусий шахсларга тегишли мактуб, иншо, арзнома ва қайдларни билдиради.

Республикамизда юртимиз тарихига оид бой ҳужжатлар хазиналари бўлиб, мутахассислар фикрича, уларда жами юз эллик мингдан зиёд ҳужжат мавжуд.

Ҳужжатларнинг энг бой хазинаси Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида бўлиб, уларнинг умумий сони юз мингдан кўпдир. Улар, асосан Қушбеги архиви, Бухоро амирлари, Хива хонлари, вилоятлар ҳокимлари девон ва маҳкамаларига тегишли ҳужжат, XV-XIX асрларга оид вақфномалардан иборатдир.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма хазинасида тахминан ўн мингдан зиёд бўлиб, улар, асосан вақфнома, ёрлиқ, савдо битими, қарз васиқа, ижарага оид тилхат, даъво ариза ва бошқа турли мазмундаги расмий ҳужжатларни ташкил қилади.

Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа вилоят ва шаҳарлардаги музей ва архивларда ҳам бир неча минг ҳужжатлар сақланмоқда.

1873 йили Хоразм Россия томонидан забт этилганидан сўнг Хива хони девонидаги ҳужжатлар мўътабар қўлёзмалар қаторида Санкт-Петербург

шаҳрига олиб кетилган эди. Анча муддатдан сўнг, яъни 1936 йили шарқшунос олим П.П.Иванов Россия Миллий кутубхонасида Хивада олиб кетилган ҳужжатларнинг бир қисми сақланаётганини аниқлади. Улар 137 та ҳужжат эди. Кейинчалик М.Ю.Йўлдошев Россия Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида тўққизта ҳужжатни аниқлаб, уларни ўрганиб, нашр этди. Шундай қилиб, жами 155 та Хива ҳужжатлари чоп этилди. Мазмунига кўра уларни икки қисмга: крим-чиқим қайд дафтарлари (Меҳтар, Қушбеги, Девонбегига тегишли) ва хон амалдорлари номлари қайд этилган дафтарларга ажратиш мумкин.

1967 йили Россия Миллий кутубхонасида яна уч мингдан кўпроқ Хива хонлари ҳужжатлари борлиги аниқланди ва 1962 йили аввал аниқланган ҳужжатлар билан бирга Тошкентдаги Ўзбекистон Давлат архивига келтирилди. Бу ҳужжатлар, асосан, Хива хони номига ёзилган арзнома, турли амалдорларга мурожаатнома, солиқ йиғини тўғрисида маълумотнома, юртда олиб борилган турли тадбир, канал қазिश, турли таъмир ишлари тўғрисида.

Хива ҳужжатларининг маълум қисми ЎЗР ФАнинг Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида ҳам мавжуд. Бу ерда тўртта қозихона фаолиятини қайд этган дафтарлар бўлиб, уларда қозихоналарда амалга оширилган тадбирлар – савдо, қарз, даъво, васият ва бошқалар тўғрисида маълумотлар битилган. Бу ҳужжатларда Хива хонлиги ҳудудига кирувчи Ҳазорасп, Қипчоқ, Манғит, Қатағон, Қўнғирот, Шаҳобод, Тошовузларда амалга оширган ишлар зикри мавжуд. Бу дафтарларда 1893-1912 йилларда тузилган 28 205 та ҳужжат қайд этилган.

Ўзбекистон тарихига оид ҳужжатларни О.Д.Чехович, П.П.Иванов, М.Йўлдошев, Э.Ю.Брегель, Т.Неъматов, А.Шайхова ва бошқа олимлар ўрганганлар. Аммо, уларнинг тадқиқотлари чуқур илмий характерга эга бўлиб, асарлари анча вақт илгари чоп қилинган, ҳозирги кунда камёб нашрларга айланган.

Ўзбекистон тарихига оид ҳужжатларни ўрганиш муаммолари О.Д.Чехович томонидан 1969 йили алоҳида мақолада ёритилиб, олима уларнинг ўзига маълум бўлган ўттиз тўрт тури борлигини қайд қилган бўлиб, уларнинг номларини келтирган. Улар қуйидагилар:

1. Омоннома – ҳарбий вазиятда тинч қўйиш ва хавфсизлигини таъминлаш ҳақидаги ҳужжат;
2. Ариза – мурожаатнома билан таъминлаш;
3. Аҳднома – келишув;
4. Барот – солиқ олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат;
5. Вақфнома – маълум мол-мулкни вақф қилиш, яъни хайрия ташкилотларига ўтказиш хусусидаги ҳужжат;
6. Васиятнома;
7. Васиқа;
8. Васиқаи батот – савдо хусусидаги васиқа;
9. Васиқаи бахшиш–туҳфа қилинганлиги тўғрисидаги ҳужжат;
10. Васиқаи жоиз–гаров тўғрисида ҳужжат;

11. Васиқаи ижоза - ижара тўғрисидаги ҳужжат; 12. Дафтар - солиқлар ҳақидаги ёки амалдорлар номлари ва маошлари қайд қилинган рўйхат; 13. Иноятнома - туҳфа - олий мансабдор шахс томонидан берилган ҳужжат; 14. Истимолатнома - солиқни ундириш ҳақидаги буйруқ; 15. Кабола - савдо ҳақидаги (X-XVI асрларга оид) ҳужжат; 16. Маҳзар - жанжал қайди; 17. Маншур - фармон; 18. Мисол - вилоятни бошқариш ҳуқуқини берадиган фармон; 19. Муборакнома - ҳоким девони буйруғи ёки у тўғрисидаги маълумот; 20. Нишон - маншур билан бир маънодаги ҳужжат; 21. Ривоят - муфтий томонидан баҳсли масала бўйича чиқарилган юридик қарор; 22. Сулҳнома - сулҳ тўғрисидаги шартнома; 23. Тилхат - қарз олинганлиги тўғрисидаги ҳужжат; 24. Фатҳнома - ҳарбий ғалаба тўғрисидаги эълон; 25. Фатво - ривоят маъносида; 26. Фармон; 27. Хатти ваколат; 28. Хатти даъво, ариза; 29. Хатти никоҳ - никоҳ шартномаси; 30. Хатти тарака - мерос тақсимлаш ҳақидаги ҳужжат; 31. Хатти ибро - қарздан озод қилиш ёки даъводан воз кечиш тўғрисидаги ҳужжат; 32. Ҳукм - қоғози ёки ҳоким ҳужжати; 33. Ҳукмнома - ҳукм ҳужжати; 34. Ёрлиқ - хон томонидан лавозимга тайинлаш ҳақидаги ҳужжат.

Ушбу дарсликда ҳуқуқий ҳужжатлар (подшо ва хонларнинг фармон, ёрлиқ, иноятнома, раҳнома, васиқа, вақфномалар) ҳақида тушунча берилиб, айрим намуналар таржималари ҳамда расмий ёзишмалар характери, айрим мактублар мажмуаларининг қисқа мазмуни баён қилинди.

12.2. Ўзбекистон тарихига оид ҳужжатлар

12.2.1. Хива қозилик ҳужжатлари

«Хива қозилик ҳужжатлари» (XVIII-XX аср бошлари) давлат идоралари қайдига тушмаган 1992 йили Япон олими Тору Хорикава томонидан хивалик Алиакбаров Абдуҳамиднинг қизи Ақлия Алиакбаровага тегишли бўлган ҳужжатлардир. Уларни япон олими сотиб олиб, ЎЗР ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига совға қилган эди. Шундан сўнг, ушбу ҳужжатлар устида япон ва ўзбек олимлари А.Ў. Ўринбоев, Т.Хориқова, К.Исогай, Т.Файзиев, А.Жўраева бир неча йиллар давомида илмий тадқиқот ишларини олиб бориб, ниҳоят 2001 йили уни махсус каталог шаклида рус тилида нашр этдилар. Бу китобда 1713 расмий ҳужжат рус тилида илмий тавсифланган, китоб охирига шахслар номлари, жўғрофий атамалар ва бошқа энг муҳим маълумотлар кўрсаткичи ва ўттизта ҳужжат фотонусхаси илова қилинган.

Ушбу ҳужжатларнинг аксарияти XIX асрга оид ва қисман XX аср бошларида тўзилган. Айрим ҳужжатлар XVIII да яратилган бўлиб, энг қадим-

гиси 1762 йилда тузилган. Энг сўнгги ҳужжатлар Шўро даврига оид бўлиб, 1924 йилда тузилган ва муҳрда «Хоразм Халқ жумҳуриятининг Хива қозилиги» муҳри билан тасдиқланган.

Ҳужжатлар яратилган даврда Хива хонлиги тарихидаги мураккаб сиёсий ҳолатлар юз берган: Қўнғирот сулоласи намояндлари хонлик қилган, ўзаро ҳокимият учун кураш, уруғлар жанжали, қўшнилари билан жанглар бўлиб турган. Айни шу даврда, 1873 йили Хива хонлиги рус қўшинлари томонидан босиб олинган, 1920 йили эса ушбу ҳудудда шўролар ҳокимияти жорий этилган.

Мажмуа ҳужжатларининг аксарияти мазмун жиҳатидан хусусий (шахсий) ҳужжатлар бўлиб, қозихоналарда тузилиб, қози муҳри билан тасдиқланган. Уларда турли шахслар орасидаги муносабатлар ўз аксини топган бўлиб, аксарияти савдо ҳужжатлари – «байъи бот-батот» ва «байъи жоиз» деб номланган. Уларда ер, уй, дўкон, устахоналар каби мулклар олди-соттиси қайд этилган.

Сон жиҳатидан Шўринда турувчи ҳужжатлар «байъи жоиз» деб номланиб, уларда мулк (ер, уй ва бошқалар) кейинчалик сотиб олиш шарти билан ижарага қўйилган.

«Ибро» номли, даъводан воз кечиш ҳужжатлари ҳам сон жиҳатдан кўп бўлиб, унда даъвогар ва жавобгар орасидаги бахсни тўхтатилгани қайд этилади. Бу ҳужжатлар мазмунига кўра, даъвогарга жавобгар маълум миқдор пул бериш эвазига унинг даъвосини қайтариб олишга эришганини кўриш мумкин.

Бу мажмуада вақфномалар ҳам бор. Уларда масжид, қабристон, мадраса ва бошқалар учун турли кўчмас ва бошқа мулк-ер, дўкон, нақд пул ва бошқалар вақф қилингани қайд этилган. Вақфномалар ичида шундайлари ҳам борки, мазмунига кўра, вақф қилинган мулк фойда олиш мақсадида, бировларга ижарага берилган ва фойда хайрия идоралари ва уларнинг хизматчиларини моддий таъминлаш учун ишлатилган.

Шунингдек, ердан фойдаланиш, уни суғориш бўйича тузилган ҳужжатлар ҳам бор.

Ушбу қозихона ҳужжатлари ер ижараси, мерос тақсимооти, хатти никоҳ, васиятнома, туҳфа, ҳомийлик тўғрисидаги ҳужжат, жанжалли масалалар, қўйди-чиқди муносабатлари, мулк учун мутасадди таъминлаш ва бошқалар бор. Шунингдек, қуллик масаласига оид ҳужжатлар ҳам бор. Улар 1873 йилнинг 12 июнига қадар тузилган бўлиб, шу тарихда Хива хони Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон Хива хонлиги ҳудудидаги барча қулларни расман озод қилиш тўғрисида фармон берган эди. Бу пайтда Хива хонлиги расман Россияга қарам бўлган эди. Ҳужжатлар ичида қарз, мол-мулкка берилган васиқалар ҳам бор.

Хусусий ҳужжатлардан бири (86-рақамли) Хива хони Саййид Муҳаммад Раҳим соний (1865-1910) ёрлиғи бўлиб, унда ўн учта хожалар – Муҳаммад Эшон авлодларини давлат солиқлари, солкут, олғут ҳам бигар, ҳашар, қазув ишларидан озод этганлигини кўрсатди.

Ҳужжатлар орасида «ривоят» номи остида юридик, ҳуқуқий ажримлар ҳам бор. Уларда фикҳий китобларга асосан хусусий мулк можаролари ажрим қилинган. Бундай ажримлар ушбу мажмуа ҳужжатлардан фарқли ўлароқ, «ривоят» лар йирик фақиҳлардан бир нечтаси, муфтий, раислар томонидан ҳам тасдиқланган.

Ҳар бир ҳужжат тузиш учун маълум қонун - қоида, тартибга риоя қилинганини кўришимиз мумкин. Масалан, ҳужжатга дахлдор шахслар номлари аниқ-тиниқ кўрсатилади, уларнинг жойи, ер чегараси, уй, дўкон тафсилотлари қайд этилиб, уларга қўшни жой номлари, гувоҳлар ва ҳужжатни тузувчи котиб номи битилади, ҳужжат қози муҳри билан тасдиқланиб, тарихи ёзилади. Агар ҳошияга биронта қўшимча киритилса, у ҳам қози муҳри билан тасдиқланган.

Шундай қилиб, «Хива қозилик ҳужжатлари» мажмуаси Хива хонлигининг XIX аср ва XX аср бошидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларини ёритувчи бой маълумотларга эга.

12.2.2. Бухоро амири Ҳайдарнинг фармони

У абадий тирик!

Каттабек эшик оға⁴⁹ га маълум ва равшан бўлсин ва (у) билсинки, мулозимингиз Раҳимқулибекбий олижаноб, қутблар қутби жаноб хожа Аҳрорнинг, қабри нурга тўлсин, Камонгарондаги вақф ерларига қасд қилган. Бу гапни (подшоҳ ҳазратларининг) олий узангисини ўпиш пайтида саодатмаоб эшон Олимғирхожа шайхулислом айтган.

Шунга асосланиб, Сиз жанобга буюрамыз:

Агар (ҳақиқатан) шундай қилинган бўлса, Аллоҳнинг лаънатига қолмаслик учун бу ишни дарҳол тўхтатсинлар, мазкур вақф ерни, мазкур фармони олийга асосланиб, эгасига қайтарилсин, (Фармонга) асло монелик қилмасинлар.

12.2.3. Жуйбор хожаларининг ҳужжатлари

Жуйбор хожаларининг ҳужжатлари XVI асрга доир бўлиб, улар Бухоро хонлигининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. Йирик ер-сув ва мол-мулк эгаси бўлган хожа Муҳам-

---

⁴⁹ Эшик оға, эшик оғаси – саройбон, подшоҳ, хон саройига арз билан келувчиларни, шунингдек элчиларни кутиб олувчи мансабдор.

мад Ислом ва хожа Саъднинг, у хожа Калон номи билан машҳур бўлган, жамиятдаги мавқеига оид ҳуқуқий ҳужжатлардир. Тўпламдаги ҳужжатлар форсий матни ва русча таржимаси П.П. Иванов (1893-1942) нинг тадқиқотлари билан 1938 ва 1954 йилларда икки жилд қилиб Санкт-Петербургда нашр қилинган.

Тўплам Жуйборий хожаларидан хожа Саъд (1531/32-1589)нинг мол-мулкига оид 288 ҳужжатдан иборат. Улар ер-сув, дўкон, ҳаммом, карвонсарой, тегирмон, ошқона ва бошқа даромад келтирувчи мулкнинг олди-соттисига оид васиқалардир.

Жуйбор хожалари ўз даврида катта мол-мулкка эга бўлган бой-бадалат кишилар эдилар. Хожа Муҳаммад Саъд икки минг жуфти гов, 100 минг таноб ери, йигирма минг қўйи, минг бош туяси, бир ярим минг оти, йирик шаҳарларда кўплаб дўкон тим, тегирмон, ҳаммом, мойжувоз ва бошқа турдаги ишлаб чиқариш ва савдо корхоналари бўлган. Булар Хожа калоннинг отасидан қолган мерос мулки, хонлар ва бой-бадалат одамларнинг ҳайр-эхсонлари, шунингдек сотиб олинган, зархарид мулкдир.

Куйида ушбу тўпламдаги айрим ҳужжатлар матни ўзбек тилида келтирилди, токи талабалар улар тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлсинлар.

12.2.4. Васиқа

Ҳижрий 973 йил ражаб ойининг 22-кун (1566 й. 14 феврал)да амирзода Мирза Муҳаммад Шариф марҳум Муҳаммад Латиф Мирак ўғли, ўз мулкани қонун бўйича идора этишга ҳақ-ҳуқуқли бўлгани учун, қонун-қоида бўйича мана бу арзни баён қилди: "Эски қалъа ташқарисида, Пули саррофон ёнида, мулла Ашраф масжиди кўчасида жойлашган, дўконимни, дўконча ёнидаги ошқонаси билан қўшиб, шунингдек у билан туташ бўлган еримни, ундаги бинолар ва нарсалар билан қўшиб, узил-кесил ва қонун-қоида билан хожа Калонхожа Муҳаммад Ислом ўғилларига соф кумушдан зарб қилинган 160 танга бадалига сотдим.

Ушбу мулк ғарб тарафдан марҳум хожа Юсуф Али саббоғ (бўёқчи) устод Садриддин саббоғ ўғлига тегишли дўконга, шимол тарафдан шаҳар наҳрига, жанубда бозор ёнидан ўтадиган катта жамоат йўлига туташгандир.

(Мазкур) васиқа куйидаги гувоҳлар иштирокида тузилди:

Мавлоно Содиқ;

Устод Турди меъмор;

Ҳофиз Пахса;

Мир Қаландар;

Мавлоно Абдувоҳид;

Мавлоно Ҳусайннинг биродари саййид Муҳаммад;

Муҳаммад Латиф Ҳофиз Паҳса ўғли,
Шайх Ҳасан Қоракўлий.”⁵⁰

12.2.5. Васиқа

Ҳижрий 960 йил шаввол ойининг 19-куни (1553 й. 29 сентябр).

Хожа Мир Ҳошим Малик Бухорий ўғли, ўзига қарашли мулкни қонуний равишда тасарруф этишга ҳақ-ҳуқуқли бўлгани учун, ўз ихтиёри билан ва қонуний равишда қуйидаги арзни баён қилди: “Ўзимга тегишли бўлган ва Бухоронинг Эски қалъси ташқарисиди, марҳум Абдулазизхон масжиди ёнида жойлашган, отхонаси ва сомонхонаси, тош ва ёроқ асбоблари бўлган тегирмонимни хожа Муҳаммад Ислом хожа Аҳмад ўғилларига соф кумушдан зарб қилинган, вазни бир мисқоллик 170 кумуш тангага сотдим.

(Ушбу) мулк гарб тарафдан (номи юқорида зикр этилган) харидорнинг уйи билан, шарқ тарафдан наҳр бўйи ва жануб тарафдан Мир Тайибхожа Малик ўғлининг ҳовлиси билан туташдир.

Гувоҳлар:

Хожа Сайид Ҳасан;

Мир Муҳтасиб;

Мавлоно Али имом;

Мир Тайиб”.⁵¹

12.2.6. Васиқа

Ҳижрий 966 йил зулқайда ойининг 21-куни (1559 й. 25 сентябр).

Хожа Зинда Али арбоб хожа Юсуф ўғли... ўзига тегишли мулк хусусида қонуний тарзда ва қуйидаги мазмунда арз қилди: “Бухоронинг Эски қалъаси ташқарисиди, маҳсидўзлар бозорида, қалқон ясовчилар тимиди жойлашган тўрт нафар дўконимни, узил-кесил ва қатъий савдо билан сотдим.

Унинг бир тарафи мамлакайи подшоҳийга,⁵² Итарафи шаҳар ҳандақига,⁵³ учинчи тарафдан номи зикр этилган олувчига тегишли тегирмоннинг айвонига туташдир. Дўконга кириш йўли ҳам ўша тарафдан.

(Ушбу васиқа) қуйидаги одамлар иштирокида тузилди:

Жўра Муҳаммад ҳожи Калон шайх ўғли;

Абдулмуҳаммад;

Муҳаммад Амин Абди Калонхожа ўғли;

---

⁵⁰ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 78-бет.

⁵¹ Ўша асар. 78-79-бетлар.

⁵² Мамлакайи подшоҳий – подшоҳ, хон девонига тегишли ер-сув.

⁵³ Ҳандақ - қалъа девори ташқарисига қазиб сув тўлатилиб қўйилган зовур, махсус мудофаа иншооти.

Мир Фазлулла;
Мавлоно Маҳмуд хатиб Калотий.”⁵⁴

12.3. Мажмуъайи васойиқ

“Мажмуъайи васойиқ”(“Васиқалар тўплами“) – Самарқанд қозихонаси-га тегишли ва XVI асрнинг охирида тузилган ҳуқуқий ҳужжатлар. васиқалар тўпламидир. Унда жамъи 735 та ҳужжат бўлиб, яратилиши жиҳатдан 1588-1591 йилларни ўз ичига олади. Ушбу ҳужжатлар турли ижтимоий-иқтисодий масалалар, мерос тақсимлаш, касб-ҳунар, шогирдлик билан боғлиқ, савдо дўконлари, ер-сув ва ҳовли-жойни ижарага қўйиш каби масалаларни расмийлаштиришга бағишланган. Ҳужжатларнинг яна бир муҳим томони шундаки, уларда XVI асрда Самарқандда амалда бўлган касб-ҳунарлар, заргарлик, кулолчилик, рангрелик, атторлик, кимухгарлик, чигбофлик, сангтарошлик, шамширгарлик, қоғоз ишлаб чиқариш, зардўзлик, саррожлик, дурадгорлик, кулоҳгарлик, саҳҳофлик-муқовасозлик, хаттотлик, китобфурушлик каби тўқсондан ортиқ касб-ҳунар ҳақида маълумот мавжуд.

“Мажмуъайи васойиқ”нинг яхши қўлёзмаси ҳозирда ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида 1386 тартиб рақами билан сақланмоқда. Ҳужжатларнинг бир қисми рус ва ўзбек тилларига таржима қилиниб, чоп этилган. Абдурауф Фитрат ва В.С.Сергеев улардан фақат 36 нафарини танлаб олиб рус тилига таржима қилганлар ва 1937 йили Тошкентда нашр этганлар. Ҳужжатлардан 237 таси, яъни тахминан учдан бир қисми шарқшунос олим Б.Иброҳимов (1908-1978 йй.) тарафидан ўрганилиб, ўзбек тилига таржима қилинган эди. Бу иш 1982 йили Б.Аҳмедов, О.Жалилов, М.Каримова, Т.Файзиев ва Г.Остонова тарафидан нашрга тайёрланди ва чоп этилди. Ундан айрим намуналар қуйида келтирилди.

12.3.1. Хатти иқрор

Ҳижрий 997 йил зулҳижжа ойи бошида (1589 йил октябр ойининг 1ярмида) мулло Абдулбоқий Ҳожи боқий ўғли ўз амакиваччаси сағир Мирҳоди марҳум хожа Опоқ ўғли тарафидан унинг ишларини (қози) маҳкамасида амалга ошириш учун тўла ҳуқуқли эканлиги шаръан мулло Қурбон Муҳаммад Али нажжорларнинг тўғри гувоҳликлари билан исбот қилингани ҳолда, Самарқанд шаҳри ва унга тобеъ ерларнинг қозилар қозисининг ноиби ва вилоятнинг адолатли ҳокими, Аллоҳ унинг соясини узун қилсин, ҳузурига келиб, шаръан тўғри иқрор бўлдики, сағирнинг Самарқанддаги Масжиди нигорон маҳалласида жойлашган, чегаралари аниқ бўлган ва иморат қилишга яроқли бир бўлак ерини Мирза Дўстим Бахтибий ўғлига бир мисқоллик 63 динорга сотди.

⁵⁴ Аҳмедов Б.А. Юқ. асар.80-81-бетлар.

(Ушбу) жойнинг чегаралари ғарбий, шимолий ва шарқий тарафдан жойни сотиб олувчининг ҳовлисига ва жануб тарафдан катта жамоа кўчасига туташдир.

Ҳар иккала тараф ўзига тегишлини олди, (яъни) олувчи жойни, сотувчи эса пулни олди. Шаръан келажақда (бир бирини) алдамаслик шарти билан мазкур жойнинг баҳоси шу кунлардаги нарх-навога тўғри ва адолатлидир. Ушбу савдода алдаш ва бузуқ шарт йўқ. Бу савдо сағирнинг кундалик эҳтиёжи ва нафақасига харж қилинади. Ҳар иккала томон юзма-юз туриб иқрор бўлдилар (ва тузилган ҳужжатни) тасдиқ қилдилар.

Ушбу савдо-сотик ишончли кишилар ҳузурида бўлди.

Қози муҳри.

12.3.2. Хатти иқрор

Ҳижрий 987 йил сафар ойининг, яхшилик ва зафар билан тамом бўлсин, 9-кун (1589 йил 18 декабр кун) Мирзо Ҳалим Мир Зинда Али ўғли жаноблари шаръан тўғри иқрор бўлди, шу хусусдаким, ўз ихтиёрида бўлган ва Самарқанд шаҳрининг Масжиди мулло шайх Муҳаммад девон номи билан машҳур бўлган маҳалласидаги бир бўлак ерини шаръан узил-кесил савдо билан, мулло Турсун Муллоқули ўғлига ҳозирги пайтда муомалада бўлган тоза қумшдан зарб этилган бир мисқоллик 13 танга хонийга сотган.

(Мазкур) ерининг баъзи қисми ер олувчининг мулкига ва баъзи қисми Турсун зогорапазнинг ери билан туташ, тўрт тарафдан чегаралари маълум бўлиб, ғарби мулло Муҳаммад Сиддиқ мулло Абдукарим ўғлининг ҳовлисига, шимол тарафи Муҳаммад Шариф ибн хожа Аваз аттор ўғлининг, баъзиси Банда Али Шерали ўғлининг ҳовлиси билан жануб тарафи жамоат юрадиган кўчага туташ бўлиб, кириш йўли ҳам ўша тарафдадир. Ҳамма тарафининг белгилари кўришиб турибти.

Шариат бўйича ҳар икки тараф юзма-юз туриб ўзига тегишлини олди. Ушбу савдода алдаш, фириб бериш ва бузуқ шарт юз бермади.

Гувоҳлар:

Мулла Аҳмад Амин;

Мулла Аҳмад;

Мулла Абдумажид;

Мулла Абдурахим.

12.3.3. Васиқа

Ҳижрий 998 йил жумоди ул-аввал ойининг Пкуни (1590 йил 9 мартда) устод Муҳаммадхўжа равғангар устод шайх Муҳаммад ўғли ўз тасарруфида бўлган даҳяки ерининг⁵⁵ ҳаммасини, Самарқанд атрофида-

⁵⁵ Даҳяки ер – олинган даромаднинг ўндан бири миқдорида солиқ олинган ер.

ги, Мўғулдиза маҳалласида бўлган тўрт томони аниқ бўлган мулкни, тамом ҳақ-ҳуқуқ билан Камолиддин Мир Тулак Қутбиддин ўғлига, янги бир мисқолли, тоза кумушдан зарб қилинган 175 тангага сотди.

Ушбу ернинг тўрт томон чегараси аниқ бўлиб, ғарб тарафи мавлоно Боқи мулла Султон Муҳаммаднинг ерига, шимол тарафдан баъзи жойлари мулла ҳожи Султон Муҳаммад билан мулла Пирак Ёрмуҳаммад ўғли ўртасида шериклик ер билан, баъзи жойлари машҳур Сиёб ариғи билан туташ. Шарқий тарафи Пирали Ражаб ўғлининг ерига ва жануб тарафи жамоат қатнайдиған кўчага туташдир. (Ҳамма) белгилари маълум.

Олувчи мазкур ернинг адолат билан савдо бўлгани, сотувчи мулк бадалига тўланган ақчанинг, амалда бўлган пул эканлигини ва у эътиборли кишилар олдида бўлганлигини эътироф қилдилар ва иқроп бўлдилар.

12.3.4. Васиқа

Ҳижрий 998 йил жумоди ул-аввал ойининг 9-куни (1590 йил 16 мартда) Ашурали Давлатқадам ўзи шаръан иқроп бўлди шу хусусдаки, Самарқанднинг ҳазрати хожа Салмон мазори маҳалласида жойлашган ўзимнинг ҳасфурушлик дўконимни ва йигирма газ шахсий лалми еримни соф мисдан зарб қилинган, вазни бир мисқолли 30 тангага узил-кесил савдо билан Аваз мавлоно Солиҳ ўғлига сотдим.

(Мазкур) дўкон ва ернинг тўрт тарафдаги чегараси аниқ, чунончи ғарбий тарафи ҳазрат Тоҳир тархон ерига, шимол тарафи жамоат йўлига туташ. (Ҳовлига) кириш йўли ҳам ўша тарафдан. Шимоли-шарқий тарафи шимолга ўхшаш, жануби Тоҳир тархоннинг ерига туташ. Ҳамма белгилари аниқ.

Шартга биноан ҳар икки томон ўз бадалини, яъни дўкон ва ер сотган – пулини, пул тўлаган – дўкон билан ерни олди.

Савдо адолатли бўлиб, фириб ва бузуқликлардан холидир. Ҳар икки томон юзма-юз туриб, иззат-эътибор ила кишилар олдида мазкур савдонинг тўғрилигига иқроп бўлиб тасдиқ қилдилар.

Ҳижрий 997 йил шаввол ойининг 29-куни (1589 йил 13 сентябрда) Самарқанд шаҳри ва унга қарашли вилоятнинг адолатли ҳокими ҳузурда, Аллоҳ унинг соясини узун қилсин, Момо Султон Бекмуҳаммад қизига, ушбу тарихдан бошлаб ҳар куни 2 динор майда мис танга маош тайинланди, шунинг учунким фақир сағир Фўлод Муҳаммад Хўжамберди ўғлини кийинтириб ва овқатлантириб турсин.

Васиқа холис кишилар ҳузурда тузилди.

12.3.5. Васиқа

Ҳижрий 1000 йил раби ул-аввал ойининг 11-сида (1591 йил 28 декабрда) хожа Ҳусайннинг қизи Оға Ховандзода шаръан тўғри иқроп бўлди, шу

тўғридаким, тасарруфида бўлган битта буғдойранг, очиқ чеҳрали ўртадан сал юқори бўйли, соғлом, тахминан 17 ёшлардаги Давлатбахт исмли хоназот канизагимни соф кумушдан зарб этилган бир мисқолли 140 танга бадалига мутлақ озод қилдим. Ва юқорида тилга олинган Давлатбахт у берган озодлик туфайли тўла озод бўлиб, ҳур кишилар қаторига қўшилди...

Васиқа холис кишилар ҳузурида тузилди.

12.4. Терма ҳужжатлар

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида, Ўзбекистон Республикаси Марказий тарих архивида, Бухоро ўлкашунослик музейи ва Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро кутубхонасида сақланаётган ҳужжатлар: фармон, ҳукнома, иноятнома, васиқа, олди-сотти ҳақидаги ҳужжатлар ва ажримлардан иборат бўлиб, улардан О.Д.Чехович 51-тасини танлаб олиб, рус тилига таржима қилиб, матни билан қўшиб, 1954 йили “Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве XVII – XIX вв.” номи билан алоҳида китоб қилиб чоп эттирди.

Китобда келтирилган ҳужжатлар Аштархоний ҳукмдорлардан Имомқулихон (1611-1642 йй.) билан Убайдуллахон соний (1702-1711 йй.), манғит сулола вакиллари амир Ҳайдар, амир Музаффар ва Насруллоларнинг фармон, ҳукномалари XVII асрда ўтган йирик ер ва мулк эгалари бўлмиш Ялангтўшбий, Аллоҳёр девонбеги, Одина Муҳаммаджонларга тегишлидир.

Ҳужжатлар ер-сувни солиқлардан озод қилиш, ерни сотиш, гаровга қўйиш - васиқаи жоиз, ерни сотиб олиш ва уни имтиёзли мулкка айлантириш – васиқаи мубодила, ерни инъом қилиш – васиқаи бахшиш, танҳоқ, мулкни ижарага бериш – васиқаи ижара, маълумот етказиш – ариза ва бошқа масалалар ҳақидадир. Уларнинг ичида алоҳида хирож олинадиган ва давлат ерларини мулки хурри холисга айлантириш, яъни солиқлардан озод этиш ҳоллари учрайди.

Бу тўплам мамлакатимизнинг ўша давридаги ижтимоий-иқтисодий тарихини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди.

Қуйида мазкур тўпладан мисоллар келтирамыз.

12.4.1. У (Худо) ғанийдир!

Абулғози Имомқули Баҳодирхон сўзимиз!

Бахтиёр биродарлар, саодатли фарзандлар, зулиқтидор⁵⁶ амирлар, кифоят асар вазирлар, Самарқанд вилоятининг аъёнлари, арбоблари ва калонтарлари⁵⁷ билсинларки, шу кунларда бахтиёр хоқоннинг арзига етди-

⁵⁶ Зулиқтидор – иқтидор (куч-қудрат) эгаси.

⁵⁷ Калонтар – қишлоқ, даҳа оқсоқоли.

ким, амирлар суянчиғи, Ялангтўшбийнинг зикр этилган вилоятнинг (Самарқанднинг) туманларида сотиб олган ерлари бор. Шариат қондаларига кўра унинг бир қисмини давлат ҳисобига ўтказганлар, икки қисмини эса мулки хурри холисга⁵⁸ айлантирган ва бу ҳақда унинг қонуний ҳужжати (чеки) бор. Бинобарин, биз мазкур амлокни⁵⁹, юқорида тилга олинган ҳужжатларга асосан, унга иноят қилдик.

Мазкур амлокни унинг мулки хурри холис деб ҳисобласинлар ва ҳеч ким унга дахл қилмасин, ундан бирон нарса талаб қилмасин. Моли жиҳот, ихрожат⁶⁰ ва бошқа олиқ-солиқ талаб қилинмасин.⁶¹

12.4.2. У (Худо), яғонадир!

Ҳукми олий содир бўлдики, Тобон деган ердаги даҳяк ер Муҳаммад Замонхожанинг мулки ва ўғли Чангакнинг мерос мулки бўлганлиги, шу кунларда Чакчак вафот этганлигини эътиборга олиб, юқорида зикр этилган ерни юқорида исми шарифи тилга олинган шахсга (Муҳаммад Замонхожага) инъом қилдик.

Девон хизматчилари ушбу ерни дафтарга, Муҳаммад Замонхожа номига ёзиб қўйсинлар ва мазкур иноятномага ҳурматсизлик қилмасинлар.

Имомқули Баҳодирхон
(ҳижрий) 1036 йил.

12.4.3. (Ҳукмнома)

Ху, Аллоҳ ал-мустаъин!

Абулмузаффар ва-л-мансур Убайдулла Баҳодирхон сўзимиз!

Бухоронинг Пойариқ (тумани) ҳокимлари, омиллари(омил-қишлоқ оқсоқоли), кадхудолари(оила бошлиғи), элликбошилари, ўнбошилари, шунингдек Шомуҳаммад қишлоғининг кадхудоларига маълум бўлсинким, Работак қишлоғидаги 46 таноб ер мулла Мир Шофеъга тааллуқли эканлиги ҳақида берилган шаръий чекка асосан уч қисмга бўлинган эди. Шу кунларда у вафот этган. (Шунинг учун) мазкур ерлар мерос сифатида унинг ўғли Ўзбекхожага тааллуқли деб топилган ва унинг тарафидан тасарруф қилинмоқда ва ҳамма солиқлардан озод этилган.

Шунинг учун бирон важҳ билан дирҳам, ёки динор тўламаган.

⁵⁸ Мулки хурри холис – солиқ ва бошқа тўловлардан озод этилган ер-сув.

⁵⁹ Амлок – мулкнинг кўплиги, нуфузли ва бой-бадавлат шахс қўлида тўпланган катта ер-сув. Бир қисми алоҳида хизматлари учун ҳукумат тарафидан инъом қилинган бўлиши ҳам мумкин.

⁶⁰ Ихрожат-саройнинг кундалик ҳаражатлари учун раиятдан тўпланадиган маҳсус йнғим.

⁶¹ Аҳмедов Б. Юқ. асар.87-88-бетлар.

Шу сабадан буюрамиз. Ушбу ерларни қадимдан мулки хурри холис ҳисоблаб, ундан танобона, аворизот ва бошқа олиқ-солиқ талаб қилинмасин. Айтилганлардан ташқарига чиқмасинлар ва ундан янги ҳужжат талаб қилмасинлар.

12.4.4. У, Аллоҳ!

(Ҳижрий) 1131 йил сафар ойининг (1718 й. декабр ойи...), олижаноб ва шуҳрат топган Ёрмуҳаммад қоравулбеги марҳум Тиловбий ўғли мана бу эътиборли (ҳужжат)ни тақдим этди:

“Унда бундай дейилган: Кеш вилоятига қарашли Улуғ ўғил деган жойдаги давлатга қарашли ёбисаларни⁶² ўз ичига олган ерларни, бу ерлар ғарб тарафдан қисман Қора ботқоқ билан ва қисман Туғи деган ер билан, шимол тарафдан Қашқадарё билан, шарқ тарафдан қисман Хосёр ва қисман Балхиён билан, жануб тарафдан Хожакент билан туташ, (ораларидаги) масофа ҳар тарафдан аниқланган ёбиса ерларни ёбиса сифатида олижаноб, розийлик рутбаси билан шарафланган ва Аллоҳ тарафидан мағфиратланган Ғози чуҳра оқоси⁶³ Шер чуҳра оқоси ўғлига, у ердаги барча чорполар⁶⁴ ва уч ғарам қилинган бичан билан, унинг мулки деб ҳисобланади.

Бундан буён ушбу ёбисага бизнинг даҳлимиз йўқдир. Ўша куни ва ўшал соатда буни юқоридаги тилган олинган Ғози чуҳра оқоси ҳам ишончли гувоҳлар ҳузурида тасдиқлади.

Ушбу келишувда иштирок этган гувоҳлар:

Олижаноб охунд мулла Муҳаммад ўғли;

Қодирберди удайчи⁶⁵;

Турсунхожа садр⁶⁶;

Мирза Абдулла чуҳра боши;

Ниёз арбоб ва бошқалар.

Ҳаммаси 16 киши.”⁶⁷

12.4.5. Амир Насрулло⁶⁸ ҳукмномаси

Ҳукми олий содир бўлдики, Қорақўл вилоятидаги Зиёрат ариғи бўйлагида жойлашган ва Абдураҳим миробга тегишли тахминан 100 танобдан

⁶² Ёбиса - қўриқ ер.

⁶³ Чуҳра оқоси - хон қўриқчилари бошлиғи.

⁶⁴ Чорпо - тўрт оёқли жонворлар.

⁶⁵ Удайчи - уруш пайтида навкар ва қўшиннинг тўғри тақсимланиши билан шуғулланган.

⁶⁶ Садр - Бухорои шарифнинг ичкари қисмида жойлашган вақфларнинг ҳисобкитоби билан шуғулланувчи мансабдор.

⁶⁷ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 89-90-бетлар.

⁶⁸ Амир Насрулло - Манғитлар сулоласидан чиққан ҳукмдор (1826-1860 йй.).

иборат даҳяк ер юқорида исми шарифи зикр этилган Абдураҳим миробга тегишли деб билсинлар ва олий ҳукмга биноан унинг мулки деб билсинлар. Солиқ йиғувчилар ва доруралар⁶⁹ унга дахл қилмасинлар ва олиқ-солиқ хусусида аралашмасинлар; мазкур олий ҳукм асосида иш юритсинлар.

Ҳижрий 1212 йил зулҳижжа ойида
(1798 йилнинг май ойида) ёзилди.⁷⁰

12.4.6. (Ижара акти)

Ушбу ҳодиса ҳижрий зулқаъда ойида (1856 й. июл ойида) содир бўлди. Бухоронинг Сомжин туманида, Ҳоки мулло Мирза деган жойдаги ва мулла Мир маҳрамга ёзилган тахминан 5 таноб даҳякий ернинг ўндан бир қисмига бериладиган даромаддан ажратиб мулла Абдураҳим мулло Абдураҳмон ўғлига (бир йил муддатга) ижарага берилди.

Мазкур ҳужжат қуйидаги гувоҳлар иштирокида тузилди:

Мулла Аваз;

Боқийхожа;

Арбоб Абдузоҳир;

Арбоб Йўлдош;

Аллоҳбердибой;

Ҳодибой;

Ҳакимбой ва бошқалар.⁷¹

12.5. Расмий ёзишмалар

Расмий ёзишмалар, яъни хон, подшоҳ, амир, тариқат етакчилари ва шоирлар ўртасидаги ёзишмалар ҳам тарихий манба бўлиб хизмат қилади ва унинг ҳам ижтимоий-сиёсий тарихни ўрганишдаги аҳамияти каттадир. Улар, айниқса мамлакатдаги ички вазият ва мамлакатлараро муносабатларни ўрганишда тадқиқотчиларга катта материал беради. Шундай мактублардан кўплари ўз вақтида кўчирилиб китобат қилинган ва улардан бирмунчалари бизнинг замонамизгача етиб келган. “Мактуботи Темурия” (“Темурийларнинг мактублари”), “Мажмуайи муросилот” (“Мактублар тўплами”) ва бошқалар шулар жумласидандир.

12.5.1. Мактуботи Темурия

“Мактуботи Темурия” ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 2278 рақам остида сақланаётган, 191 варақли XVI асрда китобат қилинган мактублар мажмуасининг номидир.

⁶⁹ Доруға - шаҳарнинг ҳарбий бошлиғи.

⁷⁰ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 91-бет.

⁷¹ Ўша жойда.

Эронлик олим Абулхусайн Навоий мазкур мажмуага Эрон, Туркия, Озарбайжон ва Форс ҳукмдорларининг хатларини ҳам қўшиб, 1991 йили “Иснод ва мактуботи тарихи Эрон (аз Темур то шоҳ Исмоил)” номи билан нашр этган. Мазкур тўпламга Амир Темур ва Темурийлар (Шоҳрух, Султон Хусайн ва бошқалар)нинг Форс, Озарбайжон, Ироқ ва Туркия ҳукмдорлари билан ёзишмалари жамланган.

Бу ёзишмалар Амир Темур ва Темурийларнинг мазкур мамлакатлар билан бўлган сиёсий муносабатлари тарихини ўрганишга, хусусан Амир Темурнинг 1381-1404 йиллари Эрон, Ироқ, Озарбайжон, Сурия ва Туркия устига қилган ҳарбий юришларининг сабоқларини тўғри англашга ёрдам беради.

Мазкур тўплам Ҳайдар ва Эр ўғлининг “Мажмуаи муншаот”, хожа Шаҳобиддин Абдулла Марвориднинг “Муншаот”, Фрудунбекнинг “Муншаоти Фридунбек” асарларига ҳам асосланган.

“Мактуботи Темурия” хуросомлик машҳур шайх, Амир Темурнинг пирларидан бири Зайниддин Абубакр Тайбодий (1395 йили вафот этганининг ўз муриди Амир Темурга йўллаган бир тарихий мактуби билан бошланади. Амир Темур бу мактубни “Темур тузуқлари”нинг “Тадбирлар ва кенгашлар” деб аталган мақоласида келтирган. “Тузуқлар”да келтирилган мазкур мактуб ҳақида, хусусан, мана буларни ўқиймиз: “Пирим Зайниддин Абубакр Тайбодий менга ёзишларким, “Абулмансур Темур салтанат юмушларида тўрт ишни қўлласин, яъни 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) ҳушёрлигу малоҳазакорлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки, кенгаш ва машваратсиз салтанатнинг барча қилган ишлари ва (подшоҳнинг) айтган гаплари хато бўлган. Ундай подшоҳни жоҳил одамга қиёслаш мумкин. Унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирган. Шундай экан, салтанатни бошқаришда, машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмагайсан. Яна шуни ҳам билгинким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлмай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. (Хуллас) тадбирлардан огоҳ қилингандан кейин шуни ҳам айтиш жоиздурким, қатъийлик, сабр-тоқат, чидамлилиқ, ҳушёрлик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилгай. Вассалом.” Амир Темур пирининг бу ўғитларига умр бўйи, бутун фаолияти давомида амал қилди. “Бу мактуб.-деб ёзади ҳазрат соҳибқирон,-менга йўл бошловчи янглиғ раҳнамолик қилди. У менга салтанат ишларининг тўққиз улушини машварат, тадбир ва кенгаш билан, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтирилишини англатади”⁷³.

⁷³ Темур тузуқлари -Тошкент: 1996. 25-бет.

“Тўплам”даги қўйдаги мактублар Амир Темурнинг Эрон(Форс), Озарбайжон ва Туркияга нисбатан 1381-1404 йилларда олиб борган сиёсатини ва номлари санаб ўтилган мамлакат ҳукмдорларининг Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқ тузиш хусусида олиб борган сиёсатини тушунтиришда ёрдам беради:

Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалоир (1382-1410)нинг Форс ҳукмдори Музаффарий Шоҳ Шужоъ (1359-1384)га ёзган мактуби;

Озарбайжон ҳукмдори Қора Юсуф (1389-1420)нинг Йилдирим Боязид I (1389-1402) га йўллаган мактуби;

Йилдирим Боязид I нинг Қора Юсуфга жавоб мактуби;

Шоҳ Шужонинг биродарзодаси Шоҳ Мансур (1387-1393) нинг Йилдирим Боязид I га ёзган хати;

Йилдирим Боязид I нинг Шоҳ Мансурга жавоб мактуби;

Амир Темур кўрагоннинг Гилон ҳокими Мир Саид Алига мактуби;

Султони Аъзам Амир Темур кўрагоннинг Саййид Али Киё бузуртга (Гилон) юборган хати;

Саййид Али Киё бузуртнинг Амир Темурга ёзган жавоб хати;

Амир Темур кўрагоннинг Бағдод подшоси Султон Аҳмад Жалоирга йўллаган мактуби;

Бағдод подшоси Султон Аҳмад Жалоирнинг ҳазрат Амир Темурга жавоб мактуби;

Амир Темур кўрагоннинг Миср подшосига ёзган мактуби;

Султон Аҳмад жалоирнинг Йилдирим Боязид I номига йўллаган мактуби;

Йилдирим Боязид I нинг Султон Аҳмад Жалоирга юборган жавоб хати;

Қора Юсуф Йилдирим Боязид I га юборган номаси;

Амир Темурнинг Йилдирим Боязид I га йўллаган йўллаган мактуби;

Султон Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга густохона жавоб хати;

Амир Темурнинг Рум қайсарига ёзган II мактуби;

Рум подшоси Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга ёзган жавоб хати;

Амир Темурнинг Рум қайсари Йилдирим Боязид I га йўллаган учинчи мактуби;

Йилдирим Боязид I нинг Амир Темурга жавоб мактуби;

Амир Темурнинг Султон Боязидга йўллаган тўртинчи мактуби;

Султон Йилдирим Боязид I нинг ҳазрат Амир Темурга йўллаган жавоб мактуби;

Амир Темурнинг Йилдирим Боязид I га сулҳ таклиф қилиб Мароғадан жўнатган мактуби;

Султон Боязиднинг Амир Темурга юборган жавоб хати⁷⁴.

---

⁷⁴ Аҳмедов Б. Юқ. асар. 93-95-бетлар.

12.5.2. Мактуботи Алломий

“Мактуботи Алломий” – “Мактуботи Абулфазл”, “Иншоий Абулфазл” (“Абулфазл (Алломи) тарафидан битилган (ва кўчирилган) мактублар”)и деб ҳам аталади. Мактубларнинг асосий қисми Бобурийлар салтанати (1526-1858)нинг атоқли подшоҳларидан Жалолиддин Акбар (1556-1605) номидан, бир қисми вазир ва йирик тарихчи олим Абулфазл ибн Муборак Алломийнинг шахсий мазмундаги мактубларидан иборат. Тўплам уч қисмга бўлинган. Ундан бизга учдан икки қисми, яъни иккита дафтари етиб келган, холос. У Алломийнинг ҳариндоши Абдусамад ибн Афзал Муҳаммад томонидан тузилган.

“Мактуботи Алломий”да 1586-1596 йилларда Бухоро ва Балх хонликлари билан Бобурийлар давлати (Ҳиндистон) ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳақида ўта қимматли маълумотларни учратамиз. Маълумки, ўша йиллари Ҳиндистоннинг нафақат Бухоро ва Балх хонликлари, балки Эрон билан ҳам муносабатлари жиддий тус олган эди. Агар Бобурийлар билан Шайбонийлар давлатлари ўртасидаги сиёсий муносабатлар Бадахшон тугайли, тўғриси Бадахшонни ўз ҳукмронлигига киритиб олиш хусусида бир қадар бузилган бўлса, Сафавийлар Эрони билан Ҳиндистон ўртасидаги муносабатлар катта сиёсий-стратегик аҳамиятга эга бўлган Қандаҳор хусусида бирмунча бузилиб қолган эди.

Мажмуадаги мактубларда мана шу чигал масалаларнинг моҳиятини тушунтириб бера оладиган далилий маълумотлар кўп. Бу жиҳатдан Акбарнинг Абдуллахонга йўллаган учта мактуби ва Абдуллахоннинг мавлоно Мир Қурайш, Аҳмад оталиқ бошчилигида Ҳиндистонга юборган элчилиги, Бухоро элчиси олиб борган мактуб, Акбарнинг Балх билан Бухорога хожа Афзал, Ҳаким Ҳумом ва Мир Садри жаҳон бошчилигида йўллаган элчиликлари хусусида қимматли маълумотлар келтирилган.

Яна бир муҳим масалани ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Мактубларнинг бирида келгусида тугиладиган сиёсат хусусида икки давлат – Бобурийлар давлати ва Бухоро хонлиги ҳукмдорларининг махсус учрашувини уюштириш масаласи кўтарилди.

“Мактуботи Абулфазл” мажмуасининг яхши бир қўлёзма нусхаси (тартиб рақами 290, 154 варақ) нинг Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

12.5.3. Мураққаъйи Мир ʼАлишер

“Мураққаъйи Мир Алишер” ёки “Мажмуаъйи муросилот”(“Мактублар тўплами”) ўз даврининг нуфузли руҳонийлари – Абдурахмон Жомий (1414-1492), хожа Убайдулла Аҳрор (1404-1492), хожа Аҳрорнинг ўғли хожа Муҳаммад Яҳё (1500 йили ўлдирилган), хожа

Аҳрорнинг сафдоши ва куёви Мир Абдулаввал Нишопурий (1495 йили вафот этган) ва бошқаларнинг Султон Абу Саид Мирзо (1451-1469), Султон Ҳусайн Мирзо ва Алишер Навоийга йўллаган мактубларини ўз ичига олади.

Ушбу тўплам Алишер Навоий томонидан тузилгани учун “Мураққаъий Мир Алишер” ёки “Навоий альбоми” номи билан ҳам аталади. Тўплам XIX асрнинг йирик зиёлиларидан бири Бухоро қози калони Шарифжон Махдум садри Зиё кутубхонасида бўлган ва ундан Алишер Навоий номидаги Халқ кутубхонасининг Шарқ қўлёзмалари бўлимига, ундан кейин – 1943 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондига ўтказилган. У 2178 тартиб рақами билан сақланмоқда.

Тўпланда Абдураҳмон Жомийнинг хатлари 334 та бўлиб, улар шахсий мазмунда. Кўпчилиги ҳар хил илтимосномалардан иборат. Уларда солиқ ва жарималарнинг оғирлиги ва солиқ йиғувчиларнинг зулму бедодлиги, Темурийзодаларнинг ўзаро низоси туфайли мамлакат ва халқ аҳволининг оғирлашгани, шунингдек, мадраса талабаларига ёрдам бериш тўғрисидаги Алишер Навоий, Султон Ҳусайнга илтимосномалардан иборат.

Хожа Аҳрорнинг мактубларига келсак, улар 128та бўлиб, улар мазмунан Абдураҳмон Жомий хатларига ўхшашдир. Уларда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV асрнинг II ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи, Самарқанд ҳокими Султон Абу Саид Мирзо ва Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Мирзо (1469-1506) ўртасидаги оғир муносабатлар, солиқ ва жарималар, хусусан тамға солиғининг оғирлиги ва уни имкони бўлса, бекор қилиш масалалари кўтарилади. Тинимсиз ҳарбий юришлар ва ўзаро урушларнинг пировардида фожеага олиб келишини Темурийларга уқдиришга ҳаракат қилинади. Масалан, Хожа Аҳрор Султон Абу Саидга йўллаган бир мактубида уни Озарбайжон устига, унинг ҳукмдори Қора Юсуф устига қилмоқчи бўлган юришига қарши чиқади. Мактубда, “Ҳаргиз аз Марв магузарид” (“Ҳаргиз Марвдан нарига ўтмасинлар”) деб очиқ огоҳлантиргани ёзилган. Маълумки, ўша юриш натижаси Султон Абу Саид учун фожеа билан тугади. 1469 йилги жангда у ҳалок бўлди.

12.5.4. Саййид Амир Ҳайдар Баҳодирхон мактублари

Саййид Амир Ҳайдар Баҳодирхон мактублари ёки “Мажмуъайи мактуботи Саййид Амир Ҳайдар Баҳодирхон” номли тўпланда Манғитлар сулоласи (1753-1920)нинг йирик намоёндаларидан бири Амир Ҳайдар (1800-1826) нинг ўзига яқин амирларидан Муҳаммад Иноққа⁷⁵ (кейинча

⁷⁵ Иноқ - қўшинни қуроллантириш ва уни юриш пайтида ва жанг олдида жой-жойига жойлаштирувчи олий мансабдор.

олий қушбеги⁷⁶) йўллаган турли масалаларга доир муборакнома⁷⁷, июят-номалари⁷⁸ ва бошқа 900 га яқин 10 йил давомида, 1814-1824 йиллар ёзилган мактублари жамланган. У 464 varaқли, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 2120/II тартиб рақаами билан сақланмоқда. XIX асрнинг I ярмида кўчирилиб, кигоб ҳолига келтирилган.

Ҳақимбий иноқ кўп йиллар давлат хизматида бўлиб, Амир Ҳайдарнинг ишончини қозонган Унинг ўлимидан (1826) кейин тахт вориси шаҳзода Умарга хиёнат қилиб, Арк дарвозасини 1723 йилдан бери Қаршида ҳоким бўлиб ўтирган шаҳзода Насрулла тўрага очиб берган. Ҳақимбий қушбеги 1739 йили Эрон подшоҳи Нодиршоҳ (1736-1747) аскарига Қаршини, кейин Бухорони топширган.

Мактубларда Бухоро амирининг маъмурий-хўжалик фаолияти, шунингдек, унинг даврида амалда бўлган қонун-қоидалар, ер эгалигининг турлари, суюрғол, танҳо, мулки хуррий холис ҳамда солиқлар-хирож, закот, ушрлар ҳақида муҳим маълумотларни учратамиз. Қуйида мисол тариқасида, ўша мактублардан баъзиларини келтираамиз.

“Хоқоннинг ҳурматига сазовор бўлган, давлатнинг ишончли одами Муҳаммад Ҳақимбий меҳтар⁷⁹ билсинларки, якшанба куни сиҳат-саломат Қаршига келиб қўндик. Иншоаллоҳ, (келаси) якшанба куни Самарқандга жўнаймиз. Бизга лозим бўлган ва (жанобларига) тайин қилинган нарсаларни олиб, агар Қаршига келолмайдиган бўлсалар, Ўрта чўл ва Хузур Буға орқали ҳузуримизга етиб келсинлар. Мадрасайи олийга вақф этилган “Ҳазонайи муфтадийн” отлиғ китобни меҳтардан талаб қилиб олсинлар ва толиби илмларнинг қўлига топширсинлар.”

“Амирлик паноҳи, вазирликдан огоҳ бўлган, хоқоннинг яқин одами, марҳаматга лойиқ... хоқон ҳазратларининг марҳамати туфайли зўр ҳурмат топган Муҳаммад Ҳақимбий иноқ билсинларки, Абдурасул тўқсабо⁸⁰, Сафар баҳодир, Ҳусайн, Алибек ясовул⁸¹, Фармонбой, Холбой, Норбўта, Мурод, Шомурод ва Тошниёз, ҳаммалари ўн киши бўлиб, закот⁸²

⁷⁶ Қушбеги -- тўғриси қушбегиий кулл, олий ҳукмдор туралиган жой мутасаддисин, сарой вазири.

⁷⁷ Муборакнома – бирон мансабга тайинланиши ёки зафар кучганлигини табрик-лаб юбориладиган мактуб.

⁷⁸ Июятнома-бирон мулк бериш ёки мансабга кўтариш.

⁷⁹ Меҳтар–бошлиқ, бирон давлат муассасаси, қурхона–қурол-аслаҳа омбори, тўшакхона – подшоҳ, хон хобхонаси учун зарур бўлган ашёлар омборининг бошлиғи.

⁸⁰ Тўқсабо-подшоҳнинг олий мансабдорларидан, вазифаси шаронгга қараб ўзгариб турган.

⁸¹ Ясовул–кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.

⁸² Закот–йилда даромадининг қирқдан бир улуши миқдоридида олинадиган солиқ.

Йиғиш учун жўнаб кетишган. Улардан қайси бири олти тилло йиққан бўлса, ёзиб юборсинлар.”

Ҳижрий 1224 йил.

“Амирлик таянчи, вазирлик аҳволидан огоҳ бўлган, хоқоннинг яқин одами, баланд мартабалик Муҳаммад Ҳақимбий иноқ, хоқоннинг марҳаматидан сарфароз бўлганлар, билсинларки, алҳамдулиллоҳ ҳол-аҳволимиз соғ-саломатлик ва шод-хуррамлик даражасидадир, муборак хотиримиз жамулжамдир.

Сониян, махфий қолмасинки, қутлуғ узангига юборган арзнома етиб келди. Унинг мазмунидан огоҳ бўлиб, хурсандлик ҳосил бўлди. Ва яна (билсинларки), Пашоғир тепасига Хўқанд лашкари келиб тушган эди. Биз тарафдан унга қарши лашкар юборганимиздан кейин (душман) зафар асар лашкарнинг қорасини кўриши ҳамоно, юзини чекиниш сари ўғирди ва бизга дохил бўлишга тоб беролмай орқага чекинди.

(Ва яна) Ялангтўшхон ҳузуридан икки нафар чўри келган экан, уларга қараб турсинлар.

Ва яна, қачонки, биз тарафдан ул вазирлар таянчи тарафга (Ялангтўшхон тарафга) одам юбориладиган бўлса, ёки у тарафдан иноятнома келса, унга рухсат бериб ўтказиб юборсинлар. Иноятномада ёзилганларга амал қилсинлар. У тарафдан юборилган сарупо ва совғаларни эҳтиёт қилиб бир минг танга закот ва 1080 танга хирож⁴³ ҳисобидан бизга тегишлисини бериб юборсинлар.

Ва яна, Эшмурад ўнбошига жавоб бердик. Кўрган-билган ва эшитганлари хусусида ўзи сўзлаб беради.”

Ҳижрий 1229 йил.

“Вазирлик суянчиги, амирлик ўрни, хоқон ҳазратларининг яқин одами... Муҳаммад Ҳақимбий иноқ билсинларки, олий остонага юборган арзноmaları етиб келди. Унинг мазмунидан огоҳ бўлганимиздан кейин, алҳамдулиллоҳ муборак хотиримиз ҳар важдан хотиржам бўлди.

Ва яна (шунини маълум қиламизки) чоршанба куни, мазкур ойнинг 25-куни ҳолимизга қараб халифалик эшиги (бўлмиш) Каттақўрғонга жўнаймиз. Саркарда, маҳрам, хоссабардор, қалмоқлар ва бошқа амалдорларга меҳрибонлик кўрсатиб, Бухоройи шарифга боришлари учун ижозат бердикки, бирон киши уларга дахл қилмасин”.

Ҳижрий 1248 йил.

“Вазирлик таянчи, амирлик ўрни, (ҳазрат) хоқоннинг яқин кишиси... Муҳаммад Ҳақимбий иноқ, хоқон ҳазратларининг марҳаматлари сарфа-

⁴³ Хирож—асосий солиқлардан, даромад солиғи, одатда даромаднинг учдан бир қисмини ташкил этган.

роз бўлганлар, билсинларки, мулла Солиҳбойни, Шариф гўқсабони, Худойберди мирзабошини⁵⁴, Шарифхожа ва Мусобекни, Лочин маҳрам⁵⁵, мулла Муҳаммад мулла Восеъ ўғлига рухсат бериб жўнатдик, Қаршига етиб боргандирлар. Ёзиб юборилган кўрсатмага амал қилсинлар.”

Ҳижрий 1231 йил, муҳаррам ойининг 17-си.

“Вазирлик таянчи, амирлик ўрни, (ҳазрат) хоқоннинг яқин дўсти... Муҳаммад Ҳақимбий иноқ, ҳазрат хоқоннинг марҳаматлари билан сарфароз этилган эдилар, билсинларки, Урганчдан келган элчилар то эсон-омон Бухоройи шарифга етиб олгунларича (уларга) озиқ-овқат ва ем-хашак берсинлар... Бошқа гапларни ҳумоюн эгар қошидан тутганларида айтилади. Вассалом”.

“Вазирлик таянчи, амирлик кўмакчиси... Муҳаммад Ҳақимбий иноқ, хоқон (ҳазратлари)нинг марҳаматларидан сарфароз этилганлар, билсинларки, саёдат паноҳ Муҳаммад Сиддиқхожа судурни⁵⁶ хоннинг фарзанди ҳисоблаб, амлок билан сийладик.”...

Ҳижрий 1229 йил

12.5.5. “Силсилат ас-салотин” асаридаги мактублар

“Силсилат ас-салотин” асарида Шайбонийлар ва Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида Бухоро ва Балх хонлари, Эрон подшоҳлари – Сафавийлар ва Ҳиндистондаги Бобурийлар ўртасида олиб борилган дипломатик ёзишмалардан айримларининг матнлари келтирилган. Улар қуйидагилардир:

Ҳиндистон подшоҳи Акбар (1556-1605)нинг 1586 йили Бухоро хони Абдуллахон II (расман 1583-1598)га ўз элчилари Ҳақим Ҳумом ва Садри жаҳон орқали юборган мактуби;

Эрон подшоҳи шоҳ Аббос I(1587-1623)нинг 1590-1591 йили элчи Ёдгор султон эрамли орқали Балх хони Шайбоний Абдулмўъминхон (1582-1598)га юборган хати;

Акбар подшоҳнинг 1591 йили Бухорога Абдуллахон II номига юборган мактуби;

Туркия султони Мурад II (1574-1595)нинг 1592 йили Балх хони Абдулмўъминхонга юборган хати;

Балх хони Абдулмўъминхоннинг Эрон подшоси Аббос I номига элчи Али Ёрбек орқали 1597 йили юборган хати;

⁵⁴ Мирзабоши – хоқон девонидаги мирзалар бошлиғи.

⁵⁵ Маҳрам – хонга яқин, унинг ҳамма йиғинларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор.

⁵⁶ Судур – барча вақфлар мутасаддийси, мамлакат садрларининг бошлиғи.

Эрон шоҳи Аббос I нинг 1598 йили Балх хони Абдумўминга (ўша йили отаси ўрнига хон этиб сайланган эди) йўллаган жавоб мактуби;

Шоҳ Аббос I нинг 1598-1599 йили элчи Зулфиқорбек Зулъадар орқали Нисо ва Обивард ҳокими Шайбоний Динмуҳаммад султонга юборган хати;

Шоҳ Аббос I нинг 1611 йили Бухоро хони Аштархоний Имомқули (1611-1642) номига юборган хати;

Имомқулихоннинг шоҳ Аббос I номига 1611 йили элчи Ўзбекхўжа додхоҳ орқали юборган жавоб мактуби;

Ҳиндистон подшоҳи Нуриддин Жаҳонгир (1605-1627)нинг 1611 йили Бухорога, Имомқулихон номига йўллаган хати;

Ҳиндистон подшоҳи Шаҳобиддин Шоҳижаҳон (1627-1667)нинг 1628 йили Имомқулихон номига элчи Ҳаким Хозиқдан бериб юборган мактуби;

Эрон подшоҳи шоҳ Сафий I (1629-1642)нинг Бухорога, Имомқулихон номига 1629 йили элчи Дониш муншийдан бериб юборган хати;

Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг 1628 йили Балхга элчи Тарбитхон орқали юборган мактуби;

Бухоро хони Аштархоний Надр Муҳаммадхон (1642-1655)нинг Шоҳижаҳон номига элчи Надрбий Шабоят орқали бериб юборган хати;

Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг Надр Муҳаммадхонга 1645 йили шаҳзода Мурод Бахш орқали йўллаган жавоб мактуби;

Шоҳижаҳоннинг 1646 йили Надр Муҳаммадхонга юборган мактуби;

Бухоро хони Аштархоний Абдулазизхон (1645-1680)нинг 1666-1667 йили Ҳасан қушбеги элчилиги орқали Эрон подшоҳи шоҳ Сафий номига йўллаган хати;

Ҳиндистон подшоҳи Аврангзеб Оламгир (1658-1707)нинг Бухоро хони Аштархоний Субхонқулихон (1680-1702)га элчи Яккатозхон орқали 1671 йили йўллаган мактуби;

Бухоро хони Субхонқулихоннинг Ҳиндистонга, подшоҳ Аврангзеб Оламгир номига 1687 йили элчи Надр девонбегидан бериб юборган мактуби;

Ҳиндистон подшоҳи Шоҳижаҳоннинг Балх устига қўшин тепасида юборилган шаҳзода Мурод Бахш ва Асолатхон номига Надр Муҳаммадхоннинг ўғли шаҳзода Хусрав Султонга ҳурмат-эҳтиром ва меҳрибонлик қилиш ҳақида юборган хати.

12.6. Турли масалалар ҳақидаги ҳужжат, фармон ва мактублар

Ер-сув, Жуйбор хожаларини солиқ ва жарималардан озод қилиш, уларга тегишли ерларга Вахш дарёсидан сув чиқариш учун турли вилоятлардан ҳашарчиларни сафарбар қилиш, олди-сотти ҳақида берилган фармон ва Жуйбор хожаларига жўнатилган мактублар, масалан, шайбоний сул-

тонларининг Абдуллахон сонийдан шикоят қилиб Жуйбор хожаларига юборган арзномалари, Кошғар ва Бадахшон ҳукмдорларининг хожа Муҳаммад Саъд (1531-1532 – 1589) номига йўллаган мактублари Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ар-ризвон” асариди ҳам кўп келтирилган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, асар муаллифининг ўз сўзларига қараганда, унинг ҳўлида хожа Муҳаммад Ислон билан хожа Муҳаммад Саъд номига келган жами мактублар сони 500 дан ортиқ бўлган. Шундан у ўз асарига 132 мактубни киритган. Мактублар шайбоний султонлар Муҳаммад Амин Султон, Худойберди Султон, Жувонмард Али Султон, Кепак Султон, Динмуҳаммад Султон, Хусрав Султон, Абдулқуддус Султон ва бошқаларга тегишли бўлиб, улардан мамлакатдаги беқарорлик ва ур-йиқитларнинг авж олиб кетганлиги, солиқ ва жарималарнинг ҳаддан ортиқлиги ва солиқ йиғувчиларнинг зулми туфайли раият аҳволи оғирлашиб кетганлиги, хон тарафидан қўйилган амалдорларнинг зулмидан шикоят қилинади.

Масалан, Султон Саъидхон (1530-1533)нинг иниси Хубойберди Султонга тегишли бир хатда, хусусан бундай дейилган: “Қўшқоқимият орқасида Шайхин ва Офаринкент туманлари халқи Бухоро ва Миёнқол тарафларга кўчиб кетди”. Мактуб охирида Худойберди Султон Хожа Ислондан уларни ватанларига қайтаришда кўмак беришларини илтимос қилади. Сулаймон Султоннинг ўғли Маҳмуд Султоннинг Хожа Саъдга йўллаган мактуби ҳам эътиборга моликдир. Мактубда Султон Абдуллахон тарафидан ўзига оталиқ⁸⁷ эъти тайинланган Хушимбий устидан шикоят қилади. Мактубдан маълум бўлишича, оталиқ султонга тегишли ҳамма нарсани, хусусан давлат ишлари ва мулкдан келадиган барча даромадни эгаллаб олган. Масалан, ҳар йили хирождан тўпланадиган 30 минг хонийдан султонга бир чақа ҳам бермай қўйган.

Мазкур асарда, унинг бешинчи бобида, Ҳиндистон, Кошғар, Туркия ва Эрон подшоҳлари тарафидан Жуйбор хожаларига юборилган мактубларнинг нусхалари келтирилган. Масалан, Кошғар хони Абдурашидхон, Муҳаммад Қурайш Султон ва Бадахшон ҳукмдори темурийзода Сулаймоншоҳнинг мактубларида мамлакатнинг ички аҳволидан ва Балх хонларининг таъйиқидан шикоят қилинади.

XVI асрда ўтган хуросонлик ёзувчи Зайниддин Восифийнинг “Бадойиъ ул-вақоийъ” (“Ажойиб воқеалар”) деган мемуар асариди шайбоний ҳукмдорларнинг мактуб, фатҳнома ва ёрлиқларидан баъзиларининг нусхалари илова қилинган. Масалан, улардан иккитасиди шайбоний сул-

⁸⁷ Оталиқ - Темурий, Шайбоний, Аштархоний ва Манғитлар давлатиди энг олий мансаб. Улар шаҳзодалар балоғатга етгунларича уларнинг мол-мулки ва ҳоқимиятини идора қилганлар.

тонлар Убайдуллахон, Жонибек Султон ва бошқаларнинг 1512 йили те-мурийзода Бобурнинг Нажми соний бошлиқ Эрон (қизилбош) аскарлари устидан қозонган ғалабаси ва ўша Убайдуллахоннинг Кошғар хони Абдурашидхон билан иттифоқда қозоқ султонлари устидан қозонган ғалабаси муносабати билан Мовароуннаҳрнинг барча вилоятлари, Кошғар ва бошқа мамлакатларга юборган фатҳномалари бор.

Мазкур асарда Тошкент хони Наврўз Аҳмадхон-Бароқхон томонидан берилган бир ҳужжат, ёрлиғ диққатга сазовордир. Ҳужжатда мазкур хоннинг Саййид Шамсуддин Муҳаммад Куртий садрга вилоятда, Тошкент вилоятидаги барча конлар суюрғол⁸⁸ қилиб берилгани айтилган. Ва яна номи тилга олинган садрга ушбу вилоятда янгидан ўзлаштирилган барча ерлар мулк сифатида инъом қилиб берилгани айтилган.

Ҳуқуқий ҳужжат, ёрлиқлар “Равзат ар-ризвон” китобида ҳам бор. Улардан баъзиларини қайд этамиз:

1) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг 1579 йилги фармони. Унда Ҳисор, Деҳи нав – Денов, Кубодиён ва Шаҳри сафонинг ҳоқимлари – арбобон ва калонтаронга хожа Саъдга тегишли ерларни сугориш учун Вахшдан чиқарилаётган ариқни қазिश ишларига 10 минг ишчи, мардикор юбориш мажбурияти юклатилган.

2) Мазкур хоннинг жуйборий хожаларидан хожа Саъдга Тошкент яқинидаги Зах ариқни тортиқ қилингани ҳақидаги 1583 йилги фармони.

3) Тошкент ҳокими Абдулқуддус Султоннинг Зах ариқ атрофидаги ерларни хожа Саъдга суюрғол қилиб берилгани ҳақидаги ва ўша ерларни барча солиқ ва жарималардан озод қилингани, унинг ерларида ишлаш учун ишчи, коранда юбориш ҳақидаги фармони.

4) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг ҳазрат хожа Саъднинг Марви шоҳжаҳон вилоятидаги барча ер-суви ва бошқа мулкни унинг фақат бир ўзига тегишли эканлигини ва уни молу жиҳот, муқаррарий, тарҳ, сабон⁸⁹ ва бошқа солиқлардан озод этилганлиги ҳақидаги 1578 йил августдаги фармони.

5) Абулғозий Абдулла Баҳодирхон тарафидан мулла Муҳаммадбий номига берилган 1585 йил апрел ойидаги ёрлиғ. Унда Ҳисор вилоятининг ҳоқимлари унга хожа Саъднинг мазкур вилоятдаги ерларни сугориш учун Вахш дарёсидан чиқарилаётган наҳрни қазिश ишига 10 минг ишчи, мардикор тўплаб беришлари ва номи зикр этилган амирнинг барча кўрсатмаларини сўзсиз бажаришлари зарурлиги айтилган.

6) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Калонга, хожа Саъдга Язд ва Исфохон вилоятларидан ер-сув инъом қилиш – дарубаст ҳақидаги

⁸⁸ Суюрғол – давлат олдидаги катта хизматлар учун берилган ер-сув, мулк.

⁸⁹ Сабон - ҳосил байрами, сабан тўйни ўтказиш учун аҳолидан олинадиган йиғим, сабан тўй харажатлари.

1588 йил октябр-ноябр ойидаги фармони.

7) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Саъднинг суюрғол ерларини ўғиллари хожа Тожиддин билан хожа Абдурахим ўртасида тақсимлаш ва бу ерларни солиқ ва жарималардан озод қилиш тўғрисидаги 1590 йил январ-феврал ойларидаги фармони.

8) Абулғозий Абдулла Баҳодирхоннинг хожа Тожуддин Ҳасаннинг Марв вилоятидаги ер-сувини барча солиқ ва жарималардан озод қилиш тўғрисидаги 1590 йил феврал-март ойларидаги фармони.

“Равзат ар-ривзон“ китобидаги Шайбонийлар мактублари И. Саидахмедовнинг номзодлик диссертацияси учун (1992) асос бўлиб хизмат қилди.

Юргимиз тарихига оид ҳужжатларни ўрганиш ва илмий тадқиқотларга тадбиқ этиш ҳали талаб даражасида эмас. Бу ишни кучайтириш лозим, чунки буларсиз тарихни, айниқса унинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ўрганиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, энг аввало, уларни илмий тавсифлаб, каталогларини нашр қилиш зарур.

12.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.

2. Садахмедов И. Письмо Шейбанидов-важный исторический источник / Автореф. канд. дисс...-Т.: 1992

3. Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии. XVI-XVIII вв. (Писменные памятники).-Ташкент: Фан, 1985.

4. Тарихий манбаҳуносликларнинг долзарб муаммолари (ёзма манбаҳуносликлар асосида). -Тошкент: ТДПУ, 2005.

5. Тарихий манбаҳунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайлова. - Тошкент: Фан, 2006, 185-211 бетлар

12.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Ҳужжатларни ўрганадиган фан нима деб аталади?
2. Тарихий ҳужжат деганда нимани тушунамиз?
3. Қандай тарихий ҳужжатларини биласиз?

13-мавзу. География ва космографияга⁹⁰ оид асарлар

Дарсининг мазмуни: География ва космографияга оид асарларнинг тарих илми учун қимматли томонлари очиб берилади.

---

⁹⁰ Космография - астрономия ва табиий географиядан умумий маълумот берувчи фан.

Режа:

13.1. География ва космографияга оид асарлар тавсифи.

Асосий тушунчалар: жуғрофия, космография, иқлим, ҳудуд, мамлакат, вилоят, ўлка.

13.1. География ва космографияга оид асарлар тавсифи

13.1.1. Муъжам ул-булдон

Машҳур қомусий асар "Муъжам ул-булдон" муаллифи ажойиб саргузаштларни ўз бошидан кечирган олим, сайёҳ ва хаттот Ёқут Ҳамавийдир (1179 й. туг.). У, асли Кичик Осиёлик (Рум) кул бўлган. Отасининг исми ким эканлигини билмагани учун ўзини Ибн Абдуллоҳ (Тангри қулининг ўғли) деб атаган. Болалик вақтида асирлар билан бирга Бағдодга олиб келинган ва уни Ҳама шаҳрида (Сурия) Аскар ибн Иброҳим ал-Ҳамавий исмли савдогар сотиб олган ва унга Ёқут деб ном берган.

Ёқут ўша савдогарнинг ёрдами билан хат-саводини чиқарди. Сўнг мадраса таълимини олди. Кейин хўжайиннинг ҳисоб-китоб ишларини бошқарди ва унинг топшириғи билан бир қанча мамлакатларга савдо-сотик юмуши билан бориб қайтди.

Ёқут 1199 йили хўжайини вафот этиши билан қуликдан озод қилинди, асосан хаттотлик ва китобфурушлик билан машғул бўлди. 1213 йилдан бошлаб Ёқут 16 йил мобайнида Сурия, Миср, Форс, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразм бўйлаб саёҳат қилди ва 1220 йили Мўсулга қайтиб фақат илмий иш билан машғул бўлди.

Ёқут иккита муҳим ва катта илмий аҳамиятга эга бўлган асар ёзиб қолдирди. Булардан бири кўп вақтлардан бери илмий жамоатчилик ўртасида зўр шухрат қозонган «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар рўйхати») асари бўлиб, китоб 1224 йили ёзиб тамомланган. Асар Ёқутга ҳомийлик қилган вазир ва файласуф олим Ибн ал-Қифтийга (1172-1248 й.) бағишланган.

Олим мазкур асарини ёзишда Ибн Хурдодбеҳ, ал-Яъкубий, Жайҳоний, Ибн ал-Фақиҳ, Абу Зайд ал-Балхий (тах.850-934 й.), Истахрий, Ибн Ҳауқал, Абулфатҳ Наср ибн Абдурахмон ал-Искандарий (ваф. 1165 й.) ва бошқа олимларнинг асарларидан ҳам кенг фойдаланган.

Асарнинг энг қимматли томони яна шундаки, олим уни ёзишда кўп йиллик саёҳати вақтида тўплаган далил, маълумотларни унумли истеъфода этган.

«Муъжам ул-булдон» кўп жилдлик салмоқли катта асар бўлиб, унда Арабистон, Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм ва бошқа мамлакатлар, уларнинг географик ҳолати, иқтисодиёти, тарихи, ижтимоий ва маданий ҳаёти

ҳақида ихчам, лекин қимматли маълумотлар мавжуд.

Асар 1866-1870 йилларда Ф.Вюстенфенльд томонидан (олти жилда), аш-Шикити томонидан 1906 йилда Қоҳирада (саккиз жилда) босилган; қўшимча I X-X жилда (Қоҳира, 1907 йил) ҳам босилган.

Ёқут Ҳамавийнинг яна бир муҳим асари «Муъжам ул-удабо» («Адиблар рўйхати»)дир. Асар ўзига хос биографик қомус бўлиб, унда аввал ўтган, шунинг муаллифи билан замондош бўлган Шарқ адибларининг ихчам таржимаи ҳоли алифбо тартибида берилган. Асар аслида 4 жилдлик бўлган, лекин унинг фақат I жилди сақланган ва инглиз шарқшуноси Д.С.Марголиус (1858-1940) томонидан 1908 йили нашр этилган. Ушбу китобдаги маълумотлар. Ёқутнинг аввалги асаридаги тасаввур ва тушунчаларни маълум даражада тўлдиради ва кенгайтиради.

Ўзбекистонда олим ижодини Ш. Шоисломов, Ҳ. Ҳикматуллаев, Ш. Зокиров, Б. Ирматов, И. Элмуродов ва бошқалар ўрганганлар.

13.1.2. Китоби Муллазода

“Китоби Муллазода” (“Муллазода китоби”) – Бухорои шарифнинг XIV-XV асрлардан қолган осори-атиқалари ва машҳур зиёратгоҳлари, у ерда дафн этилган валий, шайх, умуман машҳур кишилар ҳақида маълумот берувчи асар бўлиб, XIV аср охири - XV аср бошларида ёзилган.

Муаллифининг исми шарифи Аҳмад ибн Маҳмуд бўлиб, Муъин ул-фуқаро (фақирлар, таянчи) тахаллуси билан машҳур бўлган.

Бу китоб яқин-яқинларгача кўпчилик тадқиқотчиларга маълум эмас эди. Бунга унинг қўлёзма нусхалари маълум бўлмаганлиги сабаб бўлган. 1960 йили асарнинг форсча матни Теҳронда Гулчин Маъоний томонидан чоп этилгандан кейин илмий жамоатчилик орасида бу китобга қизиқиш бирмунча кучайди. Асар 1992 йили рус тилида Р.Л.Ғафурова томонидан эълон қилинди.

“Китоби Муллазода” - қабристонларни эркак ва аёллар зиёрат қилсалар бўлади ва бу зиёратни қандай адо этиш ҳақидаги икки махсус боб ва икки қисмдан иборат асар.

Китобнинг биринчи қисмида шаҳар ичидаги ва унинг ташқарисида, шаҳардан ярим фарсах масофада дафн этилган улуғ шахс, шайхлар, дин уламолари ва уларнинг муқаддас мазорлари ҳақида маълумот беради. Булар ичида машҳур шайх, имом ва илоҳиёт олими хожа Ҳафс кабир, хожа Абу Ҳафс ибн ал-Забаркан ибн Абдуллоҳ ибн ал-Баҳр ал-Ижлий ал-Бухорий (767-832), шогирди хожа Абдуллоҳ Сафидмуний, Саффария имомларининг мазорлари, Исмолия имомларининг мазорлари, Талли хожа Чоршанбадаги мазорлар, Сафидмун ва хожа Жанди қишлоқларидаги мазорлар шулар жумласидандир.

Китобнинг иккинчи қисмида Бухорои шарифнинг машҳур қишлоқларидан Фатҳободдаги муқаддас зиёратгоҳлар, масалан, шайх Абулмаолий (1190-1261), унинг икки ўрли Хованд Жалолиддин ва Хованд Мутаҳрирдинларнинг мазорлари ва ўзлари ҳақида маълумот келтирилади.

Шу қисмдан жой олган Бухоро садрлари, Бурхонийлар ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам ўта муҳимдир.

Икки оғиз сўз Бухоро садрлари ҳақида. Аслида улар ким эдилар? Бухоро садрлари бир хонадонга мансуб бўлган ва мухтасиб, раис лавозимини эгаллаган олий насаб шахслар эдилар. «Китоби муллазода»да уларнинг келиб чиқиши, шажаралари ҳақида, ҳаёти ва вафот этган йили ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Бухорои шарифда ўтган буюк шахслар хожа Абубакр тархон, мавлоно Ҳофизуддин Кабир, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Бухорий, етти қози – Абу Зайд Абдуллоҳ Умар ибн Исо ад-Дабусий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Амр аш-Шабъий, Исмоил Мустамолий ва бошқалар ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Масалан, имом Абу Зайд Убайдуллоҳ Умар ибн Исо ад-Дабусий ҳам йирик фиқҳ ва илоҳиёт олими бўлган. Унинг мусулмон қонунчилигига оид «Омад ул-Ақсо» (“Сўнгги ҳулуд”) номли асари ўз замонасида жуда машҳур бўлган.

13.1.3. Самария

“Самария” асари муаллифи Абу Тоҳирхожа Самарқанд қозиси Абу Саъид ибн Абдулҳайнинг ўғлидир. Абу Тоҳирхожа отаси ҳам, бобоси мавлоно Мир Абдулҳай ҳам ўқимишли кишилар бўлишган. Мавлоно Мир Абдулҳай (1755-1827) Самарқандда қирқ йил қозикалон мансабида турган. Шу билан бирга у бир талай илмий асарлар ёзиб қолдирган. “Ҳавоши шофий бар шарҳи Байзавий”, “Саҳиҳи Бухорий”нинг форсча шарҳи, “Забури Довудий”нинг форсийча шарҳи, “Ахлоқи Баҳодурхон” шулар жумласидандир. Отаси Абу Саъидхожа (1849 йили 28 августда вафот топган) ҳам кенг маълумотли киши бўлган. Фиқҳ ва калом, диний ақидаларни исботлаш илмида беназир бўлган.

“Самария” XI боб, муқаддима ва хотимадан иборат бўлиб, Самарқанд шаҳрининг бунёд этилиши, “Самарқанд” деб аталишининг сабаблари, шаҳарнинг географик ҳолати, об-ҳавоси, унинг XIX асрнинг III чорагига қадар сақланиб қолган осори-атиқалари ва машҳур кишилари ҳақида маълумот беради.

Асарнинг ўзбекча таржимаси 1921 йили самарқандлик ёш, салоҳиятли олим Абдулмўъмин Сатторий тарафидан амалга оширилган эди. Лекин, оғир хасталик ва 1925 йил 23 июлдаги бевақт ўлими унга таржимани чоп қилишга имкон бермади. Садриддин Айний 1925 йили ўша йиллари

маориф нозири бўлиб ишлаб турган Абдурауф Фитратнинг таклифи билан, уни таҳрир қилиб, нашрга тайёрлаган эди. Лекин, асар чоп этилмай қолган эди. С.Айнийнинг қўлёзмаси ҳозирда ЎзР ФА ШИ фондида 600-рақам остида сақланмоқда.

“Самария” асари Б.Аҳмедов ва А.Жувонмардиев томонидан қайта нашрга тайёрланди ва 1991 йили Тошкентда чоп этилди.

13.1.4. Мажмуъ ал-ғаройиб

“Мажмуъ ал-ғаройиб” (“Ғаройиботлар мажмуаси”) 1569 йили Балх хони Шайбонийхон Пирмуҳаммадхон I (1546-1566/67)нинг топшириғи билан ёзилган. Асар муаллифи балхлик олим Султон Муҳаммад бўлиб, унинг ҳақида бизга қуйидагилар маълум. Отаси мавлоно Дарвиш Муҳаммад Балхнинг ўқимишли ва катта нуфузга эга бўлган кишиларидан бири эди. Шайбоний ҳукмдорлардан Хуррамшоҳ султон (1506-1511) ва Кистинқора султон (1526-1544) даврида Балхнинг муфтийси лавозимида хизмат қилган. Ўзбек тилида шеърлар битган. Унинг шеърларидан намуналар “Мажмуъ ал-ғаройиб” да келтирилади. Дарвеш Муҳаммад муфтий 1550 йил 19 февралда вафот этган.

Асар муаллифи Султон Муҳаммад Балхий ҳам замонасининг кенг маълумотли кишиларидан бўлган. У хусусан тарих, география, астрология, минералогия, илоҳиёт, фикҳ ва адабиёт илмларидан бохабар киши бўлган. Отаси вафотидан кейин унинг мансабида турган Султон Муҳаммад 1573 йил 12 май куни вафот этган.

“Мажмуъ ал-ғаройиб” асарини ёзишда Султон Муҳаммад ал-Балхий ўзидан аввал ўтган олимларнинг асарларидан, шунингдек Балх мамлакати бўйлаб қилган саёҳатлари пайтида тўплаган маълумотларидан кенг фойдаланган. Олим фойдаланган асарлар ичида бизгача етиб келмаганлари ва кам маълум бўлганлари кўп. «Ор ал-муқаддимин» («Салафларнинг фикрлари»), «Тарихи сақолиба» («Славянлар тарихи»), «Анис ул-ваҳдат ва жолис ул-хилват» («Ёлғизлар дўсти ва хилватда ўтирувчилар суҳбатдоши») каби асарлар шулар жумласидандир.

“Мажмуъ ал-ғаройиб” илм аҳли орасида кенг тарқалган асар. Унинг ҳозиргача сақланган қўлёзмалари 80 дан ортиқ. Унинг маълумотларидан жуда кўп олимлар фойдаланганлар. Улардан “Абдуллонома” асари муаллифи Ҳофизи Таниш Бухорий, “Ажойиб ат-табақот” китобининг мусаннифи мавлоно Муҳаммад Тоҳир ва XVII асрда ўтган олим Маҳмуд ибн Вали шулар жумласига киради.

Асарнинг айниқса 3, 11, 12- ва 18- боблари муҳимдир. Уларда Бухоро, Балх, Тамғач, Марв, Сиёвуш, Соғониён, Термиз, Тибат, Туркистон, Самарқанд ва Булғор каби йирик шаҳарлар ва улкан мамлакатлар, Мурғоб,

Вахш, Жайхун, Кўҳак, Чирчиқ дарёлари, дунёда юз берган муҳим воқеалар, машҳур шайх, олим ва ҳукмдорлар, Балх ва Бадахшоннинг минерал бойлиги ҳақидаги қисмлари муҳим аҳамиятга эга.

“Мажмуъ ал-ғаройиб” асарининг танқидий магни тайёрланган эди, лекин чоп этилгани йўқ. Афғонистонда юз берган сўнгги йил воқеалари тадқиқотчи ва унинг илмий фаолиятига салбий таъсир кўрсатган кўринади.

13.1.5. Ажойиб ат-табақот

“Ажойиб ат-табақот” (“Ер қатламларининг ажойиботлари”) далилий маълумотларга бой, кам ўрганилган гео-космографик асар. Бир қанча тарихий, географик ва космографик асарлар ҳамда сайёҳларнинг эсдаликлари ва муаллифнинг шахсий кузатувлари асосида ёзилган бўлиб, Ўрта Осиёнинг XVI-XVII асрлардаги тарихи ва географик шароитига оид маълумотларга бой.

“Ажойиб ат-табақот” мавлоно саййид Муҳаммад Тоҳир томонидан Балх хони Аштархоний Надр Муҳаммадхон (1606-1642)нинг топшириғи билан ёзилган. Муаллиф асарнинг муқаддимасида келтирилган айрим маълумотларга қараганда, мазкур хон саройида хизмат қилган олимлар жумласига кирган.

“Ажойиб ат-табақот”нинг ёзилиш тарихини қуйидаги далилларга асосланиб белгилаш мумкин. Муҳаммад Тоҳир асарининг “Балх” қисмида Хожа ҳайрон Қишлоғидаги ҳазрат Али (656-661) мазори тепасига қурилган ҳашаматли бино ҳижрий 886 йилда шоир ва тарихчи олим Камолиддин Биноий ва унинг отаси Муҳаммад Сабз тарафидан қурилганлигини айтади ва шундан бери 172 йил ўтди, деб ёзади. Шу 172 га 886 (бино қурилган йили)ни қўшадиган бўлсак, 1648 йил келиб чиқади. Шунга асосланиб, асар ҳижрий 1058, мелодий 1648 йили ёзилган деб айтиш мумкин.

Муҳаммад Тоҳир ўз асарини ёзишда «Мажмуъ ал-ғаройиб»дан ташқари ал-Баттоний (852-929), Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий», «Жавоҳирнома», шунингдек, Абулмалик Марварудий, Носириддин Тусий, Наршахий ва бошқа олимларнинг асарларидан фойдаланган.

“Ажойиб ат-табақот” кам ўрганилган, нашр этилмаган. Унинг учинчи қисми, табақа катга илмий қимматга эга. Унда Ўзбекистоннинг Самарқанд, Тошкент, Андижон, Термиз ва бошқа шаҳарлари, шунингдек Шарқий Туркистон-Кошғар ва Афғонистон ҳақида қимматли маълумотлар учрайди.

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондида ушбу асарнинг учта қўлёзма нусхаси (рақамлари № 411, 2380 ва № 9654) мавжуд. Уларнинг яна бир қимматли томони шундаки, чиройли настаълиқ хати билан битилган, унвон ва сарлавҳалари рангли ва тилло суви бериб ёзилган, Каъба ва пайғам-

баримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг Мадинадаги муборак қабри тасвири ҳам келтирилган.

Китобда шаҳарлар тавсифи баҳоли имкон тўлиқ берилган. Намуна сифатида Балх ва Кубодиён шаҳарлари ҳақида берилган тавсифни келтирамиз.

“Балх – улуғ шаҳар, Хуросонга қарайди, тўртгинчи иқлимга кирди. Уни қадимги Эрон подшоҳларидан Каюмарс қурган, Таҳмурас обод қилган, Луҳрасип қайтадан қуриб, теварак-атрофини пишиқ девор билан ўраттирган. Бир ривоятга кўра, уни биринчи бунёд қилган киши Қобил ибн Одам..., бошқа ривоятга кўра шоҳ Гиштосип Айюб пайғамбарнинг амри билан қурдирган... Учинчи ривоятда келтирилишича, (уни) Минучеҳр ибн Ирож бино қилган. “Тарихи Балх”⁹¹ китобида ёзилишича, Балхнинг қальаси (қўп бор) вайрон қилинган ва 22 марта қайтадан тикланган. Балхнинг энг сўнгги иморати бир вақтлар Хуросон ҳокими бўлиб турган Абу Муслим Марвозий тарафидан қурдирилган. Ундан кейин шаҳид этилган Абдулмўминхон⁹² шаҳарнинг ғарбий ва жанубий тарафлардаги деворни таъмирлатган. Унинг узунлиги 20 минг қадам.

Шаҳар икки қисмдан; ташқи шаҳар (шаҳри бирун) ва ички шаҳар (шаҳри дарун)дан иборат.

Ички шаҳар аркдан иборат. Арк шаҳарга асос солингандан бери улуғ подшоҳлар ва қудратли хонларга макон бўлиб хизмат қилган... Ҳозирги кунларда ҳам шундай. Балх шаҳрида Меҳроби сангин деб аталувчи бир масжид бор. Ушбу ривоятни айтувчининг ҳикоя қилишича, шаҳарга мўминлар ҳукмдори ҳазрат Алининг (худо ундан рози бўлсин), мактубини олиб келганларида, уни баландроқ бир жойдан овоза қилмоқчи бўлдилар, токи унинг мазмунидан ҳамма бахтиёр бўлсин. Бахтга қарши шу пайт қаттиқ шамол туриб, мактубни учираб кетди. Бир пайт мўминлар Маккани зиёрат этиб юрганларида бир (сеҳрли) тош ва ундаги ёзувга кўзлари тушган. Ёзувда (ҳазрат Алининг) ўша мактуби битилган экан. (Шу сабабдан) тошни муқаддас ҳисоблаб, (Балхга) олиб келганлар ва ўша масжиднинг меҳробига ўрнатган эканлар. Бошқа бир ривоятда бундай гап бор; тошни олиб келганларидан кейин уни уч қисмга бўлганлар ва бир бўлагини ўша масжидда (Муҳроби сангинда) қолдирганлар, яна бир парчасини ташқи шаҳарнинг (шаҳри бируннинг) жанубий тарафида, шаҳардан бир миля⁹³ нарида жойлашган Масжиди хожа Нўҳ гунбадон масжидига олиб бориб ўрнатганлар.

⁹¹ «Тарихи Балх» – шайхулислом Сафиуддин Абубакр Абдулла ал-Балхийнинг асари. Ҳақиқий номи «Ғазоили Балх».

⁹² Абдулмўминхон –Шайбоний хонлардан, 1598 йили олти ой Бухоро тахтида ўтирган, унга қадар Балхни идора қилган.

⁹³ Миля – турли мамлакатларда турлича бўлган масофа ўлчови, тахминан 7 метрга тенг.

Маълумки, Нўҳ гунбадон нур таратувчи манзил бўлиб, Қаъб ал-ахбор ҳазратларининг, ундан худо рози бўлсин, зикр эгилган мазорда бино қилинган. Нўҳ гунбадон масжиди гўзал ва мустаҳкам бир бинодир. Айтишларича, Чингизхон хуружи пайтида Балхоб дарёсини шаҳарга буриб юборганлар. Ўшанда масжид олти ой сув остида қолиб кетган. Лекин, унинг қолдиқлари ҳали ҳавуз сақланиб қолган. Зикр этилган тошнинг учинчи қисмини шаҳарнинг кун чиқиш тарафида, ундан икки фарсанг нарида жойлашган Хожа Хайрон қишлоғида бино этилаётган масжиднинг меҳробига ўрнатдилар. Қишлоқнинг кун чиқиш тарафида, ундан 100 зираъ⁹⁴ масофада мўминлар амири Али ибн Абу Толибнинг қабри топилган. Ва ҳақ йўлга тушиб олганлар намунаси жаноб мавлоно Биноийки, маълумотли ва бинокорлик илмида тенги йўқ киши эди, аввалги бинокорларнинг ҳаракати беҳуда кетган ва бино бўш қурилган деб ҳисоблаб, ҳижрий 886 йили, падари бузруквори билан биргаликда ўша муқаддас мазорда пишқ гийштдан баланд бир бино қурди. Лекин, ўша бино, қурилганига 170 йил ўтганига қарамай, унинг бирор жойи бузилмаган. (Аллоҳ тарафидан) маффирадли қилинган марҳум Вали Муҳаммадхон (1601 йили) Балхга ҳукмдор этиб тайинлангандан кейин баландлиги тахминан 30 зираъ, айланаси бир жариб⁹⁵ бўлган бир олий бино қудирди ва унинг (теварақ-атрофини) обод қилди. Атрофида (гўзалликда) Чин санами билан беллаша оладиган бир чорбоғ ва унинг ичида 18 та чаманзор қурдирди. Ўша чорбоғнинг шимолий тарафида жаннат булоғига ўхшаган бир ҳовуз ҳам қурдирди.

Балхнинг ташқи шаҳарида (шаҳри бирунда) ва валийлар қутби хожа Абу Наср Порсонинг⁹⁶ обод мазори бор. Бу мазорнинг айланаси тахминан 15 жариб. Ушбу муқаддас мақбаранинг кун ботиш тарафида иккита катта масжид бор. Ҳар чоршанба куни, пешин намозидан кейин, ўша саодатли мақбара теварагида донишманд кишилар, уламо ва шуаро ибодат учун йиғилишади. Суфийлар бош эгиб, ярим оҳангда (бир бирлари билан) суҳбатлашадилар, уламолар баҳслашадилар, шуаро мушоира ва ҳазил-мutoййбага бел боғлайди. Суҳбат шу зайлда кечгача давом этади.

Ва яна ўша ташқари шаҳарда (шаҳри бирунда) шайх Шақиқи Балхий ҳазратларининг, шунингдек жабрланган хожа Исҳоқ ва бошқа валийларнинг мақбаралари жойлашган.

Ва яна шаҳарнинг кунботар тарафида Султон Иброҳимнинг тўнғич ўғли Адҳам Соқанинг нурга чўмган мақбараси жойлашган. Шу кунларда бу мақбара Хожа рушноий номи билан машҳур.

⁹⁴ Зираъ—узунлик ўлчови, 81,28 сига тенг.

⁹⁵ Жариб—ер ўлчови, бир таноб, 4097 кв.метрга тенг.

⁹⁶ Хожа Абу Наср Порсо -- Балх шайхулисоми, тахминан 1460-61 йили вафот этган.

Ва яна мазкур шаҳарнинг жануб тарафида хожа Султон Аҳмад Ҳазравия жаноблари ва ул кишининг ёсдиқдоши Биби Фотиманинг маъқулланган мақбаралари жойлашган.

Ва яна шаҳарнинг кунчиқар тарафида хожа Уккоша жанобларининг мақбул мақбараси жойлашган.

Қубодиён Мовароуннаҳрнинг катта қишлоқларидан, тўртинчи иқлимга кирази. Қайқубод ибн Ирож асос солган. Айтишларича, Зол ўғли Рустам Қайқубодни ўша ердан Эронга олиб келиб тахтга ўтқизган. Бу вилоят қадимда Кубодобод деб аталган. Кейинча Кубодиён номи билан шуҳрат топган. Ҳозирги пайтда олий ҳазрат, Аллоҳнинг ердаги сояси Надр Муҳаммаднинг адлу эҳсони туфайли у қадар обод бўлдики, ҳар кимнинг у вилоятдан ўтадиган бўлса елкаси девор ва дарахтларнинг сояси остида бўлади. Об-ҳавоси юмшоқ. У ерда турли навдаги ширин-шакар мевалар кўп етиштирилади. Хусусан, анори кўп машҳур. У вилоятда қовун ва тухум сотиш одати йўқ. Уларни бир харвардан кам бўлса, пулга сотмайдилар ва сотиб олмайдилар, балки ҳарким истаганича олиши мумкин. Эгалари бунга монелик қилмайдилар.

Халқи меҳрибон ва меҳмондўст. Меҳмон учун алоҳида хона тутадилар. Одамлари ўқишга ихлосманд, аксари қишлоқларда мадраса ва мударрис бор».

“Ажойиб ат-табақот” асарида Тошкент, Андижон, Фарғона, Самарқанд ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари ҳақида ҳам мана шундай маълумотларни учратамиз.

Мазкур асарнинг яна бир муҳим тарафи шундаки, унда қимматбаҳо тошлар ва металл ва уларнинг конлари ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотлар бор.

Шуни ҳам алоҳида таъкиллаб ўтиш лозимки, мазкур асарда Абу Райҳон Берунийнинг “Жавоҳирнома” асарининг бизнинг замонамизгача етиб келмаган нусхаларида тушиб қолган парчалар учрайди. Бу парчалар буюк олимнинг мазкур йирик асарини қайтадан нашр қилишда жуда зарурдир.

13.1.6. Дили ғаройиб

“Дили ғаройиб” ўзбек тилидаги гео-космографик хилдаги, кўп жиҳатдан умумлаштирма асар бўлиб, 1831-1832 йили хивалик олим Худойберди ибн Қўшмуҳаммад томонидан Раҳмонқули иноқнинг топшириғи билан ёзилган. Муаллиф ўзини бир жойда Сўфизода деб атайди. Шунга қараганда, отаси Қўшмуҳаммад ибн Ниёзмухаммад Хива масжидларининг биринчи сўфилик қилган ва Кубровия тариқатига мансуб бўлган.

Худойберди ибн Қўшмуҳаммад кенг маълумотли, араб ва форс тилла-

рини яхши билган киши бўлиб, асосан тарихий ва географик асарларни ўзбек тилига таржима қилиш билан шуғулланган. Масалан, у Шермуҳаммад Муниснинг топшириғи билан Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарини 1823-1826 йиллари форсчадан ўзбек тилига қисқартириб таржима қилган.

“Дили ғаройиб” умумлаштирма асар, яъни Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор” ва мавлоно Муҳаммад Тоҳирнинг “Ажойиб ут-табоқот” асарларига тақлид қилиб ёзилган ва унда аниқ маълумотлар кам учрайди. Ундаги Хоразм ва унинг шаҳарлари ҳақидаги маълумотлар қимматлидир. Мисол тариқасида баъзиларини келтирамиз.

Хоразм мамлакати. У катта мамлакат. Бир тарафдан Сайхун дарёси билан, Итарафдан ҳозирги пайтда Бақиртон номи билан машҳур бўлган Оқ қўрғон билан, учинчи тарафдан чўл билан ва тўртинчи тарафдан бир замонлар Фаридун тарафидан қаздирилган наҳрнинг шимолий тарафида жойлашган Ўнгуз отли манзил билан туташ. Хоразмнинг яна бир тарафида Сарой султон жойлашган. Бу ҳақлар орасида катта-кичик қалъалар ва кентлар жойлашган. Хоразмнинг жанубий тарафида Қизилкум бўлиб, унда саксовул ўсади.

Қадимда Хоразмнинг ўн тўрт дарвозали шаҳарлари кўп бўлган. Шулардан бири Журжония, иккинчиси Урганж бўлган.

Журжония. Журжонияга сув Сирдарёдан олиб келинган. Бу шаҳарнинг жойлашган ўрнини қуйидагича белгилаганлар. Унинг кунчиқиш тарафида Бағлон ва шимол тарафида Оқча денгизи, кунботишида Гурлан, жануб тарафида Кот жойлашган. Уларнинг (Гурганжнинг) харобаликка юз тутиши, айтишларича, сув бўлмай қолиши сабабдан бўлган. Сирдарёдан келиб турган сув зироатига етмай қолган. Шу сабабли уч қирни ошиб наҳр қаздириб Амударёнинг сувини буриб олиб келганлар. Аму Гурганжни сув билан таъминлаб, Унқузнинг жанубидан Урганжга қараб оқар ва жануб бўйлаб оқишни давом эттириб ва жануби-шарқий тарафдан Абулхон тоғларни айланиб ўтиб, Ўғирчагача етган ва сўнг Мозандарон денгизига⁹⁷ бориб қуйилган.

Журжониянинг теварак-атрофи маҳкам қилиб мустаҳкамланган жой, экинзор ва боғлар бўлган. Вақт ўтиши билан Журжония қалъаси сув остида қолди ва шаҳар харобаликка юз тутди. Айтишларича, ундан фақат битта минора қолган, кейинча уни Бойназар сўфи исмлик бир авлиё буздириб ташлатиб, ўрнига масжид қурдирган. Бу масжид ҳозир ҳам ўз ўрнида турибди. Язир алайҳиссалом ва Юмалоқ авлиё қабри ўша ерда. Саксондан ошган ва буларнинг ҳаммасини кўрган ёки (кимдандир) эшитган кексаларнинг сўзларига қараганда, минорани бузаётганларида унда бир ёзувга кўзла-

⁹⁷ Мозандарон денгизи –Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан.

ри тушган. Ёзувдан маълум бўлишича, мазкур минора шу жойдаги жумъа масжидининг кичик минораси бўлган, теварак-атрофдаги одамларни намозга чорловчи миноранинг баландлиги 100 қаридан кам бўлмаган. Бу ерда “Қуръон” тиловат қилувчи қори, имом, муаззин (сўфи) ва фаррошнинг маоши ҳар бирига 300 оқчадан белгиланган. Масжид ёнида мадраса, бозор ва карвонсарой ҳам бўлиб, уларнинг барчаси сув остида қолган.

Хоразмнинг яна бир шаҳри Гурганж бўлиб, Чингизхон тарафидан вайрон этилган. Ушбу золим келгунга қадар унинг 12 жумъа масжиди бўлиб, ...уларнинг ҳар бири уч танобдан майдонни эгаллаган эди. Унинг теварида дарахтлар ичида чўмган (обод) намозгоҳлар бўлиб, уларнинг ҳар бирига (намоз кунлари) уч-тўрт лак⁸⁸ халқ тўпланар эди. Уларнинг ҳар бирида 1000 нафар одам хизмат қилган.

Шаҳар аҳолисининг катта қисмини Яъқуб пайғамбарнинг ...авлодлари ташкил қилади. Унинг ўғли Шамуннинг муқаддас мозори ҳозирда Хожа эли (Хожайди) деб аталмиш Миздахкандадир.

Шу кунларда Урганч вайронагарчиликка юз тутган, жабр етган шайх Нажмиддин Кубро ва Хожа Али Азизон жанобларининг мақбаралари Гурганждадир.

Хоразмнинг яна бир шаҳари Рамлдир. Унга (қадимги Эрон подшоҳларидан) Сом ибн Наримон асос солган... Уни отасининг кемасига ўхшатиб қурдирган. Ҳозирда Хивақ номи билан маълум. Айтишларича, бу сўзда (“Рамл” сўзида) Паҳлавон Маҳмуд ҳазратлари вафот этган йили тарихи яширинган. Шу боис бу тарих шаҳарга ном бўлиб қолган... Ва яна айтадиларки, Хивақ кўп бор вайрон қилинган ва қайта тикланган. У аъло ҳазратлари хоннинг (Аллоҳқулихоннинг) отаси (Аллоҳ тарафидан мағфират қилинган Абулғози Муҳаммад Раҳимхон⁸⁹ ва унинг оғаси марҳум Қутлуғ Мурод иноқ тарафидан обод қилинган. Уларнинг саъй-ҳаракати билан шаҳарда олий мадраса бино қилинган. Бунга номи юқорида зикр этилган иноқнинг катта хизматкорларидан бири Шер девонбеги ва вазири аъзам Муҳаммад Ризо девонбегиларнинг ҳиссалари катта бўлган. Жаннатмакон хоннинг амри билан яна бир карвонсарой, тим ва уларнинг ўртасида (яна бир) катта мадраса қурилди. (Хивақ) қалъасида сайид Алоуддин Хивақий ва уч юз машҳур шайх дафн этилган. Шаҳар ташқарисида шайх Абулвафо Хоразмий жаноблари, ёнида эса мингдан ортиқ авлиёлар дафн этилган.

Шаҳарнинг жануби-шарқий тарафида, ундан 200 қадам нарида, ҳазрат шайх Ҳусайн Бобонинг ...манзилгоҳи жойлашган. У ерда соя-салқин

⁸⁸ Лак – сон бирлиги, юз минг.

⁸⁹ Бу ерда Хива хони Муҳаммад Раҳим аввал (1825/26-1842 йй.) назарда тутилган.

бериб турувчи гужум отли катта дарахт бор...

Хивақнинг қовуни ва гурунчи жуда мазали. Унинг об-ҳавоси яхши, одамлари хушфелъ, лекин қиши совуқ келади. Энг совуқ кунлари бир ой давом этади. Шу пайтда ерни тахминан уч қарич муз қоплайди. Гурлан, Хўжайли ва Қўнғиротда уч-тўрт газ қалинликда қор ёради.

Журжониянинг ўрнида ҳозирда сув оқади ва у Сир (денгизи)га бориб қуйилади. Унинг оқибатида Гурганж харобаликка юз тутди ва чўлга айланаиб қолди. Бу ҳодиса ҳижрий 984 йили содир бўлди.

Сир (денгизи) ҳеч вақт тўлмайди. Қайиқларда ов қилиб юрган балиқчилар «(денгиз) тубида тошдан қурилган биноларнинг қолдиқларини кўрадилар. Шунингдек, катта бир қальанинг қолдиғи ҳам бор», деб айтадилар...

Хоразмда мевалар ва галла яхши етишади, хусусан қовун шундай етиштирилган, қовун уруғини янтоқ ўзагига жойлаштириб, уни маҳкам боғлаб қўйганлар. У сувсиз, янтоқ томиридан нам олиб, етишган. Лекин жуда ширин бўлган.

Хоразмнинг, хусусан Ҳазораспнинг олмалари жуда ширин. Айтишларича, бу шаҳарга (Ҳазораспга) Сулаймон пайғамбар асос солган. Ҳазораспда асосан шоли етиштирилган.

Хоразмнинг ўриклари ва узуми (ҳам) кўп бўлади. Масала, Чинкнинг пастида бир қишлоқ бор, номи Экинлик. Унинг узумидан ширин узум (бошқа ерда) учрамайди.

(Хоразмнинг яна бир шаҳари) Замахшар. Хиванинг кун ботиш тарафида, ундан бир кунлик йўлда жойлашган. Жаннатмакон, олий жаноб хон (Аллоҳқулихон)нинг отаси у ерга сув олиб келиб уни обод қилган».

“Дили ғаройиб” асарида Гурлан ва унинг осори-атиқалари, Хиванинг кун чиқиш тарафида қурилган катта янги бозор ҳақида ҳам қизиқ маълумот келтирилган. Муаллифнинг гувоҳлик беришича, бу бозор шу ердаги катта бир кўл устига қурилган. “45 кун ичида, -деб ёзади Худойберди ибн Қўшмуҳаммад,- майдони беш-олти таноб келадиган кўл кўмиб ташланди”.

ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида “Дили ғаройиб” асарининг учта қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, улардан бири, рақами №1335 матни тўла ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган деб ҳисобланади.

13.2. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. -Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература / Сочинения. IV том. - М.- Л.: 1957.
3. Тарихий манбапуносликнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий анжумонлар материаллари) / Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаило-

ва-Тошкент: ТДПУ, 2001.

4. Тарихий манбашунослик муаммолари / Республика илмий-амалий анжумани материаллари (2003 йил 25 апрел).-Тошкент: Университет, 2003.

5. Сандқулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар (I қисм).-Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

6. Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Выпуск 1.-М.: Наука, 1989.

7. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 212-223 бетлар.

13.3. Мавзуни мустақкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Географик асарлар деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай географик асарларни биласиз?
3. Космографик асарлар деганда нимани тушунасиз?
4. Қандай космографик асарларни биласиз?
5. География ва космографияга оид асарлар қандай хусусиятларга эга?
6. Географияга оид асарларда қандай тарихий маълумотлар учрайди?
7. Ёқут Ҳамавийни «Муъжам-ул булдон» асарида Марказий Осиё тарихига оид қандай маълумотлар бор?
8. «Самария» асарининг Самарқанд тарихини ўрганишдаги аҳаиятини очиб беринг?
9. «Ажойиб ат-табоқат» асари ҳақида сўзлаб беринг?

14-мавзу. Ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар

Дарсининг мазмуни: талабаларни ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар билан таништириш.

Режа:

- 14.1. Ўзбек халқини шаклланишига оид манбалар хусусиятлари.
- 14.2. Манбалар тавсифи.

14.1. Ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар хусусиятлари

Ўзбек халқининг шаклланиш масаласи яхши ўрганилмаган, ечимини топмаган илмий муаммолардан бири. Масалани бир манба билан, бир тадқиқотчи, у гарча фан миришқори бўлганда ҳам, ечиб беролмайди. Бунинг учун узоқ ўтмишдан қолган ва турли тилларда, қадимги эрон, юнон, рим, хитой, араб, форс ва ўзбек тилларда ёзилган қўлёзма ва тошга, ёғочга, сополга ва бошқа буюмларга битилган ёзувларни ўқий оладиган мутахассис – манбашунос, археолог, этнограф ва антрополог олим, адабиётшунос (фолклоршунос), тилшунос ва географ олимлар биргалашиб, бир ил-

мий жамоа бўлиб ишлашлари зарур бўлади. Афсуски, бизга шундай ҳамкорлик етишмай турибди. Лекин, бу ишни ўзбек олимлари ечиб беришлари керак. Пайсалга солмай яқин уч-тўрт йил ичида! Ваҳоланки, муҳтарам Президентимиз И.А.Каримов жуда тўғри айтганларидек, «Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, наслу-насабини, ўзи турилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билишни истайди»¹⁰⁰. Демак, бу – халқ талаби, Ватан талаби.

Ўзбекларнинг халқ бўлиб шаклланишига оид бирон алоҳида манба йўқ. Бу масалага оид маълумотлар тарихий, географик, лингвистик ва халқ оғзаки адабиётига оид асарларнинг барчасида мавжуд. Лекин, уларни сингковлик билан битталаб териб олиш керак бўлади. Уларни Табарий ва араб географ олимларининг асарларида, Низомуддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида, Жувайний ва Рашидуддиннинг юқорида тилга олиб ўтилган асарларида, «Нусратнома» ва «Абдулланом»да ва X-XVI асрда ёзилган барча асарларда учратиш мумкин.

XV аср охири ва XVI аср бошида икки азим дарё – Амударё билан Сирдарё оралиғида жойлашган кўҳна мамлакатимизга кўшни Дашти қипчоқдан 20 дан ортиқ кўнғирот, найман, минг, дўрмон ва бошқа қавмлар кўчиб келиб, маҳаллий туркийзабон халқ таркибига кўшилдилар. «Тарихи Абулхайрхоний», «Абдулланом» ва «Мактуботи Аллюмий» (XVI аср) китобларида келтирилган маълумотларга қараганда, ўзбек халқи таркибига кирган қавмлар сони 92 тага етган. Бу ҳақда маълумот берувчи учта-тўртта асарни мисол тариқасида тилга олиб ўтамиз.

14.2. Манбалар тавсифи

14.2.1. Тарихи Абулхайрхоний

«Тарихи Абулхайрхоний» асарида Бағдод халифалигининг шарқий қисмида жойлашган мамлакатлар ва Мовароуннаҳрнинг қадим замонлардан то XV асрнинг 60-йилларигача кечган тарихини қисқача баён этади. Китобнинг сўнгги қисми, яъни Дашти қипчоқда Абулхайрхон тарихи қисми ноёб ҳисобланади.

«Тарихи Абулхайрхоний» Шайбоний Абдуллатиф Сулгон (Самарқанд хони, 1540-1551) ҳукмронлигининг бошларида Шайбоний Кўчкунчихон (1510-1530)нинг собиқ коғиби Масъуд ибн Усмон Куҳистоний тарафидан ёзилган. Асарда Абулхайрхон давлатига асос солган ва XVI аср бошида Шайбонийхон билан бирга Мовароуннаҳрга кўчиб ўтган буркут, дўрмон, ийжон, кенегас, қиёт, кўнғирот, қушчи, қурловут, масит, ту-

¹⁰⁰ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Каримов И.А. Биз келажгимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 132-бет.

бойи, уйшин, коонбойли, қудағай, манғит, мулуж, найман, уйғур, чимбой, қорлиқ, ёнқоғар, нукуз, тимаг, туман-минг, ўтарчи қавмлари ҳақида маълумотларни учратамиз.

14.2.2. Насабномайи ўзбек

«Насабномайи ўзбек» бор-йўғи икки варақдан иборат кичик бир асар. Унда 92 ўзбек қавмининг рўйхати келтирилади. Улар қуйидагилар: минг, юз, қирқ, ўзбек, ўн қажот, жалоир, сарой, қўнғирот, олчин, арғин, найман, қипчоқ, чақмоқ, азақ, қалмоқ, торлиқ, тудак, бурлоқ, самарчиқ, кибча, келачи, кинакаш, буйрак, урот, қиёт, хитой, гуниди, ўзжулачи, қойчи, ўтажи, бўлотчи, жуют, жоб, чилчут, буймаут, уймовут, орлот, кераит, унгут, тангут, манбит, чилчувит, месит, маркит, буркут, қурлас, ўкалан, қори, араб, илочи, жубурған, тишлиқ, керай, туркман, дўрмон, тобин, тама, рамадан, қўйтан, уйшин, бадийи, ҳофиз, қирғиз, можор, кўчалик, саврон, бахрин, уйрис, жуброт, бидай, татар, табаш, мичқир, сулдус, тубойи, тилов, кирдор, бактия, қарқин, ширин, ўғлон, қурлат(қурлаут), бағлон, чинбой, чехилкас, уйғур, агар, ёбу, тарғил, турқаң, қоғат.

14.2.3. Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек

«Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек» «Тўқсон икки ўзбек фирқасининг номлари» тўрт нафар мустақил асар «Мажмаъ ал-ғаройиб», «Солномаи хожа Абдулҳаким Термизий», «Тарихчайи Сомий» ва номи аниқ бўлмаган гео-космографик асар билан бир муқовада, ЎЗР ФА Шарқшунослик институти фондидаги 1330-рақамли китоб таркибида мавжуд. Унда Чингизхондан то Аштархоний Абулфайзхон (1711-1747) давригача кечган воқеалар қисқача баён этилади. «Солномаи Абулҳаким Термизий»дан кейин «Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек» асари бошланади ва ўзбек халқи таркибига кирган 92 қавмининг номи келтирилади. Улар қуйидагилардир: минг, юз, қирқ, ўнг, ункажот, жалоир, сарой, хитой, қипчоқ, найман, чақмоқ, урмоқ, тудак, бўстон, самарчиқ, қалмоқ, қорлиқ, қатағон, орлот, арғин, барлос, бўйтай, кенагас, келачи, буйрак, уйрот, қиёт, қўнғурот, қонғли, ўз, жуловчи, жусуловчи, кажи (хожи), ўтарчи, қирловчи, жуют (жиют), жид, чулчут (чилчут), буёзит (баёзит), уймовут, керай, бағлон, лонғит, тангут, манғит, марки, буркут, моди қиёт, ўкалан, олчин, қори, ғариб, шибирғон, қишлиқ, туркман, дўрмон, табаи, там, тобин, рамадан, митон, уйшун, бўса, ҳафт, қирғиз, татар, бочқир, сулдус, келовчи, дужор, журот, бадаи, ўғлон, қурувут, чимбой, меҳди, чилкас, уйғур, фаркон, нукус, қора тушлуб, ёбу, торғил, кўхат, шуран, ширин, тама, бахрин, керай, тахтиён, муғол, қоён.

XVII асрда ўтган шоир Турди Фароғий ҳам ўзбеклар ўша даврда 92 қавмдан иборат эканлигини айтади.

Тор кўнгилик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир, кенглик қилинг!
Бирни қипчоқу, бирни юз, бирни найман деманг,
Қирқу юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг!
Бир яқодин бош чиқориб, барча бир тўнға кириб,
Бир ўнгирик, бир терезлик, бир яқо-енглик қилинг!

14.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.-Тошкент: Шарқ, 2001.
3. Ўзбекистон тарихи / Р.Х.Муртазаеванинг таҳрири остида.-Тошкент: 2003.
4. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузаилова. - Тошкент: Фаъ, 2006, 224-227 бетлар.

14.4. Мавзунини мустақамлаш учун бериладиган саволлар

1. Марказий Осиёда яшаган халқлар тўғрисида нимани биласиз?
2. Ўзбек атамасининг мазмунини айтиб беринг?
3. Ўзбек халқи таркибига кирган уруғ ва қавмлар?
4. Ўзбек халқи шаклланишига оид қайси манбаларни биласиз?
5. Ўзбек халқи деганда нимани тушунасиз?

15-мавзу. Биографик асарлар

Дарсининг мазмуни: талабаларга биографик асарлар тўғрисида тасаввур бериш ва улардаги тарих илми учун муҳим маълумотларни таҳлил қилиш.

Режа:

- 15.1. Биографик асарлар хусусиятлари.
- 15.2. Биографик асарлар тавсифи.

Асосий тушунчалар: биография, муаллиф, таржимаи ҳол.

15.1. Биографик асарлар хусусиятлари

Ўзбекистон тарихи ва умуман тарих илмини ўрганишда биографик характердаги тазкира, маноқиб ва мемуар асарларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Баъзан махсус тарихий асарларда учрамайдиган маълумотлар биографик ва мемуар манбаларда учрайди. Бу асарлар маълум даражада давр ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шулардан баъзиларига, мисол тариқасида тўхталиб ўтамиз.

15.2. Биографик асарлар тавсифи

15.2.1. Тазкарат уш-шуаро

«Тазкарат уш-шуаро» XV асрнинг кўзга кўринган адабиётшунос олими Давлатшоҳ Самарқандийнинг асаридир. Муаллифнинг тўлиқ исми ша-рифи Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Фозий ас-Самарқандий. Ўз асарида келтирилган баъзи маълумотларга қараганда, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласидан чиққан. Отаси амир Бахтишоҳ Шоҳрух Мирзонинг яқин кишилари ва эътиборли хизматкорлари жумла-сидан бўлиб, унинг кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган ва тожу тахт соҳибига садоқат билан хизмат қилиб, жангларда қаҳрамонлик намунала-рини кўрсатган. Унинг «ал-Фозий» деб аталиши ҳам шундандир.

Давлатшоҳнинг туғилган вақти маълум эмас. Лекин, буни бошқа далил ва маълумотларга таяниб, тахминан аниқласа бўлади. Давлатшоҳнинг ўзи маз-кур асарини 50 ёшга кирганда ёза бошлаганини айтади. Биз бу асарни 1487 йили ёзиб тамомланганлигини биламиз. Бу катга ва муҳим асарни ёзиш учун камида икки-уч йил вақт сарфланган, албатта. Шундай тахмин қилинганда, Давлатшоҳ 1435-1436 йилларда таваллуд топган бўлиб чиқади.

Давлатшоҳ Самарқандий ёшлигида дурустгина таҳсил кўрди, ўша даврнинг энг кўзга кўринган олимларидан, масалан, фақиҳ ва шоир хожа Фазлуллоҳ Абулайсийдан ҳам таълим олган. Лекин, 1480 йилларга қадар илмий ёки адабий фаолият билан шуғулланмаган, балки сарой хизмати ва ҳарбий юришларга жалб қилинган. Шоҳрух Мирзо ва Султон Ҳусайн мирзонинг кўпгина ҳарбий юришларида иштирок этган. У сўнгги марта Султон Ҳусайн билан Темурий Султон Маҳмуд мирзо (Абу Саиднинг иккинчи ўғли, Ҳисори шодмон ва Бадахшон ҳокими) ўртасида Чамонса-ройда (Афғонистоннинг Андхуй вилоятида жойлашган манзил) бўлган урушда иштирок этган. Бу уруш Хондамирнинг маълумотларига қара-ганда, 1471 йилда содир бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўриб, 1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» асарини ёзиш-да жуда кўп манбалардан, ўзидан аввал ёзилган тазкиралардан, масалан, Абу Тоҳир Хотунийнинг «Маноқиб уш-шуаро», Авфийнинг «Лубоб ул-албоб» китобларидан, кўпгина тарихий ва географик асарлардан, хусу-сан, Истаҳрийнинг «Китоб масолик ул-мамолик», Гардизийнинг «Зайн ул-ахбор», Абулфазл Байҳақийнинг «Тарихи Оли Сабуктакин» ва бошқа-лардан, шунингдек, тазкирада номлари қайд этилган шоир ва адиблар-нинг асарларидан кенг фойдаланган.

«Тазкират уш-шуаро» асарида VII-XV асрларда Эрон ва Ўзбекистонда яшаб ижод этган 155 шоир ҳақида қисқача, лекин ниҳоятда қимматли маълум-

мотлар келтирилган. У муқаддима, хотима ва етти қисм (табақа) дан иборат.

Муқаддимада асарнинг ёзилиш сабаблари, VII-X асрнинг I ярмида ўтган арабийнавис шоирлардан 10 нафари ҳақида маълумот берилган.

Биринчи ва иккинчи қисм X-XI асрда Эрон ва, асосан, Ўзбекистонда яшаб, ижод этган 40 йирик шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли ва ижодига бағишланган.

Учинчи-бешинчи табақаларда Хоразмшоҳ – Ануштегинийлар (1077-1231), Элхонийлар (1256-1353) ва Музаффарийлар (1314-1393) замонида ўтган 54 шоир ҳақида маълумотлар мавжуд.

Сўнгги икки табақада Амир Темур ва Темурийлар замонида ўтган 41 шоир ҳақида маълумотлар келтирилган.

Хотимада XV асрнинг II ярмида ўтган ва тазкира муаллифи билан замондош бўлган йирик шоир ва адиблардан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, шайх Аҳмад Суҳайлий, хожа Афзалуддин Маҳмуд Кирмоний, хожа Шихобуддин Абдулла Марворид ҳамда хожа Осафий ҳақида ҳикоя қилинади.

Тазкирада тилга олинганлар орасида Абу Абдулла Рудакий (тахм. 860-941), форс тилидаги «Қавснома» номли луғат муаллифи Қатрон ибн Мансур (тахм. 1010-1073), хоразмлик машҳур шоир ва адабиётшунос, шеърят илмига оид «Ҳадоийқ ас-сеҳр» («Сеҳр боғлари») номли китоби билан донг чиқарган Рашидуддин Вотвот (тахм. 1087-1182), асли шаҳрисабзлик бўлиб, Ҳиндистонда кун кечирган ва бой ижоди билан донг таратган буюк шоир, олим ва мусиқашунос Хусрав Деҳлавий (1253-1325), йирик тарихчи Шарофуддин Али Яздий, шоир ва қиссахон Ориф Озарий ва бошқалар бор.

Қисқаси, «Тазкират уш-шуаро» асари Ўзбекистон ва Эроннинг X-XV асрлардаги маданий ҳаётини ўрганишда муҳим манба бўлади. Унда тарихий маълумотлар ҳам кўп. XIV асрнинг 30-80- йилларида Хуросонни ларзага келтирган сарбадорлар ҳаракати ҳақида келтирилган маълумотлар айниқса муҳимдир.

Китобнинг тўла матни 1887 йили Бомбайда, 1901 йили Лондонда ва 1958 йили Теҳронда чоп қилинган. У турли тилларга, шу жумладан ўзбек тилига Б.Аҳмедов томонидан қисқартирилиб таржима қилинган «Шоирлар бўстони» номи билан чоп этилган. Китоб ўзбек тил (Хоразм шеvasи)-га 1900 йили Муҳаммад Рафеъ томонидан таржима қилинган бўлиб, унинг қўлёзмаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Асарнинг инглизча тўла таржимаси 1900 йили Э.Браун томонидан Лейденда эълон қилинган.

15.2.2. Музақкири аҳбоб

«Музақкири аҳбоб» («Аҳбоб (яъни дўстлар) зикрида» номли тазкира муаллифи хожа Баҳоуддин Ҳасан Нисорий (вафоти 1596-1597), XVI аср-

да ўтган йирик шоир ва олимдир. У асли бухоролик, машҳур шоир Подшоҳхожа (1450-вафот этган йили номаълум) оиласига мансуб. Хожа Баҳоуддин Ҳасан шоирлик билан бир қаторда, тиббиёт, тафсир, Ҳандаса, фалакиёт, мусиқа ва хаттотликни эгалланган. Суғд ҳокими бўлиб турган Шайбоний Рустам Султоннинг садри бўлиб хизмат қилган, 1526 йилдан кейин Балхда Камолуддин қўноқ мадрасасида Ҳандасадан дарс берган.

Хожа Баҳоуддин Ҳасан ўзининг «Музақкири аҳбоб» номли асари (1566-1567 йилда ёзилган) билан шуҳрат топган. Асар Жуйборий хожалардан хожа Муҳаммад Ислоом (1493-1563)га бағишланган ва XVI асрнинг I ярмида Бухорода ўтган 261 туркийзабон шоирлар ҳақида қисқача маълумот келтирган.

«Музақкири аҳбоб» қисқа сўзбоши, муқаддима, тўрт боб ва хотимадан иборат.

Сўз бошида мазкур асар муаллифи олдига қўйилган вазифа, унинг мазмуни ҳақида маълумотлар келтирилади. Унда айтилишича, олим ўз асарини Алишер Навоийнинг «Мажлис ун-нафонс» тазкирасининг давоми сифатида ёзган.

Муқаддима қисмида шеърятда қалам тебратган Шайбоний султонлар: Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллатиф Султон, Рустам Султон, Абдулазизхон, Султон Саъид Султон, Жувонмард Алихон, Дўстмуҳаммад Султон, Абулғози Султон ва Бобурийлардан Ҳумоюн, Акбар, Комрон Мирзо, Мирзо Аскарӣй, Ҳиндол, Хон Мирзалар ҳақида қисқача маълумот ва шеърларидан намуналар келтирилган. Асарда Шайбонийхоннинг 1487-1488 йиллари Бухорода кечган ҳаёти ҳақида келтирилган маълумотлар бениҳоят қимматлидир.

Айтилишича, Шайбонийхон Бухорога Темурийзода Султон Аҳмад Мирзо (1469-1494) ва Бухоро ҳокими амир Абдуали тархоннинг таклифи билан келган. Шайбонийхон бир йил ичида Бухоронинг Омонкент қишлоғида истиқомат қилган ва хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг набираси хожа Мир Муҳаммад Нақшбанд ўша вақтда бобосининг Қасри орифондаги мазоридида мутаваллий бўлиб хизмат қилар эди. Шайбонийхон ундан нақшбандийлик таълимотини ўрганди. Пири Шайбонийхонга яқин орада улуг мартабага эришишини каромат қилган. Тазкиранавис, «кўп вақт ўтмай, 12 йилдан кейин, Шайбонийхон Туркистондан то Домғонгача чўзилган катта мамлакатга эга бўлди», деган. Ундан ташқари, муқаддимада шайбонийзодалардан Рустам Султон, Абдулазизхон ва Жувонмард Алихонларнинг шахсий ҳаёти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилади.

Асарнинг I бобида муаллиф ўзи шахсан таниш бўлмаган, тазкира тuzилмасдан анча илгари оламдан ўтган, бухоролик 84 шоирнинг ҳаёти ва ижодидан намуналар келтирилади.

II бобда муаллиф билган, лекин тазкира ёзилмасдан сал илгари ҳаётдан кўз юмган 64 бухоролик шоир ҳақида маълумот келтирилади.

Учинчи боб тазкира ёзилаётганда ҳаёт бўлган 59 бухоролик шоир ижодига бағишланади.

Ва ниҳоят, тўртинчи бобда муаллиф билан замондош, лекин у билан таниш бўлмаган 44 нафар мовароуннаҳрлик шоир ижодидан намуналар келтирилган.

Хотимада муаллиф ўзининг ота-боблари ҳақида, хусусан улуг бобоси Абдулваҳҳобхожа, отаси Подшоҳхожа ва бирмунча вақт Шайбоний Рустамхоннинг хизматида шайхулислом лавозимида бўлган иниси Абдуссамадхожа ҳақида, шунингдек, рубоийнавис шоир Шоҳхожа ҳақида зарур маълумотлар келтирган.

Тазкирада, шоирликни ўзига касб-ҳунар қилиб олган шоирлар билан бир қаторда, бошқа касб-ҳунар эгалари, масалан, савдо-сотик, табиблик, хатготлик, рассомлик, меъморлик ва бошқа ҳунарманд шоирлар ижодидан ҳам намуналар келтирилган. Уларнинг орасида олимлар ҳам бўлган. Масалан, машҳур шоир Муҳаммад Солиҳнинг ўғли Мирзо Улуғбек ҳақида бундай маълумот келтирилган; у XVI асрнинг бошларида Нисо вилоятининг ҳокими бўлган. Ҳасан Нисорийнинг отаси Дарун ҳокими Подшоҳхожа билан дўст бўлган. Улар тез-тез бир-бирларини зиёрат қилиб турганлар ва шоирларнинг мажлисларини уюштириб турганлар.

Ушбу асарда Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллахон замонида Бухоро ва Самарқандда бунёд этилган масжид, мадраса ва хонақоҳлардан ташқари, кўприк, сув иншооти ва кутубхоналари ҳақида ҳам маълумотларни учратамиз. Бухорои шарифда қурилган Мир Араб мадрасаси, Пири Марза қишлоғида қурилган чорбоғ, Меҳтар Қосим тарафидан Кўҳак дарёси устига қурилган кўприк, Абдулазизхон тарафидан Бухоро шаҳрида бунёд этилган кутубхона шулар жумласидандир.

Умуман, хожа Ҳасан Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» асари Ўзбекистоннинг XVI асрнинг I ярмидаги адабий муҳити ва маданиятини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Россия, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар кутубхоналарида мавжуд. Унинг ўзбекча таржимаси 1993 йили Тошкентда Исмоил Бекжонов томонидан чоп этилган.

15.2.3. Хотироти Мутрибий

«Хотироти Мутрибий» («Мутрибий эсдаликлари»), «Тазкират уш-шуройи Мутрибий» («Мутрибийнинг шоирлар тўғрисидаги тазкираси») ва «Нусхайи зебони Жаҳонгирий» («Жаҳонгирийнинг зебо тазкираси») номли асарлар муаллифи XVI асрнинг II ярми-XVII асрнинг 30-йилларида ўтган

шоир ва тазкиранавис олим Мутрибийдир.

«Хотироти Мутрибий» деган асаридан маълум бўлишича, у 1559 йили Самарқандда таваллуд топган, ота томонидан бобоси Малик Арғун ва она томонидан бобоси Басрий замонининг машҳур шоирлари жумласидан бўлишган. Мутрибий дастлабки маълумотни она шаҳри Самарқандда олган, сўнг Бухорога бориб, хожа Ҳасан Нисорийга шогирд тушган. 1620 йилдан бошлаб у, асосан Самарқандда истиқомат қилган ва Самарқанд ҳокими Ҳожибий қушчининг хизматида бўлган. 1625 йилнинг кузида ўғли Муҳаммад Алини ўзи билан бирга олиб, Ҳиндистонга жўнаб кетади. Бу вақтда Мутрибий 69 ёшда бўлган ва 1627 йили Самарқандга қайтиб келган. Унинг кейинги тақдири маълум эмас.

Мутрибий уч асар муаллифидир. Улардан бири «Тазкират уш-шуаройи Мутрибий» бўлиб, унда мовароуннаҳрлик 320 шоир ҳақида қисқача маълумот ва шеърларидан намуналар келтирилади.

Иккинчи асари «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий» бўлиб, уни Мутрибий ҳали Ҳиндистонга кетмай туриб Самарқандда бошлаган ва 1626 йили Лоҳур шаҳрида тамомлаган. Асарда Мовароуннаҳр, Хуросон, Балх, Бадахшон ва Ҳиндистонда XVI асрнинг II ярмида истиқомат қилган 292 шоир ҳақида маълумот келтирилади ва ўша йилиёқ Жаҳонгир подшоҳга (1605-1627) тақдим этилади. «Хотироти Мутрибий»да айтилишича, тазкира подшоҳ ва унинг яқинларига маъқул бўлган. Жаҳонгир суҳбат охирида Мутрибийга Ҳиндистонда XVI асрнинг II ярмида, яъни марҳум отаси Жалолиддин Акбар даврида ўтган шоирлар ҳақида тўплаган материалларини берган ва ундан мазкур тазкирага ўз номини қўшишини илтимос қилган. Ушбу материаллар II тарзкирадан 16 варақ жой олган. «Нусхайи зебойи Жаҳонгирий»нинг яхши қўлёзма нусхаси 1665 йилда Шоҳижаҳонободда кўчирилган ва шу кунларда «Индия оффис» кутубхонасида сақланмоқда.

Мутрибийнинг учинчи асари «Хотироти Мутрибий» деб аталади ва муаллиф уни 1627 йил 25 феврал куни ёзишга киришган. Асар муаллифнинг Лоҳурда турган пайтида подшоҳ Жаҳонгирнинг 24 мажлисида кўтарилган масалалар ҳақида ҳикоя қилади. Унда Мовароуннаҳрнинг XVII асрнинг I ярмидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ва маданий ҳаёти, Самарқанднинг осори-атиқалари ва унинг ўша давридаги аҳволи ҳақида ўта қимматли далил ва маълумотлар келтирилади. Шулардан баъзиларини келтириб ўтамыз.

Жаҳонгир подшоҳни Бухоро ва Балх хонларининг ҳамда уларга яқин амирлар ва Жуйбор хожаларининг шахсий ҳаёти, турмуши ва феъл-атвори кўпроқ қизиқтирган. Шунингдек, у бошқа Бобурий подшоҳлар каби, Бухоро ва Балх хонларининг қиёфасини чиздириш билан шуғулланган. Масалан, 18-чи хотиротда қуйидагиларни ўқиймиз: «Кунлардан бир куни подшоҳнинг остонасига бош қўйгани борган эдим. Подшоҳ қандайдир

суратларни диққат билан тамоша қилиб ўтирган экан. Менга «ўлтир!», деб ишорат қилдилар. Сўнг суратларни мен тарафга ўтириб сўрадилар: «Диққат билан қараб кўрчи, булар кимларнинг суратлари экан?» Қараб кўрсам уларнинг бири Абдуллахон ўзбек (Абдуллахон соний, 1583-1598), иккинчиси (унинг ўғли) Абдумўминхоннинг сурати экан. Подшоҳ менадан сўради: «Суратлар асилми, ёки сенинг бошқа фикринг борми? Агар бўлса, айт». Мен жавоб қилдим: «Абдуллахон сал тўлароқ тасвирланган. Бўйнидаги чандиқ эса ўнг томонда бўлиб қолган. Аслида у кўп ҳам тўла эмас, бўйнидаги чандиқ эса сўл тарафда». Подшоҳ рассомни чақиртирди ва суратни мен айтгандек қилиб чизишни буюрди. Шундан кейин подшоҳ менадан «Абдумўминхоннинг сурати хусусида нима дейсан?», деб сўради. Жавоб қилдим: «Абдумўминхонни бурдой рангли қилиб чизибдилар. Аслида у оқ-сарикдан келган (йигит), саллани сал олдинга қилиб ўрайди, бу анча чиройли чиқади», дедим. Подшоҳ рассомни чақиртирди ва бу суратларни ҳам мен айтгандай қилиб чизишни буюрди».

Хотиротлардан яна бирида Мутрибий 1626 йили Бухородан Ҳиндистонга келган Бухоро хонининг элчиси хожа Абдурахим билан бўлган суҳбатни келтиради. Жаҳонгир подшоҳ Жуйбор хожаларига зўр ҳурмат-эҳтиромни бўлишига қарамай, Мутрибийга: «Нима учундир, Имомқулихон Надр девонбегидай бообруў мулозимлари бўла туриб, ҳузуримизга навқарларни юборибди», - деган.

Олимнинг Кобулдан Лоҳурга меҳмон бўлиб келган Муҳаммад Ҳаким мирзо шарафига уюштирилган зиёфат ҳақида ёзган хотираси ҳам диққатга сазовордир. Мажлисда гап «муסיқа» атамасининг келиб чиқиши, маъноси, пашмақом («Ироқ», «Ҳусайний», «Сегоҳ» ва бошқалар)нинг тарихи ҳақида муסיқашунослар ўртасида бўлган баҳс ҳақида боради. Унда Мутрибий ҳам фаол қатнашган.

Хотиротларда Самарқанддаги тарихий обидалар, Гўри Амир, Шоҳи Зинда, Улугбек расадхонасининг XVII аср бошларидаги аҳволи, Сиёб (Сиоб) ариғи устига қурилган қоғоз корхоналари (жувози қоғоз)нинг аҳволи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Хулласи, Мутрибийнинг тазкиралари ва эсдаликлари Ўзбекистон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг XVI асрнинг II ярми ва XVII асрнинг I ярмидаги фан ва маданияти, Бухоро хонлигининг бошқа мамлакатлар билан алоқалари тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиши мумкин.

15.2.4. Музақкири ал-асҳоб

«Музақкири ал-асҳоб» («Дўстларни эслатувчи китоб») тазкирасининг муаллифи XVII асрда ўтган йирик шоир ва олим Малехо Самарқандийдир. Бу асарда XVII асрда яшаб ижод этган 200 дан ортиқ мовароуннаҳрлик

шоирларнинг қисқача таржимаи ҳоли ва асарларидан парчалар келтирилган. Китоб 1682-1692 йиллар орасида ёзилган.

Малеҳо Самарқандийнинг ҳақиқий исми Муҳаммад Бадиъ ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий бўлиб, у 1641 йили Самарқандда ўқимишли фақиҳ ва ўзига тўқ оилада таваллуд топган. Отаси Муҳаммад Шариф Самарқанд қозиси, сўнг муфтий маҳкамасида хизмат қилган. 1670 йили вафот этганида, унинг бойлиги Абдулазизихоннинг (1645-1680) амри билан ўғли Муҳаммад Бадиъга қолдирилган. Бўлғуси олимнинг ҳаёти қийинчилик ва муҳтожликсиз, яхши кечган. Шунинг учун ҳам у яхши ўқиган ва кўп ерларга саёҳат қилиш имконига эга бўлган.

Муҳаммад Бадиъ бошланғич маълумотни Самарқандда олган. Кўп илмларни, фикҳ, фалсафа, илоҳиёт ва мантиқни отасидан, шеър илмини қози Лутфуллоҳдан мадрасада олган. У мадрасада тафсир, астрономия, тарих ва адабиётни ҳам ўрганган. «Хусусан, -деб ёзади у ўз тазкирасида, -«Чағминий шарҳи»¹⁰¹ ва Али Қупчининг форсча рисоласини¹⁰² ўша мавлоно Лутфуллоҳдан ўрганганман». Малеҳо 11 ёшида шеър ёза бошлаган ва баъзи қийин атамаларни изоҳлай олган.

Олим 1670 йили, отаси вафотидан кейин, Эрон бўйлаб саёҳат қилган ва уч йил мобайнида мамлакатнинг ўша вақтдаги пойтахти Исфохон ва катта шаҳарлари Нишопур, Кошон, Машҳад ва бошқа шаҳарларида бўлган, ўша йиллари бўлажак асар учун маълумотлар тўпланган. 1673 йили у она шаҳри Самарқандга қайтиб келди ва етти йил мобайнида Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида фикҳ, тафсир ва ҳадис илмларидан олган маълумотини Қози хожа Мирақшоҳ раҳбарлигида чуқурлаштирган. 1689 йили Самарқанд ҳокими Иброҳимбий уни Шайбонийхон мадрасасига мударрис этиб тайинлайди. Олим ўз асарини шу ерда тамомлади. Унинг қачон вафот этгани маълум эмас.

«Музақкири ал-асҳоб», унда тилга олинган шоирларнинг асарларидан бошқа жуда кўп, турли мавзудаги асарларда келтирилган маълумотларни ўрганиш асосида ёзилган. Манбалар ичида Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», имом Абулфазл Муҳаммад ас-Самарқандийнинг «Қандия», Яҳё Сибак Нишопурийнинг «Шабистони ҳаёл», Али Фаҳриддин Сафийнинг «Рашаҳот ул-айн ул-ҳаёт», мулла Содиқ Самарқандийнинг «Риёз уш-шуаро», Мир Саид Шариф Роқимнинг «Тарихи касира», хожа Самандар Термизийнинг «Дастур ул-мулук» асарлари ҳам бор. Шунинг учун асарда шеърият илмидан ташқари, тарихий ва географик маълумотлар ҳам кўп.

¹⁰¹ Саййид Шариф Журжонийнинг «Ал-мулоҳхас фи-л-ҳайъат» асарига ёзилган шарҳ назарда тутилади.

¹⁰² Олимнинг Мирзо Улуғбекнинг «Зижи жадиди Кўрагоний» асарига ёзган шарҳи назарда тутилади.

Тарихий маълумотлардан Хива хони Анушахоннинг 1681 ва 1686 йиллари Бухоро хонлиги ҳудудларига бостириб кириши, 1681 йили Бухоро атрофидаги туманлар ва Бухоро шахрестонининг босиб олинishi, 1686 йили Самарқанд, Қарши ва Шаҳрисабзнинг босиб олинishi ва бунинг оқибатида халқ ва ҳукуматнинг оғир аҳволга тушиб қолиши ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Асарда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид маълумотлар ҳам учрайди. Ҳунармандчилик, мисгарлик, кимухтгарлик, бўёқчилик-сабботий, гилкорлик, кавушдўзлик, зардўзлик, қассоблик, карбозфурушлик, атторлик, заркашлик, базозлик, темирчилик, хиргоҳтарошлик, наққошлик, саррофлик, жомабофлик, муҳргарлик ва бошқалар, хожа Убайдулла Аҳрор авлодининг мол-мулки ҳақида маълумотлар учратамиз. Аштархонийлар давлати тузилиши, хусусан оталиқ, муставфий, парвоначи, мироҳур, додхоҳ, тўқсабо, сипоҳсалор, судур, фақиҳ, аълам, муфтий, қози аскар, раис, китобдор, мударрис, мутавалий, юз боши, мири ҳазар, воқеанавис ва бошқа мансаблар ҳақида ўта қимматли маълумотлар мавжуд.

Тазкирада келтирилган Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг топографияси ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Масалан, Самарқанд гузарларидан Дегрезон, Ҳовузи сангин, Бўстон Боло, Мир Саид ошиқ, Кимухтгарон, Бўстани хон, Гавкашон, Собунхона, Агторон, Сангтарошон, Хон Саид имом, Лаби ҳовуз, Дарвозайи об гузарлари тилга олинади. Бухоро ва Самарқанддан ташқари, Амир Темур ва Шайбоний Абдуллахоннинг Қарши ва Шаҳрисабзни обод қилиш йўлида олиб борган ишлари ҳам тилга олинади. «Насаф,- деб ёзади Малехо,-обод вилоят. Унинг ободончилиги шу даражадаки, таъриф ва тавсифга муҳтож эмасдир. Масжид ва сардобадан ташқари, бу шаҳарда Абдуллахон тарафидан кўп иморатлар бунёд этилган. (Амир) Боқибий, Абдуллахоннинг кўрсатмаси билан ушбу шаҳарда мадраса, карвонсарой, ҳаммом, (мамар) тошдан тиллар қурдирган. Шаҳрисабз ҳақида ўқиймиз: «Кеш вилояти, худди Самарқанд сингари, аввало салтанат пойтахти бўлган. Шаҳид Султон Улуғбек кўрагон тарафидан бино қилинган жомий масжид, жаноб шайх (Шамсуддин) Кулол мақбараси, мирзо Жаҳонгирнинг мадраса ва мақбараса шулар жумласидандир...»

Хуллас, Малехонинг «Музаккири асҳоб» асари Мовароуннаҳрнинг XV асрнинг II ярмидаги тарихи ва маданиятини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, Россия ва бошқа хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарда кўп. Фақат ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида саккиз мўътабар қўлёзма нусхалари мавжуд. Асар матни нашр қилинмаган.

15.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки Ред. О.Ф.Акимушкин и др. Книга первая.-М.: Наука, 1987; Книга вторая.-М., 1988.
3. Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий анжуман материаллари) / Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Тошкент: ТДПУ, 2001.
4. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. . Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 227-236 бетлар.

15.4. Мавзун мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Биография ёки биографик асар деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай биографик характерга эга бўлган асарларни биласиз?
3. «Музакири аҳбоб» тазкирасида Шайбонийлар даври тўғрисида қандай маълумотлар бор?

16-мавзу. Агиографик асарлар

Дарсининг мазмуни: Жамият ҳаётидаги дин ва диний арбобларнинг роли, улар тўғрисидаги манбалар ҳақида талабаларга тушунча бериш.

Режа:

- 16.1. Агиографик асарларнинг хусусиятлари.
- 16.2. Агиографик асарлар тавсифи.

Асосий тушунчалар: Тазкира, маноқиб, ҳолот, рисола, шайх, имом, тасаввуф, мурид, муридид, эшон, сайд, хожа, силсила, тариқат, рашаҳот, мақомат.

16.1. Агиографик асарларнинг хусусиятлари

Маноқиблар ёки ҳолотлар йирик дин ва жамоат арбоблари ва тариқат пешволарининг ҳаёти ва фаолияти, уларнинг кароматлари ҳақидаги биографик асарлардир. Маноқиблар устида ишлаш шуни кўрсатадики, уларда ўта қимматли ижтимоий-иқтисодий, тарихий ва маданий ҳаётга оид далиллар ва маълумотлар кўп учратиш мумкин¹⁰³. Шунга қарамай, бу хилдаги манбалардан фойдаланиш ишини яхши деб бўлмайди.

Талабалар эътиборига маноқиблар ва ҳолотларнинг баъзилари тўғрисида маълумотлар келтирилди.

¹⁰³ Ахмедов Б.А. Жития мусульманских святых, как исторический источник// «Источниковедческие изыскания». Т. 11,- Тбилиси: 1988.-С. 207-214.

16.2. Агиографик асарлар тавсифи

16.2.1. Тазкирайи Буғрохоний

«Тазкирайи Буғрохоний» («Буғрохоннинг ҳаёт йўли ва айтганлари») Аҳмад ибн Саъдулла ал-Ўзгандий қаламига мансуб асардир. Китоб машҳур Қорахонийлардан Сотуқ Буғрохон (вафоти 955)га бағишланган. Асарда Увайсия тариқати ва унга эргашган толибларнинг, шулар қатори Сотуқ Буғрохоннинг ҳам таржимаи ҳоли берилган. Асар «Увайсия» (машойихлари)нинг таржимаи ҳоли» деб ҳам аталади.

«Тазкирайи Буғрохоний» илк тариқатлардан бўлмиш Увайсия тариқати тарихи ва Ўрта Осиёда ислом дини тарқалиши тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Асар матни чоп этилмаган. Қўлёзма нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд.

16.2.2. Маноқибнн хожа Юсуф Ҳамадоний

«Маноқибнн хожа Юсуф Ҳамадоний» («Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли») номли асар муаллифи хожагон тариқатининг асосчиси ва назариячиларидан бири Абдуҳолиқ ибн Абдулжамил Ғиждувоний (ваф. 1179) бўлиб, у ушбу асарини устози хожа Юсуф Ҳамадонийнинг ҳаёт йўли ва таълимотига бағишлаган.

Асарнинг яна бир бошқа номи «Рисолайи шайх аш-шуйх ҳазрат хожа Абу Юсуф Ҳамадоний» («Машойихлар шайхи ҳазрат хожа Юсуф Ҳамадоний ҳақида рисола») деб ҳам аталади.

Асарнинг яхши бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида мавжуд.

16.2.3. Рисолайи шайх Нажмиддин Кубро

«Рисолайи шайх Нажмиддин Кубро» («Шайх Нажмиддин Кубро рисоласи») кубровия тариқатининг асосчиси шайх ва шоир Нажмиддин Кубро (1221) Гурганжни мўғуллардан мудофаа қилиш вақтида жангда ҳалок бўлган) қаламига мансуб асар.

Ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаган, ҳаммаси бўлиб 9 варақ, бу асарда тасаввуф ҳақида фикр юритилади, муаллиф ўзининг шахсий кечинмалари ва рухий изтиробларини баён қилади.

Асарнинг яхши бир қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланади.

16.2.4. Маноқибнн Амир Кулол

«Маноқибнн Амир Кулол» («Амир Кулолнинг ҳаёт йўли») асари нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндаларидан бири,

ҳазрати соҳибқирон Амир Темурнинг пирларидан Амир Кулолнинг ҳаёт йўлига бағишланган. Амир Кулол асли Бухорои шарифнинг Сухори қишлоғидан бўлиб, ота-боболаридан тортиб кулолчилик билан тирикчилик ўтказганлар, тариқатда хожа Муҳаммад Бобойи Сомосий (ваф. 1354)нинг халифасидир.

Асарнинг муаллифи Амир Кулолнинг набираси Шиҳобиддиндир.

Асарнинг XVII асрда кўчирилган яхши бир қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланмоқда. «Маноқибни Амир Кулол»нинг тошбосма нашрлари ҳам бор.

16.2.5. Хожа Муҳаммад Порсонинг «Мақомати хожа Алоуддин Аттор», «Фасл ул-хитоб», «Рисолайи қудсия» ва бошқа асарлари

Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳақиқий исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳофиз ал-Бухорий бўлиб, 1419 йили Маккада вафот этган. Нақшбандия тариқатининг назарий олимларидан, ушбу тариқат ва унинг кўзга кўринган намояндаларига атаб бир неча асар ёзиб қолдирган.

Улардан бири «Мақомати хожа Алоуддин Аттор» («Хожа Алоуддин Атторнинг ҳаёт йўли») бўлиб, муаллиф унда Нақшбандия тариқатининг йирик вакилларида бири Хожа Бузург -- Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаларидан бири асли хоразмлик хожа Алоуддин (ваф. 1400)нинг айтганлари жамланган.

«Мақомати хожа Алоуддин Аттор» асари нашр этилмаган. Қўлёзма нусхаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида мавжуд.

Хожа Муҳаммад Порсонинг яна бир асари «Фасл ул-хитоб» («Равшан фикрлар») бўлиб, унда эътиқод, диний маросимлар, ақидапарастлик ва фалсафий оқимлар ҳақида мутасаввуфона фикр юритилади. «Фасл ул-хитоб» тасаввуф бўйича қомусий асар ҳисобланади.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон, шунингдек, Германия, Франция ва бошқа хорижий мамлакатларнинг кутубхоналарида мавжуд. 1913 йили амалга оширилган тошбосма нашри ҳам бор.

Хожа Муҳаммад Порсонинг пири муршиди хожа Баҳоуддин Нақшбандга атаб ёзган «Рисолайи қудсия» («Қудсий калималар ҳақида рисола») асари бўлиб, олим бу асарида устозининг айтганларини зўр эътибор билан жамлаган. Хожа Муҳаммад Порсо бу асарини устози хожа Алоуддин Атторнинг илтимоси билан ёзган.

Олимнинг булардан бошқа тасаввуфнинг назарий ва амалий масалаларига бағишланган «Маҳақ ал-орифин» («Маърифатли кишиларни ажратувчи маҳақ тоши»¹⁰³), «Таҳқиқот» («Ҳақиқат излаш») ва «Рисо-

¹⁰³ Маҳақ тоши – кумуш ва олтинларга суртиб, уларнинг соф ёки қалбакилигини аниқлаб берувчи сирли тош.

ла» деган асарлари ҳам мавжуд.

16.2.6. Маноқиби Хожа Баҳоуддин Нақшбанд

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, унинг ҳаёти, айтганлари, кароматлари ҳақида ҳикоя қилувчи яна бир муҳим асар Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Маноқиби хожа Баҳоуддин Нақшбанд» («Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт йўли») номли китобидир. Абулмуҳсин Муҳаммад Боқир бу асарини ёзишда Хожайи бузургнинг яқин кишилари билан суҳбатлари чоғида йиққан маълумотлардан ва хожа Муҳаммад Порсонинг китобларидан олинган маълумотлардан фойдаланган.

«Маноқиби хожа Баҳоуддин Нақшбанд» муқаддима, хотима ва уч қисмдан (мақсад) иборат.

Муқаддимада Хожайи бузургнинг таваллуд топиши ва келиб чиқиши, I қисмда ҳазрат эшон фаолиятининг бошланиши, II қисмда ҳазрат эшоннинг сулуқлари ва айтганлари, ва ниҳоят, учинчи қисмда ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг кашфу кароматлари баён этилган.

Хотима ҳазрати бузургнинг вафоти хусусидадир.

Асар Маҳмуд Ҳасанов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган ва зарур изоҳлар билан 1993 йилда нашр этилган.

16.2.7. Мақомати хожа Аҳрор

«Мақомати хожа Аҳрор» («Хожа Аҳрорнинг ҳаёти») номли асар нақшбандия тариқатининг яна бир йирик намоёндаси, маърифатпарвар ва раиятпарвар инсон хожа Убайдулла Аҳрор Валининг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган. Бу китоб эшон буванинг набираси хожа Абдулло томонидан XVI асрда ёзилган. Хожа Абдулло ёшлигидан бобосининг хизматида бўлган ва мазкур асарида ҳазрат эшондан ўзи эшитган, унинг яқинлари ва мулозимлари, беклар ва амирларнинг оғзидан эшитган, шунингдек Темурийзодалар Султон Аҳмад (1469-1494) ва Умаршайхдан эшитганларини кунт билан тўплаб китоб ҳолига келтирган.

Асарда Ўзбекистон ва у билан қўшни мамлакатларнинг XV асрдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётига оид ўта қимматли маълумотлар бор.

Китоб нашр этилмаган, унинг қўлёзма нусхалари ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг хазинасида сақланмоқда.

16.2.8. Рашаҳоту айн ул-ҳаёт

«Рашаҳоту айн ул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмасидан томчилар», 1503 йили ёзиб тамомланган) хожа Убайдулла Аҳрор ҳақида ёзилган муҳим бир асардир. Асар муаллифи кўпинча ас-Сафий (1453-1513) тахаллуси билан ма-

шхур бўлган илоҳиёт, ҳадис, тафсир ва адабиёт фанларини чуқур билган олимдир. Унинг тўлиқ исми Фаҳруддин Али ибн ас-Сафийдир. Асарларидан маълум бўлишича, у Байҳақ (Эрон)нинг ўқимишли хонадонларидан бирига мансуб бўлиб, отаси илоҳиёт, тафсир ва ҳадис илмига оид асарлар ёзган ва Нақшбандия тариқатининг етакчиларидан хожа Убайдулла Аҳроф (1404-1490), хожа Яҳё ва бошқаларнинг диққат-эътиборини қозонган кишидир. Ас-Сафийнинг ўзи хожа Убайдулла Аҳрофнинг муридлари жумласидан бўлиб, унинг котиби лавозимида ишлаган. Хожа Аҳроф вафот этгандан кейин, теуурий Султон Ҳусайн хизматига кирган ва унинг воизи бўлиб хизмат қилган.

Ас-Сафий турли соҳаларга оид бир қанча асар ёзиб қолдирган. Турли латифа ва бадиъаларни ўз ичига олган «Латоиф ат-тавиф» («Латофатнома»), «Ҳирз ул-амон мин фитанил-замон» - Қуръони карим ҳарфлари, олий ва суларларининг шифобахшлиги ҳақидаги каби асарлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистоннинг XV аср II ярмидаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда ас-Сафийнинг айниқса «Рашаҳот» асари муҳим ўрин тутати. Асар Нақшбандия тариқати машоихларининг қисқача таржимаи ҳоли ҳамда тариқатнинг йирик намоёндаларидан хожа Убайдулла Аҳрофнинг ҳаёти ва мақоматларини ўз ичига олади.

Ас-Сафий ўз асарини ёзишда хожа Муҳаммад Порсонинг «Фасл ул-хитоб», Шиҳобуддин ибн Амир Ҳамза (ваф. 1405 й.)нинг «Мақомати Амир Кулол», Муҳаммад ал-Бухорийнинг (XII аср) «Маслак ул-орифин», Мавлоно Муҳаммад қозининг (ваф. 1516 й.)нинг «Силсилат ул-орифин ва тазкират ас-сиддиқия» асарларидан фойдаланган. Лекин, асарнинг катта яъни хожа Убайдулла Аҳрофнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги муаллифнинг шахсий кузатувлари ва сўраб-суриштириб тўплаган маълумотлари асосида ёзилган.

«Рашаҳот» қисқача сўз боши-дебоча, кириш-мақола ва уч қисмдан иборат.

Сўз бошида мазкур асарнинг ёзилиш сабаблари, муаллифнинг исми шарифи, асарнинг ёзилиб тамомланган вақти, шунингдек, хожа Убайдулла Аҳрофнинг Нақшбандия тариқатига муносибати ҳақида сўз боради.

Кириш қисмида Нақшбандия тариқати машоихларининг, хожа Юсуф Ҳамадонийдан то мавлоно Шамсуддин Рухийгача қисқача таржимаи ҳоли баён қилинган.

Асарнинг I-III қисмларида хожа Убайдулла Аҳроф ва унинг фарзандлари, хожа Зикриё, хожа Яҳё, шунингдек, хожа Аҳрофнинг яқин муридларининг ҳаёти ва мақоматлари ҳақида ҳикоя қилинади.

«Рашаҳот»нинг биз учун қимматли томони шундаки, унда, айниқса асарнинг учинчи қисмида, Ўзбекистоннинг XV асрдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволига оид қимматли маълумотлар мавжуд. Хожа Убай-

дулла Аҳрорнинг ер-сувлари ва бошқа мулки, тамға солиғи, хорижий мамлакатлар билан бўлган савдо-сотиқ алоқалари ва мамлакатда кучайиб кетган ўзаро кураш ва бунда мусулмон руҳонийлари, хусусан хожа Аҳрорнинг иштироки ҳақидаги маълумот ва хабарлар шулар жумласидандир.

«Рашаҳот» Ҳиндистонда 1890, 1897 ва 1906 йиллари ҳамда Тошкентда 1911 йили чоп этилган. Асар араб (1852, 1889 йиллари) ҳамда турк тилига (1888 йили) таржима қилинган. Домла Худоберган ибн Бекмуҳаммад (XIX аср) Хоразмда қилган тарчиммоси табдишни Маҳмуд Ҳасаний ва Баҳриддин Умрзоқ 2003 йили Тошкентда нашр этганлар.

XVI-XVIII асрларда ёзилган мақоматлар ҳам бир талай. Улар ҳам биографик асарлар сирасига киради. Уларнинг кўплари XVI асрга оиддир. Маҳдуми Аъзам Косонийнинг набираси хожа Абулбақонинг қаламига мансуб бўлган «Жоме ул-мақомати Маҳдуми Аъзам Косоний» («Маҳдуми Аъзам Косоний мақомотлари мажмуъи»). Муҳаммад Раҳим тарафидан ёзилган «Сирож ус-салокин ва латоиф ул-орифин» («Тўғри йўлдан борувчилар учун чироқ ва доноларнинг лутф сўзлари»), Дўстмуҳаммад ал-Бухорийнинг «Жуйбор ул-асрор» («Кўп ирмоқли манзилнинг сиру асрорлари»), Ҳусайн ибн Мир Ҳусайн Сараҳсийнинг «Маноқибӣ саъдия» («Хожа)Саъднинг мақоматлари»), Муҳаммад Толиб ибн хожа Тожиддиннинг «Матлаб ут-толибин» («Толиблар матлаби») китоби, Бадриддин Кашмирийнинг «Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон» («Жаннат боғи ва чангалзор маҳрамлари»), XVII-XIX асрларда ёзилган асарлардан Муҳаммад Қосимнинг «Насимот ул-қудс» («Қудсийликнинг майин шабадаси»), Муҳаммад Авазинг «Зиё ал-қулуб» («Қалблар зиёси»), хожа Ҳошим Кишмирийнинг «Зубдат ул-мақомот» («Мақомотлар зубдаси»), Сайид Али Зинданинг «Самарот ул-машойих» («Машойихлар натижаси»), Муҳаммад Тоҳир ибн Муҳаммад Таййиб Хоразмийнинг «Силсилати хожағони Нақшбандия» («Нақшбандия хожаларининг силсиласи») шулар жумласидандир.

XVI-XVII асрларда яратилган уч-тўрт асрга алоҳида тўхталамиз.

16.2.9. Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон

«Равзат ур-ризвон ва ҳадиқат ул-ғилмон» («Жаннат боғи ва чангалзор маҳрамлари») асари Бадриддин Кашмирий қаламига мансуб бўлиб, унда XVI-XVII асрларда Ўзбекистонда ва кўшни мамлакатлар, Хуросоқ, Шимолӣ Ҳиндистон ва Кошғарнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган Жуйбор хожалари, хусусан хожа Муҳаммад Ислоом (1493-1563), хожа Саъд (1531/32- 1589) ва хожа Тожиддин Ҳасан (1574-1646)ларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Китоб XVII асрнинг I ярмида ёзиб тамомланган.

Асар муаллифининг тўлиқ исми Бадруддин ибн Абдуссалом ибн сайид Иброҳим ал-Ҳусайний ал-Кашмирийдир. Асар муқаддимасида ўзи келтирган маълумотларга қараганда, асли кашмирлик бўлиб, 1554 йили Бухоройи шарифга кўчиб келган ва хожа Муҳаммад Исломининг шахсий котиби сифатида хизматига кирган. Унинг вафотидан кейин ўриллари хожа Саъд ва хожа Тожиддин Ҳасанларнинг хизматида бўлган.

Асар мазмуни, услуби ва унда турли мавзу бўйича тўпланган маълумотлардан кўринишича, Бадриддин Кашмирий кенг маълумотли, тарих, шеърят, иншо илмларини чуқур эгаллаган киши бўлган. У «Равзат ар-ризвон»дан бошқа «Шамъи дилафрўз» («Дилни равшан қилувчи чироғ», 1568/69 йили ёзилган), «Меърож ул-комилия» («Комил кишиларнинг меърожга кўтарилиши», 1573/74 йили ёзиб тамомланган), «Равзат ул-жамол» («Тўзал боғ», 1575/76 й. ёзиб тамомланган), «Баҳр ул-авзон» («Вазилар ўлчови», 1583 й.) ва «Расулнома» (1593) каби назмий ва насрий асарлар ёзиб қолдирган. Сўнги асарининг тўртинчи қисми «Зафарнома» шеърый дoston бўлиб, унда Шайбоний Абдуллахон сонийнинг тарихи баён қилинган.

«Равзат ур-ризвон» – 552 варақдан иборат катта асар бўлиб, муқаддима, хотима ва етти бобдан ташкил топган.

Муқаддимада хожа Муҳаммад Исломининг авлод-аждоди, ҳазрат эшоннинг хулқ-атвори, хориқ одатлари ва олижаноб фазилатлари ҳақида маълумотлар келтирилади, Бадриддин Кашмирийнинг Бухорога кўчиб келиш сабаблари, мазкур асарнинг тўрт йил ичида ёзиб тамомланганлиги ва бунинг эвазига ҳазрат эшондан 2.500 Абдуллахоний кумуш танга ва бошқа инъомлар олгани ҳақида гап боради.

Биринчи бобда Мовароуннаҳрнинг XVI асрнинг I ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, 1556 йили Бухоронинг Абдуллахон соний томонидан ишғол этилиши, Абдуллахоннинг галабалари ва бунда хожа Муҳаммад Исломининг иштироки ва ўрни ҳақида қимматли, кўп ўринларда тарихий асарларда учратиш қийин бўлган маълумотлар мавжуд.

Асарнинг II боби ўта қимматли. Унда Шайбоний султонлар – Муҳаммад Амин султон, Динмуҳаммад султон, Хисрав султон, Абдуқуддус султонларнинг хожа Муҳаммад Ислом ва хожа Саъд номига йўллаган арзно-малари ва Бухоро, Самарқанд, Марв ва Бадахшон шоирлари Мушфиқий, Маҳрабий, Шуурий, Восифий, Сабрий ва бошқаларнинг ҳазрат эшон – хожа Муҳаммад Ислом ва хожа Саъдлар шарафига битган шеърларидан намуналар келтирилган. Бу ерда келтирилган арзно-малар, шунингдек хон ва султонларнинг фармонлари, асосан уч масала: 1) Бухоро хонлигининг XVI асрдаги ички аҳволи, яъни марказий ҳукумат билан улус, вилоят, ўлка ҳокимлари ўртасидаги муносабат, 2) хонликларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи, 3) Бухоро хонлиги билан Эрон, Шимолий Ҳиндистон ва

Кошғар ўртасидаги муносабатлари масаласига тўхталинган. Арзнома ва шеърлар Ўзбекистоннинг XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маданиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Асарнинг учинчи ва тўртинчи бобларида хожа Муҳаммад Исломининг XVI аср 60-йиллари бошидаги ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ маълумотлар келтирилади, шунингдек, Жуйбор хожаларининг мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ишлари ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. Бу маълумотларнинг кўпчилиги ҳатто шу масалаларни махсус ўрганган тадқиқотчиларга ҳам маълум бўлмаса керак¹⁰⁴.

“Равзат ур-ризвон”нинг бешинчи боби ҳам ёзишмаларга бағишланган. Бу бобда Абдуллахоннинг хожа Муҳаммад Исломи ва хожа Саъдга йўллаган 100 дан ортиқ мактубининг нусхалари, Шайбоний султон, йирик олим ва вилоят ҳокимлари, шунингдек, Ҳиндистон, Эрон ва Кошғар ҳукмдорларининг Жуйбор хожаларига йўллаган мактубларининг нусхалари келтирилган. Булар орасида ҳазрат хожаларга инъом этилган мулклар, ҳазрат эшоннинг ерларини обод қилиш юмушига аҳолини мажбурий сафарбар қилиш ва деҳқонларни ерга бириктириш ҳақидаги фармонларнинг нусхалари келтирилган.

Жуйборий хожаларга шеър, қасида, маснавий, тарихлар бағишлаган шоирлар Меҳрий Бухорий, Раҳимий Самарқандий, Масихо, Фоний, Ҳофиз Хусайн, Ҳофиз Иброҳим ва бошқаларга асарнинг олтинчи боби бағишланган. Тарихда Абдуллахон ва Жуйборий шайхлар қурдирган бинолар ҳақида муҳим далил ва маълумотлар келтирилган.

Асарнинг сўнгги, еттинчи бобида Бухоро хонлигининг хожа Саъд ва Абдуллахон давридаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида муҳим, диққат-этиборга сазовор маълумотлар мавжуд.

“Равзат ур-ризвон”нинг яхши ва ягона қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг ҳазинасида 2094 рақами остида сақланмоқда. Асар ҳали бирон хорижий тилган таржима қилинмаган. Унинг тўғрисида Б.Аҳмедов ва И.Саидаҳмедов мақолалари эълон қилинган. 1992 йили И. Саидаҳмедов “Шайбонийлар мактублари муҳим тарихий манба” мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган.

16.2.10. Жоме ул-мақомати Махдуми Аъзам Косоний

«Жоме ул-мақомати Махдуми Аъзам Косоний» («Махдуми Аъзам Косоний мақомотлари мажмуъи») асари Нақшбандия тариқатининг йирик

¹⁰⁴ Из архива шейхов Джуйбари. Материалы по земельным и торговым отношениям Средней Азии XVI века / Под редакцией Е.Э.Бертельса.-М.-Л.: 1938; Иванов П.П. Хозяйства Джуйбарских шейхов. К истории землевладения Средней Азии XVI-XVII вв.-М.-Л.: 1945.

намояндаларидан бири хожа Аҳмад ибн Мавлоно Жалолиддин Косоний (1461/62-1542)нинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган.

Махдуми Аъзам Косоний йирик тариқат етакчиси бўлиши билан бир қаторда, сермахсул олим эди. У ахлоқ, сиёсат ва илоҳиётга оид «Танбеҳ ус-салотин» («Султонларга насиҳат»), «Асрор ул-никоҳ» («Никоҳ сирлари»), «Рисолайи самоъия» («Дарвешлар учун ихтиро этилган мусиқалар»), «Рисолайи вужудия» («Чин ҳақиқат ҳақида рисола»), «Одоб ус-соликин» («Дарвешлар одоби ҳақида»), «Одоб ус-сиддиқин» («Содиқ кишилар одоби»), «Ганжнома», «Рисолайи бақоъия» («Кўз ёши тўкиб тавба қилиш ҳақида рисола»), «Насиҳат ул-соликин» («Сўфийлик йўлидан борувчилар учун насиҳат»), «Рисолайи зикр» («Зикр ҳақида рисола»), «Рисолайи баёни силсила» («Нақшбандия тариқати бошлиқлари силсиласи»), «Рисолайи чаҳор калима» («Абдуҳолиқ Фижлудоний айтган тўрт калима ҳақида рисола»), «Рисолайи ботихия» («Ўзини нариги дунёдаги ҳаётга ҳозирлаш ҳақида рисола»), «Миръот ус-сафо» («Поклик кўзгуси»), «Зубдат ус-соликин ва танбеҳ ус-салотин» («Сўфийлик йўлидан борувчилар учун зубда ва султонлар учун танбеҳ»), «Рисолайи Бобурия» каби 30га яқин асар ёзиб қолдирганлар. Махдуми Аъзам Косонийнинг илмий меъроси яхши ўрганилмаган.

Бу улўф зотнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган «Жоме ул-мақомат» асарини олимнинг набираси хожа Абулбақо ибн Баҳоуддин ёзган. Асар Махдуми Аъзам Косонийнинг яқин халифаларидан Али Аҳсикатий, мавлоно Дўст саҳҳоф, мавлоно Бобойи ҳужрадор, Ҳофиз Иброҳим ва бошқаларнинг берган маълумотларига асосланиб ёзилган.

Асарда келтирилган баъзи маълумотларга қараганда, хожа Абулбақо кенг маълумотли ва ўзига тўқ одам бўлиб, савдо-сотик билан ҳам машғул бўлган. Унинг карвонлари Мовароуннаҳр билан Балх, Ҳиндистон ва Кошғар ўртасида қатнаб турган. Ўзи Шайбоний Абдулазизхон (1540-1549)нинг қўлида масъул, ҳукмгар лавозимида турган. Кейинча Фарғона ҳукмдори Муҳаммадшоҳ номидан Қозоқ султони ҳузурига элчи бўлиб борган, сўнг 1556 йили, Абдуллахон соний Бухорони қамал қилиб турганида Бухоро ҳокими Бурхон султон ва номи юқорида зикр этилган, хожа Муҳаммад Исломининг илтимоси билан унинг ўрдасига элчи бўлиб борган ва сулҳ тузиш хусусида хон билан музокара олиб борган.

«Жоме ул-мақомот» қисқача анъанавий сўз боши, хотима ва уч бобдан иборат.

Биринчи бобда Махдуми Аъзам Косонийнинг Муҳаммад пайғамбарга уланган шажараси ва улўф боболари ҳақида қисқача маълумот келтирилган. II ва учинчи боблар тўлиғича Махдуми Аъзам Косонийнинг ҳаёти, фаолияти ва кароматлари ҳақида ҳикоя қилади.

Хотимада ҳазрат эшоннинг ҳаёти охири ва унинг 1542 йил 7 май куни юз берган вафоти тафсилоти баён этилган.

Асарда қуйидаги тарихий маълумотлар ўрин олган. XVI асрнинг I ярми Шайбоний султонларнинг ўз улусларида ҳукмронлигини тўла ўрнатиш йўлида олиб борган курашлари, масалан, Кўчкнчхон, Жонибек султон, Дўстмуҳаммад султон ва Кепак султонларнинг Фарғона устига юриши, Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмад-Бароқхоннинг, Самарқанд ҳокими Абдуллатиф султон билан биргаликда Бухоро устига қилган юриши, Суюнчхожахоннинг Топкентга юриши ва Тошкентнинг қамал қилиниши, Суюнчхожахон билан Кошғар хони Султон Саидхон ўртасида Тошкент учун бўлган кураш, юқорида номи тилга олинган Султон Саидхоннинг Аҳси, Андижон ва Косон устига қилган хуружи, Суюнчхожахон, Кўчкнчхон ва Убайдуллахоннинг Коғар хони Султон Саидхон билан олиб борган уруши ва Султон Саидхоннинг Кошғардан қочиб кетиши, Тошкент ва Қарши Косонда XVI асрнинг 40-йилларида бўлиб ўтган халқ кўзғолонлари ҳақида маълумотларни бу китобда учратамиз.

Китобдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳақида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. Унда Кўҳак дарёсининг баъзи йиллари тўлиб-тошиб оқиши, айрим йилларда сатҳи пасайиши, ёки ўзанининг ўзгариши оқибатида қурғоқчилик содир бўлиши ва унинг теварак-атрофидаги қишлоқларга сув чиқмай қолиб, аҳолининг иқтисодий қийинчиликлар исканжасида қолиши, қурғоқчилик йиллари Мовароуннаҳрнинг айрим ҳудудларини чигиртка ва қора қузғун босиб кетганлиги, шунингбек, Шайбонийлар даврида ҳам тархонлик тизими, бу тизим Амир Темур ва Темурийлар даврида кенг тарқалган эди, ҳақида ҳам ўта муҳим маълумотлар учратамиз.

«Жоме ул-мақомат»да биографик ва географик маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Биографик маълумотлардан, хусусан Махдуми Аъзам, унинг хотинлари ва фарзандлари ҳақидаги маълумотлар диққат-эътиборга сазовордир. Ҳазрат эшоннинг болалари ўз вақтида Мовароуннаҳр, Кошғар ва Бадахшоннинг XVII асрнинг I ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ишлар қилганлар. Масалан, кошғарлик хотини Бибича Кошғарийдан туғилган ўғли хожа Исҳоқ (ваф. 1599 й.) Кошғар хожалари Офоқхожа ва Қорахожаларнинг аждоди бўлган. Асарда тошкентлик машҳур диний арбоб шайх Хованд Таҳур (тахм. 1350 йили вафот этган)нинг авлодлари хожа Муҳаммад Али, Хожа Хурд, хожа Исо ва хожа Тоҳир ҳақида ҳам эътиборга молик маълумотларни учратамиз. Баъзи маълумотлар орасида XVI асрда яшаб ўтган йирик шоир ва адабиётшунос олим Подшоҳхожа ва «Абдуллонома» асарининг муаллифи, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг отаси, мавлоно Мир Муҳаммад ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Асарда келтирилган географик маълумотлардан Тош-

кентнинг Паркент туманидаги Иссиқ чашма, Миёнқолдаги Гармакўз, Тошкент-Ахси йўлидаги Қизил қўрғон, Кармана туманидаги Хушиқмиён ва Ағуз қишлоқлари, Самарқанд билан Тошкент оралиғидаги чўлда жойлашган Ёғочлик, Бухоро ва Кармана оралиғидаги Жомработ манзиллари ҳақида келтирилган маълумотлар ўта муҳимдир.

Фарғонанинг шарқий тарафида истиқомат қилувчи қирғиз қавмлари, уларнинг ҳаёт тарзи ва ўзаро муносабатлари ҳақидаги маълумотлар ҳам қимматлидир.

«Жоме ул-мақомат» нашр этилмаган, лекин унинг қўлёзма нусхалари кутубхоналарда мавжуд. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти хазинасида олтига қўлёзма нусхаси сақланмоқда.

16.2.11. Насимат ул-қудс мин ҳадоийқ ал-унс

«Насимат ул-қудс мин ҳадоийқ ал-унс» («Авлиёлик шабадасининг яқинтик боғидан эсиши») номли асар Нақшбандия тариқатининг Ҳиндистондаги гоаявий раҳбарлардан бўлган Муҳаммад Ҳошим Сирҳиндий томонидан 1622 йили ёзилган бўлиб, у Фаҳруддин Али ас-Сафийнинг «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» асарининг давоми ҳисобланади. Китоб Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистонда XVI-XVII асрларда фаолият кўрсатган Нақшбандия тариқати намоёндалари ҳаёти ва фаолиятига бағишланган ва 754 варақдан иборат. Муаллиф ўз асарини Нақшбандия тариқатининг Ҳиндистондаги йирик намоёндаларидан бири Муҳаммад Бақр Сирҳиндий (1563/64-1603/04)нинг топшириғи билан ёзган.

Асарда, айниқса биографик маълумотлар кўп. Шулардан учтасини келтирамыз. XVI асрда Кошғарнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчилик учун курашган хожа Убайдулла Аҳрорнинг авлоди хожа Хованд Маҳмуд билан Маҳдуми Аъзам Косонийнинг ўғли хожа Исҳоқ ўртасидаги кураш, Кошғарда ислом динининг тарғиботчиларидан бири бўлмиш хожа Тождиддин, хожа Муҳаммад Порсонинг авлоди ҳақидаги маълумот диққатга сазовор.

Хожа Хованд Маҳмуд Шоҳибекхон (Шайбонийхон) ўлдирилганидан кейин Кошғарга кетиб қолди. Султон Саъидхон¹⁰⁵ уни хурсандчилик билан кутиб олди, илтифотлар кўрсатди ва унга Кошғарда муридлар орттиришига кўмаклашди. Хожа Юсуф 1532 йилнинг 12 сентябрида оламдан ўтди.

«Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирза Муҳаммад Ҳайдар (1500-1551) яна бир қизиқ маълумотни келтиради: «Хожа Хованд Маҳмуд (ҳақиқий исми Шаҳобиддин Маҳмуд, хожа Убайдулла Аҳрор набираси) муридлар орттириш учун Кошғарга келганда унинг билан хожа Юсуф ораларида рақобат бошланди. Шундай бўлдики, бир кун хожа Хованд Маҳмуднинг олдига борсам ҳузурларида хожа Муҳаммад Исҳоқ

¹⁰⁵ Султон Саъидхон Мўғулистон (Жете) хони (1514-1532 йй.).

ўлтирган эканлар. Улар нималарнидир сўзлашиб ўтирган эканлар. Хожа Хованд Маҳмуднинг жаҳли чиқиб деди: «Хожа Исҳоқ! Нима сабабдан сен менга бунақа гапларни айтиб ўтирибсан? Агар сен отангинг муриди бўлсанг, мен ҳазрати олийлари (хожа Убайдулла Аҳрор)нинг муридиман. Бундан ташқари, сен ёш жиҳатдан менга ўғил ўрнидасан. Хожа Исҳоқ жавоб қилди: «Мен ҳам ул жанобнинг марҳаматига таянаман». Тортишув тугагач, ўша куниеқ хожа Хованд Маҳмуд Бадахшонга кетиб қолдилар. Орадан икки-уч кун ўтгач, кимдур менга хожа Исҳоқнинг тўсаддан ўсаллаб, вафот этганини хабар қилди.

Маҳдуми Аъзам Косонийнинг ўғли хожа Исҳоқ ҳақида шундай маълумот баён этилган. Олижаноб хожа (Самарқанддан) Кошғар ва Хўтанга жўнаб кетдилар. Кошғар ва Хўтан халқи ул жанобнинг саъй-ҳаракатлари туфайли чин динни (исломни) қабул қилди. Кошғар ҳокими Муҳаммад-хон хожанинг ҳақиқий ва софдил муриди бўлиб қолди. Хуллас, мазкур хожа туфайли Нақшбандия – Хожагон тариқати ўша ўлкада ёйилди. Сўнг ўрнига муриди Девони Ашгарни қўйиб, ўз юртига қайтди ва 1599-1600 йили вафот этди. Деҳбед ёнидаги Сафед қишлоғидаги қабристонга дафн этилди. Отасидан кейин у шу қишлоқда истиқомат қилиб турган эди.

Хожа Муҳаммад Порсонинг улуғ аждоди хожа Тожиддин ҳақида қуйидагича маълумот бор. Хожа Тожуддин хожа Ҳофизиддин Бухорийнинг¹⁰⁶ аждоди, хожа Рашидиддиннинг ўғлидир. Хожа Рашидиддиннинг отаси хожа Шужоъ Чингизхон хуружи вақтида Мўғулистонга кетиб қолган ва хожа Рашидиддин ўша ерда туғилган. Унинг саъй-ҳаракатлари билан мўғуллар ислом динига кирганлар. Хожа Тожиддин хожа Убайдулла даврида Мовароуннаҳрга келган ва мавлоно Ироқий Тусийдан таълим олган. Мавлоно Ироқий Тусий жаноб хожа Аҳрорнинг дўстларидан бўлгани туфайли, хожа Тожиддин ҳазрат эшоннинг (хожа Убайдулла Аҳрор) қабул ва суҳбати шарафига муяссар бўлган. У кўп вақт унинг остонасини ўпиш шарафига ва хайр-эҳсонига муяссар бўлган. Шундан кейин Кошғар шаҳарларидан Турфон ҳокими унинг келишини яхшиликка йўйиб, ўзи ва болаларига иззат-ҳурмат кўрсатган. Улардан баъзилари ҳозирги кунгача ўша мамлакатнинг эҳсонларига мушаррафдурлар.

16.2.12. Матлаб ут-толибин

«Матлаб ут-толибин» («Ҳақиқат изловчиларнинг мақсади») Тожиддиннинг ўғли Абулаббос Муҳаммад Толиб томонидан 1663/64 йили ёзиб тамомланган. Унда машҳур Жуйборий хожалардан хожа Муҳаммад Ислом, хожа Саъд, хожа Тожиддин Ҳасан, хожа Абдураҳим (1575-1629),

¹⁰⁶ Хожа Ҳофизиддин Бухорий – Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳақиқий номи, 1419 йили вафот этган.

Абдихожа (1577-1607) ва Муҳаммад Юсуфхожа (1595-1652)ларнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти баён этилган.

«Матлаб ут-толибин» фақат биографияк асар бўлиб қолмай, унда мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид ҳамда Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасида муносабатларга тегишли ўта муҳим маълумотлар мавжуд. Шунинг учун ҳам ундан В.Л.Вяткин ва П.П.Иванов Жуйборий хожаларнинг ер-суви ва мол-мулкини тадқиқ этишда асосий манбалардан бири сифатида фойдаланишган.

Муҳаммад Толиб ҳақида қуйидагилар маълум. Асарда учраган баъзи маълумотларга қараганда, отаси 1608 йили вафот этганида у 39 ёшда бўлган. Шуни эътиборга олинадиган бўлса, муаллифнинг туғилган йили 1569 йил бўлиб чиқади. У хожа Тожиддин Ҳасанининг Пўғли бўлиб, ҳамма вақт отаси билан бирга Бухорода истиқомат қилган. 1623 йили ота-бола Балхга борганлар. Муҳаммад Толибнинг ҳам хўжалиги катта бўлган. Отасидан олган улушидан ташқари, 1632-1633 йиллари бефарзанд оласининг ер-суви ва бошқа мулки ҳам унга берилган. Мулк отаси тириклигида 400 минг тангага баҳоланган.

«Матлаб ут-толибин» таркиби анъанага биноан муқаддима, хотима ва саккиз бобдан иборат.

Муқаддимада анъанавий фотиҳа ва ҳамду санолардан кейин, мазкур асарни ёзишда муаллиф ўз олдига қўйган вазифалар ҳақида сўз юритилади ва асар мундарижаси келтирилади.

Асарнинг энг қимматли маълумотлар мавжуд қисми – унинг IV-VIII бобларидир.

Тўртинчи бобда хожа Саъднинг кароматлари, мол-мулки ва хизматкорлари, XVI асрнинг 80-йилларида мавжуд сиёсий вазият ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Айтишларича, хожа Саъднинг Бухоро, Миёнқол, Самарқанд, Саврон, Туркистон, Ахсикат, Насаф, Ҳисор, Термиз, Қубодиён, Балх, Бадахшон, Ҳирот, Марв, Мурғоб, Меҳна, Машҳад, Чоржўй ва Андхуд вилоятларида катта мол-мулки, ер-суви, кўп сонли мол-қўйлари, дўконлари, ҳаммомлари, сардобалари ва қуллари бўлган. Масалан, ҳазрат эшоннинг тилга олинган вилоятларда 2000 жуфт гов¹⁰⁷ экин ери, 2500 бош қўйи, 1500 оти, 12 ҳаммоми, 10та сардобаси, кўплаб бозорлари, савдо дўконлари ва устахоналари, 100 нафар қули ва бошқа бойликлари бўлган. Унинг ҳар бир вилоятда ғалла омборлари бўлган. Фақат Бухоройи шарифнинг бир ўзида шундай омборлардан тўрттаси қурилган бўлиб, уларнинг ҳар бирида 100 манн¹⁰⁸ ғалла сақланган. Хожа Саъднинг йиллик

¹⁰⁷ Жуфти гов – бир жуфт ҳўкиз билан ҳайдаб экиладиган ер, тахминан саккиз-тўққиз гектарга тенг бўлган.

¹⁰⁸ Манн- ўрта асрларда бир манн 25,6 килограммга тенг бўлган.

даромади 60.000 тангага баробар бўлган. Ҳазрат хожанинг мол-мулкни кўп сонли ва турли лавозимдаги саркор, вакил, дафтардор, соҳиби хироҷ, керак яроқ, баковул, қози, доруға, миришкор каби мансабдорлар бошқариб турганлар.

Тўртинчи бобда келтирилган сиёсий воқеалар ичида Абдуллахон сонининг Андижон ва Хоразм устига XVI аср 80-йилларида қилган ҳарбий юришлари, Абдуллахон билан Ўзбек султон ўртасидаги келишмовчиликлар, Шайбоний қўшинларининг Иссиққўл вилояти устига қилган ҳарбий юриши ҳақидаги маълумотлар ўта муҳимдир.

Яна шу бобда баён қилинган воқеалар ичида Самарқанд ҳокими Шайбонийзода Ибодулла Султон, Абдуллахон сонининг инисининг ўлдирилиши сабаблари ҳақида айтилган фикрлар зўр аҳамиятга эгадир. «Абдулланома» муаллифининг сўзларига қараганда, Ибодулла султоннинг ўлимига унинг шарият қондаларини бузганлиги, яъни рамазоннинг Ёқуни рўза тутмай, ичкилик ичганлиги сабаб бўлган. Лекин, 1586 йили Бухоро ва Самарқандда бўлиб ўтган воқеаларни чуқурроқ таҳлил этадиган бўлсак, бу фақат бир баҳона, сабаби эса тамоман бошқача бўлган. Масалан, «Матлаб ут-голибин»да келтирилган маълумотларга қараганда, XVI асрнинг 80-йиллари бошида Шайбоний султонлар, хусусан Ибодулла султон билан Абдуллахон ўртасида муносабатлар бир қадар бузилиб қолган. Бунга Абдуллахоннинг 1583 йили Андижон устига, Исфандиёр султонга қарши қўшин тортгани сабаб бўлган. Асарда келтирилган маълумотларга қараганда, 1586 йилнинг 3 август куни Тошкент ҳокими Дўстим султон, Андижон ҳокими Исфандиёр султон ва Ҳисор ҳокими Ўзбекхон, ва Самарқанд ҳокими Ибодулла султоннинг элчилари Самарқандга тўпланиб кенгаш ўтказганлар ва гапни бир ерга қўйиб Абдуллахон сонийга қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузганлар. Орадан кўп вақт ўтмай, Ибодулла султон Абдуллахоннинг йўқлигидан фойдаланиб, Самарқанд теварагидаги туманларни босди ва талон-тарож қилди.

«Матлаб ут-голибин» муаллифи яна қуйидагиларни ёзади: «(Ибодулла) султон рамазон ойи бошларида қаттиқ ичиб маст бўлгани сабабдан Мирзо Абдурахим кечаси маҳфий равишда унинг хонасига кирди ва ханжар зарби билан уни ўлдирди. Ўша кунлари ҳазрат эшон (хожа Саъд) Ҳисори шодмонда эдилар. Тун яримлаганда дин суянчиғи бўлмиш амир ул-умаро Қулбобо кўкалтош (ҳазрат эшоннинг ҳузурига) кириб келди ва Ибодулла султоннинг ўлдирилганлигини айтди. Бундан сал аввал ҳазрат эшон онасини тушида кўрганлигини ва мулозимларига «Яқин орада Ибодулла султон бу дунёни тарк этса керак», деб айтган. Асарда келтирилган бу маълумотларни диққат билан таҳлил қилинганда Ибодулла султон Абдуллахоннинг одамлари томонидан ўлдирилганлиги ўз-ўзидан маълум бўлади.

Яна шу бобда Абдуллахоннинг 1583 йили Андижон устига, Исфандиёр султонга қарши, ва сал кейинроқ Хоразмга қўшин тортгани ҳақида маълумотлар бор.

Асарнинг бешинчи боби хожа Тождин Ҳасаннинг турилган кундан то вафотигача Мовароуннаҳрда кечган воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ерда келтирилган маълумотлар орасида ҳокимиятнинг Шайбонийлардан Аштархонийлар сулоласи қўлига ўтиш вақти ҳақидаги маълумотлар қимматлидир. Маълумки, баъзи китобларда ва хронологияларга оид асарларда, масалан, С.Лейнпул, Е.Цамбаур китобларида, бу воқеа ҳижрий 1006, мелодий 1598 йилда содир бўлган деб қайд қилинади. Лекин, кейинроқ атрофлича ўрганган «Баҳр ул-асрор», «Тарихи оламоройи Аббосий», «Силсилат ус-салотин» асарларида бу воқеа ҳижрий 1009, мелодий 1601 йили содир бўлгани очиқ айтилган. «Матлаб ут-толибин»да шу фикр аниқ ва ишонарли далиллар билан эътироф қилинган.

Яна шу бобда Абдуллахон соний билан унинг ўғли ва тахт вориси Абдулмўмин султон ўртасида бошланган зиддият ҳақидаги маълумотлар тарихимизнинг яхши ёритилмаган масалаларига аниқлик киритишда муҳим аҳамият касб этади. Бу жиҳатдан бешинчи бобда келтирилган маълумотлар диққатга сазовордир.

Булдан бири – Жуйборий хожаларнинг мол-мулки йил сайин ортиб боришидир. Масалан, хожа Саъднинг вориси хожа Тождин Ҳасаннинг мол-мулклари орасида янгилари, янги қурилган Ҳасанобод қишлоғи, 50 нафар чорбоғ, 20 қатор¹⁰⁹ туя ва бошқалар ҳам бўлган. Шунинг ҳам айтиш керакки, хожа Тождин фикҳ, ҳадис ва тарихга оид қимматли китоблар йиғишга ҳам эътибор берган. «Матлаб ут-толибин»да келтирилишича, унинг кутубхонасида 1000 жилд қимматли қўлёзмалар сақланган. Уларнинг айримлари безакли, тилла суви бериб ёзилган китоблар бўлган.

Иккинчиси Абдуллахон билан унинг ўғли ва тахт вориси, Балх ҳукмдори Абдулмўмин султон ўртасида XVI асрнинг 80-йилларидан бошлаб кучайиб кетган зиддиятлар ва Абдуллахоннинг вафоти хусусидадир. «Матлаб ут-толибин»да қуйидагиларни ўқиймиз; «Абдуллахон мамлакатни 44 йил идора қилди. Отаси Искандархон тириклиги чоғида 28 йил унинг номидан, отаси вафот этгандан кейин 18 йил мустақил идора қилди. Салтанатнинг бир учи Андижонда, бир учи Хоразмда, учинчи учи Дашти қипчоқда, тўртинчиси Хуросон ва Сеистонда бўлган. Айтишларича, Абдулмўминхон Муҳаммад Боқибий билан тил бириктириб, отасининг овқатига заҳар қўштириб берган ва хон ҳижрий 1006 йили вафот этган.

«Матлаб ут-толибин»нинг олтинчи боби Жуйборий хожаларнинг яна бир намояндаси хожа Абдурахимнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаоли-

¹⁰⁹ Бир қаторда тахминан 150 нафар туя бўлган.

ятига бағишланган. Бу бобда йирик хўжаликларда қул меҳнатидан фойдаланиш, ер эгалигининг танҳо ва суюрғол шакллари, керак яроқ лавозими ва унинг вазифалари, Бухоро хонлиги билан Ҳиндистон ўртасидаги муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади.

Керак яроқчи ҳақида бу асарда, масалан, бундай дейилади: «Мулла Мирмуҳаммад хожа (Абдурахим)нинг хизматкорлари жумласидан эди. Унинг зиммасига керак яроқчилик вазифаси юклатилганди. Унинг зиммасига хожанинг хонадони учун керак бўлган ҳарир матолар ва бошқа нарсаларни топиб келтириш мажбурияти юклатилганди. Бир пайт ҳисобчилар мулла Мирмуҳаммад керак яроқчини тафтиш қилганларида унга хожанинг саркорлигидан берилган нақд пулдан ташқари, унинг савдогарлар ва бошқа шаҳарлардан 90 минг хоний қарз олганлиги, лекин шу ҳақдаги тилхатлардан 1000 хоний маблағ тилхатларда хожа (Абдурахим) нинг муҳри йўқлиги аниқланди. Шундан кейин хожа (Абдурахим) уни ҳузурига чақириб: «Нега айтилган қарз ҳақида ўз вақтида бизга маълум қилмадингиз ва тилхатларни бизга кўрсатмадингиз?», деб сўраганда, мулла Мирмуҳаммад (хожага) бундай жавоб қилган: «Биз сизнинг соҳиби ҳимматлигингизга ишонган эдик». Шундан кейин хожа мулла Ҳожибек девонбеги билан мутаваллийни чақиртириб, мулла Мирмуҳаммаднинг барча қоғозларини йўқ қилиб юборишни буюрган». Келтирилган парчадан керак яроқчининг вазифалари ва ҳуқуқлари, ортиқча изоҳсиз ҳам кўрини турибти.

Асарнинг сўнги, еттинчи боби Абдихожанинг ҳаёти, фаолияти ва кароматлари баёнига бағишланган. Лекин, тадқиқотчи учун ўта зарур бўлган далил ва маълумотлар, масалан, Бухоро хонлигининг Абдуллахон соний вафотидан, 1598 йилдан кейинги ички аҳволи, Жуйборий хожаларнинг, масалан, Абдихожанинг бундаги ўрни ва вазифаси, Шайбонийлар давлатининг тузилиши, хусусан, девонбеги, мирохур, оталиқ, шиғовул, ясовул, нақиб, қози, баковул, курчи боши, додхоҳ, парвоначи, шайхулислом, кўкалтош, кадхудойи даҳа (даҳабоши), чироқчи, мунший ва бошқа лавозимлар ҳақида, шунингдек, ўзбек халқининг этник таркибига кирган сарой, кўнғирот, найман, қатағон, юз, арғин, кенагас ва бошқа қабилалар ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

Абдихожанинг XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида Бухоро хонлигининг ички аҳволи ва унинг мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва мавқеи ҳақида асарда қуйидаги маълумотларни учратамиз. Сўнги Шайбоний Пирмуҳаммад Соний (1598-1601) даврида мамлакатнинг ички аҳволи беқарорликка юз тутди. Шу пайт Абдихожа Бухорони тарк этиб Самарқандга борди. Унинг ҳокими Аштархоний Боқи Муҳаммаднинг

омади юришиб, тож-тактни эгаллағудай бўлса, искалари давлатни биргалашиб бошқаришга аҳд қилдилар. «Матлаб ут-толибин»да Боқи Муҳаммадхоннинг мана бу сўзлари келтирилади: «Агар биз Бухоро билан Балхни эгаллашга муяссар бўлсак, унда мамлакатни Сиз, мен ва Вали Муҳаммад ўртасида учга тақсимлаймиз...» Эртаси куни эрталаб, нонушта пайтида Абдихожа Боқи Муҳаммадхонга мурожаат қилди: «Табриклаймиз, улуғ аждодларимиз Сизга пойтахт шаҳар Бухорони инъом қиладилар». Боқи Муҳаммадхон (ичига сирмай) суюниб кетди ва синглисини Абдихожага хотинликка берди. Абдихожа ҳаммаси бўлиб Бухорода бир йилга яқин истиқомат қилди. Шундан кейин Абдихожанинг нуфузи ортти. Муҳаммад Толиб бу ҳақда мана буларни ёзди: «Ҳазрат хожанинг улуғлиги ва куч-қудрати шу даражага бориб етдики, жиноят содир этган киши унинг ҳузурига қочиб бориб, унинг хизматига киргудек бўлса, у жазога тортилмаган. Хожанинг таъсири барча вилоятларда шу қадар кучли эдики, бирон зот унинг сўзини қайтармас эди. Кайфияти йўқ пайтларда Боқи Муҳаммадхонни ҳам менсимас эди. Агар хон бирор шахсни остонасидан қувиб юборгудай бўлса, хожа уни ўз ҳимоясига олар эди. Хожа тез-тез хонга ўзгалар олдида танбеҳ берар эди. Одамлар ва ҳарбийлар фақат хожага ёрдам сўраб мурожаат қилар эдилар. Хулласи калом, йирик мансабдор, аслзода ва сипоҳийлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳазрат хожанинг паноҳига қочиб ўта бошладилар. Баъзи сипоҳийлар хожага: «Сиз бизнинг пушти паноҳимизсиз. Биз Сизни подшоҳ этиб сайламоқчимиз», деб мурожаат қила бошладилар.

«Матлаб ут-толибин» чоп этилмаган. Унинг қўлёзма нусхалари кўпгина кутубхоналарда мавжуд. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида унинг нусхалари сақланмоқда.

16.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари.-Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий анжуман материаллари) / Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова-Тошкент: ТДПУ, 2001.2
3. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. . Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 236-253 бетлар.

16.4 Мавзунини мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Агиография сўзнинг маъносини айтиб беринг?
2. Диндорлар, ҳаётига оид қандай адабиётларни биласиз?
3. Диний адабиётларнинг тарих фани ўрганишдаги аҳамияти нимада?

17- мавзу. Мемуар асарлар

Дарсининг мазмуни: талабаларга мемуар асарлар тўғрисида тушунча ҳосил қилиш ва уларнинг тарих фанини ўрганишдаги аҳамиятини кўрсатиб бериш.

Режа:

17.1. Мемуар асарлар хусусияти.

17.2. Мемуар асарлар тавсифи.

Асосий тушунчалар: мемуар, хотира, таассурот.

17.1. Мемуар асарлар хусусияти

Мемуар асарлар деб, муаллифларнинг шахсий хотиралари асосида ёзилган китобларга айтилади. Уларда аксарият ҳолларда муаллиф ўзи шахсан кўрган, ишгирок этган ёки замондошларидан ўзи эшитган воқеаларни баён этади. Бу асарларда аксарият ҳолларда воқеа-ҳодисалар тўғри ёритилади. Баъзан муаллифнинг шахсий келиб чиқишига қараб воқеалар турлича талқин қилиниши мумкин.

Мемуар асардаги воқеа-ҳодисалар баённи бошқа ёзма манбалар билан солиштириб, сўнгра хулоса чиқариш зарур.

Бундай асарларда баъзи ҳолларда воқеа-ҳодисаларни гаразли баён этиш ҳоллари ҳам учрайди.

Умунан тарихий воқеа-ҳодисаларни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун мемуар асарлардан ҳам танқидий фойдаланиш мумкин.

17.2. Мемуар асарлар тавсифи

17.2.1. Мужмали Фасиҳий

«Мужмали Фасиҳий» («Фасиҳийнинг (тарихлар) мажмуаси») XV асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг асаридир. Муаллифнинг тўлиқ исми Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад бўлиб, у 1375 йили Ҳиротда йирик мансабдор оиласида туғилган, 1405-1424 йилларида Алоуддин Али тархон ва Шоҳрух девонида хизмат қилган. У 1440-1441 йиллари Шоҳрухнинг суюкли ва нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг амри билан қамоққа тушиб қолди. 1441 йил 2 ноябрда озод қилингандан сўнг фақат илм билан машғул бўлган ва 1442 йили ўзининг йирик-тарихий биографик асари бўлмиш «Мужмали Фасиҳий» асарини ёзиб тамомлаган ва Шоҳрухга тақдим этган. Тарихчининг вафот этган йили маълум эмас.

Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг мазкур асари кўпгина тарихий, адабий, биографик, географик асарлар, масалан, ал-Масъудий, Ибн ал-Асир, Ибн Ҳал-

лиқон, Нисовий, Жувайний, Рашидиддин, Фаҳриддин Банокатий, Вассоф, Ҳофиз Абу, Робиъа Фушанжий, Ибн Ямин Фарюмадий, Салмон Соважий ва бошқаларнинг асарлари, шунингдек, муаллифнинг кузатиш ва тафтишлари натижасида тўплаган бой далилий маълумот асосида ёзилган.

Асарда Одам Атодан то муаллиф замонигача Эрон ва Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган муҳим тарихий воқеалар, машҳур олим, шоир, адиб ва бошқа таниқли кишиларнинг таржимаи ҳоли, шунингдек, йирик сув иншоотлари ҳамда диққатга сазовор бино масжид, мадраса, сардоба, карвонсарой, ҳаммом ва бошқаларнинг қурилиши ҳақида қисқача, лекин бениҳоят қимматли далилий маълумотлар келтирилган. Воқеалар йилма-йил, хронологик тартибда берилган. Бу ҳол асардан фойдалинишни бирмунча осонлаштиради.

«Мужмали Фасиҳий» сўз боши-дебоча, кириш-муқаддима, хотима ва икки қисм—мақоладан иборат.

Дебочада тарих фанининг хусияти ва уни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида гап боради, асарнинг номи ва мундарижаси келтирилади.

Муқаддимада дунёнинг яратилишидан то Муҳаммад пайғамбарнинг туғилишигача бўлган давр ичида кечган воқеалар ҳақида маълумот берилади.

Биринчи мақолада Муҳаммад пайғамбарнинг туғилишидан то унинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилиши, 622 йилигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Иккинчи мақолада жуда катта давр 622 йилдан то 1442 йилгача мусулмон оламида юз берган воқеалар баён этилади.

Хотима махсус Ҳирот шаҳарига бағишланган.

Фасиҳ Аҳмад Хавофий ға унинг мазкур асари XIX аср ўрталаридан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда ва машҳур шарқшунос олимларнинг юксак баҳосига сазовор бўлган.

«Мужмали Фасиҳий»нинг матни 1961-1963 йиллари Эронда Маҳмуд Фаррух томонидан, Исфаҳоннинг русча таржимаси Д.Юсупова томонидан Тошкентда 1980 йили chop этилган.

17.2.2. Бадойиъ ул-вақойиъ

«Бадойиъ ул-вақойиъ» («Нодир воқеалар») номли асар муаллифи XV асрнинг охири ва XVI асрнинг I ярмида ўтган таниқли адиб ва олим Зайниддин Восифий ёки Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжамилдир. У 1485 йили Ҳиротда турилган. Отаси ўзига тинч ва маълумотли киши бўлиб, Султон Ҳусайн мирзо саройида кичик лавозимлардан бирида мунший ёки воқеанавис бўлган.

Зайниддин Восифий яхши ўқиди, илоҳиёт, тарих, адабиёт ва бошқа илмларни пухта эгаллади. 16 ёшида қариндоши ва Ҳиротнинг тариқли зотларидан бири бўлган амир Соҳибдоронинг ёрдами орқасида Алишер

Навоийнинг диққат-эътиборини қозонишга муяссар бўлди. У 1500-1502 йиллари ҳиротлик нуфузли амир Шоҳвали кўкалтошнинг хонадонида муаллимлик қилди, 1502-1507 йиллари Султон Ҳусайн мирзонинг ўғилларидан Фаридун Ҳусайннинг кутубхонасида китобдор мансабида ишлади. 1507-1511 йиллари Восифий Шоҳрух мирзо мадрасасида Хуросонда кўзга кўринган илоҳиёт олими Имоиддин Иброҳимдан таълим олди.

Зайниддин Восифий 1511 йили Хуросонда Сафавийлар ҳукмронлиги ўрнатилиши ва сунний мазҳабидаги мусулмонларни таъқиб этиш кучайганлиги туфайли 1512 йилнинг 17 апрелида бир гуруҳ руҳонийлар сайид Шамсиддин Курти, амир Ҳусайн ва бошқалар билан бирга Мовароуннаҳрга келди ва умрининг охиригача шу мамлакатда истиқомат қилди. У Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг кўпгина шаҳарлари Самарқанд, Бухоро, Ясси, Саброҳ, Шоҳрухия, Тошкент ва бошқаларида истиқомат қилди ва мударрис, имом, тарбиячи, масалан, Суюнчхожанинг кенжа ўғли Навруз Аҳмадхоннинг тарбиячиси бўлиб хизмат қилди, Шоҳрухияда бўлган йиллари эса Келди Муҳаммадхон ҳукуматида қози аскар лавозимида турди. Восифий 1551 йили Тошкентда вафот этди ва муқаддас манзилгоҳлардан шайх Хованд Таҳур мазорига дафн қилинди.

Зайниддин Восифий ўзининг «Бадойиъ ул-вақойиъ» номли тарихий-мемуар асари билан шуҳрат қозонди. Асарда 1512-1532 йиллар орасида муаллифнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрда кўрган-кечирганлари, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият зўр маҳорат ва юксак санъат билан баён этилади. «Бадойиъ ул-вақойиъ»да Мовароуннаҳрнинг XV асрнинг охири ва XVI асрнинг I ярмидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига оид қиматли маълумотлар кўп. Асар 1538-1539 йиллари ёзиб тамомланган.

«Бадойиъ ул-вақойиъ», асосан икки қисмдан иборат. Унинг I қисми II боб бўлиб, унда Восифийнинг Ҳиротдан 1521 йили қочиб келишидан то унинг Шоҳрухияга, Келди Муҳаммадхон саройига 1518 йили келгунига қадар Хуросон ва Туркистонда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олади.

Иккинчи қисмда Восифийнинг мазкур хон саройида тез-тез бўлиб турадиган адабий йиғинлар ҳақидаги эсдаликлар жой олган.

«Бадойиъ ул-вақойиъ»нинг қўлёзма нусхалари кенг тарқалган. Биргина ЎзР ФА Шарқшунослик институти кутубхонасида ушбу асарнинг ўндан ортиқ нусхаси сақланмоқда. Асарнинг танқидий матни Санкт-Петербурглик олим А.Н.Болдирев томонидан 1961 йили икки жилд қилиб чоп этилган. У Хоразмда 1826 ва 1907 йилларда Диловархожа ва Муҳаммад Амин тўра томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Айрим парчалар рус тилида А.Н.Болдирев ва В.П.Юдин тарафидан эълон қилинган. «Бадойиъ ул-вақойиъ»нинг айрим қисмлари Н.Норкулов томонидан таржима қилиниб, 1979 йили нашр этилган.

17.2.3. Миръот ул-мамолик

«Миръот ул-мамолик» («Мамлакатлар кўзгуси») XVI асрда ўтган турк адмиралли Сейди Али Раис асаридир. Муаллифнинг тўлиқ исми Сейди Али Ҳусайн ўғли, шеърларини Котибий Румий тахаллуси билан ёзган.

Сейди Али Раис кенг маълумотли денгизчи бўлиб, султоннинг Мағриб денгизи, Ўрта Ер денгизиде олиб борган барча урушларида, Хайруддин пошо ва Синон пошо раҳбарлигида иштирок этган. Ота-боболари Ғалатиядаги доруссалохийи омира, қурул-яроғ омирига бошчилик қилганлар.

Унинг хавф-хатарлар билан тўла саргузаштлари 1554 йилнинг феврал ойида Суриянинг Басра шаҳридан бошланади. Турли саргузаштларни бошдан кечириб, денгизчи ўз ҳамроҳлари билан Ҳиндистон, Бадахшон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Дашти қишчоқ, Хуросон ва Ироқи Ажам (Ғарбий Эрон)да бўлган. У ўз юртига 1556 йилда қайтиб боргунча ўша мамлакатларда кўрган-билганларини бир китобга жамлаб, уни «Миръот ул-мамолик» деб атади.

Асарда муаллифнинг кўрган-кечирганлари, ўзи бўлган мамлакатларнинг XVI аср ўрталаридаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ва халқи ҳақида қимматли маълумотлари учратамиз.

Масалан, Сейди Али Раис ўша пайтларда Мовароуннаҳрни эгаллаб турган Наврўз Аҳмад Бароқхон ва Шайбонийлар билан Туркия ўртасидаги муносабатлар ҳақида мана бу маълумотларни келтиради; «Самарқанди беҳишти монандга доҳил бўлдиқ. Бу ерда Наврўз Аҳмадхон, яъни Бароқхон билан кўришиб, унга келтирган фақирона тортиғимизни тақдим этдик. Хон бу фақирга битта от, бош-оёқ сарупо марҳамат қилди. Бундан аввал саодатли подшо (Султон Муҳаммад Фотиҳ) шайх Абдуллатиф ва Додош элчи орқали Бароқхонга бир миқдор милтиқ отувчилар ва бир қанча қалъа тўплари юборган эди. Элчилар келган пайтда Самарқанд подшоси Абдуллатифхон вафот этиб, Бароқхон Самарқандда хонлик тахтига ўтирган, Балхда Пирмуҳаммадхон, Бухорода эса саййид Бурхон султон ўз номларига хутба ўқитганлар. Бароқхон шу икки хонга қарши бирор чора кўришга қодир бўлмасе-да, кейинроқ уларнинг ўзаро низоларидан фойдаланган. Аввал Самарқандни олгач, кейин Шаҳрисабзга бориб у ерда ҳам кўп уришган. Бу урушда румлик(турк)ларнинг бир қанча бошлиқлари ўлган. Ниҳоят, Шаҳрисабз унинг қўлига ўтган. Яна у ердан Бухорога бориб шаҳарни бир неча вақт қамал қилган. Бухоро хони саййид Бурхон Бароқхонга бардош беролмай, Қорақўлни Балх хони Пирмуҳаммадга берган. Пирмуҳаммадхон ўз иниларини юбориб, Қорақўлни қўлга киритган. Охири саййид Бурхон дош беролмай, Бароқхондан омонлик тилаб, ўртада сулҳ тузилган. Бароқхон Бухорони яна саййид Бурхонга топшириб, ўзи Қорақўл устига юрган. Пирмуҳаммадхоннинг инилари Бароқхондан

омонлик тилаб, Қорақўлни унга топширганлар. Бароқхон уни ҳам саййид Бурхонга қайтариб, ўзи Самарқандга қайтган... Бароқхоннинг ёнида атиги 150 га яқин румлик найзабоз қолган. Қолганлари унинг ўғиллари ёнида қолган» («Миръот ул-мамолик», 101-102- бетлар).

Сейди Али Реиснинг Қазвинда Эрон подшоси шоҳ Таҳмосиб (1524-1576 йй.) билан учрашуви ҳақида келтирган маълумотлар ўша йиллари Туркия Шайбонийлар давлати ва Эрон ўртасидаги муносабатларини тушунишда жуда муҳимдир. Асарда хусусан мана буларни ўқиймиз: «Шоҳ (Шоҳ Таҳмосиб) нинг элчиси Собит оға Табриз йўли орқали подшоҳ ҳазратлари (Султон Сулаймон соний қонуний, 1520-1566 йй.) ҳузурига биздан олдин жўнаб кетган эди, шоҳ (шу сабабдан) бир неча ойгача бизга кетишга руҳсат бермай, бир неча марта чақириб, кўп суҳбатлашди. Бир кун суҳбат вақтида «Рум диёри Бароқхонга ёрдам бериш учун 300 та яничар¹¹⁰ юборилган экан», - деди. Мен улар Бароқхонга ёрдам бериш учун эмас, балки шайх Абдуллатиф ҳазратларини қўриқлаб Румга олиб кетиш учун юборилган эди, чунки Аштархон (Астрахан) йўлида хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодлари Бобо шайхни черкас шаҳид қилгани сабабли, бу йўллар ёлғиз юришга хатарли ҳисобланиб қолган эди. Агар ёрдам учун юборилганда, фақат 300 тагина эмас, балки бир неча минг аскар юборилар эди», - деб жавоб бердим» («Миръот ул-мамолик». 122-бет).

«Миръот ул-мамолик»да адмирал ва унинг шериклари босиб ўтган мамлакат ва шаҳарлар, уларнинг осори атиқалари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

«Миръот ул-мамолик» матнини Аҳмад Жавдод тошбосма усули билан 1895 йили Истанбулда чоп этган. Уни Г.Вамбери инглиз тилига таржима қилиб, 1899 йили Лондонда чоп этган. Асар Ш.Зуннунов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1963 йили Тошкентда нашр этилган.

17.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
2. Саидқулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.
3. Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий анжуман материаллари) / Тузувчилар: А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова. Тошкент: ГДПУ, 2001.
4. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. . Фузаилова. - Тошкент: Фан, 2006, 253-259 бетлар.

---

¹¹⁰ Яничар –ени (янги) черик, аслзодалар ва ҳарбийларнинг болаларини йиғиб махсус ўргатилган сипоҳий.

17.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Мемуар сўзининг маъносини айтиб беринг?
2. Қандай мемуар адабиётларни биласиз?
3. Мемуар адабиётларнинг тарих фанини ўрганишдаги аҳамияти ни-мада?

18-мавзу. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликлари

Дарснинг мазмуни: талабаларга юртимизда бўлган элчи ва сайёҳларнинг эсдаликлар тўғрисида умумий маълумот бериш, уларнинг тарихни ўрганишдаги илмий аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Режа:

- 18.1. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликларининг хусусиятлари.
- 18.2. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликлари тавсифи.

Асосий тушунчалар: Сайёҳ, элчи, хотира, кундалик, расмий қабул.

18.1. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликларининг хусусиятлари

Араб, Хитой ва Россия элчилари ва сайёҳларининг эсдаликларида ҳам тарихимизни чуқур ва атрофлича ўрганиш учун зарур далилий маълумотлар кўп. Шу боис эсдаликлар ҳам муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Шуни эътиборга олиб, улардан айримларига қисқача тўхталиб ўтишга қарор қилдик.

Марказий Осиё Россия ва унинг сармоядор гуруҳларини ҳар жиҳатдан: ҳарбий стратегик, яъни унинг Ҳиндистон ва Хитойга яқинлиги, заминнинг бойлиги ва халқининг соддадил ва меҳнатсеварлиги билан кўп вақтлардан бери қизиқтириб келган. Марказий Осиё билан қизиқиш, уни Россиянинг мустамлакасига айлантириш йўлидаги ҳаракат подшоҳ Миҳайл Фёдорович (1613-1645 йй.) давридан бошланди ва икки юз қирқ беш йилдан кейин, 1865 йили Қўқон, Бухоро ва Хива хонлиklarини бўйсундириш билан яқунланди.

Россия ҳукумати ўзининг бу сиёсатини амалга ошириш учун Марказий Осиёни яхши билган, кенг маълумотли дипломатлари ва ҳарбийларидан фойдаланган. Улар оғизда савдо ва маданий алоқаларни ривожлантириш учун, аслида эса мамлакатдаги ҳарбий-сиёсий вазиятни ўрганиш, Хива, Бухоро ва Қўқон хонлиklarининг қўшни давлатлар: Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва Хитой билан қандай муносабатда эканлигини аниқлаш ва Марказий Осиё шаҳарларига олиб бориладиган яқин ва қулай йўللарни белгилаш учун юборилди.

Ушбу дарсликда 1620 йилдан то рус армиясининг Марказий Осиёга

бостириб киришигача кечган икки юз йил мобайнида мамлакатимизга Россиядан келиб кетган баъзи элчилик ва ҳарбий мутахассисларнинг фаолияти ихчам тарзда ёритилди.

18.2. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликлари тавсифи

18.2.1. Рисола

“Рисола” номли асарни X асрнинг I ярмида яшаб ўтган араб сайёҳи ва жуғрофий фанлар билимдонни олим ва ёзувчи Аҳмад ибн Фадлан ёзган. Ибн Фадланни 921-922 йиллари Булғор, яъни Волга бўйи подшоҳининг илтимосига биноан, булғорлар орасида исломни мустаҳкамлаш, булғор подшоҳлигини қўшни хазар ҳоқонларининг ҳужумидан ҳимоя қилиш учун қалъалар бино қилишда ёрдам бериш учун халифа Муқтадир (908-932 й.) Бағдоддан юборилган элчи билан унинг котиби вазифасида Булғорга юборди. Бағдод элчилари Булғорга Ҳамадон, Рай, Домғон, Нишопур, Марв, Пойканд, Бухоро, Хоразм, Устюрт, Ёйиқ (Урол) орқали бордилар.

Ибн Фадлан ана шу саёҳат вақтида кўрган ва эшитганлари ҳақида “Рисола” деб аталувчи бир китоб ёзиб қолдирган. Асар этнографик маълумотларга бой, унда турли халқлар, уларнинг туриш-турмуши, машғулотлари хусусида қимматли маълумотлар бор.

Ибн Фадланнинг ушбу асари XII-XIII асрлардан буён жамоатчиликнинг диққат-эътиборини тортган, тарихчи олимлар ундан Иманба сифатида фойдаланганлар. “Рисола”нинг асидан айрим парчалар Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ул-булдон” асарида сақланиб қолган. 1923 йили унинг қисқартирилган таҳрири қўлёзмаси Машҳад кутубхоналарининг бирида топилиб, асарни яқиндан бевосита ўрганишга йўл очилди.

Ибн Фадлан “Рисола”сининг арабча матни 1823 йили Петербургда, Ёқут Ҳамавий асарида сақланган парчалар асосида ва 1959 йили Дамашқда нашр қилинган. Асар рус тилида (таржимон А.П.Ковалевский) 1939 йилда босиб чиқарилган.

18.2.2. Рисолат ул-аввал

“Рисолат ул-аввал” (“Биринчи рисола”) номли китоб муаллифи Абу Дулаф X асрда яшаб ўтган адиб, сайёҳ ва географ олимдир. Унинг тўла исми Масъар ибн Муҳалҳил ал-Ҳазражий ал-Янбуийдир. Мадинанинг машҳур ҳазраж қабиласига мансуб бўлиб, асли Қизил денгизнинг порт шаҳри Янбуликдир.

Абу Дулаф X аср бошларида Бухорога келган ва шоир сифатида Наср II ибн Аҳмад Сомоний (тахм. 914-943) хизматида қабул қилинган. 942 йили Бухородан қайтаётган Хитой элчиларига ҳамроҳ бўлиб, Шарқий Туркистон орқали Хитой пойтахтига борган, у ердан Ҳиндистонга ўтган. Му-

аллиф Бухородан Хитой ва Ҳиндистонга қилган сафари вақтида кўрган-билганлари ҳақида “Рисолат ул-аввал” асарини ёзган.

Олимнинг Озарбайжон, Арманистон ва Эроннинг шаҳарлари ва осори атиқалари ҳақида “Рисолат ул-ухро” (“Присола”) асари ҳам Эронда ўша вақтда ёзилган. Улардан айрим парчалар Ёқут Ҳамавий ҳамда Закария ибн Муҳаммад Қазвиний асарлари ичида сақланган. Бу парчалар немисча таржимаси билан бирга Ф.Вюстенфельд (1942) ҳамда К.Шлёцер (1844) томонидан чоп этилди.

Абу Дулаф ва унинг асарлари машҳур шарқшунос олимлар диққат-эътиборини қозонган. “Рисолат ул-ухро” рус тилига таржима қилинган (1860).

18.2.3. Марко Поло хотиралари

Европалик сайёҳ Марко Поло (1254-1324)нинг 1271-1275 йиллари Мўғулистон ва Хонбалиқ (Хитой)га саёҳат қилган. У 17 йил давомида Хитойнинг кўп вилоятларини бориб кўрган. У Самарқандда ҳам бўлган ва бу ҳақда мана бу маълумотларни қолдирган: «Самарқанд катта, машҳур шаҳар. Унда сарасинлар билан христианлар ҳам истиқомат қиладилар». Марко Полонинг китобида Олтин Ўрда ва Чигатой улусига қарашли шаҳарлар, уларнинг халқи ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Унинг асари 1298 йили ёзилган ва бир қанча Европа тилларига таржима қилинган. Асарнинг русча нащри 1955 ва 1990 йиллари амалга оширилган.

18.2.4. Иоганн Шильтбергернинг Европа, Осиё ва Африка бўйлаб қилган саёҳати

Бавариялик рицарь, қурчи Иоганн Шильтбергер Амир Темур даврига оид ўз эсдаликларини ёзиб қолдирган. У, асли немис жангчиси бўлиб, 1396 йилнинг 15 сентябридаги турклар ва европаликлар умумий қўшини ўртасидаги жангда асир олинган ва кейинчалик қарийб 8 йил Боязид I нинг хизматида бўлган.

1402 йилги Анқара ёнида бўлган урушда Иоганн Шильтбергер Амир Темур тарафидан асир олинди ва Самарқандга олиб кетилди. Амир Темур вафотидан (1405) кейин у дастлаб Шоҳрух, сўнгра Мироншоҳ ва унинг ўғли Абубакр Мирзо хизматида бўлди. Шундан бошлаб унинг Осиё ва Африка мамлакатлари бўйлаб жаҳонгашталиги бошланди. Иоганн Шильтбергер қарийб 31 йил мобайнида қилган «саёҳат»и пайтида кўрган-билганларини эсдалик сифатида ёзиб қолдирган. Унда жуда кўп ноаниқликлар, айрим воқеаларни бўрттириб ёки камситиб ёзишлар бор. Шунга қарамай, Иоганн Шильтбергернинг кундаликларида қимматли тарихий маъ-

лумотлар, муҳим далилларни учратамиз. Бир-иккита мисол:

1) Темурийлар, хусусан уларнинг Озарбайжондаги ноиблари, масалан Абубакр Мирзо Олтин Ҷрда ҳукмдорларининг ўзаро курашларига аралашиб турганлар.

2) XV асрнинг бошида Олтин Ҷрданинг ички аҳволи ва бунда қудратли амир Едигей (Идику Ўзбек)нинг номи кўрсатиб ўтилади.

3) Озарбайжон, Дашти қипчоқ ва унинг халқи ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Масалан, Озарбайжон ҳақида бундай маълумотлар бор: Табриз Эроннинг бош шаҳарларидан. Унинг савдодан оладиган фойдаси тамом бир христиан давлати топадиган фойдадан ортиқ. «Султония, Рай, Марофа, Ахлат, Филон ҳам ушбу мамлакатнинг йирик шаҳарларидан... Райнинг халқи бошқалардан шу билан фарқ қиладики, у Муҳаммадга эмас, балки Алга имон келтиради. Уларни рофизийлар¹¹¹ деб атайдилар». Дашти қипчоқ ва унинг халқи ҳақида Иоганн Шильтбергернинг «Эсдаликлари» да мана бундай гаплар бор: «Мен, шунингдек, Буюк Татаристонда¹¹² ҳам бўлдим. Халқи дон экинларидан фақат тариқ экади. Улар, умуман нон ва вино истимол қилмайдилар. Вино ўрнига от ва туянинг сутини ичадилар, шу ва бошқа ҳайвонларнинг гўштини ейдилар. ...Яна шуни ҳам айтиш керакки, хон сайлашда уни оқ кигизга ўтқизиб, уч марта кўтариб ерга қўядилар, сўнг чодир атрофида айлангириб, кейин ичкарига олиб кирадилар ва тахтга ўтқзадилар».

Умуман, бу китоб Шарқий Европа, Кичик Осиё, Эрон, Мовароуннаҳр, Дашти қипчоқ, Ироқ, Сурия ва Миср мамлакатлари тарихи ва халқи ҳақида айрим, диққатга сазовор маълумотлар беради. Иоганн Шильтбергернинг мазкур асари «Иоганн Шильтбергернинг Европа, Осиё ва Африка бўйлаб қилган саёҳати (1394-1427 йй.)» деб аталади ва унинг рус тилида (немисча нашри 1859 йили амалга оширилган) учта яхши нашри бор. Биринчиси Одесса Университетининг профессори Ф.К.Браун тарафидан 1867 йили, иккинчиси Озарбайжон Фанлар академияси академиги З.М.Бунёдов 1984 йили ва учинчиси 1997 йили Тошкентда амалга оширилган.

18.2.5. Самарқандга Амир Темур саройига саёҳат кундаликлари

Луи Гонсалес де Клавиҳонинг «Самарқандга Амир Темур саройига саёҳат кундаликлари» (1403-1406) асарида XV аср бошидаги Моваруннаҳрнинг ички аҳволи, унинг обод шаҳар ва қишлоқлари, хусусан Шаҳ-

¹¹¹ Рофизийлар - ғайридинлар. Суяна мазҳабидаги мусулмонлар шиапарни шу ном билан атаганлар.

¹¹² Буюк Татаристон – европаликлар Дашти қипчоқ (Иртиш дарёсининг бошланишидан Днепр дарёсигача бўлган ерлар)ни XI асрдан бошлаб шундай атаганлар.

рисабз ва пойтахт шаҳар Самарқанд ҳақида, Амир Темур саройидаги удумлар, Соҳибқироннинг хотинлари ва уларнинг жамиятда тутган ўрни ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади.

Масалан, Кеш (Шаҳрисабз) ҳақида Клавиҳонинг «Кундаликлар»ида куйидагиларни ўқиймиз: «Эртаси куни, 1404 йилнинг 28 август пайшанба куни, тушлик пайтида Кеш деб аталмиш катта бир шаҳар олдига келиб тўхтадик. Шаҳар ҳар бир тарафини сой ва ариқлар кесиб ўтган текислик ерда жойлашган экан. Шаҳарнинг тевараги обод қишлоқлар ва боғлар билан ўралган эди. Унинг теварак-атрофи ҳам текис бўлиб, кўпгина обод қишлоқлар, наҳрлар, ўтлоқлар бор. Ёзда бу ер жуда чиройли. Суғориладиган ерларида буғдой, узум, пахта, қовун-тарвуз етиштирилади, катта мевали дарахтлар ўсади. Шаҳар пахса девор ва чуқур хандақ билан ўралган, дарвозалари қаршисида осма кўприклар ўрнатилган. Темурбекнинг асли Кешдан. Отаси ҳам шу ерда туғилган. Катта иморатлар ва масжидлар кўп. Иморатлардан бири, Темурбек ҳали қуриб битирмаган жуда катта сарой, унинг ичида катта бир мақбара жойлашган. Унга Темурбекнинг отаси дафн этилган. Яна битта мақбара ҳам бўлиб, уни Темурбек ўзи учун қурдирган. Лекин, у ҳали битказилмаган. Айтишларича, у бундан бир ой олдин Кешда бўлганида уни кўриб ёқтирмаган, чунки эшиклари паст қилиб қурилган экан. Темурбек уни қайтадан қуришни буюрган. Ҳозир қурилишда усталар ишлаб турибди. Бундан ташқари, мазкур мақбара ичида ҳозир унинг Жаҳонгир исмли тўнғич ўғли ётибди. Масжид билан мақбаранинг девор ва шиплари олтин, ложувард ва кошнлар билан қопланган, саҳни катта ва унга дарахтлар экилиб, ҳовузлар қурилган. У ерда Темурбекнинг амри билан ҳар куни, отаси ва ўғлининг руҳини йўқлаб йигирмата пиширилган қўй гўшти юборилиб турилади. Элчиларни ушбу масжидга олиб бордилар ва уларнинг олдига дастурхон ёзиб, кўп гўшт ва мевалар тортиб зиёфат қиладилар. Зиёфатдан кейин уларни катта бир қасрга олиб бориб жойлаштирадилар.

Эртасига, жумъа куни, элчиларни Темурбекнинг амр-фармони билан қурилаётган катта бир саройга олиб бордилар. Айтишларича, унда йигирма йилдан бери усталар ва ишчилар тиним билмай ишлаб турибдилар. Саройга кириш йўли узун, дарвозалар баланд. Киришда, дарвозаларининг ўнг ва сўл тарафида пишиқ фишдан қурилган ва ҳар хил нақшин кошнлар ва нақш билан безатилган пештоқ бор. Пештоқ остидаги супаларда Темурбек саройда бўлган пайтларда соқчилар ўтирган. Дарвозанинг кетидан Дарвоза келади ва улардан ўтиб саройнинг саҳнига ўтилади. Устига оқ мрамар ётқизилган ва атрофи безатилган айвонлар билан ўралган катта ҳовлига кирилади. Ҳовли ўртасида катта ҳовуз бор. Ҳовлининг саҳни энига уч юз қадам келади. Саройнинг энг катта хонасига шу ҳовли

орқали кирилади. Унга катта йўлак ва олтин суви берилган, ложувард ва кошин билан қопланган, катта сажъат билан ишланган улкан ва баланд эшик орқали кирилади. Эшик тепасида, унинг ўртасида, куёш фонид турган шер тасвири туширилган. Бу Самарқанд подшосининг гербидир. «Шу эшик орқали тўртбурчак, олтин, ложувард ва бошқа рангдаги кошинлар билан қопланган қабулхонага кирилади...»

Клавихонинг бу ҳикоясида Амир Темур Шаҳрисабзда қурдирган маҳобатли ва гўзал Оқсарой кичкиннинг кўз олдида намоён бўлади. Лекин, Клавихо бўлган пайтда, сарой қурилиши ҳали охирига етказилмаган эди. Шунинг учун унинг асл моҳиятини, не мақсадда қурдирилганлигини бирдан англаш қийин бўлади. Жумбоқни тахминан 90 йил ўтиб кетган Заҳриддин Муҳаммад Бобур ечиб берган. Унинг сўзларига қараганда ҳазрат соҳибқирон Кешни бошда пойтахт қилмоқчи бўлгани учун оқсаройни ҳам подшоҳнинг аҳлу оиласи билан, турар жойи ҳамда давлат муассасалари жойлашган расмий қароргоҳ сифатида қурдирган. «Бобурнома»да, масалан, мана бундай дейилган: «Темурбекнинг зоду буди Кешдин (бўлғони) учун шаҳар ва пойтахт қилурға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешда бино қилди. Ўзининг девон ўлтирур учун бир улур пештоқ ва унинг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклар ўлтирур девон сўрар учун, икки кичик пештоқ қилибдур. Яна саврун эли ўлтирур учун бу девонхонанинг ҳар зилида кичик-кичик тоқчалар қилибдур. Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Хусров тоқидин бу бийроқдур».

Клавихо Амир Темурнинг отаси ва хотинлари ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар келтирган. Масалан, амир Тарағай баҳодир ҳақида бундай дейди: «Темурбекнинг отаси олижаноб одам бўлган, чиғатой уруғидан. Маишати ўртача бўлган. Уч-тўрт йигити бўлиб, Шаҳрисабздан кўп ҳам олис бўлмаган қишлоқларнинг бирида яшаган».

Ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари қабул маросими ва подшоҳнинг мажлисларида эркаклар билан бир қаторда иштирок этганлар. Клавихо Амир Темурнинг хорижий мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилиш маросимларидан бири ҳақида ҳикоя қилар экан, унда ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари Сарой мулк хоним (Каньо), кичик хотини Чўлпон Малик ва катта келини Хонзода бегимлар ҳозир бўлиб, Амир Темурнинг ёнида ўтирганлар.

Амир Темур ўз даврида қонун устуворлигини, у ҳамма учун баробар эканлигини таъминлаган давлат арбоби эди. У етти йиллик (1399-1404) ҳарбий юришдан қайтиб келгач, бозор майдонида мансабини суиистеъмол қилган бир вазирни, молини ортиқ нархда сотган бер неча косибни ҳамманинг олдида тергаб-текшириб жазога буюргани маълум. Бу воқеани ўз кўзи билан кўрган Клавихо бу ҳақда қуйидагиларни ҳикоя қилади:

«Подшоҳ Ёўлиб, ўзининг машҳур вазирларидан бирини жазога тортди. Темурбек етти йиллик юришга кетаётиб уни давлат тепасига қўйиб кетган эди. Темурбек йўқ пайтида ўша вазир, айтишларича, ўз мансабини сунистеъмом қилган... Темурбек баъзи дўкондорларни, гўштни қиммат баҳода сотган қассобни, молини ортиқ баҳода сотган махсидўзларни, этикдўзларни ҳам жазога буюрган».

Клавихонинг «Кундаликлари»да, умуман Амир Темур салтанати, хусусан Самарқанд осори атиқалари ва бозорлари, у ерга кўп мамлакатлардан олиб келинган моллар ҳақида ҳам ўта қимматли маълумотлар келтиради.

Клавихонинг асари бир неча бор испан тилида нашр этилган, бир неча европа тилларида, икки марта рус тилида, охириги марта 1990 йили И.С.Мирокова таржимасида чоп этилган. 1881 йилги К.И.Срезневский таржимаси асосида китобни Очил Тоғаев ўзбек тилига таржима қилган. Энг муҳим қисмларини И.С.Мирокова таржимасидан О. Бўриев таржима қилиб чоп этди.

18.2.6. И.Д.Хохлов элчилиги ҳужжатлари

Иван Данилович Хохлов XVII асрда ўтган истеъдодли рус дипломатидир. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганган йирик рус шарқшунос олими Н.И.Веселовский (1848-1918) келтирган маълумотларга кўра¹¹³, И.Д.Хохлов асли қозонлик бўлиб, аслзода (боярин) оиласида дунёга келган. Унинг ҳақидаги дастлабки маълумот XVI асрнинг 90- йилларига тегишли. И.Д.Хохлов ўша вақтда оғаси Василий билан бирга, давлат хизматида бўлган ва Қозондаги ўқчилар қисмига бош бўлиб турган. 1600 йили юртига қайтиб кетаётган Эрон элчиси Пирқулибекни Қозондан Саратовгача (шаҳарга 1590 йили асос солинган) кузатиб қўйган.

1606 йили И.Д.Хохлов оғаси Василий ҳамда воевода Головин билан биргаликда Терекка, унинг халқини янги подшоҳ Василий Иванович Шуйский (1606-1610)га қасамёд қилдириш учун юборилади. Лекин, терекликлар янги рус подшоҳини тан олмайдилар, И.Д.Хохловни бўлса қаттиқ дўппослаб, қамаб қўйдилар. Маълум вақт ўтиб терекликлар И.Д.Хохловни соқчи қўшиб Астраханга жўнатиб юбордилар. Шу тариқа у Астраханда етти йил, 1613 йилгача қамоқда ўтирди. 1617 йили Астраханда ҳокимият атаман И.В.Заруцкий қўлига ўтди ва у И.Д.Хохловни озод қилиб, Эронга шоҳ Аббос I (1587-1629/30) ҳузурига элчи қилиб юборди. Атаман Заруцкий шоҳдан пул, озиқ-овқат ва аскар билан ёрдам беришини сўради ва Москвани эгаллагандан кейин Астраханни унга инъом қилажagini билдирди. Шоҳ Аббос I бошда бунга кўнди ва атаманга 12 туман нақд пул ва катта

¹¹³ Веселовский Н.И. Иван Данилович Хохлов (русский посланник в Персии и Гухаре в XVII веке) ЖМНП, ч. 273. М.: 1891. -- С. 48-72.

миқдорда озиқ-овқат юборишини ваъда қилди. Лекин, кейинча ўз элчиси хожа Муртазодан атаман Заруцкий исёни барбод бўлгани ва тож-тахт Михаил Фёдорович қўлига ўтганини, Эронга Россиядан Алексей Бухарин ва Михаил Тиханов бошлиқ янги элчилар келгани ҳақидаги хабарни эшитгандан кейин, фикридан қайтди. Шоҳ Россия элчиларини катта совға-саломлар билан қайтариб юборди. Ўшанда И.Д.Хохловга ҳам кетипга ижозат берди. Лекин, Владимирга етганларида подшоҳнинг амри билан уни тутиб қолдилар. 1615 йилнинг июль ойида, Астраханда Заруцкий исёни бартараф қилингандан кейин, И.Д.Хохловнинг гувоҳидан кечдилар ва уни қўйиб юбордилар. И.Д.Хохловнинг тақдири 1620 йилгача қандай бўлгани бизга маълум эмас.

Эҳтимол, шу давр ичида у Қозон ҳокими (воеводаси)нинг хизматида бўлган.

1620-1622 йиллари у подшоҳнинг фармони билан Марказий Осиёда, Бухоро ва Хива хонликларида бўлди. 1622 йил 12 декабр куни Россияга қайтгандан кейин И.Д.Хохлов бирмунча вақт Москвада истиқомат қилди, 1623 йилнинг бошларида унга Қозонга қайтишига ижозат берилди ҳамда воевода Одоевскийнинг хизматида бўлди. Уни 1624 йилнинг 8 декабрида яна Москвага чақириб олдилар ва Бухоро ва Хива хонликлари ҳақидаги маълумотларни тартибга солиш ҳақида топшириқ олди.

И.Д.Хохловнинг ҳаётига оид сўнгги маълумот 1629 йилга тегишли. Ўша йили Эрон элчиси Муҳаммад Силибек ва Эроннинг савдо карвонини Қозондан Москвагача ва Москвадан Қозонгача кузатиб қўйган.

И.Д.Хохловдан икки муҳим ҳужжат: подшоҳнинг махсус топшириғи (наказ) ва И.Д.Хохловнинг Бухоро ва Хива хонликларининг аҳволи ҳақида подшоҳга ёзган ахбороти (Статейный список) қолган.

Биринчи ҳужжатда элчилик зиммасига юклатилган вазифалар ҳақида сўз боради. Унинг вазифаси, энг аввало, ҳар икки хонлик ҳукмдорларини Россия билан дўстлашиш, савдо ва борди-келди алоқаларини ўрнатишга кўндириш, хонларни Россия қудратли давлат эканлиги ва унинг бошқа нуфузли мамлакатлар билан яхши муносабатда эканлигига ишонтириш, хонликлардаги рус асирларини озод қилиш, ҳар иккала хонлик ўртасидаги мавжуд муносабатлар, хонликларнинг Эрон, Туркия ва Грузия билан муносабатлар қандай эканлигини аниқлаш, табиий бойликлари ва ҳарбий қудратини аниқлашдан иборат бўлган.

И.Д.Хохловнинг Элчилар маҳкамаси (Посолский приказ)га ёзган ахбороти (Статейный список)га қараганда, у ўзига юклатилган вазифанинг катта қисмини бажарган.

Масалан, Имомқулихон ўз ихтиёридаги 23 рус асирини озод қилган. Бой-бадавлат киши, амир ва савдогарлар қўлидаги асирлар хусусида Имо-

мқулихон элчига «уларни қидиришга ҳозирча фурсат йўқ, хизматкори (Тошкент ҳокими Турсунхон) исёнини бостиргандан кейин император жаноби олийларининг бу илтимосини бажарамиз ва тошганларимизни ўзимиз юборамиз», деб ваъда берган.

Ҳар икки хонликдаги ички вазият ҳақида ҳам Россия элчиси кўп маълумотлар тўплашга муваффақ бўлган. Элчининг ахборотида, масалан, қуйидагиларни ўқиймиз: «... (биз Бухорода бўлган пайтда) Бухоро хони билан Тошкент ҳокими ўртасида уруш бораётган эди. Хон унга қарши ўзининг катта амири Надр девонбегини 40 минг аскар билан жўнатди. Шулардан 10 минг навқарини Тошкент ҳокими урушда ҳалок қилди. Шундан кейин Имомқулихоннинг шаҳзодалари бориб Турсун султоннинг йигитларини мағлубиятга учратдилар. Икки ўртадаги уруш ҳали бир ёқлик бўлгани йўқ...»

Имомқулихон Россия элчиси келиб-кетган вақт ичида ўзаро урушлар ва исёнлар туфайли Балх билан Самарқандда турди. Шу вақт ичида элчини икки марта бориб кўрди. Имарта, Бухорога келгандан ўн кун кейин, Имарта юртига қайтиб кетиши, яъни 1622 йил 3 август олдидан. И.Д.Хохловнинг ахборотида ўқиймиз: «Хон ўша вақтларда Самарқандда эмас эди. Иниси Надр ҳузурига қочиб бориб турган эди.» Имомқулихон Самарқандга И.Д.Хохлов Бухорога келгандан бир ҳафта ўтгандан кейин, қайтиб келди. Лекин, қаттиқ оғриб қолди. Рус элчиси билан музокарани Надр девонбеги олиб борди. Музокараларда кўтарилган асосий масала қалмоқлар, нўғайлар, шунингдек рус асирларини озод қилиш масаласи бўлди. Рус асирлари хусусида Надр девонбеги элчига бундай жавоб берди: «Имомқулихон сизга қуйидагиларни айтишимни буюрди. Бошқаларини иншоаллоҳ, Турсун султон билан уруш тутагандан кейин қидиртириб топади ва юртига жўнатиб юборади. Сизнинг подшоҳингиз ҳам шу тарзда иш тутиб, қўлидаги Имомқулихоннинг одамларини бўшатиб юборсин».

Бухоро ва Хива хонликларининг ички аҳволи ҳақида ҳам И.Д.Хохлов муҳим маълумотлар тўплаган. Унинг маълумотларидан маълум бўлишича, мамлакат ўзаро урушлар исканжасида қолган Балх, Тошкент ва Самарқанд устида турган ноиблар марказий ҳукуматга бўйсунитдан бош тортиб, ўзларини мустақил тутаётганликлари натижасида Бухоро ҳукумати кучсизланиб қолган.

Хива хонлигида ҳам айнан шундай вазият ҳукм сураб эди. Бу ерда Араб Муҳаммадхон (1602-1623) билан унинг ўғиллари Аванеш ва Ильборс ўртасида тож-тахт учун кураш борарди. И.Д.Хохловнинг Элчилар маҳкамасига ёзган ахборотида ўқиймиз: «Урганч заминида исён бошланган. Арабхоннинг ўғиллари Аванеш ва Ильборс (отасини) тутиб олиб кўзига мил тортганлар. Арабхоннинг бошқа ўғиллари: Абулғози билан Шариф

Султон Бухоро хони ҳузурига қочиб кетганлар».

Россия элчиси Хива хонлиги ҳудудларига Ёйиқ (Ўрол) казаклари ва қалмоқларнинг тез-тез қилиб турган талончилик хуружлари ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Бу ҳақда И.Д.Хохловнинг маълумотномасида мана буларни ўқиймиз: «Иван Боватда (Боғотда) тутқинда турган пайтда Урганчга қарашли кўчманчи халқ устига босқинлар рус казаклари Тренка Усь ва унинг одамлари бостириб кириб, туркманларни талон-тарож қилдилар, кўп одамларни ўлдирдилар, кўшларини асир олиб кетдилар...Урганч ерларига қалмоқлар ҳам кўп бор бостириб кириб, кўшларини ўлдирган».

Россия элчиси хабарномасида Бухоро, Хива шаҳар ва қишлоқларининг умумий аҳволи ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилади. Улар элчи келган пайтда анча харобаликка юз тутиб қолган эди. Элчининг сўзларига қараганда, бунга тинимсиз ўзаро урушлар, тожу тахт учун кураш ва қозоқ, қалмоқ ва ёйиқ казакларининг тез-тез қилиб турган хуружлари сабаб бўлган. Маълумотномада божхона тўловлари ҳақи И.Д.Хохловда қимматли маълумотлар учратамиз. Божхона ҳақи, биринчидан, мамлакатдан мамлакатга ўтгандагина эмас, балки бир мамлакатнинг ўзида бир вилоятдан Ивилоятга ўтганда ҳам олинган. Иккинчидан, у нақд пул билан ҳам, мол билан ҳам тўланган. Масалан, ҳар бир юкдан 33 парча мато ҳажмида бож олинган.

Шунингдек, И.Д.Хохлов Бухоро ва Хива хонликларининг Ҳиндистон ва Эрон билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам айрим маълумотлар тўплаган. Масалан, унинг хабарномасида бундай гап бор: «Имомқулихоннинг, Балх хони Надр Муҳаммаднинг қизилбошлар подшоҳи шоҳ Аббос билан алоқаси ёмон. Улар (бир-бирлари билан) уруш ҳолатидадилар. Ҳозирги пайтда улар орасида уруш бўлаётгани йўқ. Тинчлик ҳам ўрнатилмаган. Урушнинг йўқлиги сабаб, шоҳ билан Ҳиндистон ўртасида (Қандаҳор учун) уруш бормоқда». Бухоро ва Балх хонлари билан Ҳиндистон ўртасида ҳам муносабатлар айнан шу вақтда яхши бўлмаган. Бунинг сабабини Россия элчиси бундай шарҳлайди: «Бухоро хони Имомқулихон Ҳиндистон подшосига лочин юборган эди. Балх хони Надр Муҳаммадхон бўлса, уни (Бухоро элчисидан) тортиб олди. Шу сабабдан Ҳиндистон подшоҳи у билан савдо алоқаларини узди, савдогарларни Балх билан Бухорога юбормай қўйди, Бухоро савдогарларига Ҳиндистон молларини олиб кетишни ман қилди...»

И.Д.Хохловнинг гувоҳлик беришича, Хива хонлиги билан Эрон ўртасидаги муносабатлар ҳам ўша пайтларда яхши бўлмаган. У, масалан, ёзади: «Урганчликлар шоҳ Аббос билан яхши муносабатда эмаслар. Иван (Хоразмда турган) хонзода Ильбарс қизилбошларга қарашли Обивардга ҳужум

қилган, обивардликларнинг отлари ва туяларини тортиб олган. Шунингдек, 100 одамини асир қилиб ҳайдаб кетган...»

18.2.7. Ака-ука Пазухинлар элчилиги тўғрисида манбалар

Ака-ука Пазухинлар Марказий Осиё хонликларининг умумий аҳволи, хонликларга, Эрон ва Ҳиндистонга Астрахан орқали олиб борадиган қарвон йўли ҳақида кенг маълумот жамлаганлар.

Ака-ука Пазухинлар келиб чиқиши аслзода (дворян) авлоди. Катта Пазухин – Борис Андреевич Пазухин 1667-1673 йилларда столник мансабида давлат хизматида бўлган ва иниси Семён Иванович билан биргаликда 1669-1671 йилларда Бухоро, Балх ва Урганчга юборилган Россия элчилигига бошчилик қилган. Орадан саккиз йил ўтгач, 1679 йили Қримга элчи қилиб юборилган. Йўлда исёнчи рус казакларининг ҳужумига дучор бўлган ва олишув пайтида ўлдирилган.

Ака-ука Пазухинлар (элчилик таркибида 10 киши бўлган) Бухорога Ёйиқ-қалмоқ улуси ва Хива орқали борганлар, қайтишда эса Эрон-Шемаха ва Боку орқали қайтишган.

Элчилар Бухоро ва Хивада ҳаммаси бўлиб икки ярим йил турганлар.

Подшоҳ ва элчилик маҳкамаси тарафидан берилган ҳужжатлардан маълум бўлишича, ака-ука Пазухинлар элчилиги олдига қуйидаги вазифалар қўйилган:

1) Ҳар икки давлат: Россия ва Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги дўстлик ва савдо алоқаларини мустаҳкамлаш. Подшоҳ Алексей Махайлович (1645-1676)нинг Бухоро хони Абдулазизхон (1645-1680) номига йўллаган мактубида ўқиймиз: «...Биз ота-боболаримизнинг (ипшларини) ўзаро дўстлик ва иззат-ҳурматда бўлиш, борди-келди алоқаларини давом эттириш ҳақидаги кўрсатмаларини эса тутиб, Сизнинг савдогарларингизга бизнинг мамлакатимизга, бизнинг савдогарларимиз Сизнинг мамлакатингизга бемалол бориб келишларини яхшилайдик».

2) Бухоро, Балх ва Хива хонликларида сақланиб турган рус асирларини озод қилишга ҳаракат қилиш. Элчилик маҳкамаси (Посолский приказ) берган йўриқнома (Наказ)да бундай дейилади: «Бухоро, Балх ва Урганчга қарашли ерларда сақланаётган рус асирлари (барча чоралар билан) озод қилинсин. Шунинг ҳам айтиш керакки, элчиликка «Подшоҳ олий ҳазратларига тегишли кишиларни, аслзода (дворян ва бояр)ларнинг болаларини қидириб топиб озод қилишга» алоҳида эътибор бериш топширилди.

3) Ўрта Осиё хонликларининг ички ва халқаро аҳволини, улардан қайсыларига суяниш мумкинлигини аниқлаш. Хусусан, Элчилик маҳкамасининг йўриқномасида (Наказида) мана бундай гаплар бор: «(Хонликлар-

дан) қайсиниси кучлироқ ва ишончлироқ бўлса, ўшаниси билан алоқа ўрнатиш лозим. Борис ва унинг ҳамроҳлари Бухоро, Балх ва Урганчда бўлганларида уларнинг хонлари ҳозирги пайтда Туркия султони, Эрон шоҳлари ва Грузия билан қандай муносабатда эканлигини, кимлар билан алоқаси йўқлигини, шу кунларда Хоразм тахтида ким ўтирганини ҳар қандай йўл билан аниқласинлар. Бухоро, Балх ва Урганч хонларининг хазинаси бойми, аскарлари кучлими, шуларни ҳам аниқласинлар».

Москва ҳукумати ака-ука Пазухинларга ҳам Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган қулай йўлни аниқлаш вазифасини юклаган эди. Улар бу вазифани бажариш учун таржимонлар Никита Медведев ва Семён Измайловларни Балхга жўнатдилар. Улардан фақат Никита Медведев Пазухинлар ҳузурига қайтиб келди ва Балхдан Ҳиндистон пойтахти Шоҳжаҳонободга олиб борадиган йўл ҳақида маълумот келтирди. У бундай деб ёзган: «Ҳиндистонга олиб борадиган йўл Балхдан аҳоли яшаб турган қишлоқлар орақали ўтади. Йўлда ҳеч қандай одобсизлик, талон-тарож ва бож олиш деган нарсалар йўқ». Таржимон Шоҳжаҳонободга йўл Хинжон, Парвон, Кобул, Пешовар орқали ўтишини айтган. Яна у ёзган: «Хинжон билан Парвон ораларида Ҳинд тоғлари (Ҳиндикуш) ётади. Тўғри йўлдан, тоғ орқали борилганда масофа олти кунлик, тоғни айланиб борилганда – тўрт ҳафталик йўл». Итаржимон Семён Измайлов Кобулда қолган эди.

Ака-ука Пазухинларнинг маълумотномасида Ўрта Осиё хонлиқларининг иқтисодий аҳволи ҳақида қуйидагилар келтирилади. Заминининг бойлигига қарамай, ғалла кам етиштирилиши ва шу сабабдан ғалла танқислиги мавжудлиги айтилади: «Бухоро, Балх ва Хивада ғалла кам экилади. Ғалласи йил сайин камайиб бораётир». Шунинг билан бир қаторда, хонлиқларда пилла етиштириш яхши йўлга қўйилгани ва ипакни ҳатто Туркия орқали Германияга олиб бориб сотилаётганини маълум қилади. Чунки, элчиликка Осиё ипаги савдосини Россияга буриб юбориш хусусида махсус топшириқ берилган эди. Хусусан, «Йўриқнома»да бу тўғрисида «Бухоро ва бошқа шаҳарларида ҳам ипак етиштирилади. Уни Эрон ва Туркия орқали Германияга элиб сотадилар, Астрахан ва Москвага эса олиб бормайдилар». Шу сабабдан ака-ука Пазухинларга ҳам ипак ишлаб чиқарувчилар ва бу маҳсулот билан савдо қилувчиларни қандай бўлмасин, «махсулотни Астрахан ва Москвага олиб боришга кўндирсин», дейилган.

Хонлиқлардаги иқтисодий аҳвол хусусида берилган ахборотлар ичидан мана бу маълумот ҳам ўта муҳимдир: «Хоннинг хазинаси ғариб, чунки ҳамма қишлоқлардан ундириладиган хирож ҳарбий ва мансабдорларга маоши учун (танҳо) тақсимлаб берилган». Бошқа сўз билан айтганда, солиқлардан келадиган даромад камайиб кетган.

Ака-ука Пазухинлар Ўрта Осиё хонлиқларидаги мавжуд ҳарбий-сиё-

сий аҳвол ҳақида ҳам муҳим маълумотларни тўплаганлар. Элчилик маҳкамасига (Посолский приказга) берилган ахборотдан маълум бўлишича, Бухоро билан Балх хонлари ўртасидаги зиддиятлар ниҳоятда кучайиб кетган. Элчилар келган 1669 йили Балх хони Субҳонқулихон Бухорога итоат этмай қўйган ва мамлакатнинг мустақиллигини эълон қилган эди. Натижада икки ўртада уруш хавфи туғилди. Субҳонқулихон дарёнинг сўл қирғоғида катта қўшин тўплади. Абдулазизхон ҳам шундай қилди. Амурдарёнинг ўнг соҳилига қўшин юборди ва хон ўрдасини Бухородан Қаршига кўчиртирди. Балх хонига қарши Хива хони билан иттифоқ тузди. Анушахон (тахм. 1663-1687 йй.) 1670 йили катта қўшин билан Балх остонасида пайдо бўлди ва Балхга қарашли барча қишлоқларни талон-тарож қилди. Ўшанда Абдулазизхон ҳам, Субҳонқулихон ҳам қўшин билан дарё ёқасида бир ярим йилдан ортиқ турдилар, лекин дарёдан ўтишга ботина олмадилар.

Ахборотда (Статейный список) Ўрта Осиё хонликларининг, хусусан, Бухоро хонлигининг, маъмурий ва давлат тузилиши ҳақида ҳам диққатга сазовор маълумотлар келтирилган. Унда, хусусан, юқори мансабда турган амалдорлар, масалан оталиқ, девонбеги, меҳтар, парвоначи, додхоҳ, ясовул, баковул, тўпчибоши, доруға ва уларнинг вазифалари ва мавқеи ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Масалан, доруға билан меҳтарга элчиларни зарур озиқ-овқат, от-улов, ем-хашак билан таъминлаш вазифаси юклатилган. Девонбеги «оталиқдан кейин турган ва элчиларни, улар ўзи билан олиб келган мактублар (ва совға-саломларни) қабул қилган», «тўпчибошилар эса замбараклар ва пиёда аскарларга бошчилик қилган».

Ахборотномада ўзбек хонлари саройида амалда бўлган қабул маросимлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилади. Унда, хусусан, бундай дейилади: «(Арк) дарвозаси олдида Борис ва унинг ҳамроҳларини Малайбек (тўпчибоши) кутиб олди. Борис ва унинг ҳамроҳлари (тўпчибоши олиб келган) отларга миндилар. Подшоҳ қасрига етганда уларни отдан туширдилар, чунки подшоҳ қасрига отлик кириш манъ этилган. Бориснинг ўнг тарафига Бухоронинг атоқли зотлари, хон авлодидан бўлган шаҳзода ва хоннинг яқин мулозимлари, чап тарафда, катта амир (бойрин) хоннинг яқин мулозимлари ва бошқа лавозимдаги мансабдорлар, (умуман) 100 дан ортиқ киши жой олдилар... Абдулазизхоннинг ўнг тарафидан хожа, руҳоний ва уламолар ўрин олдилар. Хоннинг олдида унинг қиличи, ўқ-ёйи ва қалқони қўйилган эди. Унинг орқасида 12 нафар найза ва қилич кўтарган уй хизматкорлари турган эди. Хоннинг олд тарафида 200дан ортиқ ясовул (ва қўриқчилар) тик турар эдилар...»

Ака-ука Пазухинларга берилган яна бир муҳим топшириқ - Ўрта Осиё

хонликларида тутқинликда бўлган рус асирларини аниқлаш ва уларни озод қилишдан иборат эди. Пазухинлар бу масалада ҳам баъзи ишларни амалга оширдилар, хусусан Бухоро, Балх ва Хива хонларининг шахсий хўжаликларида 3000 дан ортиқ рус асири меҳнат қилаётганини аниқладилар. Шундан 22 нафарини 685 сўм олтин ҳисобида тўлаб озод қилишга муваффақ бўлдилар.

Ахборотномада кўрсатилишича, Пазухинлар бадавлат кишиларнинг қўлидаги рус асирлари сонини аниқлай олмаганлар. Рус элчиси Элчилар маҳкамасига (посолский приказга) тақдим қилган «Хабарнома»да хусусан мана буларни ўқиймиз: «Бухоролик мансабдорлар қўлида, шаҳарда ва улусларда уларни аниқлаш мумкин бўлмади. Қишлоқлардан келиб турган одамларнинг сўзларига қараганда, улар кўп». Қулга айлантирилган рус асирлари асли Қозон, Уфа, Симбир уезидан ва Волга бўйи қишлоқларидан бўлганлар ва бошқирд ҳамда қалмоқ бошқинчилари уларни тутиб Астраханга олиб бориб, хиваликларга пуллаб турганлар. Ака-ука Пазухинларнинг мана бу гувоҳликлари ҳам диққатга моликдир: («бошқирд ва қалмоқ бошқинчиларидан» уларни) хиваликлар сотиб олар эканлар. Улар махсус рус товарлари учун Астраханда (рус юртларига), қалмоқ ва бошқирд улусларига борар, баъзи ҳолларда у ерларда рус асирларини кутиб анча вақт туриб қолардилар. Сўнг рус асирларини олиб, ўз юртларига ҳайдаб борардилар. Борис ва унинг ҳамроҳлари Хивага бораётганларида қалмоқ улусидан рус асирларини ҳайдаб келаётган хиваликларни учратдилар. (Хивага ҳайдаб келинаётган) асирларнинг сони 200, балки ундан ортиқроқ эди. Уларнинг ҳар бирини 40 ёки ундан сал ортиқроқ сўмга сотиб олардилар. Уларнинг кўпчилигини Эрон ва Ҳиндистонга олиб бориб сотар эдилар».

18.2.8. В.А. Даудов ва Муҳаммад Юсуф элчилиги тўғрисида манбалар

Василий Александрович Даудов асли форс (эронлик) бўлиб, 1653 йили Қозонда христианликни қабул қилган, Россия давлатининг хизматида кирган ҳам стольник ва воевода лавозимида хизмат қилган¹¹⁴. Муҳаммад Юсуф эса асли мусулмон (татар). У ҳам русларнинг хизматида бўлган.

Аввало шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, ҳар иккала элчи – В.А. Даудов ва М.Ю. Қосимов Бухорогача бирга боришган бўлсалар-да, элчилар маҳкамасидан алоҳида-алоҳида топшириқ олганга ўхшайдилар, чунки В.А. Даудов ва М.Ю. Қосимовга берилган йўриқнома (наказ) бизгача етиб келмаган. У 1800 йилгача Россия ташқи ишлар маҳкамасининг архивида сақланар эди. 1806 йили ўтказилган текшириш пайтида у турган жойидан

¹¹⁴ Автобиография В.А. Даудова/Русский архив, год 27, 1889. Кн.2. С.5-20.

топилмаган. Шу сабабдан В.А. Даудов ва М.Ю. Қосимов қандай вазифаларни адо этганликларини аниқ билмаймиз. Буни В.А. Даудовнинг элчилик маҳкамасидан олган йўриқномаси (наказ)дан тахминан билиб олиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Бухоро ва Хива хонликларининг Москва ҳукумати билан дипломатик алоқаларини ривожлантиришга хоҳиши борми-йўқми, шуни аниқлаш;

2. Хонликларда яшаб турган рус асирларини озод қилиш;

3. Икки давлат, Россия, Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги савдо ва элчилик қаровонларининг хавфсизлигини таъминлаш учун Каспий денгизининг кун чиқиш тарафиди, денгиз соҳилидаги Саратош тепалигида кемалар тўхтайдиган бандаргоҳ қуришга Хива хонининг розилигини олиш;

4. Амударёнинг боши ва ўзани, дарё соҳилида истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг машғулоти ва турмуш тарзи ҳақида маълумот тўплаш;

5. Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган йўллар, Ҳиндистон ҳукуматининг Россия билан савдо ва дипломатик алоқаларини ўрнатишга хоҳиши бор-йўқлигини М.Ю. Қосимовга берилган топшириқда аниқлаш.

Элчилик Бухоро ва Хивада, йўлга кетган вақтни қўшиб олганда, Бухорода 1675 йилнинг 15 майидан – 1676 йил 2 октябригача бўлган.

Элчилик Бухорога 1676 йил 20 январ куни келиб тушгандан кейин М.Ю. Қосимов ўз вазифасини адо этиш учун Ҳиндистонга жўнаб кетди.

Гарчи, В.А. Даудов ва М.Ю. Қосимов элчилигининг ҳисоботи («Статейный список») 1800 йилдан кейин йўқолган бўлса-да, тадқиқотчилар Н. Селифонтов, В.В. Бартольд ва А.Б. Панков асарларидан (Очерк служебной деятельности и домашней жизни стольника и воеводы XVIII столетия Василия Александровича Даудова. Летопись занятий Археографической комиссии, вып. 5, СПб.: 1871. С. 1–41; В.В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. Соч. Т. IX, -М.: 1977. С. 372; А.Б. Панков. К истории торговли Средней Азии с Россией в 1675-1725 г.г., -Ташкент: 1926) маълум бўлишича, Бухоро ва Хива хонлари Россия билан савдо-дипломатик муносабатларини ривожлантиришга тарафдор эканликларини билдирганлар ва шунга ҳаракат қилганлар. Тез орада Каспий денгизи соҳилида қараган бандаргоҳининг қуриб бириши ва Бухоро хони ўз хўжалигида хизмат қилиб турган рус асарларидан 38 тасини озод қилганлиги ҳам юқорида билдирилган фикрга далил бўла олади.

Хива хони Анушахон бир тарафдан туркманлар билан қалмоқлар ва қозоқларнинг тез-тез Хива ҳудудларига қилиб турган талончилик юришлари, Итарафдан Бухоро ва Хива ўртасидаги зиддиятлар натижасида Россиянинг иқтисодий ва ҳарбий ёрдамига муҳтож эди. В.А. Даудовга Бухородан қайтишида Хивада Анушахон оталиғи мана бу гапларни айтган: «Ану-

шахон Василийга Хива хони яқинда подшоҳ олий ҳазратлари улуг княз Алексей Михайлович дўстлик ва ҳамкорлик муносабатларини давом этиши ва ҳар икки томондан савдо қарвонлари борди-келди қилиб туриши (зарурлиги) ҳақида мактуб олдилар. (Ўз навбатида) Хива хони ҳам подшоҳ олий ҳазратлари улуг княз билан шундай алоқаларни аввалгидан ҳам зиёда бўлишини истадилар».

М.Ю.Қосимов элчилигига келсак, унга Бухородан Ҳиндистонга олиб борадиган йўллар ва Ҳиндистон подшоси Аврангзеб (1658-1707)нинг Россия билан дипломатик алоқаларни ўрнатишга майли борми-йўқми эканлигини аниқлаб келиш топширилган эди. Шунинг учун ҳам, у Бухорога келганидан кўп вақт ўтмай, Ҳиндистонга жўнаб кетди. М.Ю.Қосимов фақат Кобулгача борди. «Шоҳ (Аврангзеб) улуг подшоҳ билан дўстона алоқалар ўрнатишни истамагани» учун орқага қайтишга мажбур бўлди ва 1677 йили Москвага қайтиб келди.

18.2.9. Флорио Беневини элчилиги тўғрисида манбалар

Шарққа катта ҳарбий куч юбориш ва уни қурол воситаси билан эгаллаш ҳаракати Пётр I (1682-1725) давридан бошлаб кучайиб кетди. Пётр I Александр Бекович-Черкасскийни мукамал қуролланган 5000 аскар билан Хивага, уни Россия ҳомийлигига киритиш хусусида хон билан музокаралар олиб бориш учун юборди. Аслида бу шунчаки элчилик эмас, балки хонни чалғитиб, Хива хонлигини куч билан бўйсундиришга қаратилган ҳаракат эди. Лекин Пётр I мақсадига эриша олмади. Бекович-Черкасский экспедицияси муваффақиятсизликка учради. Шерғозихон (1715-1728 йй.) Россия подшосининг асл ниятини ўз вақтида пайқади ва А.Бекович-Черкасский экспедициясини даф қилди.

Шундан кейин Россия Хива ва Бухоро хонликларини бўйсундириш пайти келмаганлигини, уни осонликча бўйсундириш мумкин эмаслигини, уларни ҳали кўп ўрганиш зарурлигини англади.

Россия элчилик мақамасининг масъул ходими Флорио Беневини элчилиги шундай мақсад билан Ўрта Осиёга юборилди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Бухоро ва Хивада А.Бекович-Черкасский воқеасидан кейин Пётр I Ўрта Осиёга катта қўшин юборди, деган хавф-хатар турилган эди. Шунинг учун бўлса керак, Абулфайзхон 1717 йили Россияга элчи юбориб, у билан дўстона ва савдо-сотиқ алоқаларини ўрнатиш истагини билдирди.

Флорио Беневини учун тузилган ва 1718 йил 13 июль куни Пётр I тарафидан тасдиқланган қўлланмада элчига қуйидаги топшириқлар берилган:

1) Флорио Беневини Бухоро хони ҳузурига подшо ҳазратларининг элчиси сифатида боради. Шу ҳақда унинг қўлига подшо ҳазратларининг

Бухоро хони номига ёзилган мактуби топширилди. Элчи Петербургдан Москвага қайтиб бориши ҳамано Астраханга жўнаб кетади. Астрахандан Бухорогача Абулфайзхоннинг уни Астраханда кутиб турган элчиси билан бирга боради.

2) Флорио Беневини Абулфайзхоннинг элчисига йўлда ўзини танитмайди. Йўлда, айниқса Бухоро хонлиги ҳудудларидан ўтаётганда, ҳамма ерларни, хусусан бандаргоҳ, қалъа ва шаҳарларни диққат билан кўздан кечириб боради.

3) Хон билан учрашганда уни Эрон ва бошқа давлатларнинг элчилари қаторида зўр ҳурмат ва эҳтиром билан қабул қилинишига эришсин. Подшо ҳазрати олийлари у билан дўстлик ва савдо-сотиқ алоқаларини илгаридан ҳам зиёда бўлишини истаётганини хонга маълум қилсин.

4) Бухорода бўлганида, қандай бўлмасин, Бухоро хонлиги қалъалари, кўшини, отлиқ ва пиёда аскарларининг умумий сони, уларнинг қурол-аслаҳалари ва қанча замбараги борлигини, кўшинидаги умумий аҳвол, қалъаларнинг қўриқланишини билиб олсин.

5) Абулфайзхоннинг Эрон шоҳи ва Хива хонлари билан муносабати қай даражада эканлигини аниқласин. Хива хонига қарши ҳарбий иттифоқ тузиш таклиф этилсин.

6) Бухорода қандай товарлар ишлаб чиқарилади ва улар қаерларга олиб бориб сотилади? Бухорога денгиз ёки қуруқликдан қайси йўл билан бориш мумкин? Бухорода қайси рус товарларига эҳтиёж катта? Россия билан савдо-сотиқни кучайтириш мумкинми? Мана шу масалаларни аниқласин.

7) Амударёда олтин борми? Бухоро хонини қўриқлаш учун неча юз гвардиячи, ёки кўшин юборилса, хон бунга рози бўлади? Шуни ҳам аниқласин.

Ҳар иккила элчилик, Бухоро хонининг Россиядан ватанига қайтиб келётган элчиси ва Флорио Беневини 1721 йил 6 ноябрда Бухорога етиб олдилар. Флорио Беневини ва унинг ҳамроҳларини Бухорога 10 верст¹¹⁵ қолганда йўл устида Бухоро тўпчибошиси бошлиқ 50 кишидан иборат сарой мулозимлари кутиб олдилар.

Россия элчилиги Бухорода уч ярим йил, 1721 йил 6 ноябрдан то 1725 йил 8 апрелигача турди ва подшонинг юқоридagi топшириқлари бўйича қимматли маълумотлар тўплади. Уларнинг энг муҳимларини қуйида келтирилди.

Бухоро ва халқининг қурол-аслаҳалари ҳақида Флорио Беневинининг ўз ҳукуматига берган маълумотнома (реляция)сида шулар ёзилган: «(Қалъаси) ярим вайрон бўлган хандақ билан ўралган. Шаҳарда лойдан қурилган 15 минг ҳовли-жой мавжуд. Шаҳар марказида пишиқ гиштдан қурил-

¹¹⁵ Верст – масофа ўлчови, 1,6 км га тенг бўлган.

ган банд минорали хон саройи ва мадрасалар жойлашган.

Жуда кам ўзбекда милтиқ бор. Улар, асосан ўқ-ёй ва найза билан қуролланган. Шаҳарда ҳаммаси бўлиб 15 нафар замбарак бор. Лекин, уларнинг фақат биттасидан байрам кунларида отиш мумкин».

Маълумотномада Бухородаги рус асирлари ҳақида ҳам маълумот бор. «Бухорода, -деб айтилади бу ҳужжатда, -хон ва бошқа ўзбеклар қўлида 250 га яқин асир бор...Уларнинг умумий сони 1000 га етади. Айтишларича, уларнинг сони Бухоро хонлигида 2000, Хива билан Оролда 1500 га етади».

Мамлакатнинг ер ости ва ер усти бойликлари ҳақида турли вақтларда жўнатилган маълумотномаларда (Флорио Беневини Бухорода тўплаган маълумотларини қўлда сақлашдан қўриқиб одамлари орқали Москва ва Петербургга жўнатиб турган) қуйидагиларни ўқиймиз:

«Амударёнинг бош қисмида олтин йўқ. Лекин, унга Кўкча дарёси келиб қўшилган жойда қумлоқ ерларда олтин бор, чунки Кўкча дарёси олтин ва бошқа рудаларга бой тоғлардан бошланади. Кўкчанинг бошланғич қисмида, хусусан ёз фаслида маҳаллий аҳоли катта-катта олтин парчаларини топиб оладилар».

«Бадахшондан ташқари, олтин, кумуш, аччиқтош, қўрошин, олий навли темир конлари Самарқанд ва Бухорода ҳам бор».

«(Юқориди) тилга олинган Сирдарёда олтин топса бўлади. Лекин, Андижон ва Марғилонда кўпроқ. Бошқа ерлардагилар ҳақида чопаримиз (Николай Минер) аниқ қилиб айтиб беради. Сирдарё соҳилларида қумдан топилган олтин парчасини ундан бериб юбормоқдаман».

«Ўша дарёда (Сирдарёда) олтин бор. (Теварак-атрофдаги) тоғларда, хусусан Кошғарда, Марғилонда, Андижонда ва Тошкентда ҳам бор. Ҳар қолда биз шундай деб эшитдик».

Ф. Беневинининг мана бу маълумоти ҳам муҳим: «Бадахшон тоғларидаги олтин, лаъл ва заҳар мўҳра конларининг барчаси маҳаллий бекларнинг қўлида».

Ф. Беневини Бухоронинг XVIII асрнинг I чорагидаги ички ва халқаро аҳволи ҳақида ўта муҳим маълумотлар тўплаган. Унинг ўз ҳукуматига юборган маълумотнома (реляция)сида бу ҳақда мана буларни ўқиш мумкин:

«Уни (камердинер Н. Минерни) савдогар қиёфасида, мол билан, Балх ва Бадахшонга жўнатган эдим. Ва улардан ўтиб Лоҳургача боришни буюрган эдим. Лекин, йўлда талончилар кўплигидан Балхдан орқага қайтди».

«Ўша Бадахшон ва Балх мамлакатлари мустақил бўлиб олганлар. У ёки бу хоннинг қўли остида. Лекин, хонларини тез-тез алмаштириб турадилар».

«...Бекларнинг ўзбошимчалиги туфайли бутун мамлакат исён ва турёнлар исканжасида қолган».

«Хусусан, пойтахт шаҳар тўс-тўпалон ва исёнлар дастидан оғир аҳвол-

да қолган. Айниқса, Иброҳимбий кенас исёни туфайли Абулфайзхон шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлган, сўнг ўгли билан бирлашиб, Бухоро ва унинг атрофини талон-торож қилиб катта зарар етказди». «Шаҳар озиқ-овқат ва ем-хашак хусусида шу қадар ғариб бўлиб қолдики, оддий халқ тирикчилик деб ўз болаларини сотди, кўп одам ўлиб кетди, мол-қўйи ва от-туялари қирилиб кетди».

Бухоро хонлигидаги тарқоқлик XVIII асрнинг бошларида шу даражада кучайган эдики, масалан, Фарғона водийси ва Самарқанд Бухородан ажралиб чиқиб, Қўқон хонлиги (1709-1876 йй.) ва Ражабхон бошлиқ Самарқанд беклиги ташкил топди. Хусусан, Самарқанд беклигининг ташкил топиши ҳақида Ф.Беневинининг 1723 йил 4 март куни юборган махфий ахборотида бундай дейилган: «...собиқ (Бухоро) оталиғи Иброҳимбий Самарқанд устига юрди ва уни эгаллади. Шундан кейин бошқалар билан қўшилиб, хон авлодидан бўлган Шерғозихонни Ражабхон номи билан (Самарқанд) тахтига ўтқазди ва уни ўзига куёв қилиб олди. Ўзи эса оталиқ лавозимини эгаллади».

Бир фурсат вақт ўтиб, Ражабхон махфий тарзда Ф.Беневини билан алоқа боғлади. У рус элчисидан ҳақиқатан ҳам Россия А.Бекович-Черкасскийнинг қасдини олмоқ учун Хива устига юришга аҳд қилган-қилмаганлигини билмоқчи бўлди. Бу ҳақда Хиванинг ўзида ҳам гап-сўзлар юрар эди. 1723 йили Шерғозихоннинг ўзи қалмоқ хони Аюқдан «Руслар Саратовда аскар тўплаётгидилар ва балки 1724 йилнинг баҳорида Хива устига юрсалар керак», деган гапни эшитган эди. Шундан кейин, Шерғозихонни Орол ўзбеклари руслар Хива устига бошлаб келмасмикан, муқобил беклар уни тахтдан тушириб, салтанат тепасига Темур султонни ўтқизмасмикан, деган шубҳа босди.

XVIII асрнинг бошларида Бухоро билан Хива ўртасидаги муносабатлар бирмунча оғирлашган эди. Бунга, Инавбатда, Хива хонларининг Бухоро, Чоржўй ва ҳатто Самарқанд ҳудудларини талон-торож қилишлари асосий сабаб бўлди. 1721 йилга келиб икки ўртада уруш чиқиш ҳавфи яққол кўзга ташланиб қолди. Ф.Беневинининг 1721 йил 25 май куни Москвага йўллаган хабарида масалан, қуйидагиларни ўқиймиз: «Хива хони ҳақиқатан ҳам бухороликлар билан урушмоқчи. Шунга тайёргарлик кўрмоқда. Лекин, катта беклари бунга йўл бермай турибдилар. Улар, ҳатто Шерғозихонни тахтдан тушириб, 15 йилдан бери Бухоро хони ҳузурида кун кечираётган Мусахонни тахтга ўтқизмоқчи бўлмоқдалар. Шу ҳақда Хиванинг катта беклари Бухоро хони билан борди-келди қилиб турибдилар». Ф.Беневини Хиванинг ўзи ҳам нотинч бўлиб, икки йирик арбоб Шерғозихон билан Темур султон ўртасида ҳокимият учун кураш бораётгани ва Россия Темур султонни қўллаб-қувватласа, фойдали бўлишини айтди.

«Агар Шерғозихон йўқотилса, -деб ёзади Ф.Бенедини, -бу ерда тинчлик ўрнатилади, ҳамма йўллар очиқ бўлади».

Ф.Бенедини тўплаган маълумотлар Россия ҳукумати, унинг ташқи сиёсати учун келажақда қўл келиб қолди.

18.2.10. Митрополит Хрисанфнинг эсдаликлари

Хрисанф асли грек, венециялик аслзода дворянлардан, Афина яқинида жойлашган Янги Патор черковининг митрополити бўлиб хизмат қилган. Ҳақиқий исми шарифи Контарипи. 1724 йили муқаддас патриарх Самуел томонидан Истанбул атрофида жойлашган Хироти нисан черковига митрополит этиб тайинланган. Подшонинг таъйиқи оқибатида 1784 йили Истанбулга кетиб қолди. Кўп вақт ўтмай, Хрисанф Ливон орденига қарашли черковлар билан танишиш мақсадида Шом-Сурияга, у ердан Халаб-Алеппога борди. Ўша ерда инглиз савдогарлари билан танишиб қолади ва улар билан бирга Фрот-Евфрат дарёси билан Форс қўлтиғига борди ва у ерда кемага тушиб, Маскат орқали Ҳиндистоннинг Сураат бандаргоҳига келиб тушди. Сўнг Ҳиндистон, Кашмир, Кобул, Балх ва Самарқанд орқали Бухорога борди. Хрисанф Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида бўлди, бир йил Хивада турди.

Сўнг 1792 йили Аштархонга борди ва бир фурсат ўша ерда истиқомат қилди. Кенг маълумотли ва кузатувчан бу одам тез орада Астраҳанда кўпларнинг диққатини ўзига тортди. Аштархон епископи унинг ҳақида муқаддас синодга ахборот юборди. Сўнг Хрисанф Москвага чақиртирилади. Муқаддас Синод уни ҳар тарафлама текшириб кўриб ва кенг маълумотли одам эканлигига ишонч ҳосил қилгандан кейин, Хрисанфни Кавказ ўлкасига, уни батафсил ўрганиш учун юборди.

Сўнг, 1796 йилнинг бошида, Рязань, Тамбов ва Кавказ ўлкаларининг генерал-губернатори граф Гудвич подшоий олий ҳазратларининг амри билан Хрисанфни Петербургда, Невский монастирига митрополит Гаврил ҳузурига жўнатиб юборди.

Митрополит Хрисанфнинг бирдан пойтахтга чақирилиши, уни яхши билган шарқшунос В.В.Григорьевнинг фикрича, Россиянинг яқин орада Эронга бостириб кириш режалари билан боғлиқ бўлса керак. Рус ҳарбий экспедициясининг раҳбари Валериян Зубовга сайёҳнинг Эрон ва Ўрта Осиё ҳақидаги кенг билими керак бўлиб қолган. Орадан бир йил ўтгач, 1797 йили Хрисанф муқаддас Синоднинг фармони билан Екатеринбург епархиясига хизматга жўнатилди. 1798 йилнинг 20 январида Митрополит Хрисанф Феодосияга жўнаб кетди. Унинг кейинги ҳаёти ва фаолияти ҳақида бошқа маълумотга эга эмасмиз.

Митрополит Хрисанфнинг Ўрта Осиёга қилган саёҳати кундалиги бир

пайтлар рус ҳарбий экспедициясига бошчилик қилган граф Валериян Зубов қўлида бўлган. Кундалик, баъзи шаҳар ва вилоятлар ўртисдаги масофа, аҳолисининг умумий сони ҳақидаги ноаниқликларни ҳисобга олмаганда, катта қимматга эга. Унда мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи, халқининг турмуш шароити, эътиқоди ҳақида, шунингдек, Ўрта Осиёда истиқомат қилиб турган рус ва эронлик асирларнинг аҳволи ҳақидаги қисқа, лекин ўта муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

Масалан, Бухоро хонлигининг йирик шаҳарларидан Самарқанд, Бухоро ва Балх ҳамда Хоразмнинг XVII-XIX асрлардаги пойтахти Хива ҳақида Хрисанф мана буларни ёзади:

Самарқанд ҳақида: «Самарқанд шу кунларда деярли бўш қолган. Уни эгаллаб олган баҳайбат махлуқ самарқандлик ноиб (Ражабхон) уни илгаригидек обод қилиш учун қанчалик уринмасин, меҳнати зое кетди. Эшитишимча, унинг теварак атрофларидаги тоғларда конлар бор, табиати ёқимли...Теварак атрофида ҳам ўзбеклар истиқомат қиладилар».

Бухоро ҳақида: «Бухоро – тўқ шаҳар. Унда савдогарлар ва бошқа (бойбадавлат) одамлар кўп. У, асосан кумуш, олтин, марварид ва қимматбаҳо тошларга бой. Хон тез-тез Балх ва Машҳад устига талон-тарож юришлари уюштириб туради. Бухороликлар жон-жаҳд билан жанг қиладилар».

Балх ҳақида: «Балх вилояти ҳақида гапирмасам гуноҳи азим бўлади. Агар Бухоро ҳукмдорлари тез-тез ҳужум уюштириб, уни талон-тарож қилмаганларида у обод, қудратли ва бой вилоят бўлур эди. Нодиршоҳ вафот этгандан бери шу вақтгача афғон подшолари қўлида. Унинг қалъаси чор тарафдан (сув билан тўлдирилган хандақ билан ўралган) тепаликда жойлашган. Балх аталувчи катта қалъаси бор. Қалъа ҳозиргача мустақил. Аҳмадшоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмайди. Деворлари пишиқ гиштдан...»

Бухоро хонлигининг минерал бойликлари ҳақида Хрисанф қуйидаги маълумотларни келтиради: «Бухоро билан Балх ўртасида баланд бир тоғ бор. Унда қизил тусли мармар (парчалари)га ўхшаш тусдаги туз конлари мавжуд. Ўша вилоятда шундай тоғлар ҳам мавжудки, уларда ҳар турли маъдан конлари бор. Бу тоғларда ўзбекларнинг қўнғирот қавми истиқомат қилади. Бу тоғлар шимолда Самарқандгача, шарқда Бадахшонгача чўзилган.

Бухорода истиқомат қилиб турган асирлар ҳақида мана бу маълумот келтирилган: «Бухорода кўп рус асирлари бор, эронликлардан 6000га яқин асир бор. Улар хўжайинларига қарши кўзғолон кўтариш даражасига етишган».

Хива шаҳри ҳақида ўқиймиз: «Ерли аҳоли икки тоифадан: маҳаллий котликлар (Хрисанф уларни Кидитў деб атайди) ва бошқа ерлардан кўчиб

келган кўнғиротликлардан ташкил топган. Улар Котдан чиққан вазир ўлдирилгандан бери ўзаро ёвлашиб келадилар. Котликлар 5000 га яқин хонадондан иборат. Улар ўта кек сақловчи халқ. Котликларнинг тайёр қўшини йўқ. (Зарур бўлиб қолганда) келишиб одам ёллайдилар. Ойига кимга ўн сўм, кимга бир сўм берадилар. Айтишларича, хиваликларнинг ҳарбий кучи 20 000 кишини ташкил қилар эмиш. Лекин бу гап тўғри эмас, масалан, ўтган йили, мен ўша ерда эканлигимда Авазбий Иноқнинг¹¹⁶ топшириғи билан аҳолини ҳисоб-китоб қилганларида, мамлакатда ҳаммаси бўлиб 3000 хонадон борлиги аниқланган. Лекин, ҳукмдорга яхши кўриниш учун (қўшин сонини) 20 000 кишидан иборат деб айтадилар. Қўнғиротликлар жаҳлдор халқ. Бошлиқлари бой-бадавлат кишилар, оддий халқ эса қашшоқ... Хиваликларнинг кўпчилиги Астрахан ва Бухоро билан савдо-сотиқ олиб боради. Котликлар келгиндилар (кўнғиротликлар)дан қутилиш учун Россия билан иттифоқ тузишни хоҳлайдилар, лекин (русларнинг уруш очмоқчи бўлиб тургани ҳақида) тарқалган хабарнинг оқибатидан кўрқар эдилар. Мингқишлоқ туркманлари ҳам шуни истар эдилар, лекин қозоқлар хавфидан кўрқардилар». Бундай далил ва маълумотларни митрополит Хрисанфнинг хотиротларида кўп учратиш мумкин.

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Россия ҳукумати Ўрта Осиё хонликлари ва Қозоғистоннинг сиёсий, иқтисодий ва халқаро аҳолини, хусусан ўша мамлакатларга олиб борадиган йўللарни ўрганишда кенг маълумотли ва зеҳн-идрокли ҳарбийлардан ҳам кўпроқ фойдалана бошлади. Улар Россия ҳукуматига бу ҳақда ўта муҳим маълумотлар тўплаб бердилар. Ана шундай ҳарбий мутахассислардан айримлари ва улар тўплаган маълумотларга қисқача тўхталиб ўтамыз.

18.2.11. Филипп Назаровнинг эсдаликлари

Филипп Назаровнинг ҳаётига оид маълумотлар жуда кам, 1789 йили Омск шаҳрида Осиё билим юртини тугатиб, 1804 йили Тобольск губерниясидаги Иртиш чизигидаги Чарлаковск чегара постига таржимон бўлиб хизматта кирган. Ундан кейин хизмат юзасидан бошқа чегара пунктларига ҳам бориб ишлаган. Қўқонга жўнаб кетиши (1813) олдидан «Алоҳида Сибирь полки»да таржимон бўлиб хизмат қилган.

1813 йили Фарбий Сибирь генерал-губернатори Глазemannнинг махсус топшириғи билан Петербургдан юртига қайтишда йўлда, Петропавловск (Шимолий Қозоғистон)да ўлдирилган Қўқон хонининг элчиси билан боғлиқ жанжални тинчитиш учун Қўқонга юборилди. Шу билан бирга унинг хотира ёзувларидан маълум бўлишича, унга Қўқонга Сибирь орқали олиб бориладиган йўллар, йўл устидаги шаҳар ва қишлоқлар, хон-

¹¹⁶ Қўнғиротлар сулоласидан, ҳукмронлик йиллари аниқ эмас.

ликнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи, унинг мудофаа салоҳиятини кузатиш ҳам юклатилган.

Филипп Назаров Қўқонга сибирлик рус савдогарлари карвонига қўшилиб, 1813 йил 16 май куни жўнаб кетди. Карвон Қозоғистон чўллари ва Жанубий Қозоғистондаги Сузоқ ва Чимкат орқали Тошкентга, ундан 1813 йил октябрь охири бошларида Қўқонга кириб борди. У Қўқонда бир йил атрофида турди ва 1814 йилнинг август ойида, Қўқон хони Умархон (1810-1822)нинг элчиси билан бирга Петропавловск шаҳрига қайтиб кетди.

Филипп Назаров бир йил мобайнида хонлик пойтахти Қўқондан ташқари, Марғилон, Андижон, Наманган, Янгикўрғон ва Хўжанд шаҳарларида бўлди ва бу шаҳарлар, уларнинг халқи ҳамда машғулоти ҳақида қимматли маълумотлар тўплади.

Булардан айримларини намуна сифатида келтирамиз:

«Қўқон катта ва аҳолиси кўп шаҳар. Унда 400 га яқин масжид бор. Текисликда жойлашган, хон саройидан бошқа мустақкам бирон иморати йўқ. Теварак – атрофи обод қишлоқ, булоқларга мўл жилға ва экинзорлар билан ўралган. Замини тузли, кўчалари тор. Ерга кўпроқ пахта экилади. Уйлари гувала ва лойдан қурилган. Шаҳар ўртасида тошдан бунёд этилган учта бозор бор. Бозорларда савдо ҳафтасига икки марта бўлади. Хон саройи олдида арғумоқлари учун пишиқ фишдан қурилган катта отхона жойлашган.

Қўқон ва унга қарашли ерларда пахта етиштирадилар, ипак қурти боқилади. Етиштирилган пахта ва ипакдан мато тўқийдилар ва уни бухороликларга Россиядан келтирилган моллар эвазига, масалан, темирга, сусар териси, тўтиё, бўёқ, қозон, темир ва пўлатдан ясалган уй-рўзгор буюмлари ва бошқаларга алмашадилар».

Марғилон. Шаҳарнинг айланаси тахминан 300 верст. Ермозордан бошқа ҳеч қандай ҳарбий истеҳкоми йўқ. Унда 20 000 аскар туради. (Марғилондаги) уйлар ҳам лойдан қурилган, кўчалари тор, уйларининг деразаси йўқ... Бозорлари қатор расталардан иборат, ҳафтада белгиланган икки кун аҳоли келиб эртадан кечгача савдо-сотик қилади. Шаҳарда ҳар турли корхоналар кўп. Уларда Эронда ишлаб чиқарилган парчалар, баҳмал, шарқ газмоллари ишлаб чиқарилади ва Бухоро ва Кошғарга олиб бориб сотилади. Кошғардан эса чой, чинни идишлар, кумуш, хитой атласи, бўёқ ва бошқа зарур хитой моллари олиб келадилар... Шаҳарликлар тўқ ва осуда турмуш кечирадилар...

Бизларни Марғилондан бир кузатувчи билан кичик шаҳар Андижонга жўнатдилар... Андижон Кошғар билан чегарадош. Теварак-атрофи обод қишлоқ, мевазор боғлар билан ўралган. Аҳолиси ипак қурти боқиш, пах-

тадан ип-газлама ишлаб чиқариш ва деҳқончилик билан шуғулланади. Яқин атрофда кўчиб юрган қирғизлар билан савдо-сотиқ олиб борадилар. Андижонда ҳокимнинг уйдан бошқа бирон мустаҳкам кўрғон йўқ. У ерда 10 000 аскар туради.

Наманган. Андижонда икки кун туриб, у ердан Наманганга бордик. Йўлда Қўқон ҳокимига қарашли ва ариқлар билан ўралган (икки бетида) қамиш ўсиб турган жилғаларни кўрдик. Жилғаларда ов қилиш учун бу ерга ҳокимнинг ўзи, мулозимлари билан келиб туради.

Наманганнинг ҳам ҳокимнинг маҳкамасидан бошқа, мустаҳкам иморати йўқ. Шаҳарда 1 500 га яқин киши истиқомат қилади...Қороз ишлаб чиқарадиган корхоналари бор, тут дарахти кўп ўсади. Тут меваларини Қўқоннинг барча шаҳарларига олиб бориб сотадилар. Шунингдек, (теварак-атрофдаги) қирғизлар билан ҳам савдо-сотиқ олиб борадилар. Йўлда бир-бирларига туташ жуда кўп қишлоқларга дуч келдик. Янгиқўрғоннинг ҳам, ичига 200 аскар сиғадиган шаҳар бошлиғининг ҳовлисидан бошқа, бирон мудофаа иншоотини учратмадик.

Янгиқўрғонда бир неча кун тунаб, шаҳардан 10 верст нарида оқиб турган Сирдарёдан ўтдик ва тахминан 12 верст йўл босиб Қорақалпоқ деган жойга бориб тушдик. Халқи гилам ва жундан мато тўқир экан.

1814 йили Қўқонга қайтдик...

Қўқон ва унга қарашли бошқа шаҳарларда ҳукумат савдогарлар ўлчов ва тарозидан уриб қолмасликлари устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Қўқонда бўлганимда бир одамни матони газга солишда уриб қолгани учун яланғоч қилиб, қамчилаб шаҳар айлантирганини кўрдим. Қамчи зарбидан у тез-тез «мен газдан уриб қолдим», деб қичқириб борди. Қўқонликлар суд ишини ҳеч қандай ёзувсиз олиб борадилар. Икки киши гувоҳлик берса ва жиноятчи қасам ичса бас.

Ўғрилиқ қилгани учун қўлини кесадилар...»

Филипп Назаров ва унинг ҳамроҳлари Қўқон хонлигига қарашли Хўжанд шаҳрини ҳам бориб кўрганлар. Масалан, Хўжанд ҳақида унинг эсдаликларида куйидагиларни ўқиймиз: «Хўжанд ҳажм жиҳатдан Қўқондан кичик эмас. У Бухоро тарафдан баъзи ерлари нураб қолган девор билан, бошқа тарафдан Сирдарё билан ҳимояланган. Шаҳардан ариқ ва каналлар ўтказилган. Қўқондагига ўхшаш корхоналари ва хордиқ чиқарадиган ерлари кўп...»

Филипп Назаровнинг эсдаликлари «Филипп Назаров: Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» номи билан икки марта 1821 ва 1968 йиллари нашр этилган.

Россия ҳарбийлари Ўрта Осиё хонлиklarини ғарб тарафдан, Астрахан, Каспий ва Орол денгизи орқали ҳам тафтиш қилдилар. Н.Н.Муравьёв

(1819-1926), Г.И.Данилевский (1842-1843) ва А.Н.Бутаков (1848-1849) экспедициялари шундай мақсадларга хизмат қилган.

18.2.12. Николай Муравьевнинг Туркменистон билан Хивага саёҳати

Николай Муравьев (1794-1866) – маҳаллий ҳарбий мутахассис, 1812-1814 йиллари Россиянинг Эрон ва Туркияга қарши олиб борган урушларида иштирок этган, 1816-1828 йиллари Кавказ армиясида хизмат қилган. 1819-1820 йиллари рус армиясининг Кавказдаги бош қўмондони генерал Ермоловнинг топшириғи билан Боку - Каспий денгизи - Челекан орли - Қорақум орқали Хивага борган.

Н. Муравьев кузатувчан одам эди. Мазкур сафари ҳақида ёзиб қолдирган асарида («Путешествие в Туркмению и Хиву гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева». Ч.І-ІІ;-М.: 1822) Хива хонлиги ҳақида муҳим ҳарбий, иқтисодий, тарихий ва этнографик маълумотлар тўплаган.

Асарда Хива хонлигининг ҳудуди, йирик шаҳарлари, халқи ва унинг машғулоти ва мудофаа салоҳияти (ҳарбий қудрати) ҳақида диққатга сазовор маълумотлар келтирилади. Унда хусусан қуйидагиларни ўқиймиз:

«Хива хонлиги шимолда Орол денгизи ва унинг шимолида жойлашган чўл билан чегарадош. Чўлда қозоқлар истиқомат қиладилар. Шимоли-ғарбий тарафи чўл ва қумликлардан иборат. Бу ҳудудда туркманларнинг Така қавми истиқомат қилади.

Ғарбий тарафи 800 верста чўзилган саҳро бўлиб, у ерларда Каспий денгизи атрофидаги қавмлар истиқомат қиладилар».

Хива хонлигининг бешта катта шаҳари бор. Улар Хива, Янги Урганч, Шовот, Кот ва Гурлан.

«Хива – пойтахт шаҳар. Айтишларича, қадимда Хивақ деб аталган. Амударё ўз ўзанини ўзгартирмасдан аввал бунёд этилган»¹¹⁷. У катта шаҳар. Машҳур иморатлари мадраса, хон саройи ва ибодат қиладиган масжид бўлиб, масжид гумбази феруза рангли кошин билан қопланган. Хоннинг ҳовлиси кўп ҳам катта бўлмай, унда ҳам бир неча кичик масжид мавжуд. Уйлари лойдан қурилган, кўчалари тор. Шаҳарда бир неча кичик дўконлар ҳам бўлиб, (бозорида) ҳафтада икки марта олди-сотди бўлади. (Хивада) 3000 га яқин хонадон бўлиб, халқи 10 000 жон атрофида. Шаҳар хонликдаги бошқа шаҳарлар сингари, экинзорлар ва катта боғ-роғлар билан ўралган. Боғ ўртасида кичик-кичик қалъа ва уйлар жойлашган».

¹¹⁷ Бу воқеа Араб Муҳаммадхон (1602-1623 йй.) ва Абулғозихон (1643-1663 йй.) замонида содир бўлган. Хива эса 2500 йил муқаддам бунёд этилган.

«Янги Урганч – шу кунларда хонликнинг янги пойтахти, хон ноиби Қутли Мурод иноқнинг турар жойи. У Хивадан каттароқ, хонликнинг тамом савдо-сотиғи шу ерга тўпланган, аҳолисининг кўпчилигини сартлар¹¹⁶ ташкил қилади. Дўконлари кўп ва гавжум бўлган бу шаҳарда Шарқ мамлакатларида етиштириладиган ҳар хил қимматли матолар, зеб-зийнат молларини харид қилиш мумкин. Ҳафтада бир неча кун савдо-сотиқ бўлади. Янги Урганчликлар бошқа мамлакатларга ва хонликнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўз молларини олиб бориб, савдо-сотиқ қиладилар. Янги Урганч мустаҳкам девор билан ўралган.

«Шовот билан Кот бир қадар кичикдир. Биринчисида 2 000 га , иккинчисида 1 500 га яқин халқ яшайди. Ҳар иккала шаҳар ҳам мустаҳкам девор билан ўралган.

Хонликнинг бешинчи шаҳри Гурлан деб аталади. Унда тижорат аҳли кўп. Уйлари лойдан қурилган ва ғариб. Масжиддан бошқа яхши бинолари йўқ. Деворларнинг асоси тошдан. Уйлари лойдан бўлишига қарамай, пишиқ қилиб қурилган...

(Хоразмда) савдо-сотиқда шаҳардан қолишмайдиган катта қишлоқлар ҳам кўп. Бухоро йўлида жойлашган Ҳазорасп, Қипчоқ, Қўнғирот, Оқсарой, Хон қалъа, Мойжойғил ва бошқалар шулар жумласидандир.

Янги Урганч Кўҳна Урганч ўрнида эмас, ундан олисроқда, Хиванинг ғарбий тарафида, катта масофа улуғвор иморатларнинг вайроналари, пишиқ ришт ва тошдан ясалган буюмларнинг парчалари билан тўлиб-тошиб ётибди. Ўша жойларда ҳозир ҳам олтин топиш мумкин. Бу ҳол Амударёнинг эски ўзани бўйларида (қадимдан) шаҳар ва хонадонлар бўлганидан гувоҳлик беради. Шулардан Луазан қалъаси, Қизил қалъа, Шоҳсанам, Ўтин қалъа ва бошқаларнинг харобалари ҳозир ҳам кўзга ташланиб турибди. Хиванинг ғарбий тарафидаги чўлда сақланиб қолган уйлар ва наҳрларнинг излари қадимдан бу ерларда маданияти гуллаган Хива ёки Хоразм давлати бўлганидан дарак беради...

Хива хонлигида истиқомат қилган халқ кўпроқ ғалла етиштириш ва бордорчилик билан машғул. Уларнинг даромади, асосан ғалладандир. Ҳамма ерларда обод қишлоқлар, канал ва ариқларнинг бўйларида экинзорлар, узумзорлар ва серҳосил боғлар...

Уларнинг эгадари бой-бадавлат ва фаровон ҳаёт кечирадилар. Етиштирилган ғалла ва мева истеъмол талаби даражасидан ортиқроқ. Ғалла ва меванинг истеъмолдан ошиб қолган қисмини теварак-атрофда кўчиб юрган қабилаларга, қозоқлар ва туркманларга, Абулхон ва Мингқишлоқ халқига олиб бориб сотадилар.

---

¹¹⁶ Сартлар - ўтроқ савдогар халқ.

Хиваликлар кўпроқ буғдой экадилар ва ғалла уларнинг юртида яхши битади. Унинг катта қисми сотувга юборилади. (Хиваликлар) буғдойдан бошқа яна шоли экадилар, лекин кўзланган миқдорда ҳосил ололмайдилар, чунки шоли сувда ўсади, сув эса кам. Шунга қарамай, хиваликлар уни экадилар, чунки ундан тайёрланган таом ўта ширин бўлади...Лекин уни сотишга чиқармайдилар, ўзларига зўрға етади. Хонликда кунжут ҳам яхши ўсади. Ундан мой оладилар ва кўп қисмини қўшни юртларга олиб бориб сотадилар. Ҳаракат қилсалар, уни бундан ҳам кўпроқ миқдорда етиштириш мумкин. Кунжут мойи хонликда кўпроқ етиштирилади. Лекин, арпа билан каноп Хивада яхши ўсмайди. Шу сабабдан уни кам экадилар. Каноп мойи ўрнига кунжут мойини кўпроқ ишлатадилар...

От еми учун кўпроқ юлғун деб аталган ўт ишлатилади. Уруғи овқат учун ишлатилади, лекин уни кўп қайнатиш керак бўлади. Бу таом кўжа деб аталади...

Боғларида кўп миқдорда турли навли узум етиштирилади. Аҳоли уни қуришиб сотадилар. Биз уни кишмиш деб атаймиз. Уни узумнинг шундай аталган навидан тайёрлайдилар, унинг уруғи бўлмайди.

Хиванинг боғларида кўп миқдорда турли навли олма ҳам етиштирилади, олмурут, бодом, нок, гилос, олча, тут ва анор, шунингдек, бошқа мевалар етиштирилади.

Сабзавотдан Россияда ўсадиган қарам, шолғом ва картошкадан бошқа ҳам сабзавот етиштирилади. Пиёзи йирик бўлади.

Хиванинг қовуни ва тарвузи катта ва ширин бўлади.

Хива хонлигида бундан (ғаллачилик, боғдорчилик, полизчилик ва чорвачиликдан) ташқари, ҳунармандчилик билан ҳам шуғулланадилар. Улар ўзлари учун зарур бўлган кийимлардан ташқари, ўзлари ишлаб чиқарган ипак ва ип матолардан ва Бухородан сотиб олиб келинган матолардан кийим-кечак тикадилар. Улар тўқиган газмол чиройли ва нафис бўлмасада, пишиқлиги билан ажралиб туради. Корхоналар йўқлиги сабабли кийим-кечак билан ўзларини зўрға таъминлайдилар, бошқа юртларга мол чиқаролмайдилар. Хивалик туркманлар туя жунидан чодир, арқон, чиройли ва пишиқ гиламлар тўқийдилар. Хиваликлар (бундан ташқари) чиройли ипак белбоғлар ҳам тикадилар. Лекин, у ҳам, бошқа қўл маҳсулотлари сингари четга чиқарилмайди, Хиванинг ўзида қолади. Хиваликлар бой-бадавлат ва тўкин-сочин яшамайдилар, пуллари кам. Топгани кундалик тирикчилик ва хонга солиқ тўлашдан ортмайди.

Умуман олганда, хиваликлар ҳунармандчиликда кўп ҳам малакали эмаслар. Умуман, темир идиш ва буюмларни ясамайдилар, уларни рус асирлари ясайдилар. Гарчи мис ўша ердаги конлардан қазиб олинса-да, ундан буюмлар яшани билмайдилар. Мисдан ясалган идиш-товоқ ва

бошқа буюмларни Россиядан олиб келадилар. Ойна ҳақида эса ҳеч нарса билмайдилар, кўпчилик уни ҳатто кўрмаган ҳам. Шу сабадан Хивада ойна жуда кам ва қиммат».

Хива хонлигининг ҳарбий аҳволи ҳақида Николай Муравьёв мана бу маълумотларни келтиради:

«Муҳаммад Раҳимхон»¹¹⁹ салтанат курсисига ўлтургунга қадар қабиладар орасида авжига минган ўзаро уруш-талашлар ва ташқаридан қилинган босқинлар оқибатида халқ, (айниқса) бадавлат кишилар ўзини босқин ва талон-таровдан сақлаш учун уйларини мустаҳкамлаб қалъага айлантирганлар. Бу мустаҳкамланган (кичик) қалъа, ёки қўрғонлар кўпинча ўзларининг далалари, ёки боғлари ўртасида қурилган. Унинг ичида турар жой, ҳовузлар, қўрғон соҳиби ва хизматкорларининг уйлари, тегирмон, қушхона, молхона, омборхона ва бошқалар фавқулдда юз берган ҳодисалар вақтида 100-150 кишини сақлайдиган нарсалар бор.

Бу қалъалар тўрт бурчакли, пахсадан бино қилинган, баъзиларида девор тагига тош қўйилган. Деворининг паст қисми тўрт аршин¹²⁰, тепа қисми ярим аршин, баландлиги – уч сажен¹²¹ атрофида, девор ташқарисидан, (ҳар ер-ҳар ерда) пахсадан думалоқ суянчиқлар қўйилган. Деворнинг тепа қисмига кунгуралар қилинган.

Хонлиқнинг юқорида тилга олинган бешта шаҳари Хива, Янги Урганч, Шовот, Кот ва Гурлан ҳам мустаҳкам пахса девор билан ўралган. Шу сабадан хиваликлар уларни қалъа деб атайдилар...Қалъаларда биронта ҳам замбарак йўқ, уларда аскар ҳам йўқ. Шаҳарларини аҳолининг ўзи ҳимоя қилиши керак бўлади.

Хиваликларда мунтазам қўшин йўқ. Уруш чиқиб қолгудек бўлса, қўшин ўзбеклар ва туркманлардан тузилади. Қўшин, асосан сипоҳийлар табақасидан. У хоннинг буйруғи билан белгиланган ерга тўпланади ва, асосан отлик аскардан иборат бўлади.

Н.Муравьёвнинг эсдаликларида ўзбекларнинг феъл-атвори, табиати ва қиёфаси ҳақида эътиборга лойиқ маълумотлар келтирилган. Унда, хусусан ўқиймиз: «Ўзбеклар, умуман ақли ва ёқимли, ҳазил-мутойибани яхши кўрадиган, бирон ишга жазм қилгудек бўлса, қароридан қатъий, тўғри сўз, ёлғонни ва эгриликни ёмон кўрадиган, руҳи тетик, хушбичим ва жисмонан кучли халқ...»

Ҳарб ишларида ҳориб-чарчамайдилар, қўрқмас ва жасур кишилардир...»

¹¹⁹ Хива хони Муҳаммад Раҳим I (1806-1825 йй.).

¹²⁰ Аршин – Россияда амалда бўлган узунлик ўлчов бирлиги, 0,711 метрга тенг бўлган.

¹²¹ Сажен – 2,13 м.га баробар бўлган узунлик ўлчови.

18.2.13. Дмитрий Гладишев ва Иван Муравин Хива хотиралари

Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳар ва қишлоқлар, Орол денгизини ўрганиш учун 1740 йили давлат арбоби ва тарихчи олим В.Н.Татишчевнинг ташаббуси билан Хивага поручик Д.Гладишев ва контр-адмирал, ер ўлчовчи И.Муравин юборилган.

Орсқда олган кўрсатмага биноан, улар 1717 йили Пётр I замонида Россия тобелигига ўтган Кичик Жуз хони Абулхайрхон (1695-1748) билан учрашиши зарур эди. Лекин, бу пайтда Абулхайр Оролда эди. Мамлакатни эса Эрон подшоҳи Нодиршоҳ босиб олган эди. Шунинг учун Гладишев билан Муравин Абулхайрхоннинг иниси Нурали ва тоғаси Ниёз билан бирга Оролга жўнаб кетдилар ва хон ҳузурига етиб бордилар. Эртаси куни Хивага бордилар. Ўша вақтда Абулхайр хон деб эълон қилинган эди. Гладишев билан Муравин Шовотда 9 ноябрь куни Нодиршоҳ ҳузурда бўлганлар ва унга Абулхайрхон билан Хива Россиянинг табақалари эканлигини айтиб, Хивага меҳру шавқат қилинишини сўраганлар. Зобитларнинг сўзларига қараганда, уларнинг илтимоси ижобат топган. Лекин, улар Абулхайрхон билан учраша олмаганлар. Шундай бўлса-да, Абулхайр шоҳдан чўчиб 12 ноябрда рус зобитлари билан бирга Оролга қочиб кетди. Бу ерда кўп тортишувлардан кейин Нурали хон деб эълон қилинди. Абулхайр Гладишев билан Муравинни олиб, Одам Ато ариғи бўйида жойлашган эски ўрдасига қайтди. Гладишев ва Муравин 1741 йилнинг апрел ойида у ердан Орсқка қайтиб келдилар. Уларнинг мазкур саёҳати пайтида тўплаган маълумотлари «Гладишев – Муравин. Поездки из Орсқка в Хиву и обратно 1740-1741 годах поручиком Гладишевым и геодезистом Муравиным, ИРГО. Вып.IV. -СПб.: 1850. С.519-599» деб аталган.

Гладишев ва Муравин тўплаган маълумотларнинг аҳамияти шундаки, уларда Орол денгизининг соҳиллари, Хоразмнинг Хива, Шоҳтемир, Хўжайли, Хонқа ва Шовот шаҳарлари ҳақида, шунингдек, ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ ва туркман аҳолиси ҳақида айрим маълумотлар келтирилган. Булардан баъзилари келтирилди:

Гладишев ҳамроҳлари билан Хивага келиши билан уни хон қароргоҳига олиб бордилар. Унда хон билан бирга Орол бийлари ва хоннинг амирлари ўлтиришган эканлар. Хон Гладишевдан сўради: «Сен қаердан бўласан?» Гладишев жавоб қилди: «Мени император ҳазрати олийлари жўнатдилар, марҳаматли мактуб билан», - деди ва мактубни хонга узатди. Хон мактубни олиб, муҳрини пешонасига сурди ва уни ёзиб (котибига) узатиб, «Ҳаммининг ҳузурда ўқи!» деб буюрди. Мактуб ўқиб бўлингач, ҳузурда ўлтирганларга қараб деди: «Кўрдиларингми, умид боғлаб турган олдимдаги чироғни кўряпсизларми? Шу нур ёрдамида сизларни (Но-

диршоҳдан) ҳимоя қилмоқчиман». Шундан кейин менга қараб деди: «Сенинг ҳақингда эшитганман. Йўлда сенга озор етказибдилар. Ҳузуримга эсон-омон етиб келишинг учун одам билан мактуб юбордим. Чунки, маълумки, Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Хива шаҳрини эгаллаш учун келаётир. Мен эсам ўзим ҳам, бу шаҳар ҳам мен каби император ҳазратларининг қўл остида бўлишни истаймиз. Мен унинг ҳузурига бормоқчиман. Сенинг ҳам унинг ҳузурига боришингга тўғри келади. Император ҳазратларининг сен олиб келган мактубини Хивадан унга юборамиз, токи шахсан мен билан жанжаллашиб юрмасин». Гладишев хонга жавоб қилди: «Мен сизнинг ҳузурингизга юборилганман. Шундай бўлгач, сизнинг амр-фармонингизда бўламан».

Шундан кейин (Абулхайрхон) Гладишев одамларидан икки кишини, хусусан ер ўлчовчи Муравин билан таржимон Усмон Арслоновни ажратиб олиб ва император олий ҳазратлари жўнатган мактубни қўлларига бериб, уларга мактуб билан тўрт одамни – ороллик бир қорақалпоқ ва бир қозоқни кўшиб, Эрон подшоҳи ҳузурига жўнатди. Шоҳ ўша вақтда Хивадан 35 верст нарида жойлашган Хонқада турган эди. Улар шоҳга «Абулхайрхон император ҳазратларининг табақасидир, ушбу шаҳарни ҳам у ўз тобелигига қабул қилди», дедилар. Хон эшитдики, Эрон шоҳи Россия империяси билан иттифоқ тузмоқчи эмиш. Шу сабабдан у Хивани ва унга қарашли ерларни талон-тарож қилмайди», деган хабарни етказишлари лозим эди».

Д.Гладишевнинг Хивада истиқомат қилиб турган рус асирлари ҳақида келтирган маълумотлари ҳам ўта муҳимдир. У ёзади: «Ўша ерда асирда бўлган Ёйиқ казаги Андрей Бородиндан эшитдимки, Хивада Бекович-Черкасский экспедициясидан асирга тушиб қолган руслар, қалмоқлар ва бошқа ерликларнинг сони 3 000 кишига етади. У (Андрей Бородин) уларни яхши биледи. Баҳорда уларни Хива теварагидаги ариқларни тозалашга ҳайдаб борадилар. Оролда шундай асирлар сони 500 киши. Тахминан шунча асир Қозоқ ва Қорақалпоқ ўрдаларида яшаб турибдилар...»

Шелделтоғда ҳам рус асирлари турадилар. Ўша тоғда кумуш ва олтин конлари бор. Қазилган рудаларни текшириб қараганларида унинг учдан бир қисми соф олтин бўлиб чиқди. Буни аниқланган одам Шерғоziхонга бориб айтди. Хон уни тириклайин кўмиб ташлашни буюрди, «токи у бу гапни бошқа бировга бориб айтмасин, деб».

Хиваликларнинг касб-кори ҳақида ҳам Гладишев айрим маълумотлар келтирган: «Улар, деб ёзган эди у, -бугдой, арпа, жўхори, тариқ, кунжут, пахта ва тамаки экадилар. Ери, баъзи ерлари кумлоқ, баъзилари лойқадан иборат, суғориб экадилар. Уни ҳўкиз билан ҳайдайдилар...»

Чорвалари: туя, от, мол, арғумоқлар ва оддий отлар, эшак, қўй, эчки.

Кушлари: ўрдак, товуқ.

Мевадан: олма, анор, узум, тут, шафтоли, жийда, олмурут.

Полиз экинларидан: қовун, тарвуз, турп, шолғом, карам, пийёз етиштирилади.

Дарахлар: сада қайрағоч, терак, тол ...ўсади. Шунингдек, тут мева беради, барги билан пилла қурти боқилади.

Хивада мис пул зарб қилинади, милтиқ дори тайёрланади...

Қамиш ва беда етиштирилади.

Дарёларида: Сирдарё, Қувондарёда, Улуғ дарёда кечувлар бор. Икки саженлик, икки ярим саженлик қайиқлар мавжуд. Уларда 5 бошгача от юклаб ўтиш мумкин... Сирдарё билан Улуғ дарёда балиқ кўп.

Қамишзорларда барс, бўри, шағол, тулки каби йиртқич ҳайвонлар яшайди».

Россия учун Орол денгизининг иқтисодий ва ҳарбий-стратегик аҳамияти катта эди. Шунинг учун ҳам Орол флотилиясининг бошлиғи контр-адмирал А.И.Бутаков (1816-1869) га 1848 йили Орол денгизини ўрганиш ва уни тавсифлаш вазифаси юклатилди.

А.И.Бутаковнинг кузатишлари унинг «Кундаликлар»ида (тўла номи «Дневные записки плавания по Аральскому морю в 1848-1849 г.», подготовка к печати Е.К.Бетгера. -Ташкент: 1953) баён этилган. Унинг ёзишича, «Орол денгизи тинч денгизлардан бўлмайд, айниқса шамол турган пайтида паноҳ топиш қийин». «Унинг Ғарбий соҳилини суратга туширишни Қумсуат култиғидан бошладик. Қумсуатдан бошлаб менга денгиз чуқурлаша бошлагандай туюлди...» Бутаков ўшанда Орол денгизини ва уни бандаргоҳ қуриш мумкин бўлган ерларини қаричма-қарич ўлчаб чиқди. Умуман, контр-адмирал Бутаковнинг кузатишлари, Россия ҳукуматига келажакда денгизда ҳарбий ва савдо флоти қуриш мумкинлигини кўрсатди. Бу режа подшо Россиясига Сирдарё ва Амударёда ҳам кемалар қатнови-ни йўлга қўйишга ва бу билан Кошғар ва Ҳиндистонга сув йўлини очиб бериш имконини берар эди.

18.3. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2001.

2. Саидкулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. - Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

3. Тарихий манбашунослик / Тузувчилар: А. А. Мадраимов, Г. С. Фузайилова. - Тошкент: Фан, 2006, 259-290 бетлар.

18.4. Мавзуни мустаҳкамлаш учун берилган саволлар

1. Элчи ва сайёҳларнинг асосий мақсади нима?
2. Элчи ва сайёҳлар эсдаликларида қандай масалалар ёритилади?
3. Элчи ва сайёҳ эсдаликларини тарихни ўрганишдаги илмий аҳамияти нимада?

19-мавзу. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даври манбалари

Дарснинг мазмуни: Туркистон ўлкасининг Чор Россияси мустамлакасига айланиши, унинг сабаблари, мустамлакачилик тузумининг халқлар бошига солган зулму бедодликлари тўғрисидаги тарихий манбалар асосий хусусиятлари, уларнинг илмий аҳамияти талабаларга тушунтирилади.

Режа:

- 19.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 19.2. Маҳаллий манбалар.
- 19.3. Россия манбалари.
- 19.4. Расмий ҳужжатлар ва ушбу давр тўғрисидаги адабиётлар.

Асосий тушунчалар: Чор Россияси, Туркистон ўлкаси, мустамлака, оқ подшоҳ, мардикор.

19.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар

Мовароуннаҳрдаги йирик давлат бўлган Бухоро ва Хива хонлиги XVIII асрнинг I ярмида Эрон шоҳи Нодиршоҳ таъсир доирасига тушди. 1753 йили Нодиршоҳни васий сифатида тан олган Муҳаммад Раҳим ўзини Бухоро амири деб эълон қилди ва 1920 йилигача ҳукм сурган манғитлар сулоласига асос солди.

Фарғона водийсида яшаб турган ўзбек қабилаларидан бири минглар ўз етакчиси Шоҳрухбийни ҳокимият тепасига кўтардилар ва Қўқон хонлиги ташкил топди.

XIX аср бошида Муҳаммад Раҳимхон аввал (1806-1825) мустақил Хива хони сифатида мустақил фаолият кўрсата бошлайди. Шундай қилиб, XVIII охири XIX аср бошларида Мовароуннаҳрда учта мустақил давлат фаолият кўрсата бошлайди.

Россия иқтисодий ва ҳарбий қудратга эришиши муносабати билан унинг Қўқон, Хива хонликлари ва Бухоро амирлигига бўлган муносабатида истилочилик руҳи устун келиб, XIX асрнинг II ярмидан ўлкани забт

этишга киришди. 1860 йили Россия Қўқон хонлигига қарши эълон қилинмаган уруш бошлади. Полковник Михаил Черняев 1864 йили Авлиё ота шаҳри томон юриш бошлади ва шаҳарни эгаллаб, генерал даражасига кўтарилди. 1865 йил М. Черняев Тошкентни эгаллади. 1866 йили М. Черняев Бухоро амирлигига қарши истилочилик ҳаракатларини бошлади ва 2 йил давомида унинг ярим ҳудудини эгаллади.

Россия ҳукумати янги босиб олинган ерларни бошқариш учун ва бу ҳаракатни давом эттиришни мувофиқлаштириш учун 1867 йилнинг 11 июлида Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этди ва унинг раҳбари этиб генерал Фон Кауфманни (1867-1881) тайинлади.

1872 йил охирларида ҳарбий вазир бошчилигига Петербургда Туркистон, Оренбург генерал - губернаторлари ва Кавказдаги подшоҳ ноиблари иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинади. 1873 йили май ойида руслар Хива шаҳрини эгаллайдилар.

Бу эса кучайиб бораётган Россия давлатининг осонликча ўлкани ўз таъсир доирасига ўтказиш имконини берди. 1917 йилги Санкт-Петербургда юз берган Октябрь тўнтариши Россия давлати тарихида Шўролар ҳукмронлигига асос солди.

Бу даврда юз берган воқеалар бир томонда ўша давр расмий ҳужжатларида маҳаллий халқ вакиллари ва россиялик муаллифлар томонидан турлича ёритилган. Мана шунинг учун ҳар манба алоҳида ўрганилиши, турли томонлар қарашлари ўзаро қиёсий таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқ. Ушбу давр воқеалари кейинги давр адабиётларидан ҳам турлича талқин этиб келинди. Чунки, уларга сиёсий тузум тазйиқи жуда кучли эди. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши билан мустамлака даври тарихини ҳолислик ва одилона тарзда ёритиш имкони яратилди.

19.2. Маҳаллий манбалар

Бу даврда «Афзал ат-таворих», «Тарихий Умархон», «Рисолаи аскария», Ҳақимхон Тўранинг «Мунтахаб ут-таворих», Мулла Ниёз Муҳаммаднинг «Тарихи Шоҳрухий», Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тарихий жаҳоннамой», Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихий жадидайи Тошканд», Мулло Юнусжон Муншийнинг «Амири Лашкар Алимқул тарихи» каби асарлар Қўқон хонлигида, «Тухфат ул-хоний», «Тарихий амир Ҳайдар», «Фатхномаи султони», «Манғитлар хонадони тарихи», «Ўзбек подшоҳликлари зикри», Мирзо Абдуллазим Сомининг «Тарихи салотини манғития», «Тарихи салотини манғитиа, узбакииа ва аштархониа», «Шажараи хусрави Комкор» номли асарлар Бухоро амирлигида, Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол», Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг «Риёз уд-давлат», «Зубдат ут-таворих», «Жоме ал-воқиоти султоний», «Гулшан уд-давла», Баёнийнинг

«Шажарайи Хоразмшохий», «Хоразм тарихи», «Иқболи Ферузий» тарихий асарлар Хоразмда яратилди. Хоразмда яратилган тарихий асарлар ўзбек тилида яратилганлиги билан диққатга сазовор. Бундан ташқари хоразмлик олим ва таржимонлар кўплаб тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилганлар. Умуман, мустамлакачилик арафасида ва бу даврда кўплаб маҳаллий тарихчилар бўлиб ўтган сиёсий воқеаларга ўз муносабатларини билдирганлар. Бугунги кунда ушбу манбалардаги қимматли маълумотларни бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиш асосида тарихни ҳолис ва одилона ёритиш мумкин.

19.3. Россия манбалари

Мустамлакачилик даврига оид Россия манбалари деганда, Ўғалда Чор Россиясининг расмий идоралари, ташқи ишлар вазирлиги, рус амалдорларининг хотиралари ҳамда рус тарихчиларнинг асарларини тушунамиз.

Чор Россиясининг расмий идораларининг Туркистонни забт этилиши ва мустамлакага айлангирилишига оид кўплаб қимматли маълумотлари мавжуд. Аммо, улар яхлит ҳолда чоп этилмаган. Бу манбалардан Ўзбекистон янги тарихининг I жилди «Туркистон Чор Россияси мустамлачилиги даврида» (Ташкент, 2000) китобидан маълум даражада фойдаланилган. Лекин, уларни катта тарихий-илмий аҳамиятга эгаллигини назарда тутганда ҳаммасини яхлит ҳолда илмий изоҳлар билан чоп этилиши мақсадга мувофиқдир.

19.4. Расмий ҳужжатлар ва ушбу давр тўғрисидаги адабиётлар

Туркистон ўлкасининг рус мустамлакачилиги ва шўро ҳукмронлиги даврида кечган мазлумона ҳаёти тарихий-илмий адабиётларда, қай нуқтаи назардан бўлмасин, ҳарҳолда, нисбатан тўлароқ ифода этилган, дейиш мумкин. Бу адабиётларни мазмун ва моҳият эътибори билан тўрт даврга ажратиш тўғри бўлади. I давр, асосан 1917 йилгача ёзилган тадқиқотларни, II давр 20—50-йилларда, учинчи давр эса 50-йилдан то 80-йиллар I ярмига қадар яратилган асарларни қамраб олади. Тўртинчи даврга оид адабиётлар тарихшуносликда «қайта қуриш» деб ном олган 80-йилларнинг II ярмидан то Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришгунига қадар ва мустақиллик йилларида вужудга келган асарлар мажмуидан иборатдир.

19.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Масальский В.М. Хлопководство, орошение государственных земель и частная предприимчивость. – СПб.: 1908;
2. Масальский В.М. Туркестанский край. – СПб.: 1913.

3. Кривошеин А.В. Записка главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. – СПб.: 1912.

4. Сафаров Г.И. Колониальная революция (опыт Туркестана).-М.: 1921.

5. Галузо П.Г. Туркестан – колония. Очерк история Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года.-М.: 1929.

19.6. Мавзуни мустаҳкамлаш учун бериладиган саволлар

1. Бу даврга оид қандай тарихий манбаларни биласиз?
2. Баёний асарларида русларнинг боққини қандай тасвирланган?
3. Рус тарихчилари Туркистон ўлкасини забт этилишини қандай ёритганлар?
4. Туркистоннинг тарихи замонавий адабиётларда қандай ёритилган?

20-мавзу. Шўро даври манбалари

Дарсинг мазмуни: Ўзбекистоннинг шўролар ҳукмронлик қилган (1917-1991) даврига оид манбалар, умумий хусусиятлари баён этилади.

Режа:

- 20.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 20.2. Расмий манбалар.
- 20.3. Давр тарихи тадқиқотларда.
- 20.4. Шўро даври тарихи хорижий олимлар асарларида.
- 20.5. Шўро даври тарихи замонавий тадқиқотларда.

Асосий тушунчалар: Совет, шўро, большевик, компартия, съезд, деҳқон, ишчи, пионер, комсомол, партия, Ленин, Сталин.

20.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар

Яқин ўтмишимизнинг собиқ совет ҳокимияти ҳукмронлик қилган даври мамлакатимиз тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди. Бу давр, гарчи тарихан қисқа бўлса-да, лекин ўзининг мураккаблиги ва зиддиятлилиги билан ажралиб туради. 1917 йилнинг октябрида большевиклар зўрлик билан амалга оширилган тўнтарыш собиқ Иттифоқ халқлари, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари тарихида салкам 75 йил давом этган янги мустамлакачилик саҳифасини бошлаб берди. Натижада чор мустамлакачилик империяси ўрнини «қизил империя» эгаллади. Янги мустамлакачилик зулми остида яшаган ўлка халқлари большевиклар «социалистик тажрибаси»нинг барча машғум мушкулотларини бошдан кечирдилар. Энг ачинарлиси шундаки, республикадаги ижтимоий-сиёсий тарихий жараённинг ўта мураккаб ва зиддиятли кечиши кўплаб қурбонлар берилишига, маданий

ва маънавий йўқотишларга олиб келди.

Октябрь тўнтаришидан кейин Ўзбекистоннинг Туркистон ҳудудида бўлган анчагина қисми Туркистон Автоном Республикаси сифатида РСФСР таркибига қўшиб олинди. 1924 йилда зўраки ўтказилган миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида Ўзбекистон ССР ташкил топиб, ССР Иттифоқи таркибига киритилди. ССР Иттифоқи ўз моҳиятига кўра унитар (қўшма) давлат эди. Оқибатда Ўзбекистон тўла-тўқис Москвага қарам бўлиб қолди. Ўзбекистон ССР фақат номигагина мустақил эди. Республиканинг раҳбар органлари Компартия Марказий Қўмитаси (МҚ) ва Иттифоқ ҳукумати томонидан тайинланар, бинобарин, уларга бўйсунарди. Улар республика ва унинг халқлари манфаатлари эмас, балки Совет Россияси манфаатлари йўлида сиёсат юргизишга мажбур эдилар. Ўзбекистон халқларининг суверен ҳуқуқлари асосида уларнинг туб манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ватанпарварлик кайфиятидаги миллий раҳбарларнинг чиқишларини мустабид тузум роят қатъият билан барҳам топтирарди.

Мустабид тузум Ўзбекистонни мустамлака сифатида ўз исқанжасида доимий сақлаб қолиш ва уни метрополианинг хом ашё базаси ва маҳсулот бозори сифатидаги ҳолатини янада мустаҳкамлашга интилди. Бундай сиёсат оқибатида республиканинг иқтисодий ривожланиши бир томонлама кечди, унинг қишлоқ хўжалиги тобора кўпроқ пахтачилик йўналишига эга бўлиб борди, шу алфозда пахта яккаҳокимлиги қарор топди. Ўзбекистон саноати, асосан қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларига хизмат қилишга йўналтирилган эди. Саноатда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига дастлабки тарзда ишлов берадиган тармоқлар асосий ўринни эгалларди. Республика хом ашёсининг пировард маҳсулоти Иттифоқ саноат марказларида ишлаб чиқарилар, бинобарин, фойданинг асосий қисми ҳам ўша ерда қоларди.

Марказнинг Ўзбекистондаги мустамлакачилик сиёсати республиканинг маданий ривожиди ҳам ўзининг яққол ифодасини топди. Гарчи, бу соҳада бирмунча ижобий силжишларга эришилган бўлса-да, ўлка халқларининг маънавий ҳаёти тўла-тўқис ўз даврининг ҳукмрон мафкураси ва сиёсати таъсирига олинди, байналмилаллик ниқоби остида республикани руслаштиришга интилиш рўй берди. Ўзбек халқининг миллий, маданий қадриятлари оёқости қилинди, ўзбек тили иккинчи даражали тилга, рус тили эса давлат ва асосий муомала тилига айлантирилди.

Дарвоқе, Марказнинг бундай мафкура сиёсати туфайли халқимиз ҳаётининг барча соҳаларига путур етказилганлигини таъкидлаш баробарида республика тарихий ўтмишининг совет даврида ҳам бир қатор ижобий ишлар қилинганлигини айтиб ўтмаслик ноҳолислик бўлур эди. Зеро, ўша

йилларда халқимизнинг фидокорона меҳнати билан кўплаб завод ва фабрикалар қурилди, миллионлаб гектар янги ерлар ўзлаштирилди, катта-катта каналлар қазилди, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника негизи мустаҳкамланди, унинг маҳсулотлари ҳажми ортди. Ўнларча олий ва ўрта махсус ўқув юртлари очилди, уларда халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун мутахассислар тайёрланди, умумтаълим мактаблари ҳунар-техника билим юртларининг кенг тармоғи ташкил этилди, кўпгина маданий-маърифий муассасалар барпо қилинди. Натижада аҳолининг таълимий ва маданий савияси ошди. Тўғри, бу ютуқларнинг барчасига мустабид тузум даврида айтиш одат бўлиб қолган «партиянинг доно сиёсати» туфайли эмас, балки халқимизнинг фидокорона меҳнати туфайли эришилди.

Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, оғир ва машаққатли меҳнатлар эвазига яратилган ана шу моддий бойликлар ўзбек халқи, унинг фаровонлиги учун хизмат қилмади. Аксинча, бу моддий-маънавий бойликлар ўзбек халқини камситиш, миллий ғурурини оёқости қилиш, ўзлигини унуттириш, коммунистик мафкурани янада кучайтириш учун хизмат қилди. Ўзбекистон ҳудудида бунёд этилган корхоналар (айниқса, кимё комбинатлари), керагидан ортиқча ўзлаштирилган кўриқ ва бўз ерлар, қазилган каналлар, қурилган сув омборлари республиканинг экологик аҳволини мураккаблаштирди, Орол денгизининг қуриб боришини тезлаштирди, деҳқончилик ерлари таркибини ўзлаштириб юборди, атроф-муҳитни, ичимлик сувини заҳарлади. Модомики шундай экан, Совет давлати «экспериментлари» натижасида барча халқлар бошига тушган фожиалар ва кулфатларни, мустабид тузум, ҳукмрон партия томонидан совет халқларига қарши олиб борилган зўровонлик ва ғайринисоний сиёсатни ҳеч қачон оқлаш мумкин эмас.

20.2. Расмий манбалар

Шўро даври расмий манбалари деганда турли давлат идораларининг ҳужжатлари партия тизими органлари қарорларини тушунамиз.

Ўша давр расмий матбуотида уларнинг бир қисми чоп этилган. Лекин турли махсус органлар ҳужжатлари маълум давргача кўпчиликдан пинҳон сақланган. Чоп қилинган расмий маълумотларни махсус тизимлар ҳужжатлари билан қиёсий ўрганиши жуда муҳимдир. Бу ҳужжатлар ичида шўро даври раҳбарлари ҳаёти ижодига онд маълумотлар уларнинг асарлари муҳим тарихий манба вазифасини ўтайди.

Фақат, Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритиши билан тарихий ҳақиқатни тиклаш учун, янгича ва холис ёндашув, совет даврида юзага келган Ватанимиз тарихидаги ноҳолисликлар ва «оқ доғлар»ни миллий мустақиллик мафкураси асосида тугатиш учун қулай шарт-шаро-

ит қарор топди. Бунга бош мезон сифатида тарихий далил ва воқеаларга, бутун тарихий жараёнга республика ва унинг халқи манфаатларини ҳисобга олган ҳолда баҳо бериш асос қилиб олинди. Айнан шундай ёндашувларнинг асосий тамойиллари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарларида, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил декабрдаги «Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш» ва 1998 йил июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорларида баён этилган бўлиб, турли илмий-оммабоп китоблар муаллифлари жамоаси ҳам шу асосда совет даври Ўзбекистон тарихини, совет давлатчилигининг мустабидчилик моҳиятини ҳолисона ёритишга ҳаракат қилганди.

20.3. Давр тарихи тадқиқотларда

Шўро даврида амалга оширилган тадқиқотлар мавжуд сиёсий йўналиш ва мафкурага бўйсинган эди. Бу даврдаги тадқиқотларни бир неча даврга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчиси – 1917-30-йилларда амалга оширилган тадқиқотлардир. Уларда шу давр тарихи бутун бор зиддиятлар билан ёритилган. Иккинчиси – 40-50-йилларда амалга оширилган тадқиқотларда тарихий ҳақиқат маълум даражада «социалистик» ғояларга бўйсиндирилган ҳолда ёритилган. Учинчиси – 60-70-йилларда амалга оширилган тадқиқотларда маълум даражада шахсга сифинишдан озод бўлинган бўлса-да, умуман, «коммунистик» мафкура руҳида ёритилган.

Мустақиллик туфайли биз шўро даври тарихини ҳолис ва тўғри ёритиш имконига эгамиз.

20.4. Шўро даври тарихи хорижий олимлар асарларида

Ўзбекистоннинг шўро даври тарихи Россия ва маҳаллий олимлар томонидан мавжуд мафкура руҳида ёритилганлиги сабабли чет эл олимларининг уларга муносабати маълум илмий аҳамиятга эга.

Албатта, уларнинг базиларида ғоявий кураш таъсири акс этган. Лекин, айрим йирик олимлар тадқиқотлари, хусусан Аҳмад Закий Валидий Тўғон асарларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Бу даврда Ўзбекистонда бўлган чет эл тарихчиларининг таассуротлари ҳам маълум даражада манба сифатида илмий қимматга эга.

20.5. Шўро даври тарихи замонавий тадқиқотларда

Тарих фани мустабидчилик даврида Ўзбекистоннинг совет даврини (1917-1991), республикамиз давлат мустақиллигини қўлга киритгунга қадар бўлган тарихини ўрганиш борасида муайян ишларни амалга оширди. Тарихчи олимларнинг саъй-ҳаракатлари билан, ўша давр нуқтаи назаридан, катта миқдордаги тарихий манбалар тўпланди, улар бир тизимга

солиниб, илмий жиҳатдан умумлаштирилди. Бироқ, бу асарлар жамият-шуносликда ҳукмрон бўлган марксча услуб асосида, синфийлик ва парти-явийликнинг асосий тамойиллари негизида ёзилган эди. Шу боисдан бу асарларда тарихий жараён кўп жиҳатдан бир томонлама, ноҳолис, тари-хий далил ва воқеалар атайлаб бузиб кўрсатилди, коммунистик мафкура-га хос хулосалар қилинди.

Бинбарин, чоп этилган ана шу илмий, илмий-оммабоп ишлар концептуал тузилиши, олдига қўйган вазифаси, услубий жиҳатлар хилма-хилли-гига йўл қўйилмаганлигини, ягона сиёсий мафкура қолипида ёзилганлиги-ни эътиборга олиб, совет даври тарихий адабиётларининг ҳар бирига алоҳида баҳо беришни лозим кўрмадик. Шунингдек, 73 йиллик совет ту-зуми даврида социализмни улурлаб ёзилган тарихий адабиётларнинг сон-саногии йўқлигини инобатга олиб, мавзуга оид адабиётлар рўйхатини бе-ришни ҳам мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобладик.

20.6. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустама-ласи даврида / Тузувчилар М. Жўраев ва бошқалар. -Тошкент: Шарқ, 2000.
2. Ўзбекистон тарихи /Р.Х. Муртазоева таҳр. остида. -Тошкент: 2003.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар). 9-синф учун дарслик. -Тош-кент, 1994.
4. Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. -Тошкент: Адо-лат, 1997.

20.7. Мавзунини мустақамлаш учун берилган саволлар

1. Шўро давридаги қандай манбаларни биласиз?
2. Шўро даври расмий манбалар деганда нимани тушунасиз?
3. Шўро даври тарихига оид қандай тадқиқотларни биласиз?
4. Қайси чет эллик тарихчилар асарларида шўро даври тарихи ёри-тилган?
5. Замонавий тадқиқотларда шўро даври тарихи қандай талқин қили-нади?

21-мавзу. Мустақиллик даври манбалари

Дарсининг мазмуни: Мустақиллик йилларида рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар акс этган манбалар тўғрисида умумий тасаввур бериш ва уларни таҳлил қилиш малакасини ўргатиш.

Режа:

- 21.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар.
- 21.2. Расмий ҳужжатлар.

21.3. Президент И.А.Каримов асарлари.

21.4. Мустақиллик даври тарихи замонавий тадқиқотларда.

Асосий тушунчалар. Давлат суверенитети, Мустақиллик, истиқлол, давлат рамзлари. Олий Мажлис, Сенат, Парламент, маънавият, миллий истиқлол роъси, инсон омили.

21.1. Асосий сиёсий-ижтимоий воқеалар

Мустақиллик йиллари ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг тезкорлиги, воқеа ва ҳодисаларнинг шиддатлилиги, оламу одам тақдирига дахлдор бўлган дунёвий муаммолару серқирра ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган умумий қарашларимиздан тортиб, энг кичик, энг шахсий юмушларимизгача бўлган барча ҳодисаларни ўзида мужассам этди. Мудроқ босган туйғуларимизни жунбушга келтирди. Бошқача қилиб айтганда, ҳаётга тийракроқ қарайдиган бўлдик. Ўзлимизни англай бошладик.

Табиийки, бундай ҳаётий зарурият барча ижтимоий-гуманитар фанлар қатори тарих фани олдига ҳам янги вазифалар қўяди. Тадқиқотчилар!наватда халқнинг истиқлолга эришиш йўлидаги фидойи меҳнатини, миллий мустақилликка эришиш йўллари ва воситаларини, миллий давлатчилик қурилишига доир тажрибани, истиқлолни мустақамлашнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий омилларини ўрганиш ва миллий истиқлол мафқурасини яратиш каби бир қатор муҳим муаммоларни ҳар томонлама мушоҳада қилмоқлари лозим. Дарҳақиқат, ўрганишга, тадқиқ этишга, дастлабки илмий-назарий хулосаларни ўртага ташлашга асос бор.

2000 йил, 6 апрел куни Оқ саройда мамлакат Президенти бир гуруҳ олим, файласуф, тарихчи ва мутахассислар билан учрашиб, миллий мафкура, миллий онг тараққиёти, унинг зарурати ҳақида гапирди.

«Тарихий хотирасиз келажак йўқ»,- деган эди И. А. Каримов. Дарҳақиқат, тарих хотираси инсон тараққиётига кучли таъсир ўтказди, миллий истиқлол мафқурасини шакллантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миллий онг, миллий тафаккур халқ тарихи, унинг ривожланиш босқичларини нечоғлик ўрганиш, ундан сабоқ чиқариш билан боғлиқ. Улуғ алломалар айтганидек, тарих инсонни истиқболга даъват этади. Улкан яратувчиликни рағбатлантиради. Зотан, унинг мураббийлик, тарбиячилик, йўналтирувчилик кучи худди ана шунда.

Шу маънода мамлакатимиз раҳбарининг Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи» Марказини ташкил қилиш тўғрисида чиқарган Фармойиши катта тарихий ва сиёсий аҳамиятга эга.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши, янги жамиятга ўтиш даврида сиёсий ислохотларнинг амалга оширилиши, Ўзбекистонда

ҳуқуқий демократик давлат қурилиши, фуқаролик жамиятининг шакллантирилиши, иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштиришга доир тадбирлар, мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг таъминлаш омиллари, маънавий-руҳий покланиш ва миллий қадриятларнинг тикланиши ҳамда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олиши манбаларда акс этган.

Хуллас, ҳаёт мустақиллик даврида ўтган кунларимизни манбалар асосида алоҳида ўрганишни, тадқиқ этишни, илмий ва назарий хулосалар чиқаришни тақозо этмоқда. Бунинг ўзига хос асослари бор.

Биринчидан, истиқлол йилларида Ўзбекистон мустақил суверен давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўзига хос нуфузга эга бўлди. У ўзининг катта ишлаб чиқариш имкониятлари, бой ақлий ва жисмоний салоҳияти, тенгсиз табиий бойликлари билан дунёнинг энг ривожланган мамлакатлари диққатини тортди ва улар билан тенгма-тенг туриб ҳамкорлик қилиш кудратига эга эканлигини кўрсата олди.

Иккинчидан, энг оғир, машаққатли ва зиддиятли пайтларда, ўтиш даврининг ўзига хос мураккабликлари мавжуд бўлган бир вақтда мамлакатда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорликнинг сақлаб турилиши мамлакат ҳукумати сиёсатининг нақадар ҳаётий ва халқчил эканлигини кўрсатади. Айниқса, юздан ортиқ миллат ва элат яшаётган мамлакатда турли ақидалар ва ғоялар таъсирида бўлган аҳолининг талаб-эҳтиёжларини ўз вақтида қондириш, уларнинг қарашларини бир нуқтада жамлаш алоҳида уддабуронликни ва қатъиятлиқни талаб этади. Ўзбекистон ҳукумати худди ана шундай қатъиятни кўрсата билди.

Учинчидан, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, дунёвий давлат қуришнинг асоси бўлган қонун устиворлигига эришиш, қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш тамойиллари вужудга келди. Туб ислоҳотларнинг Президент И. А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган машҳур беш тамойили истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ жаҳон ҳамжамиятида юқори баҳоланди ва тўла тан олинди.

Тўртинчидан, хорижий инвестицияларни жалб этиш, чет эллик ишбилармонлар билан ҳамкорликни йўлга қўйиш, шу асосда мамлакат ишлаб чиқаришини тубдан ўзгартириш, уни жаҳоннинг энг илғор технологиялари билан қайта жиҳозлантириш йўли тutilди. Бу Ўзбекистоннинг жамиятни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказишда барча ёш мустақил мамлакатлар ўртасида энг тўғри йўл танлаганини кўрсатди.

Бешинчидан, Ўзбекистон ҳукуматининг ислоҳотчилик сиёсати бевосита халқ дунёқараши, унинг минг йиллар мобайнида шаклланган урф-одатлари, анъаналари билан уйғун ҳолда амалга оширила бошланди. «Биздан озод ва обод Ватан қойсин», «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир».

«Савоб ишни ҳар ким қилиши керак», «Фарзандларимиз биздан кўра кучли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлиши керак» сингари шиорлар халқимизнинг орзу-истаги, умид ва интилишлари билан уйғун ҳолда дунёга келди. Бугунги Ўзбекистоннинг том маънода маънавий тикланиш ва руҳий покланиш майдонига айланганлиги ана шу энг эзгу ниятлар асосида давлат сиёсати ва халқ орзу-умидларининг уйғунлиги натижасидир.

Маълумки, жамият тараққиётида шахснинг роли бениҳоя катта. Айниқса, ўтиш даврида давлат арбобининг, сиёсий етакчининг ўрни яна ҳам яққолроқ кўзга ташланади. Чунки, бу пайтда ҳали маълум бир сиёсий тузум, сиёсий қатлам ва жамиятни йўналтирадиган оқим шаклланмаган, қарашлар бир ўзанга тушмаган, турли қарама-қаршиликлар ва зиддиятлар мавжуд бўлган мураккаб бир вазият вужудга келади. Бундай пайтда халқ ўз келажagini асосан давлат раҳбарига қараб белгилайди. Ўзининг иймон-эътиқодини, тақдирини у билан боғлайди.

Ана шу нуқтаи назардан қараганда мустақилликнинг ўтган даврида мамлакатимизда амалга оширилган кенг кўламли ишлар бевосита давлат раҳбарининг шахсияти, унинг иш услуби, воқеа-ҳодисаларга ёндошиш усули билан боғланиб кетган. Хоҳлаймизми-йўқми, давлат арбобининг сиёсий қиёфаси ўтиш даврининг ноёб маҳсули сифатида тарих саҳифаларида Бош ислохотчи қиёфасида мустақкам ўрнашган бўлади. Демак, мустақиллик даври тарихини ўрганар эканмиз, бу **жарён бевосита мамлакат Президенти И. А. Каримов фаолияти билан узвий боғланганлигини** яққол кўрамиз.

Шубҳасиз, юқорида тилга олинган масалаларни манбалар асосида ўрганиш ва мушоҳада қилиш кишиларда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий истиқдол мафқурасини шакллантириш, ёшларни тарихий анъаналарга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқдол ғояларига садоқат руҳида тарбиялашга кўмаклашади.

21.2. Расмий ҳужжатлар

Ўзбекистон мустақиллигига оид расмий ҳужжатлар деганда собиқ шўро даврининг ҳокимияти тизими сўнгги қарорларини тушунамиз. Чунки, мустақиллик собиқ Иттифоқнинг барҳам топиши билан юзага келди. Бу давр ҳужжатларининг бир қисми собиқ Иттифоқ тизимида қабул қилинган.

Иккинчи гуруҳ расмий ҳужжатлар мустақил Ўзбекистон раҳбарият органлари томонидан қабул қилинган «Мустақиллик декларацияси», «Ўзбекистон конституцияси» ва бошқа қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва бошқалардир. Айрим тармоқ ҳужжатлари ҳам юртимиз тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Ўзбекистон мустақиллиги даври энг муҳим ҳужжатлари «Янги Ўзбекистон тарихи» 3-жилдида (2000), Р.Х.Муртазаева таҳрири остида чоп этилган «Ўзбекистон тарихи» (2003) дарслигида ўз аксини топган.

21.3. Президент И.А.Каримов асарлари

Ўзбекистон мустақил бўлгач, тараққиётнинг асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг доклад ва нутқларида, монографик асарларида акс этган. Мустақилликка эришиш ғояси халқимизга азалдан мерос, шу мақсад аждоқлар орқали минг йилликлар қаъридан бизгача етиб келмоқда. Президент И.А.Каримов: «Ўзбек миллати азалдан ўз фикри, ўз истиқлоли учун курашиб яшаган. Бунга мозий гувоҳ. Миллатимиз тарихи ҳақидаги ҳақиқат, юртимизнинг фидойи, ўз йўлидан, маслағидан, сўзидан қайтмайдиган фарзандларига очилиши лозим. Билишимиз шарт бўлган тарих саҳифаларини кунт билан варақлаш ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир»¹²², -деганда ана шу ҳолатни назарда тутди. Халқимизнинг узоқ тарихи у ўз ўтмишида озодлик, истиқлол учун тинимсиз кураш олиб борганидан гувоҳлик беради.

И.А.Каримов асарларида кўп асрлик тарихимиздаги энг йирик тарихий шахслар Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад Яссавий, Жаллолидин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек каби буюк аждоқларимизнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси ҳамда мустақил республикамиз тараққиётининг устувор йўналишлари ўз аксини топган. Бундан ташқари Президент давлат раҳбари сифатида республикамизнинг халқаро миқёсида олиб бораётган сиёсатини аниқлайди. Мана шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари халқимиз тарихини ўрганишда методологик қўлланма сифатида, замонавий жараёнларни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Унинг энг муҳим асарлари инглиз, француз, испан, немис, ҳинд, хитой, араб каби ўнлаб турли хорижий тилларга таржима қилиниб, чет элларда бир неча бор нашр қилинган. Республикамызда эса И.А.Каримов асарларининг 14 жилдлик тўплами нашр қилинган.

21.4. Мустақиллик даври тарихи замонавий тадқиқотларда

Мустақиллик азалдан инсониятнинг орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этган. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамиша озодлик ва ҳурриятга иртилиб яшайди. У ҳамиша ҳар жиҳатдан ўзини эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга

¹²² Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати // Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 92-бет.

эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам кишилиқ тарихи турли даврларда Ер шарининг барча минтақаларида озодлик учун курашни, шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган ҳурриятга интилиш ҳодисаларини кўп кўрган. Бугунги кунда кечаётган воқеалар, асосан вақтли матбуотда, журналларда ва замонавий тарихчилар асарларида ёритилмоқда. Уларни маълум даражада умумлаштирган ҳолда талабаларга етказиш, таҳлил қилишга ўргатиш манбашунос, тарихчи, педагоглар вазифасидир.

21.5. Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И. Янгича фикрлаш ва ишлаш—давр талаби. 5-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
6. Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
7. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд.-Тошкент: Ўзбекистон, 1999.

21.6. Мавзунини мустақамлаш учун бериладиган саволлар

1. Мустақиллик декларацияси нима?
2. Президент И.А.Каримов асарларида Ўзбекистон тарихи қандай ёритилган?
3. Ўзбекистон Олий Давлат Органлари тўғрисида маълумот қайси манда акс этган?
4. Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлари қандай манбаларда ёритилган?

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
1- мавзу. Манбашунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари	4
2- мавзу. Манбашуносликнинг асосий йўналишлари. Назарий ва амалий манбашунослик	12
3- мавзу. Манбаларни ўрганиш ва ўргатиш усуллари	21
4- мавзу. Қадимги замон манбалари (Милоддан аввалги VI-милоднинг V асрлари)	29
5- мавзу. VI – VIII асрлар манбалари	43
6 – мавзу. Араб тилидаги манбалар	53
7 – мавзу. IX-XII асрлар манбалари	56
8 – мавзу. XIII-XIV асрлар манбалари	83
9- мавзу. Ўзбек тилидаги манбалар	121
10- мавзу. Алишер Навоийнинг асарлари манба сифатида	137
11- мавзу. Форс тилидаги XVI XIX аср манбалар	144
12-мавзу. XVI-XIX аср I ярмига оид ҳужжатлар	179
13-мавзу. География ва космографияга оид асарлар	204
14-мавзу. Ўзбек халқининг шаклланишига оид манбалар	216
15-мавзу. Биографик асарлар	219
16-мавзу. Агиографик асарлар	228
17-мавзу. Мемуар асарлар	245
18-мавзу. Сайёҳ ва элчиларнинг эсдаликлари	250
19-мавзу. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврига оид манбалар	281
20-мавзу. Шўро даври манбалари	284
21-мавзу. Мустақиллик даври манбалари	288